

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Випуск тринадцятий

Київ — 2012

П 68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК». — Вип. 13. — К., 2012. — 268 с.

Тринадцятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 1 від 20.09.2012 р.)*

Головний редактор: Сідак В.С., доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України.

Члени редколегії: *Юридичні науки:*

Копиленко О.Л., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Академії правових наук України;

Костицький М.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, академік Академії правових наук України;

Козенюк В.О., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;

Тимошенко В.А., доктор юридичних наук, професор;

Шумило М.Є., доктор юридичних наук, професор;

Стрельбицький М.П., доктор юридичних наук, професор;

Гіжевський В.К., кандидат юридичних наук, професор;

Кравченко В.В., кандидат юридичних наук, доцент;

Боровенко В.М., кандидат юридичних наук, доцент;

Коваленко О.І., кандидат юридичних наук, доцент;

Янчук О.Ю., кандидат юридичних наук, доцент.

Психологічні науки:

Карамушка Л.М., доктор психологічних наук, професор;

Коваленко А.Б., доктор психологічних наук, професор;

Ложкін Г.В., доктор психологічних наук, професор;

Матенюк О.А., доктор психологічних наук, професор;

Філіппов М.М., доктор біологічних наук, професор;

Петрова І.І., доктор економічних наук, професор;

Рокоча В.В., доктор економічних наук, професор;

Сафін О.Д., доктор психологічних наук, професор;

Марков С.Л., кандидат психологічних наук, доцент;

Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент.

Адреса редакції: Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54
тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК» внесено до переліку фахових видань України (Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 3. — С. 11.)

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА 5

В.В. Кравченко

Принципи формування компетенції місцевого
самоврядування відповідно до міжнародних
стандартів..... 5

Б.В. Бернадський

Контррозвідувальний аспект реорганізації органів
політичного розшуку Російської імперії в Україні.. 14

М.А. Панфьорова

Міста степової України наприкінці XVIII —
у першій половині XIX ст.: аналіз історіографії..... 26

А.Н. Пугачёв

Понятие, особенности и структура
конституционно-правовых отношений 34

Т.А. Француз-Яковець

Європейська практика бікамералізму
в поглядах президентів України, алгоритми
інституційних балансів 40

А.О. Янчук

Поняття правотворчої діяльності народу 48

О.Ю. Янчук

Кроки судової реформи: залежність
чи незалежність судової влади? 54

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО- ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО 59

С.Г. Гордієнко

Алгоритм кодифікації законодавства з питань
інтелектуальної власності 59

О.М. Борейко

Категорії «неспроможність» і «банкрутство»
в праві та теорії 68

І.В. Ковальов

Установчі збори суб'єкта господарювання,
що створюється в процесі перетворення
акціонерного товариства: проблемні питання..... 73

Н.В. Партоленко

Розвиток, становлення та правове регулювання
нотаріату в Україні 79

П.Д. Петренко

Міжнародно-правові джерела регулювання
незалежних гарантій: формування та розвиток 85

А.М. Сичевська

Правові особливості захисту прав співвласників ... 92

Д.В. Трут

Ознаки та підстави виникнення солідарних
зобов'язань як різновиду цивільно-правових
зобов'язань із множинністю осіб 98

С.І. Шимон

Відродження «res incorporales» в українському
цивільному законодавстві (сучасний досвід)..... 106

Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРА- ТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО 112

В.К. Гіжевський

Сучасний стан і можливості діяльності
транспортної системи України 112

Р.Ф. Аракелян

Деякі аспекти міжнародно-правового
регулювання міграційних відносин 119

М.Л. Белкін

Значення та перспективи впровадження судового
прецеденту в судочинстві України в контексті
забезпечення єдності правозастосування 125

Т.В. Мазур

Поняття «метод» у праві
(на прикладі фінансового права)..... 134

Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНО- ЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ..... 141

Л.С. Криворучко, П.Г. Назаренко

Групи способів вивчення фінансових шахрайств
як елемент криміналістичної характеристики
злочинів цього виду 141

Г.В. Соловей

Деякі аспекти дії принципу змагальності
при закінченні досудового провадження 148

І.В. Тарасова

Застосування до неповнолітніх запобіжних
заходів, що обмежують свободу пересування 153

А.С. Чистякова

Кримінальна правова охорона відомостей,
що становлять лікарську таємницю..... 160

Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ 170

Ткач Д.І.

Соціально-психологічний феномен
політичного лідерства 170

О.Д. Сафін, О.В. Бабелюк

Психологічні особливості професійного самовизначення військовослужбовців-контрактників у процесі служби 180

В.С. Сідак, В.А. Козенюк

Психологические составляющие социального насилия начала XX века 187

Г.М. Бевз

Ефекти розширеного функціонування прийомної сім'ї 207

Н.Г. Калашник, В.С. Сідак

Психологічні та методологічні засади формування фахово спрямованих естетичних смаків студентської молоді 213

В.В. Кондрюкова

Психологічні особливості інформаційно-аналітичної діяльності фахівця з економічної безпеки 221

С.І. Лиска

Компетентнісний підхід у дослідженні професійної успішності особистості 226

Б.М. Одягайло

Психологія, економіка і культура: онтогенетичний зв'язок та роль у формуванні глобального конкурентного середовища 232

К.В. Олександренко

Комунікативні та дидактичні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця 238

Ж.В. Севастьянова

Роль професійно-психологічних позицій та особистісних особливостей у професійній діяльності педагога 244

І.А. Сорока

Взаємозв'язок стресу з конфліктами в колективі організації 250

А.В. Шульдик

Компетентнісний підхід до формування професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів 256

Л.В. Шульга

Теоретичні та практичні аспекти захисної промови як засобу психологічного впливу в умовах судових дебатів 263

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Принципи формування компетенції місцевого самоврядування відповідно до міжнародних стандартів

В.В. Кравченко
кандидат юридичних
наук, доцент,
заслужений юрист
України,
завідувач кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджуються питання, що стосуються поняття та змісту компетенції місцевого самоврядування, принципів, що мають бути дотримані при її визначенні в законодавстві України відповідно до міжнародних стандартів. Формулюються пропозиції щодо вдосконалення структури повноважень органів місцевого самоврядування в процесі реформування місцевого самоврядування в Україні.

В статье исследуются вопросы, касающиеся понятия и содержания компетенции местного самоуправления, принципов, которые должны быть соблюдены при ее определении в законодательстве Украины в соответствии с международными стандартами. Формулируются предложения по совершенствованию структуры полномочий органов местного самоуправления в процессе реформирования местного самоуправления в Украине.

The article is devoted to the issues concerning the concept and content of the competence of the local self-government, the principles that should be followed during its definition in the legislation of Ukraine in accordance with international standards. Proposals on improvement of the structure of powers of the bodies of local self-government in the process of the reform of local self-government in Ukraine.

Ключові слова: *міське самоврядування, органи місцевого самоврядування, компетенція органів місцевого самоврядування, принцип субсидіарності.*

Постановка проблеми

Проблематика компетенції місцевого самоврядування як самостійного інституту публічної влади є актуальною почи-

наючи з 45 року до н.е., коли він вперше отримав нормативне закріплення (Закон Юлія Цезаря Lex municipalis). Для України ці питання сьогодні набувають особ-

ливого значення, що обумовлено необхідністю проведення реформи місцевого самоврядування, приведення законодавства України про місцеве самоврядування у відповідність до стандартів та принципів Європейської хартії місцевого самоврядування (далі – Хартія) [1], перерозподілу повноважень та відповідальності між різними видами та територіальними рівнями публічної влади. Слід також відзначити і недостатній рівень наукової розробки відповідного понятійного апарату, інших теоретичних аспектів проблематики компетенції місцевого самоврядування, пов'язаних, зокрема, зі змістом принципів визначення сфери компетенції місцевого самоврядування та кола питань місцевого значення, на вирішення яких саме і спрямований інститут місцевого самоврядування. Без належного наукового обґрунтування неможливо сформулювати напрями та пріоритети реформи, що унеможливує демократизацію закріпленої Конституцією України [2] системи територіальної організації влади, її наближення до європейських стандартів, що створить правові передумови для покращання якості послуг, які надаються в системі місцевого самоврядування, і, відповідно, покращити рівень адміністративних та інших послуг, які надаються в системі місцевого самоврядування, забезпечити доступ до цих послуг усіх жителів сіл, селищ та міст, як того вимагає Європейська хартія міст II [3], схвалена Палатою місцевих влад Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи 13 листопада 2007 року.

Зазначене свідчить про доцільність та необхідність подальшої наукової розробки питань компетенції місцевого самоврядування, що має суттєве практичне та наукове значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У переважній більшості вітчизняних наукових праць взагалі не досліджується поняття та зміст категорії «компетенція місцевого самоврядування», натомість аналізується поняття «компетенція органів місцевого самоврядування», «сфера місцевого самоврядування», «повноважен-

ня органів місцевого самоврядування», «повноваження органів самоорганізації населення» тощо [4; 5; 6; 7; 8], що, як уявляється, не дозволяє повністю розкрити природу та сутність самого інституту місцевого самоврядування. При цьому, незважаючи на чисельні посилання на положення Європейської хартії місцевого самоврядування та необхідність виконання Рекомендацій Конгресу місцевих і регіональних Влад Ради Європи щодо місцевої та регіональної демократії в Україні за невеликим виключенням [7], навіть не зроблено спроби сформулювати визначення поняття «компетенція місцевого самоврядування» та розкрити його зміст на основі систематизації повноважень усіх елементів системи місцевого самоврядування. Намагання проаналізувати окремі елементи компетенції місцевого самоврядування (зокрема предметів відання) можна спостерігати в працях відомих російських учених-муніципалістів [9].

Невирішені раніше частини загальної проблеми

Ознайомлення із сучасними науковими публікаціями дозволяє зробити висновок, що ряд питань проблематики компетенції місцевого самоврядування залишаються невирішеними та потребують подальшого наукового аналізу. До них можна, зокрема, віднести такі питання:

- зміст поняття «компетенція місцевого самоврядування»;
- співвідношення понять «компетенція місцевого самоврядування» та «компетенція органів місцевого самоврядування», «повноваження органів місцевого самоврядування», «предмети відання місцевого самоврядування» тощо;
- принципи законодавчого визначення компетенції місцевого самоврядування;
- принципи розмежування повноважень між різними видами публічної влади та різними територіальними рівнями органів місцевого самоврядування;
- принципи віднесення повноважень органів місцевого самоврядування до «самоврядних» та до «делегованих»;
- встановлення переліку виключних

повноважень територіальної громади та принципи розмежування повноважень між територіальною громадою та її органами;

- принципи розмежування повноважень у системі місцевого самоврядування територіальної громади (органи місцевого самоврядування – органи самоорганізації населення);

- способи та форми законодавчого закріплення компетенції місцевого самоврядування тощо.

Формулювання цілей статті

Наведений вище перелік невирішених питань не може бути висвітлений у межах однієї статті, він може становити предмет ґрунтового монографічного дослідження. Відповідно, автор ставить перед собою більш прагматичну мету – сформулювати визначення поняття «компетенція місцевого самоврядування», виокремити та обґрунтувати принципи, що мають бути покладені в основу законодавчого визначення сфери компетенції місцевого самоврядування та повноважень територіальних громад, органів місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Як вже зазначалося вище, в Хартії, Конституції та інших законодавчих актах України, в юридичній літературі застосовуються терміни, що мають близьке, але неідентичне значення – «компетенція місцевого самоврядування», «сфера компетенції місцевого самоврядування», «сфера місцевого самоврядування», «повноваження місцевого самоврядування», «компетенція органів місцевого самоврядування», «повноваження органів місцевого самоврядування», «предмети відання місцевого самоврядування та його органів» тощо.

У той же час і в Хартії, і в чинному законодавстві України відсутні нормативні визначення цих термінів, що, в свою чергу, обумовлює їх різне тлумачення в науковій літературі. При цьому висловлюються дискусійні точки зору як щодо сутності компетенції місцевого самоврядування, так і щодо змісту цього поняття,

його співвідношення з іншими близькими поняттями та термінами.

Як відомо, сам термін «компетенція» походить від латинського *competentia* (від. *competo* – взаємно прагну; відповідаю, підходжу) і у широкому вжитку ним позначають коло предметів відання, повноважень, відповідальності якої-небудь організації, органу, особи або здатність особи (спеціаліста) ефективно вирішувати певний клас професійних задач, коло питань, в яких відповідна особа має знання та досвід [10].

У національному законодавстві України та у вітчизняній юридичній літературі термін «компетенція» застосовується, як правило, для характеристики сукупності предметів відання, прав та обов'язків органу публічної влади. При цьому, в структурі компетенції органу виділяють:

1) *предмети відання* – сфери суспільного життя, на які спрямована його регулююча діяльність. Це означає, що кожний орган публічної влади функціонує лише в тих сферах суспільних відносин, які визначаються метою його утворення та закріплюються законом. Іншими словами, предмети відання органу – це визначене законодавством коло його діяльності, питання, які згідно з законом може і повинен вирішувати орган публічної влади, вони виступають юридичним вираженням функцій відповідного органу;

2) *повноваження* – права та обов'язки органу, якими він наділяється стосовно його предметів відання, тобто для вирішення тих питань, що становлять ці предмети відання. Наявність у органу прав і обов'язків (повноважень), наданих для здійснення відповідних владних дій, характеризують його юридичну компетентність.

У Хартії вживається термін «компетенція місцевого самоврядування». Це новий для українського законодавства та вітчизняної юридичної науки термін, він, як зазначено вище, ще не отримав ні нормативного ні доктринального визначення. У зарубіжній літературі під компетенцією місцевого самоврядування розуміють

встановлену нормами конституції, законів, підзаконних актів сукупність прав, обов'язків та предметів відання територіальної громади, органів та посадових осіб місцевого самоврядування для здійснення функцій і завдань місцевого самоврядування [11].

При аналізі змісту поняття «компетенція місцевого самоврядування» доцільно враховувати такі обставини:

1) конституційна модель місцевого самоврядування в Україні передбачає, що ядром компетенції місцевого самоврядування є предмети відання (питання місцевого значення) та повноваження територіальної громади, вони обумовлюють і визначають зміст предметів відання та повноважень органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Такий висновок базується на положеннях статей 140 та 143 Конституції України [2]: «Місцеве самоврядування є правом територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України»; «Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції».

Слід також підкреслити, що поняття «компетенція територіальної громади» не співпадає за своїм змістом з поняттям «компетенція місцевого самоврядування», вони, як уявляється, співвідносяться як

частина з цілим. Така оцінка пов'язана з тим, що, по-перше, компетенція територіальної громади фактично ще не отримала юридичного закріплення (Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [12], інші законодавчі акти визначають, як правило, повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування); по-друге, окремі функції місцевого самоврядування реалізуються на регіональному (область) та субрегіональному (район) рівнях і отримали юридичне вираження в компетенції обласних та районних рад, територіальні межі діяльності яких не співпадають з територією окремої громади;

2) компетенцію місцевого самоврядування не можна розглядати як механічну суму предметів відання і повноважень елементів системи місцевого самоврядування – територіальної громади, органів та посадових осіб місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення оскільки до компетенції останніх законом віднесені як самоврядні, так і делеговані повноваження, реалізація яких пов'язана з виконанням функцій та завдань виконавчої влади. Компетенцію місцевого самоврядування мають становити виключно самоврядні повноваження, саме вони виступають юридичним вираженням призначення та функцій місцевого самоврядування як публічної влади територіальної громади. Таким чином поняття «компетенція місцевого самоврядування» та «компетенція органів місцевого самоврядування» також не можуть тлумачитися як ідентичні, вони пересікаються, але не співпадають.

Хартія передбачає, що сфера компетенції місцевого самоврядування має визначатися конституцією та законами держави на основі дотримання таких принципів:

1. *Принципу правової автономності місцевого самоврядування*: «Головні повноваження і функції місцевої влади мають визначатися конституцією або законом держави» (частина 1 ст. 4 Хартії) [1]. Відповідно до цього принципу законодавче визначення компетенції місцевого самоврядування вже саме по собі є важливою гарантією права територіальної громади

на самостійне вирішення всіх питань місцевого значення – воно забезпечує здійснення функцій та повноважень місцевого самоврядування на постійній основі, виключає надання повноважень за принципом *ad hoc* (до випадку) та означає заборону втручання органів державної влади у сферу компетенції місцевого самоврядування.

2. *Принципу повноти повноважень місцевого самоврядування та необмеженості самоврядних прав*: «повноваження, якими наділяються місцеві власті, як правило, мають бути повними і виключними. Вони не можуть скасовуватися чи обмежуватися іншим, центральним або регіональним органом, якщо це не передбачене законом» (частина 4 ст. 4 Хартії) [1].

3. *Принципу субсидіарності*: «муніципальні функції, як правило, здійснюються переважно тими властями, які мають найтісніший контакт з громадянином. Наділяючи тією чи іншою функцією інший орган, необхідно враховувати обсяг і характер завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії» (частина 3 ст. 4 Хартії) [5].

Слід зазначити, що вперше цей принцип отримав формулювання в енцикліці Папи Пія XI, яку було опубліковано в 1931 році у зв'язку із сороковою річницею Рерум Новарум: «Не можна змінювати або порушувати цей найбільш важливий принцип соціальної філософії: повноваження, які вони здатні здійснювати з власної ініціативи і власними засобами, не повинні бути відібрані у людей та передані до громади, так, було б несправедливо і суттєво порушило б громадський порядок, якщо забрати у більш низького соціального утворення функції, які воно може здійснювати саме, і передати їх соціальному утворенню більш високого порядку. Єдина мета будь-якого суспільного втручання полягає у тому, щоб допомогти членам суспільства, а не знищити або поглинути їх» [12; 13].

У визначенні принципу субсидіарності, яке наведене в енцикліці Папи Пія XI, закладено певну двозначність, реалізація цього принципу включає два діаметрально

протилежних аспекти: з одного боку, субсидіарність передбачає, що влада більш високого територіального рівня може втручатися у сферу влади більш низького рівня лише в тій мірі, в якій остання продемонструвала свою нездатність. Тобто субсидіарність у цьому значенні базується на принципі невтручання державної влади або органу місцевого самоврядування більш високого територіального рівня у вирішення питань місцевого значення.

З другого боку, субсидіарність прямо передбачає втручання – влада більш високого рівня не лише має право, але і повинна втручатися у сферу влади більш низького рівня. У той же час, як зазначається в юридичній літературі [14], це втручання передбачає не підміну (заміщення), а певний тип допомоги, яка заохочує владу низових рівнів та наділяє їх повноваженнями. Таким чином, відповідно до принципу субсидіарності передавати повноваження від органів влади більш низького територіального рівня до органів влади більш високого рівня дозволяється лише в тій мірі, в якій самі ці повноваження можуть бути краще здійснені на вищому рівні. При цьому непорушним має залишатися правило, за яким ці повноваження повинні здійснюватися на рівні, настільки близькому до громадянина, наскільки це можливе.

Зі змісту частини 3 ст. 4 Хартії [1] вбачається, що обидва ці аспекти принципу субсидіарності знайшли в ній досить чітке відображення.

Аналіз відповідних положень Хартії дозволяє розглядати принцип субсидіарності у його юридичному та політичному значеннях.

Так, юридичне значення субсидіарності характеризує цей принцип як певну формулу розподілу в законодавчих актах повноважень, відповідно до якої найнижчий рівень влади отримує такі повноваження, які наступний за ним територіальний рівень влади не може здійснити більш ефективно. Такий розподіл повноважень дозволяє, з одного боку, максимально наблизити процес прийняття рішення до

громадянина, з іншого – цей рівень має володіти організаційними, матеріальними та фінансовими ресурсами, що забезпечують обсяг та якість соціальних послуг, які надаються населенню, відповідно до загальнодержавних стандартів.

При цьому пріоритет низового рівня при розподілі повноважень має завадити будь-яким спробам централізації в системі територіальної організації влади.

Політичне значення принципу субсидіарності полягає у тому, що він виступає своєрідним засобом, який має забезпечити реалізацію повноважень якомога ближче до громадянина – повноваження, які вилучаються у держави, передаються лише тим органам влади, які керуються або працюють під контролем обраних представників.

Хартія також визначає критерії, які повинні бути застосовані при розмежуванні повноважень між владами різних рівнів, зокрема:

Об'єктивні критерії – обсяг і характер завдання.

Суб'єктивні критерії – ефективність та економія. Тобто, до компетенції нижнього рівня влади має бути віднесене все те, що не може бути більш ефективно здійснене на більш високому рівні влади. У цілому проблема ефективності організації влади є надзвичайно складною і різні наукові доктрини пропонують різні шляхи її досягнення. Наприклад, економічна теорія федералізму, яка базується на аналізі пропозиції послуг, оцінює її з урахуванням таких факторів, як: близькість (дає можливість з мінімальними витратами визначити потреби громадян та пропозиції щодо обсягу послуг), ефект надлишків (оптимальний розподіл повноважень досягається тоді, коли всі блага приносять користь лише членам тієї громади, яка їх виробляє), економія на масштабах виробництва (по мірі зростання вироблених обсягів зменшуються витрати).

Слід підкреслити, що значення принципу субсидіарності значно посилюється останнім часом, що обумовлено розширенням функцій, які здійснюються держав-

ною владою. Ця тенденція вимагає запровадження таких правових механізмів, які могли б захистити самостійність територіальних громад, окремих громадян. Реалізація цього принципу дозволяє знизити рівень ієрархічної підпорядкованості між органами різних видів публічної влади та різних територіальних рівнів, сформувані багатосторонні зв'язки між різними територіальними рівнями управління, створює можливість для налагодження співпраці по горизонталі (стаття 10, абзац 1 Хартії [1]) – між органами місцевого самоврядування одного територіального рівня (міжмуніципальне співробітництво), взаємодію із зарубіжними органами місцевого самоврядування (стаття 10, абзац 3 Хартії [1]).

Стосовно України необхідність дотримання принципу субсидіарності формулюється в Рекомендації 202 (2001) Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи, в якій зазначено що «в законодавчому порядку органам місцевої й регіональної влад має бути передано суттєві, виняткові й повні повноваження. Ці повноваження: i) мають бути чітко відділені від повноважень, наданих іншим органам влади; ii) їх не можуть підривати чи обмежувати інші, центральні або регіональні органи влади, якщо це не передбачено законом (пункт 1 статті 3 та пункт 4 статті 4 Хартії); iii) мають замінити низку важливих делегованих повноважень, які для місцевих виборних представників, їхніх виконавчих органів і штату є накладеним ззовні диспропорційним тягарем» [14]. В Європейських документах також зазначається незадовільний стан імплементації цього принципу в національному законодавстві України. Так, в Експертному висновку, підготовленому Директоратом з питань демократії та політичних справ Ради Європи, зазначається, що за «галузевого принципу організації держаної влади повноваження органів місцевого самоврядування управляються і обмежуються нормативними документами Кабінету Міністрів, галузевих міністерств і відомств, включаючи такі документи, як

листи чи телеграми. Таким чином, з однієї сторони, регуляторні урядові повноваження обмежують свободу органів місцевого самоврядування. З іншого боку, неможливо позбавити уряд цих повноважень, оскільки може виникнути ризик появи паралельного або суперечливого законодавства» [15]. Таким чином, виникає своєрідне замкнуте коло, яке має бути розірване з проведенням в Україні адміністративної та адміністративно-територіальної реформ.

4. *Принципу підзаконності місцевого самоврядування*: «місцеві власті, в межах закону, повинні мати повне право вільно вирішувати будь-яке питання, яке не вилучене із сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручене ніякому іншому органу» (частина 2 ст. 4 Хартії) [1]. Звідси випливає, що органи місцевого самоврядування можуть здійснювати лише повноваження, які визначені законом. Цей принцип може бути по-різному реалізований у законодавчій практиці при визначенні компетенції місцевого самоврядування.

Так, наприклад, у Великій Британії та інших країнах з англо-американською системою з XIX ст. діє принцип «позитивного» регулювання діяльності місцевого самоврядування і законодавче визначення його компетенції здійснюється на основі правила Діллона – об'єм повноважень органів місцевого самоврядування встановлюється шляхом детального перерахування їх прав і обов'язків. Це правило сформульовано в 1868 році верховним суддею штату Айова Дж. Діллоном: «Муніципальні корпорації зобов'язані своїм створенням і отримують всі свої права і повноваження від легіслатур штатів». Відповідно, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи правомочні діяти лише таким чином, як це передбачено законом. Як підкреслюється в англійській юридичній літературі, «місцеві органи є публічними корпораціями і як такі зобов'язані своїм існуванням виключно законодавству. Будь-які дії місцевого органу мають бути виправдані посиланням на відповідний акт парламенту».

У країнах, де існує континентальна си-

стема територіальної організації влади, діє принцип «негативного» регулювання, відповідно до якого органи місцевого самоврядування можуть діяти будь-яким чином, якщо це прямо не заборонено законом. У цьому випадку обсяг повноважень місцевого самоврядування визначаються «залишковим вільним простором», який за законом не надано органам державної влади. Наприклад, в Конституції ФРН (п. 2 ст. 28) закріплено, що «громадам має бути надане право регламентувати в рамках закону під свою відповідальність всі справи місцевої територіальної спільноти (Gemeinschaft)», а в конституціях земель даний принцип конкретизується: «громади є на своїй території виключними володарями всіх повноважень місцевого публічного управління, що здійснюється на основі їх власної відповідальності. Вони можуть вирішувати будь-яке завдання публічної влади, крім випадків, коли вирішення цих завдань покладене на інші відомства в громадських інтересах спеціальним приписом закону» (п. 1 ст. 137 Конституції землі Гессен). До речі, в Хартії в найбільш повному вигляді було втілено саме принцип «негативного» регулювання компетенції органів місцевого самоврядування, або «загальнодозвільний» принцип, відповідно до якого ці органи місцевого мають бути наділені повною свободою дій для здійснення власних ініціатив із будь-якого питання, яке не виключене з їх компетенції і не віднесене до компетенції іншого органу влади.

5. *Принципу адаптації делегованих повноважень до місцевих умов*: «якщо повноваження делегуються місцевій владі центральним чи регіональним органом, місцева влада, у міру можливості, має право пристосовувати свою діяльність до місцевих умов» (частина 5 ст. 4 Хартії) [1]. Крім власних (самоврядних) повноважень, органи місцевого самоврядування реалізують також окремі повноваження органів виконавчої влади, які ним делегуються законом. Така практика є досить поширеною в країнах Європи, в тому числі і в Україні. При цьому має бути забезпечена свобо-

да дії органів місцевого самоврядування, вони повинні зберігати право контролю над повноваженнями, які ним делеговані (передані), і над умовами цього делегування, постійно беручи до уваги місцеву ситуацію. У контексті можливого делегування окремих повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування виникає необхідність, щоб останні володіли правом контролю за будь-яким рішенням органів державної влади, яке більш або менш віддалено торкається їх сфери діяльності. Для цього необхідно створити такі правові передумови, які б дозволяли місцевому органу влади реально впливати на хід прийняття рішень, що стосуються його роботи.

6. *Принципу врахування інтересів територіальних громад:* «у процесі планування і прийняття рішень щодо всіх питань, які безпосередньо стосуються місцевих властей, з останніми мають проводитися консультації і, у міру можливості, своєчасно і належним чином» (частина 6 ст. 4 Хартії) [1].

При визначенні предметів відання місцевого самоврядування вихідною формулою мають слугувати положення Хартії, згідно з якими місцеве самоврядування є самостійним і під свою відповідальність вирішує питання місцевого значення в інтересах місцевого населення та питання, що віднесені до відання органів державної влади, але їх вирішення згідно з принципом децентралізації делегується в систему місцевого самоврядування.

Відповідно до цих положень національне законодавство багатьох сучасних держав до предметів відання місцевого самоврядування включає:

- 1) питання місцевого значення;
- 2) питання, що не вважаються безпосередньо місцевими і право вирішувати які делегується відповідно до закону органам місцевого самоврядування.

Перша група питань становить власну компетенцію місцевого самоврядування. В її структурі звичайно виділяють обов'язкові і добровільні (факультативні) повноваження місцевого самоврядування

[10, с. 91], при цьому перші мають пріоритетний характер.

До обов'язкових законодавство, зокрема, відносить питання, що мають загальнодержавне (загальнонаціональне) значення, наприклад, водопостачання, громадська безпека, охорона здоров'я, вулиці, тротуари, вуличне освітлення, похоронні послуги, планування забудови тощо. Добровільні повноваження реалізуються органами місцевого самоврядування на власний розсуд, в залежності від фінансових і матеріальних можливостей громади.

Друга група питань становить делеговану (доручену) компетенцію місцевого самоврядування.

Для багатьох сучасних держав спільною тенденцією є розширення в структурі компетенції місцевого самоврядування обов'язкових і доручених повноважень, що обумовлено процесами децентралізації управління та розвитком місцевої демократії. У той же час аналіз законодавчих актів України, в яких закріплюється компетенція органів місцевого самоврядування, свідчить про те, що в її структурі частка делегованих повноважень сьогодні є надмірною (до 60%). Це певною мірою нівелює принцип самостійності місцевого самоврядування, оскільки з питань здійснення делегованих повноважень органи місцевого самоврядування підконтрольні органам виконавчої влади (частина 4 статті 143 Конституції України) [1]. Тому при новачі законодавства про місцеве самоврядування в процесі проведення реформи системи територіальної організації влади доцільно суттєво розширити перелік питань місцевого значення, що дозволить усунути диспропорції у співвідношенні самоврядних та делегованих повноважень.

Висновки

Закріплена Конституцією України система територіальної організації влади є архаїчною і неефективною, вона не в повній мірі відповідає європейським стандартам і не забезпечує надання населенню адміністративних та соціальних послуг на належному рівні. Її вдосконалення на основі перерозподілу повноважень між ви-

дами публічної влади (державна влада та місцеве самоврядування) та між різними її територіальними рівнями має здійснюватися за умови дотримання принципів Хартії, інших європейських стандартів. При цьому, здійснюючи новацію законодавст-

ва про місцеве самоврядування, доцільно чітко визначити перелік питань місцевого значення, що дасть змогу закріпити компетенцію місцевого самоврядування таким чином, щоб реально гарантувати його самостійність.

Список використаних джерел

1. Європейська хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
2. Конституція України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Европейская хартия городов II. Манифест урбанистики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1210859&Site=COE>
4. Муніципальне право України: Підручник/ Кол. авт.; За ред В.Ф. Погорілка, О.О. Фрицького. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 592 с.
5. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: Монографія/ за ред. З.С. Варналія. – К.: НШСД. 2007. – 768 с.
6. Куйбіда В.С. Місцеве самоврядування в Україні в контексті розвитку місцевої демократії. Монографія / В.С. Куйбіда, М.С. Куйбіда, О.О. Бабінова. – Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2008. – 468 с.
7. Кравченко В.В. Муніципальне право України / В.В. Кравченко, М.В. Пітцик. – К.: Атіка, 2003. – 672 с.
5. Європейська хартія місцевого самоврядування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036&p=1239958029426833
6. Європейська хартія місцевого самоврядування та розвиток місцевої і регіональної демократії в Україні. Науково-практичний посібник / Упоряд. О.В. Бейко, А.К. Гук, В.М. Князев/ За ред. М.О. Пухтинського, В.В. Толкованова. – К.: «Крамар», 2003. – 396 с.
7. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні. Кол. монографія/ В.О. Антоненко, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, та ін. За ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. – К.: Атіка, 2007. – 864 с.
8. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії: Монографія. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.
9. Муниципальное право Российской Федерации. 2-е изд. Под ред. Ю.А. Дмитриева. – М.: «Профобразование», 2000. – 800 с.
10. Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F>
11. Постовой Н.В. Муниципальное право России / Н.В. Постовой. – М.: Новый Юрист, 1998. – 274 с.
12. Определение и пределы принципа субсидиарности. Доклад Координационного Комитета по местным и региональным властям (CDLR) // Комуны и регионы Европы. Вып. 55. – Страсбург: Издание Совета Европы, 1994. – 54 с.
13. Kommunale Selbstverwaltung. Местное самоуправление. Сборник международных терминов из области права и управления. Серия Р – Том 2. – М., 1998. – 165 с.
14. Рада Європи. Постійна конференція місцевих і регіональних влад Європи. Рекомендація 102 (2001) «Про стан місцевої й регіональної демократії в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/docs/kmpbe/r102\(2001\).htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/kmpbe/r102(2001).htm).
15. Експертний висновок щодо відповідності національного законодавства України положенням Європейської хартії місцевого самоврядування. Страсбург, 30 липня 2010 року. DPA/PAD 1/2010/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r\(2001\)19.htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r(2001)19.htm).

Контррозвідувальний аспект реорганізації органів політичного розшуку Російської імперії в Україні

Б.В. Бернадський

кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри
теорії та історії держави
і права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто роль і місце жандармсько-поліцейських установ у забезпеченні спроб становлення контррозвідувального режиму в Російській імперії на початку XX століття.

В статье рассмотрены роль и место жандармско-полицейских учреждений в обеспечении попыток становления контрразведывательного режима в Российской империи в начале XX века.

This paper discusses the role and place of the gendarmerie and police agencies in ensuring the formation of counter-intelligence regime attempts of the Russian Empire in the early twentieth century.

Ключові слова: Департамент поліції, жандарми, Окремий корпус жандармів, контррозвідка.

Постановка проблеми

Така ланка державного апарату, як контррозвідка, відіграє надзвичайно важливу роль у захисті державного суверенітету. Особливої актуальності це питання набуло на початку XX ст., коли шпигунство перетворилося на масове явище.

Становим хребтом забезпечення державної безпеки Російської імперії було Міністерство внутрішніх справ і, передусім, його Департамент поліції. Відповідно, де-факто саме ця спецслужба виконувала координуючу роль у контррозвідувальній діяльності протягом усього часу існування імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема вивчення діяльності політичної поліції Російської імперії має досить багату історіографію, що сама вже стала темою написання низки серйозних досліджень, серед яких передусім варто назвати дисертаційне дослідження М.Г. Щербака. Останніми роками спостерігається поживлення наукового інтересу й до історії контррозвідки. Однак основну увагу автори зосереджують на висвітленні діяльності військової контррозвідки. У такому аспекті були написані роботи А.А. Здановича, В.Г. Пилипчука та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Зважаючи на те, що органи держбезпеки є невід'ємною складовою державно-бюрократичного апарату, окремі аспекти цієї діяльності відображено в працях українських і зарубіжних учених: масштабній роботі О.Н. Ярмиша, М.В. Грекова, Б.А. Старкова. Тим не менше, контррозвідувальна складова в діяльності органів політичного розшуку та її вплив на реформування дореволюційних спецслужб і надалі, фактично, залишається поза увагою дослідників.

Виклад основного матеріалу дослідження

Система спецслужб, що існувала на той час, потребувала серйозних реформ, однак реорганізація центрального апарату політичної поліції проводилася під впливом другої революційної ситуації, що позначилося на всій його діяльності. Питання контррозвідки фактично відійшли на другий план. Зростання обсягу діяльності жандармсько-поліцейських органів зумовило відповідні зміни також у внутрішній організації самого Департаменту поліції (далі – ДП).

Основним його структурним підрозділом було діловодство. Згідно з традицією

Російської імперії назви діловодства мали номерний характер. Те чи інше відношення до контррозвідувальної діяльності мали практично всі підрозділи ДП. Зрештою, до 1903 р. це був єдиний контррозвідувальний орган у країні. Що ж до безпосередньо контррозвідки, то нею відали 3-є (1880-1917 рр.) і 4-є (1883-1902 рр.) діловодства. У роки російсько-японської війни у ДП навіть було створено окрему контррозвідувальну структуру, яку очолив сумнозвісний І. Манасевич-Мануйлов. Утім, на цій посаді він проявив себе достойно.

Третє (таємне) діловодство як спецорган проіснувало до 1898 р., коли від нього відокремився так званий Особливий відділ. З цього часу воно майже втратило статус таємного підрозділу, хоча до 1906 р. ще займалося питаннями дислокацій військ на території Росії. «Політичним розшуком у широкому значенні цього слова» став відати якраз Особливий відділ, появу якого вважають найістотнішою зміною у структурі ДП [1, с. 134-135]. Його перший відділ був уповноважений вести й контррозвідувальну роботу.

Особливий відділ було скасовано у квітні 1914 р., а замість нього створено 9-е діловодство, у відання якого перейшли й окремі справи 7-го діловодства. До його компетенції також належали військова розвідка та контррозвідувальна діяльність. Через нього ж здійснювалися зносини з МЗС і Міністерством Височайшого двору (у сфері, що стосується охорони вищих осіб) [2, с. 58-59]. У 1914 р. сюди були передані з 2-го діловодства справи, пов'язані з обставинами воєнного часу. Тут зосереджувалися матеріали щодо військовополонених і підданих іноземних держав. Колишній Особливий відділ (9-е діловодство) ще раз змінив свою назву і був перейменований у 6-е діловодство, а в 1916 р. йому повернули стару назву [2, с. 60; 3, с. 53, 56].

Місцевими органами, через які діяв ДП, були губернські жандармські управління (далі – ГЖУ), жандармсько-поліцейські управління залізниць (далі – ЖПУЗ), розшукові пункти, охоронні відділення,

районні охоронні відділення. Ці установи у своїй оперативно-розшуковій діяльності підпорядковувалися ДП, а у стройовій, господарській та інспекторській – Окремому корпусу жандармів (далі – ОКЖ) [4, с. 656].

Корпус жандармів рахувався за військовим відомством, на бюджетному утриманні якого й перебував, однак підпорядковувався цивільній владі в особі міністра внутрішніх справ, шефа жандармів. Безпосереднє керівництво здійснював корпусний командир. На цьому роздвоєність не закінчувалася. Адже організацію та керівництво особовим складом здійснював командир корпусу і його штаб, а безпосередньою діяльністю – ДП. Тому останній на чолі охоронних відділень намагався ставити не офіцерів, а чиновників. Питання підпорядкування та керівництва ДП і Корпусом жандармів було складним і вирішувалося залежно від особистості міністра внутрішніх справ і товариша міністра.

Система організації місцевих підрозділів політичної поліції безпосередньо в Україні також була досить складною. Серед них можна виділити регіональні, губернські (територіальні) й екстериторіальні структури. Територіальні підрозділи в Україні були представлені дев'ятьма губернськими жандармськими управліннями та жандармським управлінням м. Одеса. Аж до 1914 р. в системі територіальних жандармських органів відбулася лише одна істотна зміна, коли було створено управління у Севастополі. На території України розміщувалися й кілька жандармських команд: Одеська кінна міська і невеликі Київська, Дубенська, Очаківська, Керченська, Севастопольська фортечні команди.

Особливе місце в системі жандармських органів займали ЖПУЗ. Їх основною функцією було виконання завдань загальнополіцейського характеру. І лише з 1907 р. залізничні жандарми змушені були виконувати також допоміжну роботу із забезпечення контррозвідувального режиму в районі залізниць у прикордонні.

Контррозвідувальні функції були, в ос-

новному, подібні до тих, які виконувалися територіальними органами ОКЖ. Зважаючи на той факт, що залізничні жандарми відчували свою окремішність від корпусу, наголос на виконанні ними контррозвідальних функцій довелося робити й у спеціальних наказах, призначених виключно для ЖПУЗ. Так, 29 січня 1907 р. штаб корпусу наказав чинам жандармської залізничної поліції надавати сприяння завідувачам пересуванням військ і комендантам станцій у встановленні негласного нагляду за підозрілими в контррозвідальному відношенні особами [5, арк. 4-4 зв.].

У квітні 1902 р., коли новим міністром став В. Плеве, розпочалася довгоочікувана реформа. Після тривалого обговорення із залученням фахівців-практиків, міністр внутрішніх справ затвердив «Положення про начальників розшукових відділень». З цього приводу ДП наголошував, що першочергову увагу новостворена структура приділятиме провадженню дізнань про державні злочини в порядку 1035 ст. «Статуту кримінального судочинства». Та ж стаття регламентувала і провадження у справах про державну зраду. ГЖУ залишилось лише ведення дізнань із політичних справ і здійснення арештів, а організацію політичного розшуку здійснювала «охранка» [1, с. 138-139].

Положення надавало начальникам охоронних відділень великі повноваження. Начальники ГЖУ зобов'язані були відкрити їм доступ до всіх справ і листувань, передавати всі заяви, пропозиції послуг тощо. Без їхньої згоди жандармам не дозволялося проводити обшуки й арешти, навіть якщо «з цього приводу надійшла вимога уповноваженої для цього іншої особи» [6, с. 102]. Втручання в діяльність охоронних відділень жодних інших державних установ, за винятком ДП, не допускалося. Одночасно начальникам охоронних відділень рекомендувалося працювати в контакті з начальниками ГЖУ, чинами прокурорського нагляду та поліції, губернаторами. Але начальники охоронних відділень на це застереження фактично не зважали. Поряд із цим керівництво губернських

жандармських установ періодично намагалось підпорядкувати собі новостворену структуру. Резонансною була спроба начальника Київського ГЖУ генерала В. Новицького підім'яти під себе начальника «охранки» ротмістра О. Спиридовича. Зазнавши невдачі, генерал змушений був подати у відставку.

Варто зауважити, що більшу половину охоронних відділень було створено якраз в українських землях. Так, 27 червня 1904 р. міністр внутрішніх справ затвердив «Тимчасове положення про охоронні відділення», яке було в основному синтезом норм, що містилися в «Положенні про начальників розшукових відділень» і «Зводі воєнних правил» [7, арк. 25-29 зв.].

Зрештою, реформу жандармсько-поліцейської системи не було доведено до кінця. Спочатку «пішли» її ініціаторів. Згодом розпочалася часта зміна міністрів. Лише П. Столипін удалося утримати портфель міністра внутрішніх справ протягом п'яти років. Ще частіше змінювалися директори ДП.

Отож, тривалий час Російська імперія залишалася без спеціалізованого контррозвідального органу. Для вирішення окремих контррозвідальних завдань на території України залучався адміністративно-поліцейський апарат. Як метод, переважав зовнішній нагляд. Це було прямою компетенцією жандармських органів, однак на першому місці в їхній роботі завжди був політичний розшук. У військово-відомстві опрацювання цих питань зосереджувалося у Військово-науковому комітеті Головного штабу. Функції контррозвідки також частково виконували Головне управління Генерального штабу (далі – ГУГШ), Морський генеральний штаб, розвідальні відділення штабів округів. Діяльність штабів військових округів зводилася, в основному, до реєстрації іноземців та осіб, підозрюваних у шпигунстві. Разом із тим, прогножуючи можливість збройного протистояння, Росія та інші держави світу розпочали підготовку своїх армій до воєнних дій. Поміж іншого, суттєву увагу почали приділяти розгортанню

розвідувальних і контррозвідувальних органів.

За цих умов стала нагальною необхідність створення спеціалізованого військового контррозвідувального органу. Це прекрасно розумів військовий міністр, досвідчений розвідник генерал О.М. Куропаткін, який у 1903 р. зміг переконати в цьому й царя. Утім нова спецслужба на перших порах діяла лише у столиці, зважаючи на акредитацію тут військових агентів (аташе) іноземних держав. Співпраця з політичним розшуком не передбачалася.

Під час російсько-японської війни 1904-1905 рр. мережа органів військової контррозвідки значно розширилася. Її функції на театрі воєнних дій покладалися на розвідвідділення армій, корпусів та окремих загонів. Діловодство в питаннях боротьби зі шпигунством перейшло у відання Військово-статистичного (розвідувального) відділення Головного штабу. На всій іншій території імперії та за кордоном ця робота здійснювалася ДП МВС. Таким чином, улітку-восени 1904 р. було створено очолюваний уже згадуваним В. Манасевичем-Мануйловим спеціальний підрозділ таємної поліції, що почав виконувати виключно контррозвідувальні функції. На відміну від розвідувального відділення Військового міністерства воно мало значні кошти та сферою своєї діяльності охоплювало всю імперію [8, с. 87].

Після закінчення війни територіальні військові контррозвідувальні органи, аж до рівня армії, були розформовані. Функції боротьби з іноспецслужбами знову перейшли до жандармських органів, для яких цей напрям роботи залишався другорядним. Це відверто визнавав у спеціальному циркулярі директор ДП Р.Г. Моллов у жовні 1915 р. [9, с. 61].

Наляканий революцією уряд робив спроби щодо посилення поліцейського апарату. Але результати не виправдали затрат. Відбулося лише незначне посилення поліцейських органів. Не менш загрозливою була ситуація з контррозвідувальними структурами, що наочно продемонструвала російсько-японська війна.

Тому знову постало питання про реформу, необхідність якої розуміли всі. З'явилося кілька проектів кардинальних змін усієї жандармсько-поліцейської системи. Один із них був розроблений у 1907 р. членом Ради міністра внутрішніх справ, дійсним статським радником В. Фрішем. Автор пропонував об'єднати всі види поліції та створити єдиний Корпус державної охорони, який у стройовому відношенні підпорядковувався б військовому міністру, а в питаннях охорони суспільного порядку та державної безпеки – міністру внутрішніх справ. У корпусі планувалося два види поліції: поліція безпеки та судова, яка діяла б за завданнями судових органів [6, с. 107].

Цей проект мав старий істотний недолік – подвійність підпорядкування, тим більше, що подібний досвід уже був у жандармському відомстві. Проект обговорювався на різних рівнях і був відхилений. Не пройшли також проекти колишніх завідувача Закордонною агентурою Л. Ратаєва та директора ДП О. Лопухіна. Останній пропонував ліквідувати військову організацію поліції та політичну поліцію, підпорядкувавши їх органам місцевого самоуправління.

Усі реальні реформи в Департаменті пов'язувались із М. Трусевичем і С. Білецьким. Перший досить несподівано подав у відставку, образившись на призначення товаришем МВС П.Г. Курлова. Білецький, якого навіть вороги вважали справжнім професіоналом, хоча й батьком провокації, продовжив реорганізацію служби. Проте шеф корпусу жандармів В. Джунковський, вважаючи методи останнього аморальними, домігся його відставки. А після падіння Джунковського Білецький безперешкодно почав вводити нові методи у роботі спецслужб.

Трусевич не лише охопив усю Росію мережею охоронних відділень, а й увів енергійних жандармських офіцерів у ДП. Офіцерів-практиків почали залучати до підготовки відомчих циркулярів. На відміну від попереднього періоду, саме підзаконні правові акти визначали основні за-

вдання органів таємної поліції, розкривали їх компетенцію. Утім, численні приписи ДП часто не знаходили належного застосування. У багатьох випадках не діяла на практиці, наприклад, інструкція 1907 р., на що вказував ДП 19 січня 1911 р. [10, арк. 1-1 зв.].

Із грудня 1906 по лютий 1907 р. відбуваються нові реорганізації. Основною в них залишалася контрреволюційна складова. Відповідно до цієї мети і проходила реорганізація спецслужби. Так, 11 грудня 1906 р. було прийнято рішення про створення районних охоронних відділень, які повинні були об'єднувати й координувати діяльність усіх місцевих жандармсько-поліцейських органів. У країні було створено 12 таких розшукових органів. Українські губернії були підвідомчі трьом районним охоронним відділенням: Південно-Західному (у Києві) (губернії: Київська, Чернігівська, Полтавська, Подільська, Волинська); Південному (в Одесі) (губернії: Херсонська з м. Одеса, Таврійська, Бессарабська і все узбережжя Чорного моря); Південно-Східному (у Харкові) (губернії: Харківська, Катеринославська, а також Курська, Воронежська, Чорноморська й Область Війська Донського). Їх начальники отримали надзвичайно великі повноваження. Згідно §12 Положення вони мали доступ до всіх справ і листувань, право втручатися в оперативну діяльність і навіть забирати собі агентуру [11, арк. 15; 12, арк. 411].

Із утворенням районних охоронних відділень у 1906 р. начальники охоронних відділень перейшли в їхнє підпорядкування. Розпочалася своєрідна боротьба поколінь, у якій директор – М. Трусевич підтримував молодих.

Невдовзі уряд, після короткочасного, спричиненого революцією сум'яття, почав виділяти більше коштів на зміцнення поліцейського апарату. Палким прихильником поліцейської реформи виступив новий міністр внутрішніх справ і прем'єр-міністр П. Столипін. Перш за все, він запропонував посилити взаємодію різних поліцейських служб як на міністерському,

так і на губернському рівнях, мінімізуювши їх подвійну підпорядкованість. Він також мав намір звести всі нормативно-правові акти, що регулювали діяльність спецслужб і правоохоронних органів, у єдиний «Статут поліцейський», у якому врахувати нові реалії часу [13, с. 41-42].

Столипін 9 лютого 1907 р. затвердив «Положення про охоронні відділення» (далі – Положення), що замінило «Тимчасове положення» 1907 року. Нова структура створювалась у місцевостях із особливо складною оперативною обстановкою і займалася виключно питаннями державної безпеки. Що стосується організації губернського та повітового жандармських управлінь, то вона мала двоякий характер. Місцеві жандармські управління були повністю відокремлені від губернських установ і підпорядковувалися своїм безпосереднім керівникам. Зв'язок між ними підтримувався через МВС [9, с. 28-29]. Матеріали в канцелярії були розбиті за політичними партіями та рухами, однак була й інформація контррозвідувального характеру.

Уся контррозвідувальна діяльність ДП скеровувалася вже згадуваним Особливим відділом, у структурі якого діяло секретне 4-е відділення, а потім відділення з розшуку про міжнародне шпигунство, місцевими органами якого були охоронні відділення та ГЖУ. Вони вели боротьбу з військовою, політичною й економічною розвідкою. Крім того, аналогічну роботу проводили штаби військових округів. Столипін був переконаний у тому, що державні потреби вимагають зростання ролі контррозвідки і структур, що займаються захистом державної таємниці. Він також вважав цю сферу діяльності одним із різновидів політичного розшуку. Тому контррозвідка повинна була зосереджуватися в МВС. До компетенції нової структури відходили всі без виключення справи про державні злочини. У тому числі й такі, як державна зрада та шпигунство.

Запровадження вказаного Положення ще більше загострило існуючі в жандармському відомстві протиріччя, спричинені

порушенням субординації. Однак М. Трусевич продовжував послідовно проводити свою політику, наголосивши циркуляром № 131395 від 16 травня 1908 р. на компетенції «охранок» [14, арк. 85].

Начальники місцевих «охранок» відтепер безпосередньо підпорядковувалися начальникам районних відділень. Усі органи, що займалися на території «охоронного округу» (тобто району) політичним розшуком (ГЖУ, ЖПУЗ та їх відділення, начальники фортечних жандармських команд, чини загальної поліції), повинні були керуватися «у справі розшуку» вказівками начальника Районного охоронного відділення та виконувати всі його вимоги щодо розшукової діяльності. Автор Положення були, безсумнівно, релістами та наголошували на необхідності скоординованої роботи і застерігали від «недоречної конспірації». Таким чином, робилася спроба протидіяти міжвідомчій боротьбі під прикриттям режиму секретності [11, арк. 16-18]. Як наслідок, система політичного розшуку, завдяки значній децентралізації, стала більш гнучкою та мобільною. Положення надало новим установам у сфері політичного розшуку широкі повноваження відносно органів територіальної жандармерії, жандармської залізничної поліції, загальної поліції. За ДП було залишено вирішення питань стратегії політичного розшуку, підготовки кадрів, узагальнення досвіду, а також керівництво розшуковою діяльністю за кордоном [1, с. 149].

Наприкінці 1908 р. заступником міністра внутрішніх справ став П. Курлов, який провів своєрідну контрреформу: керівниками районних охоронних відділень він призначив начальників ГЖУ. У грудні ж 1910 р. система спеціалізованих органів політичного розшуку в Україні поповнилася ще одним – при Севастопольському охоронному відділенні було створено так зване «Реєстраційне бюро» (подібні бюро діяли також у Петербурзі та Москві).

Виконання контррозвідувальних функцій і військовими, і жандармами створювало певний паралелізм у роботі та зменшу-

вало ефективність контррозвідувального забезпечення військ. Тому в 1907 р. ГУГШ у взаємодії з корпусом жандармів, прикордонною охороною та загальною поліцією розпочало розроблення основ контррозвідувальної діяльності. У підготовленому проекті щодо подальшого розвитку спецслужб було зроблено наголос на комплексному застосуванні контррозвідувальних заходів та їх профілактичному характері. Пропонувалось усунути фактор випадковості у справі виявлення шпигунів, чітко визначити функціональні обов'язки контррозвідників [8, с. 135-136].

Головною перешкодою була нестача кадрів. Кращі сили ДП було кинуте на боротьбу з революційним рухом. Після скасування секретного відділу ДП відновила (не у повному обсязі) діяльність контррозвідувального підрозділу генерального штабу – Розвідувального відділення, яке й надалі очолював колишній начальник Тифліської «охранки» В.М. Лавров. У серпні 1910 р. він перейшов на службу у військову розвідку, здавши справи також жандарму В. Єрандакову.

На початок 1906 р. керівництво військовою контррозвідкою зосередилося в 5-у (розвідувальному) діловодстві ГУГШ. Протягом червня-серпня того ж року в штабах військових округів стали формуватися (спочатку нештатні) розвідувальні відділення. До них перейшла також функція боротьби зі шпигунством. Однак у внутрішніх округах навіть у 1907 р. питання контррозвідки були лише побіжною роботою. Та й начальники розвідувальних відділень окружних штабів вважали зовнішній нагляд і виявлення іноземної агентури заходами, якими вичерпуються їх обов'язки в цій сфері. Питання постановки контррозвідувального режиму не порушувалося.

Необхідність компетентної постановки контррозвідки, виділення її в окрему галузь охоронної діяльності відчувалася дедалі гостріше. У 1908 і 1910 рр. відбулися скликані ГУГШ особливі міжвідомчі наради з цих питань, на яких було вироблено ряд суттєвих рекомендацій.

Восени 1908 р. сталося чергове загострення ситуації на Балканах, пов'язане з анексією Боснії і Герцеговини. У цих умовах загострилося також протиборство спецслужб. Це обумовило появу на світ проекту начальника Генерального штабу Ф. Паліцина. Останній вважав, що керівна роль у контррозвідці повинна належати штабам воєнних округів, а виконання функцій мало покладатися на жандармські та поліцейські установи.

Погодившись із ліквідацією «пустот», прем'єр П. Столипін рішуче відкинув пропозицію про покладення «виконавчих функцій всебічно на жандармські і поліцейські установи» за керівної ролі командування воєнних округів. Складним залишалося й питання про фінансування.

У 1908 р. під час київського з'їзду старших ад'ютантів розвідувальних відділень було вироблено загальну систему організації військової контррозвідки в мирний час. Відповідно до неї контррозвідкою мусили займатися чини Корпусу жандармів, прикордонної служби, під керівництвом старших ад'ютантів розвідувальних відділень штабів військових округів і контролем 5-о діловодства ГУГШ [15, с. 38].

Тоді ж уряд створює кілька міжвідомчих комісій. Усі вони внесли певний вклад у розвиток теорії контррозвідувальної діяльності, та все ж більшість зусиль ішла на врегулювання притаманних Російській імперії бюрократичних перепон. Ключове питання – створення системи контррозвідки при МВС чи Військовому відомстві. Як показала практика, розрізнені дії різних відомств у силових структурах імперії не могли надійно забезпечити державну безпеку від розвідувального натиску та були далеко не адекватними масштабам воєнного шпигунства.

Для жандармських органів контррозвідка й надалі залишалася другорядною справою, що істотно заважало ефективній протидії розвідувальним спрямуванням іноземних держав. Відомо, що в 1908 р. Міністерство внутрішніх справ Росії мало значну кількість даних щодо розвідувальної діяльності іноземних держав на тери-

торії імперії, але конкретних заходів із її попередження та припинення практично не застосовувало, обмежуючись оперативним супроводженням [16, с. 38].

На виконання розпорядження Столипіна Трусевич розіслав циркуляр «Про посилення боротьби зі шпигунством». У ньому вимагалось відзвітувати за три роки про зроблену роботу й узагальнити практику розшуку. Особливої уваги надавалося виявленню й узагальненню найбільш характерних способів шпигунства. Це свідчило, що керівні кола імперії мали намір саме ДП перетворити на основний контррозвідувальний орган [8, с. 156-159].

Для покращення ситуації висувалися найрізноманітніші проекти. Зрештою, у грудні 1908 р. керівники військового відомства і МВС Росії домовилися про створення міжвідомчої комісії з організації контррозвідувальної служби. Засідання комісії 28 березня 1909 р. вкотре констатувало активізацію іноземних спецслужб і необхідність створення спеціалізованого органу військової контррозвідки, відсутність якого обумовлювало виконання контррозвідувальних функцій Корпусом жандармів, ГУГШ, Морським генеральним штабом і розвідувальними відділеннями штабів округів. Серйозна увага приділялася фінансовій стороні проблеми, кадровому та оперативному забезпеченню та недостатності існуючої нормативно-правової бази. Особливо наголошувалося на неузгодженості розшукових установ МВС і військового відомства [16, с. 38-39; 9, с. 62; 17, с. 6].

У протоколі комісії вперше було наведено розгорнутий аналіз організації діяльності іноземних розвідок, а також перелік осіб, які підлягали контролю з боку контррозвідки. Крім того, досить предметно розглядалась організація органів військової контррозвідки. Зокрема, комісія вивчала чотири схеми (варіанти) побудови контррозвідувальних відділень, а саме:

- у складі військового відомства;
- покладення цих завдань на охоронні відділення;
- подвійне підпорядкування контр-

розвідувальних відділень штабам округів і охоронним відділенням;

– створення самостійних військових контррозвідувальних відділень, підпорядкованих ДП МВС.

Зійшлися на останньому варіанті. Передбачалося формування семи регіональних контррозвідувальних відділень у місцях дислокації штабів відповідних військових округів [17, с. 7; 8, с. 167].

Для кращого нормативного забезпечення контррозвідувальної діяльності потрібно було дати визначення шпигунства. Тому, міжвідомча комісія схвалила розроблений ГУГШ понятійний апарат контррозвідувальної діяльності. Кінцевою метою цієї діяльності проголошувалося притягнення винних до кримінальної відповідальності за статтями 108-119 Карного уложення 1903 р. або припинення протиправної діяльності адміністративними заходами.

Протиріччя виявилися в ході обговорення організації структури та її підпорядкування. Тим не менше, усі зійшлися на думці про необхідність створення в системі таємної поліції спеціальних контррозвідувальних органів, так званих воєнно-розшукових бюро, які входили б до складу відповідних районних охоронних відділень. Для цього необхідно було використовувати працівників «охоранки», які мали досвід розшукової роботи, і військових контррозвідників, які були компетентними у військових питаннях і отримували розвіддані з-за кордону. Їх керівники замикалися б на начальників відповідних районних охоронних відділень. Через них ішла співпраця і з керівництвом окружних штабів. Причому помічниками начальників могли призначатися й армійські обер-офіцери, а після курсів вони могли стати начальниками. Фінансування повинно було здійснюватися за рахунок коштів військового відомства [18, с. 79].

Співробітники спецслужби отримували право вести контррозвідувальний пошук у середовищі військових і органах військового управління. Система планувалася суворо ієрархічною. Органи через районні

охоронні відділення підпорядковувалися ДП. І МВС, і Військове міністерство зобов'язувалися до повного обміну інформацією та співпраці. Втручатись у процес розшуку військові не мали права [18, с. 63]. Ця схема повністю вкладалася в теоретичну формулу Столипіна про контррозвідку, як одне з відгалужень системи політичного розшуку. Його погляди поділяв і тогочасний директор ДП Трусевич. Однак висновки та пропозиції залишилися на папері через відставку останнього. Уся оперативно-розшукова діяльність зосередилася в руках його опонента Курлова. Остаточно ідею реформи поховала антистопіпінська інтрига.

Ні для Столипіна, ні для наступника Трусевича – Курлова контррозвідка не була першочерговим завданням. Перш за все, слід було навести порядок у власному відомстві. І заклопотаний проблемами Курлов лише 26 грудня 1909 р. дав відповідь на лист генштабу, що пролежав у канцелярії понад 4 місяці, повідомивши, що перешкод для реалізації раніше прийнятих рішень з боку МВС немає. Єдиною умовою було асигнування воєнного відомства. Спірним залишалося питання підпорядкованості. Проблемним було й питання агентури в армії та на флоті. Курлов у своїх мемуарах згадує, що цар заборонив її, вважаючи достатнім нагляд з боку військового начальства [19, с. 156].

У 1909 р. було зібрано чергову спеціальну міжвідомчу комісію під головуванням директора ДП. На засіданні комісії вирішили залучити до справи контррозвідки особливих жандармських офіцерів. Комісія так і не розв'язала питання про взаємодію жандармерії та штабів військових округів, про застосування до іноземців особливих правил спеціального нагляду, про підсудність справ зі шпигунства спеціальному судові.

Остаточно ідею березневої наради 1909 р. було поховано в червні 1910 р. на нараді керівників ДП, Окремого корпусу жандармів, військового і морського генеральних штабів, скликаній з ініціативи Курлова [8, с. 173-174]. Відзначивши знан-

ня жандармами техніки розшуку, він наголосив на відсутності у своїх підлеглих спеціальних знань військової організації російської та іноземних армій. На його думку, контррозвідальні відділення мусили знаходитися в безпосередньому віданні військового керівництва, а органи ДП їм сприяли б. Комісія Курлова запропонувала таку схему: відділи створюються військовими, а жандарми діляться кадрами для організації практичної діяльності. При цьому і «охранка», і ГЖУ контррозвідальну діяльність практично згортають, передаючи отримані сигнали в контррозвідальні відділення та сприяючи їм у перевірці. Загальне керівництво контррозвідкою повинні були здійснювати офіцери генерального штабу. При цьому керівництво російської таємної поліції все ж усвідомлювало недоцільність розриву оперативно-розшукової та слідчої діяльності [18, с. 77-79; 8, с. 174-175].

Отож, друга міжвідомча комісія прийшла до висновку про необхідність створення контррозвідальних відділів при штабах військових округів, а не в структурі органів МВС. Рішення змінилося кардинально. Основні причини такої зміни мали суб'єктивний характер. Фахівці ДП прекрасно розуміли, що, не маючи повноважень на ведення контррозвідального пошуку у військовому середовищі, важко розраховувати на вагомий результат. А міністр В.О. Сухомлинов, зважаючи на могутніх ворогів, не мав щонайменшого бажання на гроші свого міністерства створювати в ньому таємну структуру МВС. Коли ж погляди змінилися, кошти знайшлися. У ГУГШ також добре пам'ятали конфлікт часів російсько-японської війни, коли жандарми практично усунули військових від спостереження за іноземними посольствами.

Попри певні ускладнення та недоречності, у результаті змін, запроваджених у першому десятиріччі XX ст., жандармсько-поліцейські установи вийшли на якісно новий рівень діяльності. Здійснені заходи сприяли централізації та посиленню жандармсько-поліцейської системи імперії та,

як наслідок, контррозвідального режиму в країні. Багато начальників ГЖУ у цей час продовжували діяти по-старому, здійснюючи нагляд за діяльністю чиновників відомств і установ, тобто оперативне забезпечення об'єктів розвідальних спрямувань. Поряд із цим, недостатньо уваги приділялось активним заходам. Це спричиняло незадоволення П. Курлова, яке він і висловив у наказі по корпусу жандармів 3 серпня 1910 р. [20, арк. 336]. Воєнне ж напруження 1910-1911 р. змусило керівництво нарешті завершити справу зі створенням спеціалізованого контррозвідального органу.

Рекомендації нарад лягли в основу заходів, якими започаткувалося створення по всій імперії нових військово-розшукових установ – контррозвідальних відділень (КРВ). У червні 1911 р. військовий міністр затвердив пакет цілком таємних документів: «Положення про контррозвідальні відділення», «Інструкція начальникам контррозвідальних відділень», «Правила реєстрації осіб контррозвідальними відділеннями» та «Інструкція начальникам контррозвідальних відділень по витраті асигнованих їм сум і веденню звітності по них».

Тепер до невеликого оперативного підрозділу ГУГШ – Розвідального відділення, котре діяло лише в столиці, додалося ще одинадцять відділень при штабах воєнних округів. Одночасно при Особливому діловодстві у відділі генерал-квартирмейстера Генерального штабу почав працювати Центральний реєстраційний орган, у якому зосереджувалися матеріали щодо боротьби з воєнним шпигунством.

Начальник контррозвідального відділення, виконуючи свої нові завдання, залишався в списку офіцерського складу Окремого корпусу жандармів і значився всього лише «у відрядженні». Прямим начальником було визначено генерал-квартирмейстера. Інструкція вперше визначала нормативну й оперативну базу контррозвідки, порядок роботи з агентурним апаратом із оперативними документами. Технічне керівництво оперативною діяль-

ністю здійснювали начальники губернських жандармських управлінь, погоджуючи свої дії з генквартами. Відділення ЖПУЗ у процесі здійснення контррозвідувальної діяльності також формально підпорядковувалися в цій сфері штабам військових округів. Загальна організація контррозвідувальної діяльності в армії покладалася на особливе діловодство відділу генерал-квартирмейстера Генерального штабу.

Усе діловодство йшло через Особливе діловодство відділу генерал-квартирмейстера (Огенквар) ГУГШ та, відповідно, старших ад'ютантів відділень окружних штабів. Для контррозвідувального діловодства також прикомандировувався жандармський офіцер.

Кадрове комплектування органів військової контррозвідки чинами Окремого корпусу жандармів дало підстави окремим дослідникам стверджувати про існування при корпусі контррозвідувальних підрозділів. Утім, циркуляром ДП від 18 вересня 1911 р. лише створювалися відділення, офіцери яких значилися у списках відповідних губернських жандармських управлінь і вважалися відрядженими для несення служби в розпорядження Головного управління Генерального штабу і штабів військових округів. Начальник ГЖУ мав щодо них дисциплінарну владу, але в їх роботу не втручався. Співробітники контррозвідувальних відділень носили форму, належну чинам штабів військових округів, мали спеціальне посвідчення Генерального штабу, та могли розраховувати на сприяння в роботі всіх органів державної влади [2, с. 23, 156]. Утім, це було в теорії.

Відділення створювалися передусім для протидії військовій розвідці. Тепер до цієї сфери відносився не тільки збір інформації щодо збройних сил, а й такої, що мала військове значення. Крім цього, у сферу вказаного підрозділу входили завдання, спрямовані на протидію: «1. Створення в імперії внутрішніх ускладнень...; 2. Збільшення збройних сил іноземних держав за рахунок інородного населення імперії». Сюди ж входила й протидія підривної

діяльності, такий як підготовка збройного повстання та страйків на заводах військового відомства [2, с. 160-161]. Тобто логіка подій усе ж призвела до поступового перетворення виключно контррозвідувального підрозділу на ще один орган політичного розшуку.

Як згадувалося, упродовж усього існування Російської імперії контррозвідувальна робота в ній супроводжувалася гострою міжвідомчою конкуренцією. Тим більше вкрай підозріло жандарми ставилися до нової спецслужби, за нагоди чинили їй перешкоди, використовуючи подвійність підпорядкування контррозвідників. Дійшло до того, що перший начальник контррозвідки Лавров був змушений вийти у відставку, і знову був прийнятий на службу вже у військове відомство. Військові відповідали взаємністю.

Керівництво ДП не бачило своєї ролі й місця в боротьбі зі шпигунством і зосередило основні сили на вирішенні першочергового завдання – боротьбі з інакодумством. Так, новий директор ДП С. Білецький в одному зі своїх перших циркулярів у 1912 р. прямо наголошував, що сприяння контррозвідці не повинно позначатися на прямих жандармських обов'язках. Навіть зовнішнє спостереження за підозрюваними у шпигунстві встановлювалося лише «у випадку нагальної необхідності, до прибуття на місце чинів контррозвідувальних відділень, і причому у місцях постійної дислокації філерів» [8, с. 189].

Досвід міжвідомчої співпраці мав характер листування щодо загальних питань динаміки іноземного шпигунства і стану боротьби з ним. Згідно з домовленістю з ДП його керівництво постачало контррозвідувальним відділенням нормативно-аналітичні матеріали, що стосувалися боротьби з іноземним шпигунством. Однак на практиці поліцейські пристави виявилися нездатними у встановленій формі навіть поінформувати керівників контррозвідки про іноземців, які прибували та вибували з великих міст імперії. На зайве листування з ними витрачався час і людські ресурси.

Тактика «невтручання» розшукових органів ДП й Окремого корпусу жандармів у боротьбу зі шпигунством могла спричинити вкрай негативні наслідки, тому помічник 1-го обер-квартирмейстера, генерал-майор Н. Монкевіч 14 лютого 1912 р. звернувся з листом до віце-директора ДП С. Віссаріонова, у якому виклав основні вимоги співпраці з контррозвідкою:

а) своєчасне інформування відділень про прибуття або вибуття з певного пункту осіб, які проходять по нагляду;

б) встановлення, на прохання відділень, за нагальної потреби зовнішнього нагляду, аж до прибуття чинів контррозвідки;

в) надання, на прохання відділень, довідок із даними, що характеризують таких осіб, їх моральну і політичну благонадійність, судимість, рід занять і сімейний стан [8, с. 190].

Така мінімізація відносин із міністерством внутрішніх справ була серйозною тактичною помилкою керівництва ГУГШ. Багато в чому цю поведінку спричинила тенденція до прихованої конфронтації між головними службами по боротьбі зі шпигунством. Очевидно, це можна пояснити лише різним розумінням власних прерогатив у забезпеченні зовнішньої безпеки держави. Як наслідок, посилювалося суперництво начальників відділень контррозвідки з офіцерами губернських жандармських управлінь і охоронних відділень у питаннях вербування секретних співробітників, їх переманювання.

Чимало зусиль забирали дискусії стосовно підпорядкованості установ і жандармських офіцерів, до них відряджених. Остаточо заплутали проблему «вказівки про підлеглість офіцерів Окремого корпусу жандармів», які перебувають у контррозвідувальних відділеннях. Розв'язати проблему намагався генерал Джунковський, який у категоричній формі став вимагати всебічного сприяння контррозвідувальним органам. Це, напевно, було єдино можливим на той час виходом і відповідало реальним потребам державної безпеки. Однак пройшло кілька місяців, доки вимогу стали виконувати та відпрацьовувати

реальні шляхи взаємодії двох спецслужб [21].

У травні 1913 р. розпочалися нові структурні зміни, ініціатором яких був новий заступник міністра внутрішніх справ В. Джунковський. Будучи порядною людиною, цей генерал однак жодного дня не займався справами, що мали б хоч якесь відношення до оперативно-розшукової діяльності. Відповідно, він вважав методи спецслужби аморальними та взявся за їх викорінення. Вважаючи, що стабільності імперії нічого не загрожує, а інформацію ДП сфальсифікованою, Джунковський завдав удару по всій системі політичного розшуку, паралізувавши агентурну роботу.

Скоротилась і кількість «охранок», які увійшли до складу ГЖУ на правах відділів чи розшукових пунктів. Першого березня 1914 р. було ліквідовано й районні охоронні відділення, реорганізація політичного розшуку була по суті поверненням до положення 1902-1903 рр., коли весь політичний розшук знаходився в ГЖУ. Таким чином, відбулася нова централізація на рівні міст і губерній [22, арк. 28; 23, с. 395].

Висновки

Отже, органи політичного розшуку залишили нішу єдиного контррозвідувального органу, поступившись місцем військовій контррозвідці. За ГЖУ залишився захист державної таємниці в широкому розумінні цього слова. Як контррозвідувальний орган в Україні фактично зникли охоронні відділення. Останні створювалися, зважаючи на той факт, що жандармські управління початку ХХ ст. не справлялися з функціями політичної поліції. Але вже до 1913-1914 рр. методи роботи жандармських управлінь були достатньо відпрацьованими, система цих управлінь зміцніла. Відомий радянський учений М. Єрошкін із цього приводу зазначав, що охоронні відділення були скасовані як зайва проміжна ланка в громіздкому державному апараті політичного розшуку в Росії [24, с. 289].

Це був останній період існування царських спецслужб, що настав після смерті

Столипіна. Увесь період 1911-1917 рр. – це єдиний потік скочування в кулуарні інтриги хворої влади, розборки між самими спецслужбами. Уведення в країні воєнно-го стану та крен спецслужб цими роками в бік розвідувально-контррозвідувальних функцій мало що змінюють у загальній картині процесу.

Список використаних джерел

1. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / Ярмиш О.Н. – Харків : Консум, 2001. – 288 с.
2. Ченцов В. Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охоронка / В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 5-280.
3. Перегудова З.И. Политический сыск России (1880-1917гг.) / З.И. Перегудова. – М. : РОС-СПЭН, 2000. – 432 с.
4. Свод военных постановлений. – С.-Пб., 1890. – 720 с.
5. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1705.
6. Чайковський А.С. За законом і над законом : З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А.С. Чайковський, М.Г. Щербак. – К. : Україна, 1996. – 286 с.
7. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 895.
8. Старков Борис. Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи 1900-1914 / Борис Старков. – С.-Пб. : Питер, 2006. – 304 с.
9. Шинджихашвили Д.И. Сыскная полиция царской России в период империализма / Шинджихашвили Д.И. – Омск : Омская высшая школа милиции МВД СССР, 1973. – 67 с.
10. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 538.
11. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 620.
12. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 868.
13. История полиции России. Краткий исторический очерк и основные документы / Под ред. В.М. Курицына. – М. : Щит-М, 2000. – 200 с.
14. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1946.
15. Гуз А.М. Історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу : Курс лекцій / А.М. Гуз. – К. : Видавництво НА СБ України, 2006. – 208 с.
16. Ботвінкін О.В. та ін. Історія охорони державної таємниці в Україні / О.В. Ботвінкін, В.М. Шлапаченко, В.П. Ворожко, А.С. Пашков. – К. : Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2008. – 155 с.
17. Пилипчук В.Г. Становлення військової контррозвідки на теренах України (1903-1922) / В.Г. Пилипчук. – К. : НА СБУ, 2004. – 143 с.
18. Никитинский И. Из истории русской контрразведки: Сборник документов / И. Никитинский. – М. : УГА НКВД СССР, 1946. – 310 с.
19. Курлов П.Г. Гибель императорской России / П.Г. Курлов. – М. : Современник, 1992. – 255 с.
20. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 26. – ч. 3.
21. Греков Н.В. Русская контрразведка в 1905-1917 гг. : шпиономания и реальные проблемы / Н.В. Греков [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://militera.lib.ru/research/grekov/03.html>
22. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2080.
23. Пиджаренко Александр. История и тайны уголовного и политического сыска / Александр Пиджаренко. – К., 1994. – 400 с.
24. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. – М. : Высшая школа, 1982. – 352 с.

Міста степової України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: аналіз історіографії

М.А. Панфьорова

кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри
теорії та історії держави
і права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Стаття присвячена еволюції наукових досліджень щодо розвитку адміністративних центрів Південно-Східної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. Зокрема, трьом періодам історіографії означеної проблеми: XIX – початок XX ст., 20–80-ті рр. XX ст. і 90-ті рр. XX – початок XXI ст., загальним закономірностям у процесі досліджень у ці періоди та їхнім характерним особливостям. Особливу увагу приділено джерелам проаналізованих досліджень, колу досліджених питань за проблемами та регіоном, видам наукових робіт тощо.

Статья посвящена эволюции научных исследований о развитии административных центров Юго-Восточной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. В частности, трем периодам историографии указанной проблемы: XIX – начало XX в., 20–80-ые гг. XX в. и 90-ые гг. XX – начало XXI в., общим закономерностям в процессе исследований в эти периоды и их характерным особенностям. Особое внимание обращено на источники проанализированных исследований, круг исследованных вопросов по проблемам и региону, виды научных работ.

The article is dedicated to the evolution of scientific research in regard to the development of administrative centers across South-Eastern Ukraine by the end of XVIII and beginning of XIX centuries. Particularly the three historiographical periods of the specified problem: XIX-beginning of XX century, 20ties to 80ties of XX century as well as nineties and the beginning of XXI century, general regularities in process of research and its typical features. Specific focus was given to the source base of the analyzed research, the range of researched questions by problems and region, types of scientific works which, depending on the period, were calendars or commemorative books, individual or collective monographs, multi-volume publishing's of directory type, local history essays, etc.

Ключові слова: історіографія, адміністративні центри, адміністративно-територіальний поділ, губернії, повіти, нариси, пам'ятні книжки, монографії, календарі.

Постановка проблеми

Міста взагалі та означеного регіону зокрема можуть розглядатися як показник розвитку в багатьох сферах: економічній, адміністративній, культурній, військовій. Особливе значення міст у Південно-Східній Україні обумовлюється ще й тим, що обраний період є часом, коли утворилася та розвинулася їх більшість через поширення адміністративно-територіального поділу Росії на зазначені території.

Зміни у міжнародних відносинах Росії й Туреччини, правовому статусі українсь-

ких територій обумовили процес перетворення міст із оборонних пунктів у адміністративні, торгові та культурні центри. Процес був тривалим і суперечливим, але закономірним і сприяв формуванню сучасної своєрідної інфраструктури. Зараз тут зосереджена більшість підприємств гірничодобувної, металургійної, машинобудівної та хімічної промисловості.

Аналіз історіографії окресленої проблеми повинен сприяти дослідникам у вивченні історії міст регіону, окреслити коло питань, що залишаються недостатньо ви-

вченими, зробити акцент на найбільш вагомих дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Історіографія розвитку міст Південно-Східної України обраного періоду не була предметом спеціальних досліджень. Тільки у XX ст. вчені почали приділяти увагу аналізові попередніх праць. Як правило, це огляд використаної літератури в передмові або на початку відповідних розділів. Так, у В.М. Кабузана, О.І. Дружиніної, А.В. Бойка є згадки про роботи попередників, але оскільки вони присвячувалися комплексному розвитку регіону, то й огляд літератури не стосувався саме міст Південно-Східної України у XVIII–XIX століттях.

Єдиною роботою, присвяченою суто історіографічному аналізу, у 1991 р. стало дослідження В.О. Пірка стосовно Півдня України у XVI–XVIII століттях [17]. Основною його цінністю є те, що в ньому звернуто увагу на джерела проаналізованих праць, виділено їх слабкі місця, визначено основні етапи в розвитку історіографії XVIII–XX століть. Серед проаналізованих автором робіт можна знайти й ті, що стосуються розвитку міст у окреслений дослідником період. Стосовно інших досліджень, то в них не було зроблено детального аналізу попередніх наукових розробок щодо міст означеного регіону наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Комплексний підхід до історії вивчення адміністративних центрів Південно-Східної України в окреслений період залишається актуальним і не достатньо дослідженим як хронологічно, так і територіально. Він включає акцентування уваги на еволюції досліджень: їх видах, джерелах, колі досліджених питань, охопленому періоді. Важливим елементом розроблення обраної теми також є аналіз взаємозв'язку періоду історіографії з видами та проблематикою наукових робіт і зв'язок досліджень між собою.

Формулювання цілей статті

Метою статті є, по-перше, виявлення загальних закономірностей і характерних особливостей наукових досліджень щодо розвитку міст Південно-Східної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. і, по-друге, полегшення для дослідників вивчення історії міст регіону, окреслення кола питань, що залишаються недостатньо вивченими.

Виклад основного матеріалу дослідження

У розвитку історіографії вказаної проблеми можна виділити три періоди: XIX – початок XX ст., 20–80-ті рр. XX ст. та 90-ті рр. XX – початок XXI століття.

Уже в першій половині XIX ст. регіон став об'єктом для наукових студій. Найбільш ранні повідомлення належать перу Є. Ковалевського та пов'язані з історією добувної промисловості на території Бахмутського та Словоносербського повітів Катеринославської губернії [9]. У роботі означені кордони Слобідсько-Української, Катеринославської губерній і земель Війська Донського, а також міста, поміщицькі та державні поселення, територія Луганського заводу. Щоправда, міста не були об'єктом для самостійного вивчення.

З часом тематика досліджень розширювалася як проблемно, так і регіонально. Це пов'язано насамперед із тим, що регіон відіграв усе більшу роль у промислово-господарському комплексі держави. Уже в 1836 р. А.О. Скальковський видав у двох частинах свою роботу, що охоплювала 1731–1823 рр. і була спробою комплексного підходу до історії Новоросійського краю [25]. Дослідник торкнувся територіально-адміністративного поділу Новоросійської та Азовської губерній, стану церковного будівництва, залюднення краю, основних занять населення. Наявні у автора й деякі відомості про міста: їх заснування, розташування, церкви. Маючи доступ як співробітник канцелярії Новоросійської губернії до широкого кола архівних джерел, у тому числі й архіву Запорізької Січі, який після 1775 р. зберігався у Єлизавет-

граді, науковець увів до обігу велику кількість нового фактичного матеріалу. Зважаючи на те, що значна частина архівних документів, якими А.О. Скальковський користувався для підготовки своїх праць, на сьогодні втрачена, його дослідження для вивчення проблеми, особливо узагальнююча праця [24], мають велике значення. У останній роботі історик намагався простежити за всіма змінами, що відбувалися в історії краю протягом XVI – першої половини XIX століття. І якщо його дані щодо господарського розвитку, торгівлі, територіального поділу мають великий ступінь достовірності, то в питаннях заселення краю, як згодом зазначали вже інші дослідники (Д.І. Багалій, В.М. Кабузан), учений недостатньо критично підійшов до джерел і не визначив чітко території, яку мав на увазі під Новоросією. Це у свою чергу призвело до того, що його показники інколи не зовсім правильні, а то й не співставні [8, с. 8-10].

Із сучасників А. Скальковського треба відзначити працю М. Мурзакевича [12]. Автор, хоча й використовував переважно праці попередніх дослідників, але при комплексному підході зміг досить чітко викласти основні напрями розвитку Новоросійського краю та Бессарабії в 1820-1846 роках. Більше того, акцент у роботі на зовнішню торгівлю, яку історик вважав головним і єдиним двигуном розвитку краю, робить дослідження не схожим на інші. Автор згадує міста, як центри торгівлі.

З 1834 по 1874 рік безперервно видавався Новоросійський календар [14]. Особливий інтерес становить такий календар за 1851 рік. Тут подано дані про Луганський чавуноливарний завод та інші промислові заклади регіону, перелічено майже всі міста зазначеної території, їх населення. На жаль, економічний розвиток краю не був головною темою таких видань, можна сказати навіть, що дані про це мають тут фрагментарний, неповний характер.

У 1861 р. була опублікована праця О. Афанасьєва-Чужбинського [1]. Дослідник сам мандрував по Україні, і його нари-

си – це погляд сучасника на господарство, міста та ярмарки краю. Загальне враження автора від регіону можна назвати досить скептичним, та виразна й образна мова дослідження дає можливість поглянути за сухі цифри попередніх оглядів і відтворити більш повну картину стану господарства Південно-Східної України тих часів і зовнішнього вигляду міст регіону.

У 60-х рр. XIX ст. Катеринославський губернський статистичний комітет випускав серію пам'ятних книжок, основним змістом яких були описи міст Катеринославської губернії [19]. Це видання мало продворянський характер, усі зрушення в краї в позитивному напрямі розглядалися як заслуга або самої Катерини Великої, або її намісників: Потьомкіна та Зубова, а з часом згадувалися Павло I, Микола I та Олександр I. Головним джерелом написання цих книжок було Повне зібрання законів Російської імперії (далі – ПЗЗ) і частково матеріали переписів, зокрема 1824 року. Проте, незважаючи на використання таких документів, у цих книжках часто зустрічаються деякі неточності, пов'язані переважно з неуважним ставленням до праць попередніх дослідників і науково-популярним характером видань.

У другій половині XIX ст. продовжувалася робота з вивчення історії церкви, опосередковано пов'язана з історією міст. Особливої уваги серед досліджень цієї тематики заслуговує праця Феодосія Макар'євського [11]. У першому випуску вона охопила Катеринославський, Верхньодніпровський, Новомосковський і Павлоградський повіти, у другому – Бахмутський, Слов'яносербський, Маріупольський, Ростовський та Олександрівський. Робота ґрунтується на широкій джерельній базі, у якій значне місце займає церковна документація (архів Консисторії). До недоліків дослідження можна віднести деякі неточності про час заснування населених пунктів [17, с. 11].

У 1887 р. О. Єгоров видав невеличку роботу про історію заснування Катеринослава та його розвиток до 1802 р. [6]. У цьому дослідженні знайшли відображення

деякі аспекти історії суконної промисловості міста. Хоча нічого нового після «Пам'ятних книжок» і роботи Феодосія Макар'євського автор не ввів до наукового обігу.

Фактично єдиною роботою історіографії XIX – початку XX ст., яка цілком була присвячена питанню адміністративних перетворень на території Азовської губернії, стала праця Я.П. Новицького [13]. Вона вийшла під рубрикою «архівні джерела» та хронологічно висвітлювала період 1775-1783 років. Крім докладного опису кордонів колишньої Азовської губернії, автор давав відомості про великі міста, їх мешканців, ярмарки тощо.

На початку XX ст., продовжуючи серію видань довідкового характеру, виходив багатотомний збірник під редакцією Семенова-Тяньшанського. Його 7 та 14 томи були присвячені відповідно Малоросійській і Катеринославській губерніям [23]. Матеріали цього ґрунтового видання були конкретного характеру: містили дані про заснування населених пунктів, підприємств, великі ярмарки, торги тощо.

У 1913 р. вийшло дослідження Ю. Готьє, присвячене обласному управлінню в Росії від Петра I до Катерини II. Перший том охоплював 1727-1775 рр. [2]. Робота написана на основі матеріалів ПЗЗ, але незважаючи на таке досить достовірне джерело, у ній є неточності щодо часу тих чи інших адміністративно-територіальних перетворень.

Якісно новим етапом у дослідженні промисловості Південно-Східної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. стала робота професора О.П. Оглобліна [15]. Автор використав журнали мануфактур і торгівлі, а також міністерства державного майна, збірники міністерства фінансів, труди комісії для перегляду статутів фабричних і ремісничих, списки фабрикантів та інші джерела. Центральним завданням своєї праці дослідник вважав вивчення процесу нагромадження капіталу, розвиток капіталістичних відносин у межах українського господарства [15, с. 19]. Безумовний інтерес становлять чис-

ленні таблиці, які містяться в роботі, щодо національного складу населення та його розподілу за заняттями (селяни, однодвірці, військові, міщани, купці), експорту та імпорту через Азово-Чорноморські порти в 1853-1857 рр., кількість фабрик і заводів у населених пунктах із сумою їх виробництв тощо. Роботу можна вважати унікальною за кількістю фактичного матеріалу й обсягу джерел, що були введені істориком до наукового обігу. Міста фігурують у дослідженні як центри промисловості й торгівлі.

У радянський період багато уваги дослідники приділяли формуванню робітничого класу, його становищу тощо, зокрема робота І.О. Гуржія стосовно України [3]. Незважаючи на те, що історик певне місце в ній приділяє питанням класової боротьби, тут знайшов відображення стан промисловості, як України взагалі, так і Південно-Східного регіону зокрема. Автор використав роботи А. Скальковського, Г. Бакулева, Г. Фоміна («Гірничі і гірничозаводська промисловість Півдня Росії») та багатьох інших дослідників, дані статистики за 1860 р. тощо. У ній простежується формування робітників Луганського чавуноливарного заводу та різних підприємств напередодні реформи 1861 року. Акценту на окремі міста автор не робить. Показники промисловості та кількості робітничого класу дають змогу опосередковано аналізувати тенденції в розвитку міст.

У 1959 р. з'являється одна з ґрунтовних, комплексних робіт О.І. Дружиніної, присвячена Північному Причорномор'ю 1775-1800 рр. [4]. Широка джерельна база надає дослідженню особливої цінності. Були введені до наукового обігу матеріали Російського державного військово-історичного архіву (далі – РДВІА) і Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА) у Москві, архіву Сімферополя, використовувалося ПЗЗ тощо. Автор співставляє дані попередніх дослідників із архівними: матеріалами ревізій, звітів губернаторів, статистичними даними, матеріалами приватного та генерального межувань, подає різні точки зору. Єдине, що

можна вважати недоліком, це використання в ході дослідження заселення регіону не уточнених результатів IV ревізій, які надходили аж до початку 1783 р. і некритичний підхід до даних А. Скальковського [8, с. 19].

Наступна ґрунтовна робота дослідниці вийшла в 1970 р. й була присвячена Південній Україні 1800-1825 рр. [5]. Головну увагу в ній автор приділила господарському освоєнню краю. Проблема заселення регіону висвітлювалася лише в загальних рисах. Найбільший інтерес із цього питання становлять наведені автором відомості V (на 1801 р.) і VII (на 1827 р.) ревізій про чисельний і становий склад населення зазначеної території, серед якого наявні й міщани [5, с. 70-167]. Особливу увагу вона приділила іноземній колонізації та господарствам іноземних колоністів. Робота містить багато таблиць, карти, що наочно ілюструють динаміку процесу заселення регіону. Великим плюсом праці є її комплексний характер, дослідження питань заселення та господарського освоєння в тісному взаємозв'язку. Питання про міста регіону хоча й не розглядалося окремим блоком, але постійно згадувалося в ході висвітлення окреслених проблем.

Особливу цінність для вивчення історії Південно-Східної України в окреслений період становить монографія В.М. Кабузана [8]. Вона присвячена заселенню Новоросії наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. Робота ґрунтується на великому фактичному, здебільшого архівному матеріалі. Учений на підставі співвідношення та сукупності даних ревізій, церковного й адміністративно-поліцейського обліку подає детальний (майже за кожен рік) аналіз динаміки населення регіону, у тому числі й міського, соціального та етнічного складу його мешканців, простежує тенденції в демографічних процесах тощо. Крім розгляду стихійних міграцій і державної колонізації краю, історик торкається співвідношення міського та сільського населення, стану господарства на різних етапах, питань адміністративно-територіального поділу.

На підставі урядових актів, зібраних у ПЗЗ, географічних і статистично-економічних описів та картографічних матеріалів офіцерів Генерального штабу, матеріалів, надрукованих у «Записах Одеського товариства історії і старожитностей», «Атласу Катеринославського намісництва 1784 року», який зберігається у РДБІА Москви, та інших матеріалів у 1967 р. Ф.О. Редько зробив спробу докладно вивчити зміни в адміністративно-територіальному устрої півдня України в останній чверті XVIII ст. [22]. Цінність роботи полягає в тому, що автор зробив аналіз стану джерел з цієї проблеми й історіографії та фактично вперше звернувся до адміністративного устрою як окремої теми дослідження.

У 70-ті рр. XX ст. історіографія збагатилася певною кількістю досить ґрунтовних робіт щодо промисловості зазначеної території, які торкалися й міст регіону. Однією з них стала робота В.П. Ващенко [28]. Автор розглянув розвиток капіталістичної промисловості в містах Півдня України в тісному зв'язку з торгівлею.

Показником зростання інтересу до місцевої історії стало видання багатотомного дослідження «Історії міст і сіл Української РСР» [7; 29; 30]. Це значною мірою оживило краєзнавчу роботу на місцях, зблизило результати досліджень із повсякденною практикою, широкою читачкою аудиторією. І хоча вимога суворого дотримання розроблених схем підготовки нарисів до певної міри сковувала ініціативу дослідників, усе ж таки за добросовісного ставлення до цієї роботи вони вивчили не лише наявну літературу, а й архівні джерела [17, с. 21]. Звісно, підготовлені авторами нариси не позбавлені, як і інші дослідження, помилок, але вони містять ряд цінних відомостей про соціально-економічний стан міст і більш-менш значущих поселень регіону в досліджуваний період: кількість населення, його соціальний стан, показники економічного розвитку тощо.

Серед праць 80-х рр. XX ст. з історії окресленої території привертає увагу робота В.І. Тимофійка [26]. Автор на багатому

архівному матеріалі простежує розвиток міст Північного Причорномор'я у другій половині XVIII століття. У ній подано плани міст, що дає змогу читачеві образно відтворити їх стан.

У період незалежності нашої держави серед дослідників простежується прагнення до аналізу зробленого в попередні часи, висвітлення не вивчених досі питань. Пишуться підручники, тексти лекцій, краєзнавчі нариси, ґрунтовні монографії, публікуються роботи представників діаспори.

У 1991 р. була видана історіографічна робота В.О. Пірка, стосовно Півдня України у XVI-XVIII ст. [17]. Основна цінність дослідження полягає в тому, що в ньому звернуто увагу на джерела проаналізованих праць, виділено їх слабкі місця, визначено основні етапи розвитку історіографії XVIII – XX століть. Серед проаналізованих автором робіт можна знайти й ті, що стосуються розвитку міст у окреслений дослідником період.

Першою і фактично єдиною роботою, що цілком присвячувалася торгівлі Південної України у 1775-1825 рр., стала праця А.В. Бойка [27]. Окремі питання з цієї теми, звісно, вивчалися дослідниками. Ще А. Скальковський намагався відтворити картину ярмаркової торгівлі й торгової спеціалізації за матеріалами звітів губернаторів [27, с. 3]. Однак він, а за ним і Багалій робили не зовсім аргументований висновок про панування іноземного купецтва на внутрішньому ринку регіону. Натомість А.В. Бойко підійшов до питання більш ґрунтовно, ніж попередні дослідники. Автор розглянув процес формування торгової буржуазії краю в зазначений період, структуру торгівлі Південної України та її місце в загальноросійському ринку. У роботі наявні характеристика та кількість ярмарків по містах окресленої території.

Безпосередньо містам Донбасу наприкінці XVIII ст. була присвячена робота В.О. Пірка, підготовлена за матеріалами опису Азовської губернії [21]. Дослідник подав дані про Маріуполь, Бахмут, Тор і Маяки від моменту їх заснування до кін-

ця XVIII ст., соціальний склад мешканців, кількість будівель, ярмарків, промислових підприємств, основні заняття населення та корисні копалини поблизу міст. Частково інформація про міста зосереджена в роботі автора про військово-землеробські поселення [16].

У 1997 р. вперше в Україні була видана робота політолога української діаспори Б. Кравченка [10]. І хоча вона присвячена XX ст., автор часто робить екскурси в минуле. Заселення Південної України розглядається дослідником як важливий чинник, що посилював здатність Росії володіти Україною. Приділено увагу етнічному складові населення в Донецькому басейні за даними V ревізії та співвідношенню міського й сільського населення. Дослідник намагається показати фактори, які стримували національний розвиток України, проводить аналогії між розвитком міст у суспільствах із ендегенним розвитком і суспільствах колоніального типу, у результаті чого приходиться до висновку про перетворення саме в другій половині XVIII – XIX ст. України на «безпечний ринок для нових галузей промисловості центру Росії» [10, с. 33].

У 2004 р. вийшла монографія М.А. Панф'єрової щодо формування адміністративної та соціально-економічної структури Південно-Східної України у окреслений період [20]. Міста регіону згадуються у зв'язку з різними напрямками розвитку краю. Зокрема, в роботі на підставі аналізу архівних джерел і праць попередніх дослідників подано динаміку міського населення на досліджуваній території у 1782-1857 рр. і кількість населення та дворів по повітах і повітових містах Катеринославської губернії в 1820 році.

Цього ж року вийшла монографія В.О. Пірка, присвячена заселенню та господарському освоєнню Степової України у XVII-XVIII століттях. У роботі є окремий розділ про міста регіону в означений період, який можна, за свідченням автора, зарахувати до найбільш досліджених [18]. Праця написана на зіставленні широкого кола архівних джерел. На матеріа-

лах РДВІА та РДАДА подано таблиці про кількість міст по повітах Катеринославського намісництва, кількість землі під цими містами, населення жіночої та чоловічої статі в містах за 1784 рік. Крім того, у додатках подано графічні матеріали стосовно великих міст.

Висновки

Таким чином, уже історіографія XIX – початку XX ст. торкнулася значного кола питань з історії Південно-Східної України кінця XVIII – першої половини XIX ст., але містам великої уваги не приділяла. Дворянські історики переважно не займалися дослідженням соціально-економічного розвитку. Багато питань розглядалися у зв'язку з висвітленням війн, діяльності тогочасних політиків. Водночас проглядалися й нові тенденції, які в другій половині XIX ст., особливо у працях А. Скальковського, Я.П. Новицького, стосувалися питань господарського розвитку, адміністративно-територіального поділу. Крім того, міста досліджувалися у зв'язку з церковним будівництвом та у виданнях довідкового характеру. У роботах цього періоду можна знайти відомості про час заснування різних населених пунктів, їх географічне розташування, кількість жителів або дворів у них, наявність церков, підприємств, ярмарків. Щоправ-

да, цілісної картини вони не дають через розпорошеність і відсутність аналізу саме розвитку міст у дослідженнях.

На відміну від XIX – початку XX ст. історіографія радянського періоду зробила значний крок уперед у вивченні питань соціально-економічного розвитку взагалі. У наведених вище роботах, на підставі нових архівних джерел, зроблено спроби комплексного аналізу розвитку Південно-Східної України. Особливу увагу дослідники приділяють кількісним показникам, зокрема робітничого класу та обсягів промисловості. Міста, як центри класової боротьби та промислового розвитку, стають предметом досліджень.

В історіографії XX ст. спостерігався жвавий інтерес до історії Степової України взагалі та її міст зокрема. Якщо в радянський період переважали дослідження комплексного характеру, у яких міста розглядалися в контексті загального розвитку регіону та країни, то в період незалежності вагомим внеском стали праці істориків-краєзнавців, проблематика звузилася, додалися роботи представників української діаспори. Простежується прагнення до аналізу, зробленого в попередній час, висвітлення не вивчених досі питань. Щоправда, розвиток міст регіону в окреслений період та окремих міст комплексно не розглядався.

Список використаних джерел

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – С.-Пб. : Тип. Мор. м-ва, 1861-1863. – Ч. 1: Очерки Днепра. – 1861. – [2], 466, II с. – Ч. 2 : Очерки Днестра. – С.-Пб. : А.Ф. Базунов, 1863. – [2], 438, II с.
2. Готье Ю. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II / Ю. Готье. – М. : Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1913. – Т. I. – 471 с.
3. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І.О. Гуржій. – К. : Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР АН УРСР, 1958. – 180 с.
4. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М. : АН СССР, 1959. – 277 с.
5. Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800-1825 гг. / Е.И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 376 с.
6. Егоров А. Катеринославское блукание (1777-1791) / А. Егоров. – Катеринослав : Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1887. – 21 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – 939 с.
8. Кабузан В.М. Заселение Новоросии (Екатеринославская и Херсонская губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858) / В.М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 306 с.
9. Ковалевский Е. Геоностическое обозрение Донецкого горного кряжа / Е. Ковалевский. – С.-Пб. : Тип. заготовки гос. бумаг, 1829, – 86 с.

10. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
11. (Макарьевский) Феодосий Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав : Тип. Я.М. Чаусского, 1880. – Ч.1-2. – Вып. I. – 573 с. – Вып. II. – 373 с.
12. Мурзакевич Н. Очерк успехов Новороссийского края и Бессарабии в истекшие 25-летие, т.е. с 1820 по 1846 г. / Н. Мурзакевич. – Одесса : по определению Лицейского совета, 1846. – 88 с.
13. Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (Левобережная часть нынешней Екатеринославской) (1775-1783) / Я.П. Новицкий. – Александровск : Тип. при училище глухонемых, 1910. – 38 с.
14. Новороссийский календарь на 1851 год. – Одесса : Гор. тип., 1850. – 108 с.
15. Оглоблин А.П. Очерк истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А.П. Оглоблин. – К. : Гос. издат., 1925. – 233 с.
16. Пірко В.О. Військово-землеробські поселення на Півдні України у ХVІІІ ст. / В.О. Пірко. – Донецьк : ДонДУ, 1993. – 64 с.
17. Пірко В.О. Освоєння Півдня України ХVІ – ХVІІІ ст.ст. в історіографії / В.О. Пірко. – Донецьк : ДонДУ, 1991. – 32 с.
18. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в ХVІІ – ХVІІІ ст. / В.О. Пірко. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
19. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. и на 1867 г. – Екатеринослав : Изд-во Екатеринославского губ. стат. комитета в тип. Я. Чаусского, 1864. – 326 с.; 1867. – 361 с.
20. Панфьорова М.А. Південно-Східна Україна наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. (формування адміністративної та соціально-економічної структури) / М.А. Панфьорова. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. – 186 с.
21. Пірко В.А. Города Донетчины в конце ХVІІІ в. (по материалам описания Азовской губернии) / В.А. Пірко // Летопись Донбасса : Краеведч. зб. – Донецк : Дон. обл. краев-ий музей, 1994. – вып. 2. – С. 28-31.
22. Редько Ф.О. Адміністративно-територіальний устрій Південно-Українських земель в останній чверті ХVІІІ ст. (1775-1796) / Ф.О. Редько // Питання історії народів СРСР. – Харків : ХГУ, 1967. – вип. 4. – С. 118-125.
23. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества : настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. Семенова-Тяншанского. – С.-Пб. : Б. и., 1903. – Т. 7. – 518 с.; Изд-во А.Ф. Девриена, 1910. – Т. 14. – 982 с.
24. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А.А. Скальковский. – Одесса : Тип. Нитче, 1850, 1853. – Ч. 1-2. – Т. 1. – 366 с. – Т. 2. – 552 с.
25. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 / А.А. Скальковский. – Одесса : Гор.тип., 1836, 1838. – Ч.1-2. – Ч. I. – 300 с. – Ч. II. – 256 с.
26. Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине ХVІІІ в. / В.И. Тимофеев. – К. : Наукова думка, 1984. – 219 с.
27. Бойко А.В. Торговля Южной Украины (1775-1825) : Автореф. дис. ... к-та ист. наук : 07.00.02 / А.В. Бойко / Днепропетровский госуниверситет. – Днепропетровск : ДГУ, 1991. – 16 с.
28. Ващенко В.П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах юга Украины в дореформенный период (конец ХVІІІ – 1861г.) : Автореф. дис. ... к-та ист. наук : 07.00.02 / В.П. Ващенко / Одесский гос. университет. – Одесса, 1972. – 30 с.
29. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 959 с.
30. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 992 с.

Понятие, особенности и структура конституционно-правовых отношений

А.Н. Пугачёв

кандидат юридических наук, доцент,
заведующий кафедрой
теории и истории
государства и права,
Полоцкий
государственный
университет,
Республика Беларусь

В статье объясняются особенности конституционно-правовых отношений. Показано значение методологических аспектов проблемы. Подчеркнута специфика механизма образования конституционных правоотношений. Отмечена структурная организация отношений такого рода.

У статті пояснюються особливості конституційно-правових відносин. Показано значення методологічних аспектів проблеми. Підкреслено специфіку механізму утворення конституційних правовідносин. Відзначено структурну організацію відносин такого роду.

Features of constitutional legal relations are spoken. Value of methodological aspects of a problem is shown. The specificity of the mechanism of formation of the constitutional legal relationships is emphasized. The structural organization of the relations such is noted.

Ключевые слова: конституционное правоотношение; формы социального взаимодействия; структура правоотношения; правовое регулирование.

Постановка проблемы

Одно из центральных мест в механизме правового регулирования занимает правоотношение, поскольку важнейшей стадией данного процесса является установление конкретной нормой связи с весьма определенным разделением субъектов на управомоченных и обязанных. Эта категория всегда вызывала и вызывает многочисленные споры и противоречивые суждения. Причём, по большинству самых разных вопросов – сущности, содержания, определения, субъектного состава, соотношения с нормами права и т.д.

Анализ последних исследований и публикаций

Научно-теоретическую основу работы составили труды известных специалистов в области общей теории права и конституционного права: Р.О. Халфиной, В.М. Сырых, В.Н. Кудрявцева, Ю.Г. Ткаченко, О.Е. Кутафина, В.В. Лазарева, Н.В. Витрука, Н.С. Бондаря, В.О. Лучина, С.А. Авакьяна и других.

Не решённые ранее части общей проблемы

В научной литературе не выработан

единый подход в понимании сущности конституционных правоотношений. Немаловажное значение в процессе разрешения возникающих при этом проблем имеют те исходные методологические позиции, которые занимают участники спора. Наиболее ярко это проявляется при определении понятия правоотношения, которое в большинстве случаев рассматривается с позиции позитивного права, а в некоторых случаях – с точки зрения естественного права.

Формулирование целей статьи

Цель статьи – показать научную и практическую значимость современных представлений о конституционных правоотношениях, указать отличительные признаки социальных взаимодействий в конституционной среде, сформулировать авторский подход к пониманию сущностных особенностей конституционных правоотношений.

Изложение основного материала исследования

Методологический аспект проблемы имеет важное значение для конституционного права. Дело в том, что некоторые

авторитетные учёные (например, М.В. Баглай) в области конституционного права полагают, в частности, что «источники конституционного права образуют две основные сферы: естественное право и позитивное право. Право вообще нельзя сводить только к писанной его части, позитивному праву. Это тем более верно в отношении конституционного права, которое призвано охранять свободу человека» [1, с. 18]. С такой точкой зрения согласны не все. Конечно, «естественное право» имеет непосредственное отношение к современному конституционализму, но всё дело в том, что в понятие «естественное право» авторы вкладывают самый разный смысл.

Как отмечает В.С. Нерсисянц, «никогда не было, нет и в принципе не может быть какого-то одного-единственного естественного права, а было и есть множество различных (отдельных, особенных) естественных прав. Точнее говоря – их концепций и версий. Так что под общим наименованием и единым термином «естественное право» подразумеваются различные (по своему содержанию, сущности и понятию) варианты естественного права, различные смыслы, вкладываемые его прошлыми и современными сторонниками и противниками в это устоявшееся и широко используемое собирательное понятие» [2, с. 40]. Правильнее рассматривать естественное право как источник позитивного права, когда государство официально признаёт и закрепляет в конституции и законах природные и неотчуждаемые права человека и права народа.

Например, Декларация независимости США 1776 г. [8], Французская «Декларация прав человека и гражданина» 1789 г. [9] в качестве естественных прав человека и прав народа устанавливают право на жизнь, свободу, стремление к счастью, собственность, безопасность, сопротивление угнетению. Как видно, большинство из этих прав нашло отражение и в Конституции Республики Беларусь, но, приобретая посредством конституционного признания позитивно-правовую силу, продолжают

одновременно оставаться естественным правом, имеющим приоритетное правовое значение (в статье 2 Конституции Республики Беларусь говорится о том, что «человек, его права, свободы и гарантии и реализации являются важнейшей ценностью и целью общества и государства» [10]). Таким образом, «внепозитивное» понимание естественного права следует рассматривать лишь как часть правового сознания и общественную гарантию демократических институтов, но не в качестве формального источника права, т.е. способа объективизации юридических норм.

С позиции естественного права правоотношение возникает в виде особой формы социального взаимодействия, участники которого обладают взаимными, корреспондирующими правами и обязанностями и реализуют их в целях удовлетворения своих потребностей и интересов в особом порядке, не запрещённом государством. Так, В.В. Лазарев подчёркивает, что правоотношением следует считать «объективно возникшую в обществе в соответствии с законом или даже до закона особую форму социального взаимодействия» [3, с. 31]. Сторонники такой точки зрения соглашаются с тем, что правоотношения могут существовать и без соответствующих норм позитивного права.

Иначе рассматриваются правоотношения с позиции позитивизма. Вне норм права оно не мыслится. Под ним понимается как отношение, урегулированное нормой права (например, в сфере собственности), так и отношение, возникшее на основе правовой нормы (например, между гражданином и судом). Следует признать, что рассмотрение категории «правоотношение» с позиции позитивного («положительного») права отражает издавна сложившуюся в отечественном и всём романо-германском правоведении традицию. Такой подход, с нашей точки зрения, в сфере конституционного права методологически представляется более точным прежде всего из-за того, что конституционное право имеет ярко выраженные публичные начала и государственную привязку. Признание воз-

возможности реализации конституционных правоотношений вне конституционных норм было бы равносильно тому, что такие правоотношения находятся за рамками общих юридических связей, существующих во всяком государственно-организованном обществе, где действует право.

Конституционное правоотношение имеет общие черты с другими юридическими отношениями, что позволяет и отграничивать от политических, экономических, моральных, культурных и иных общественных отношений. К их числу можно отнести следующие.

1. В отличие от взаимосвязей в природе правоотношения не только возникают и функционируют в обществе между индивидами и их организациями, но и органически связаны с правом.

2. Правоотношения складываются под воздействием юридических норм, в которых нашла отражение или закрепление государственная воля (даже на применение обычая требуется санкция государства).

3. Правоотношения складываются в результате сознательно-волевых действий их участников.

4. В правоотношении на первом плане стоит не реальное, материальное его содержание, а юридическое содержание, представляющее собой совокупность субъективных юридических прав и юридических обязанностей участников правоотношения.

5. Реализация правоотношения гарантируется возможностью государственного принуждения.

6. Правовое отношение отличается индивидуализированностью субъектов, т.е. представляет собой не безличную и абстрактную связь, а конкретное отношение между сторонами.

Итак, сущность правоотношения можно рассматривать как необходимое и обязательное условие претворения юридических норм в общественную практику, т.е. посредством правоотношений требования юридических норм воплощаются в поведение людей. В то же время можно допустить реализацию конкретных норм вне

правовых отношений через неправовые свойства и возможности по общесоциальным каналам взаимодействия (политическим, воспитательным, организационным, идеологическим и др.). Более того, конкретные правоотношения не возникают непосредственно из конкретных норм, хотя их характер и определяется спецификой последних. Скорее, правоотношения зависят от норм, но в немалой степени они зависят и от опосредуемых нормами фактических отношений. Особый научный и практический интерес при рассмотрении конституционных правоотношений вызывает проблема соотношения конституционно-правовых норм, конституционно-правовых отношений и самих фактических общественных отношений.

Поэтому прав Н.С. Бондарь [4, с. 25], когда пишет о том, что «конституционализм обретает свою подлинную реальность там и тогда, где и когда он как идея, научно-теоретическая доктрина воплощается в действующей системе правового регулирования, направляемой базовым элементом правовой жизни – конституцией, подкреплен эффективной институциональной и организационной системой, которая обеспечивает правовое саморазвитие и защиту общества и государства в соответствии с высшими правовыми – конституционными – ценностями».

Механизм образования конституционных правоотношений очень сложен. С одной стороны, такие правоотношения возникают главным образом под воздействием норм Основного закона на реальные, уже сложившиеся и функционирующие общественные отношения. С другой – в ряде случаев конституционные нормы могут порождать новые общественные отношения (например, отношения между Администрацией Президента и Правительством).

Как было отмечено, конституционные правоотношения обладают основными признаками, которые присущи правоотношениям в целом. Но в то же время они очень специфичны и неповторимы, поскольку характер конституционных право-

отношений обусловлен, прежде всего, их социальной природой, местом и ролью в системе общественных отношений. Наиболее полно юридическая природа конституционных правоотношений раскрыта в трудах российских учёных О.Е. Кутафина [5, с. 297-384] и В.О. Лучина [6, с. 109-136]. В белорусской юридической периодике обратим внимание на публикацию О.В. Сидоренко [7]. В советский период данной проблемой занимались В.Ф. Коток, С.С. Кравчук, А.И. Лепешкин, В.С. Основин и другие.

С учётом различных точек зрения специфика (особенности) конституционно-правовых отношений может быть представлена следующими характеристиками:

1) им свойственно особое юридическое содержание, заключающееся в том, что права и обязанности участников этих отношений бывают двух видов: которые непосредственно реализуются в данном отношении и которые реализуются в правоотношениях, возникающих на основе норм других отраслей права, конкретизирующих эти права и обязанности (например, конкретное право граждан Республики Беларусь на труд находит воплощение в нормах Трудового кодекса Республики Беларусь);

2) конституционно-правовые отношения играют ведущую, определяющую роль по отношению ко всем иным правоотношениям, т.к. в них в наиболее общей форме выражается идея народовластия, суверенитета государства, правовой статус личности. Закономерно, что содержание конституционно-правовых отношений находит своё дальнейшее развитие в других отраслях белорусского права;

3) эти отношениям присущ особый круг субъектов, которые наделены правоспособностью, отличающейся от правоспособности субъектов иных правоотношений (например, белорусский народ как совокупность граждан; группы избирателей; территориальные коллективы и др.);

4) в конституционных правоотношениях отражается устройство общества как целостного организма, тогда как все дру-

гие правоотношения реализуются в какой-либо одной сфере государственного воздействия на общественные отношения;

5) они возникают в особой сфере отношений, составляющих предмет конституционного права, т.е. таких областях, которые образуют основные элементы государства – население, территорию и власть;

6) им присущ самый высокий уровень обобщения и наиболее абстрактная форма взаимодействия субъектов, они зачастую лишь очерчивают контуры белорусской государственности, общественного строя, статуса человека в Республике Беларусь, и поэтому их прямое регулятивное воздействие на участников невелико;

7) этим отношениям свойственен высокий политический потенциал, и по существу они представляют собой квинтэссенцию политико-правовых отношений, существующих в обществе;

8) объектами многих конституционных правоотношений выступают главным образом высшие социальные ценности, которые обретают конституционный ранг и получают закрепление в конституционных принципах, в общерегулятивных нормах, программных положениях;

9) конституционно-правовые отношения характеризуются большим, чем в других сферах, разнообразием видов правоотношений, многослойным характером юридических связей между субъектами, устанавливаемых зачастую через многозвенную цепь взаимосвязанных между собой правоотношений;

10) на развитие конституционно-правовых отношений оказывают значительное влияние иные социальные неюридические нормы (политические, культурные, нормы общественных организаций).

Таким образом, конституционные правоотношения представляют собой вид социального взаимодействия субъектов права с целью достижения определённых результатов обеспечения конституционных интересов. Под ним можно понимать общественное отношение, урегулированное нормой конституционного права либо

возникшее на её основе, содержанием которого является юридическая связь между субъектами в форме взаимных прав и обязанностей, предусмотренных данной нормой.

Содержание конституционного правоотношения едино, вместе с тем оно не одномерно, имеет сложную структуру. Именно в структурной организации конституционного правоотношения обнаруживается специфика составляющих элементов.

Как и любые правоотношения, конституционные правоотношения складываются из следующих структурных элементов: содержание, субъекты и объекты правоотношений.

Юридическое содержание конституционного правоотношения представляет единство субъективных прав и обязанностей, оказывающих активное влияние на поведение участников этого отношения. Оно служит правовым средством обеспечения материального (фактического) содержания, но притязания участников конституционных правоотношений возможны лишь в пределах установленной меры поведения.

К числу субъектов, обладающих определённым правовым статусом и наделяемых теми или иными правами или обязанностями, относятся установленные в законодательстве органы, лица, сообщества (парламент, президент, народ, коллектив граждан и др.). Конституционные правоотношения охватывают всю систему субъектов права, но каждый из них наделён особым конституционно-правовым статусом. Следовательно, субъектами конституционно-правовых отношений могут быть все те, на кого нормы данной отрасли возлагают определённые обязанности и предоставляют права.

Для конституционного права характерно, что субъекты конституционно-правовых отношений обладают различными правами и обязанностями, т.е. различной по содержанию конституционно-правовой правоспособностью. Из истории известно, что в разные эпохи круг субъектов права различен, ведь способность быть субъектом права, участником правоотношений обусловлена социально-политическими и экономическими условиями жизни общества, что находит закрепление в юридических нормах.

Объекты правоотношений – то, по поводу чего взаимодействуют субъекты правоотношений на основе полномочий, прав, обязанностей (государственная власть, территория, имущественные и неимущественные блага, поведение субъектов и др.).

Выводы

Конституционное право в его действительном, реальном состоянии – это не только нормы и институты, но также и практика их применения, которая выражается в системе конституционных правоотношений. Конституционно-правовым отношениям присущи как общие, так и специфические черты. Ведущее место конституционного права в системе белорусского права во многом предопределяется тем, что именно конституционно-правовые отношения создают основу для развития и устойчивого функционирования новых социальных связей. Поскольку по своей природе конституционно-правовые отношения родственны другим правовым отношениям, которые складываются в обществе, то и структура конституционно-правового отношения по сложившейся теоретической традиции представляет взаимосвязь трёх элементов – объекта, субъектов, содержания.

Список использованных источников

1. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации : Учебник для юридических вузов и факультетов / М.В. Баглай. – М. : НОРМА, 2000 – 776 с.
2. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства : Учебник для вузов / В.С. Нерсисянц. – М. : НОРМА, 2001. – 552 с.
3. Общая теория права и государства : Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. – М. : Юрист, 1994. – 360 с.

4. Бондарь Н.С. Судебный конституционализм в России в свете конституционного правосудия / Н.С. Бондарь. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2011. – 544 с.
5. Кутафин О.Е. Предмет конституционного права / О.Е. Кутафин. – М. : Юрист, 2001. – 444 с.
6. Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации / В.О. Лучин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 687 с.
7. Сидоренко О.В. Особенности конституционных правоотношений / О.В. Сидоренко // Веснік Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь. – 2001. – № 1. – С. 112-116.
8. Декларация независимости 4 июля 1776 года (США). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://usa-info.com.ua/symbol/declaration.html>
9. Декларация прав человека и гражданина 26 августа 1789 (Франция). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://larevolution.ru/declaration.html>
10. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=2101>

Європейська практика бікамералізму в поглядах президентів України, алгоритми інституційних балансів

Т.А. Француз-Яковець

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», докторант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

У статті розглянуто європейську практику бікамералізму, погляди та спроби президентів України щодо впровадження цього інституту в державі.

В статье рассмотрены европейская практика бикамерализма, взгляды и попытки президентов Украины касательно внедрения данного института в государстве.

The article deals with the European practice bicameralism, views and attempts by President of Ukraine concerning the introduction of the institution in the state.

Ключові слова: бікамералізм, європейська практика, система балансів, упровадження.

Постановка проблеми

Однією із найважливіших проблем суспільства і влади є вибір інституційної структури парламенту, його конституційної конструкції. Процес вибору тісно пов'язаний із реаліями кожної окремо взятої держави. Важливими факторами впливу при цьому є історичні, політичні, економічні, соціальні чинники. Існуючі дослідження в цій сфері мають доволі фрагментарний характер і в цілому не покривають усієї широти питання.

Однобокість дискусії навколо бікамерального парламенту в Україні, різноманіття думок політиків, законодавців і певна заполітизованість перешкоджають правильному сприйняттю цієї інституції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У статті проаналізовано праці та коментарі провідних юристів, учених, політиків, експертів, таких як: А. Азнар, В. Журавський, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Маляренко, О. Ковальчук, С. Конончук, О. Скрипнюк, М. Оніщук, В. Тацій, В. Ющенко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Поширення практики бікамералізму визначається однією з найвиразніших

тенденцій генезису сучасного парламентаризму. Незалежно від форм державного устрою, у світі активізувались процеси переходу до двопалатної форми парламенту. Цей шлях обрали практично всі економічно і демократично розвинуті держави. Питання запровадження двопалатного парламенту перманентно виникає і в Україні, але протягом усієї історії нашої незалежності не проводилися всебічні дослідження бікамералізму у всій широті та багатогранності його позитивних і негативних проявів. Не проводяться також дослідження парламентської практики іноземних держав і перспективи втілення тієї чи іншої моделі парламенту на теренах нашої країни з метою удосконалення функціонування законодавчої гілки влади.

Формулювання цілей статті

Дослідження європейської практики бікамералізму у порівняльному аналізі поглядів Президентів України на закономірностях бікамерального становлення і розвитку, інституціональних балансів і параметрів, демократичних підходів, перспективи українського контексту.

Виклад основного матеріалу дослідження

Як свідчить світова практика, більшість

парламентів розвинутих демократичних країн, незалежно від форм державного устрою – двопалатні. Прихильники ідеї бікамералізму чітко вказують і аргументують ряд позитивних сторін функціонування двопалатного парламенту – реальне, дієве забезпечення демократичності законодавчої влади, інтересів громадянського суспільства, а не окремих олігархічних груп, що нині спостерігається в роботі українського парламенту. Бікамеральний парламент здатний ураховувати складну політичну кон'юнктуру, своєчасно й ефективно впливати на інтереси всіх носіїв влади.

Необхідно зауважити, що прихильники іншої точки зору стверджують, що двопалатні парламенти неефективні, економічно затратні та призводять, зрештою, до федералізації держави.

Як справедливо зазначає відомий український юрист, учений і практик В. Маляренко: «Заяви про те, що двопалатний парламент може привести до федералізації та розпаду держави є лукавими. Жодна з держав з таким парламентом, через це не федералізувалась, не розпалась і перспектив до того немає. Польща, Чехія, Румунія, Франція та багато інших унітарних держав створюючи двопалатні парламенти, не лякали своє населення федералізацією, або розпадом держави, бо знали, що цей аргумент не підтверджений історією і є нікчемним. Вони переконані, що двопалатний парламент, навпаки «цементує» державу, сприяє наведенню в ній порядку. Що ж до демократії, то країни, які відходять від тоталітаризму, створюють двопалатні парламенти, саме заради її утвердження. Сенат в країні – це показник демократії, гарант законності та захищеності, і тому небажання запровадити його означає бажання законсервувати той безлад, який сьогодні є в Україні, оскільки він вигідний певним політичним силам.

Аналіз даних щодо створення органів влади в багатьох успішних країнах світу свідчить про те, що двопалатний парламентаризм залежить передовсім не від традицій монархізму, федералізму чи унітаризму, а від прагматичних уявлень, від

розрахунку, від користі для держави такого інституту влади. Якби двопалатний парламент шкодив прагматичним французам в їхній унітарній державі чи німцям у їхній федеративній державі, вони б давно позбулися його». [9].

З точки зору автора статті, такі твердження є цілком обґрунтованими як методологічно, так і теоретично, перевірені історією та практикою державотворення, демократичного поступу.

Серед політико-правових праць, у яких розглядаються загальнотеоретичні проблеми бікамералізму та його зв'язку з європейською практикою і проблемами впровадження в Україні, актуально згадати роботи відомого юриста-практика, ученого М. Оніщука. «Що ж являє собою бікамералізм та які на сьогодні перспективи запровадження двопалатного парламенту в Україні? Відповідь на це запитання лежить не лише в теоретико-правовій, а й у психологічній площинах. Адже для багатьох політиків і державних діячів, а також учених-правознавців ідеї бікамералізму асоціюються виключно з федеративними державами (Німеччина, РФ, США, Швейцарія та ін.) або ж із анархізмом двопалатного парламенту у Великій Британії. Досить часто правознавці з пострадянських країн, обстоюючи природність двопалатних парламентів у федераціях, формують хибну думку про бікамералізм у сучасних унітарних державах, переконуючи, що верхня палата в таких країнах є «консервативним гальмом прогресивних перетворень». Такі твердження суперечать реаліям ХХІ ст. і є прикладом багатьох стереотипів, створених пострадянською юридичною наукою. Нині всебічне поширення теорії та практики бікамералізму слід визнати однією із найвиразніших тенденцій генезису сучасного конституціоналізму. Двопалатні парламенти на сьогодні перестали бути даниною історичним традиціям конституціоналізму чи якоюсь «аномалією» державно-правового розвитку країн, поєднаних однією правовою системою. Бікамералізм став повсякденним політико-правовим явищем для значної

кількості населення нашої планети. Саме таку систему парламентаризму нині обрали найбільш економічно потужні країни світу». [10].

Висвітлюючи специфіку концептуально-методологічного підходу до аналізу парламентаризму, його конструкцій, доцільно звернутися до праць В. Маляренка, у яких розглядається ця проблематика і в яких справедливо зазначено: «Чому основні політичні сили в Україні не бажають двопалатного парламенту? Тому, що вони не бачать своєї вигоди в ньому. Вони таким чином втрачають владу, свій вплив на процеси, які відбуватимуться в країні, оскільки не зможуть одночасно контролювати обидві палати. Створення двопалатного парламенту – це радикальні зміни в державному устрої. Вони бояться цих змін. Тим часом, як видно з досвіду інших країн, народ України виграє від створення двопалатного парламенту, оскільки це основний ключ до розв'язання тих політичних, економічних і соціальних проблем, з якими Україна зайшла в глухий кут.

Доки Україна не збагне, що система однопалатного парламенту вигідна лише партійним функціонерам, вона залишатиметься убогою і сірою, а конфлікти, суперечки та вибори будуть безконечними. Крім того, з урахуванням факту, що двопалатний парламент існує у більшості успішних і гідних поваги країн світу, Україна, не створивши такого парламенту, ототожнюватиметься в цьому плані з країнами відсталими, малорозвиненими і навіть тоталітарними» [9].

Слід погодитися з тими українськими дослідниками, ученими, юристами, політиками, які стверджують, що у Європі бікамералізм став панівною моделлю, більшість європейських конституцій запровадили бікамеральні структури парламентів. Україна не може рухатися до демократичних цінностей, розбудови демократичної, правової держави, побудови ефективного гармонійно-стабільного, розвиненого громадянського суспільства без удосконалення моделі формування парламенту, пошуку ефективної моделі в контексті єв-

роінтеграційного визначення на шляху до європейського вибору побудови держави. Конституційне конструювання бікамеральних парламентів Європи на сьогодні є зразком визнаних моделей бікамералізму. З точки зору аналізу сучасної парламентської практики, в умовах прогресуючої глобалізації та викликів ХХІ ст., такий досвід для України є найбільш цікавим і життєво важливим.

Дійсно, у сучасному світі взаємодіють не просто окремі держави, які можуть укладати договори, оголошувати війни, здійснювати торгівлі зносини тощо. Нині ми стаємо свідками формування «глобального світу» та «глобальної політики» [4, с. 580-581], глобальної взаємодії на міжнародному рівні.

Як свідчить сучасна політико-правова наука, український парламентаризм має давні історичні традиції. В історії України, ознаки двопалатності можемо спостерігати ще в добу Запорізької Січі. Питання військового та політичного значення вирішувалися старшиною та реєстровим козацтвом за принципом двох «кіл», у кожній структурі своє «коло». Питання обговорювались та узгоджувались, що, безумовно, можна вважати ознакою демократичності, поділу влади, визнання рівності громадян, визнання народу джерелом влади тощо. Варто також згадати, що підґрунтям національного парламентаризму ряд дослідників вважають і вічову демократію, і федеральні з'їзди, які мали місце за часів Київської Русі.

У добу Української Гетьманської Держави (з квітня по листопад 1918 р.) проект конституції закладав ідею створення двопалатного парламенту (нижньої палати, яка обиралася громадянами, та верхньої палати, третину якої призначав глава держави, а решта обиралася регіонами).

До речі, у цьому контексті доцільно було б згадати і радянську добу. Відомий російський учений, юрист І.А. Конюхова (Умнова) зазначає: «У радянську епоху двопалатна система законодавчої влади присутня була на рівні вищого законодавчого органу влади Союзу РСР. Верховна

Рада СРСР складалася з двох рівноправних палат – Ради Союзу і Ради національностей. Рада Союзу обиралася за нормою: один депутат на 300 тис. громадян. У Раді національностей обиралося по 32 депутати від кожної союзної республіки, по 11 депутатів від автономних республік, по 5 депутатів від національної області, 1 депутат від національного округу. Обидві палати мали рівні права. Їх сесії проходили одночасно і на них одночасно розглядались одні й ті ж питання. У разі незгоди між палатами питання розглядалось погоджувальною комісією, яка створювалася самими палатами на паритетній основі» [6, с. 111].

У 1991 р. після проголошення незалежності України, ідея запровадження бікамерального парламенту мала місце в ряді проектів Конституції, що подавалися до Верховної Ради України не тільки Конституційною комісією, а й окремими політичними партіями та групами, юристами, ученими.

У контексті нашого дослідження, слід зауважити, що, наприклад, у підготовленому конституційною комісією проєкті Конституції України, який у липні 1992 р. було винесено на всенародне обговорення, утверджувалося функціонування двопалатного парламенту шляхом утворення Національних Зборів України, як єдиного конституційного органу законодавчої влади у складі двох палат: Ради депутатів, як єдиного органу представництва всього народу держави, і Ради Послів, як органу територіального представництва (як додаток і як можливий варіант у цьому проєкті надавалась модель однопалатного парламенту [2, с. 550].

Як зазначає А. Смагіна: «За часів президентства Л. Кравчука було створено сім варіантів конституційних проєктів, один із яких було винесено на всенародне обговорення. Хоча це мало до чого призвело» [12].

Як приклад, доцільно навести проєкт Конституції в редакції від 27 травня 1993 р., який передбачав бікамеральну конструкцію парламенту, а в додатках – анало-

гічний розділ, але з унікальною конструкцією.

Попри все розмаїття конституційних варіантів і конструкцій побудови парламенту України, у своїх поглядах, незалежно від власної позиції та періоду правління, президенти України зверталися до ідеї бікамерального парламенту і можливості впровадження цієї моделі в Україні.

Як справедливо зауважував Л. Кравчук: «Голови, або спікери часто перевищують свої повноваження. В нашій Конституції чітко визначені права і повноваження спікера. Його основне завдання – забезпечити роботу Верховної Ради і прийняття законів. Стосунки з парламентами інших країн, стосунки з іншими гілками влади – це питання політико-правові. Але, на жаль, у багатьох панує ще більшовицько-комуністична ментальність і кожен хоче перебрати собі владу» [7].

Розуміючи соціальні та політико-територіальні впливи на сучасних етапах розвитку громадянського суспільства, питання ефективності та перспективи запровадження, різнополярність суспільства і стереотипи політичного мислення перший Президент незалежної України зазначав, що питання двопалатного парламенту в Україні непросте, що потрібно провести круглі столи, конференції. «Поляки кажуть, що для них двопалатний – це благо. А французи (я говорив з багатьма), не можуть ніяк двопалатний парламент перетворити в однопалатний. Це кожна країна вирішує відповідно до своїх можливостей. Тому я не можу говорити, що я «проти» або я «за». Я заявляю, що це питання не можна вирішувати швидко» [7].

Вартим уваги є те, що історія становлення двопалатного парламенту Франції є яскравим прикладом того, що тільки в період революцій, диктатури, знищення демократії та фашистського поневолення конструкція парламенту зводилась до однієї палати. «На прикладі французького парламенту достатньо чітко видно, що однопалатне облаштування законодавчого органу переважно характерно для революційних періодів, тоді як для епохи еволю-

ційного розвитку знаменується поверненням до двопалатної конструкції» [13, с. 174].

Голова Сенату Французької Республіки Крістіан Понселе зазначив: «Мета двопалатної системи – уникнути конфронтації між виконавчою владою і єдиним зібранням, забезпечувати публічність дебатів, дозволяючи громадськості брати участь у вирішенні політичних питань. Одним словом, двопалатна система – це справжній оплот демократії. Не існує нічого дивного в актуальності та життєздатності двопалатної системи. Вони впливають з її корисності, оскільки це є одним із факторів балансу, а народи та люди тягнуться до такого балансу. Двопалатна система єдина підходить для складних суспільств, незалежно від того, чи ці складності є давніми, чи результатом сучасного розвитку. Гнучкість та еволюційний характер роблять її єдиною системою, яка здатна впоратися з цими труднощами. Двопалатна система – ідея для майбутнього, і ми повинні зробити все, щоб зміцнювати і заохочувати це» [18].

У контексті цього дослідження привертає увагу позиція другого Президента України Л.Д. Кучми, підпис якого стоїть під основним текстом Конституції України від 28 червня 1996 року. В інтерв'ю видання «Фокус» Л. Кучма зазначив, що проект першої Конституції 1995 р., який передбачав створення двопалатного парламенту, був його «принциповою позицією». «Смішно думати, що тоді у 1995 році, я готував її (Конституцію) під себе. А чому для України у мій час був корисний двопалатний парламент? Тому, що наша Верховна Рада усіх скликань була по суті лівою. Комуністи та соціалісти – їх брати по розуму – штампували комуністичні закони. Хотіли подобатись населенню. Причиною рекордної інфляції в Україні у «десятки тисяч відсотків» тоді була відсутність іншого способу профінансувати усі обіцянки народу, окрім друку грошей. Потрібно було думати, як припинити цю чехарду. Виходом могла стати друга палата парламенту. Але у 1996 (тодішній голо-

ва Верховної Ради), приймаючи Конституцію, з успіхом поставив на ній хрест».

Як правильно зауважував В. Ющенко, «Конституція 1996 р. відображала домовленості політичних еліт та гілок влади на перехідний пострадянський період розвитку України» [15].

У той час команда президента працювала в декількох напрямках. Наприклад, фахівці партії Міжрегіонального блоку реформ розробляли законопроекти про політичні партії та вибори депутатів Законодавчих зборів України, яким передбачався бікамеральний парламент, що складався із Сенату і Палати Представників. Передбачалися вибори Сенату по 27 виборчих округах, по два депутати від кожного, за мажоритарною системою, 200 депутатів формувалося за партійними списками у Палату представників.

Підтримуючи ідею бікамералізму, Л.Д. Кучма в інтерв'ю на каналі УТ-1 «Панорама» від 10 квітня 2000 р. зауважив: «Всі люди повинні чітко знати, що сьогодні 50% депутатів обираються по партійних списках, завтра буде 100%. Кого вони будуть захищати, скажіть будь ласка? Це депутати з Хрещатика – переважна більшість. І сьогодні, ви подивіться, хто сьогодні представляє регіони в парламенті? Що представники цих регіонів, якщо не по партійних списках, а по мажоритарних? Центральний бізнес. По списках також представники політбюро в основному тієї чи іншої партії. Тому верхня палата необхідна, щоб люди були тільки від регіону, не з Києва. Вони будуть працювати не на постійній основі. Коли кричать про реорганізацію, то навпаки верхня палата ніколи не дозволить це зробити, бо чи від великої, чи від маленької області однакова кількість депутатів».

Багато в чому, з цією точкою зору можна погодитись, адже відповідна логіка має чітко визначене підґрунтя і практика сьогодення це підтверджує. Саме за ініціативою другого Президента України Л.Д. Кучми було видано Указ «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» [1], у якому згідно

з відомостями ЦВК взяли участь 81% громадян України [3].

Утім, зважаючи на складну політичну ситуацію, гостре політичне протистояння і на цьому ґрунті практично фізіологічне несприйняття, яке успішно підтримувалось і спрямовувалося в цільовому руслі, у тому числі зовнішніми факторами, що переслідували свої далекоглядні цілі, ідея «піддавалась сумніву», легітимність проведення референдуму, об'єктивність при підрахунку голосів.

Це підтверджується даними Центру Разумкова. Рекорд несприйняття ідеї, яку дехто побачив серед пропозицій Л.Д. Кучми, про перенесення виборів, продовження повноважень – 81,3% респондентів не підтримали. Очевидно, що цим висловлювалось негативне ставлення до глави держави – 69,6% опитаних підтримали б добровільну відставку, 77,8% респондентів негативно ставились до висунення його кандидатури на третій термін. Найбільше народ при цьому підтримує ідею зменшення кількості депутатів із 450 до 300 (85,2%) [19]. Наведені дані цілком зрозумілі, адже більшість населення негативно відноситься до всіх чиновників, незалежно від того, яку гілку влади вони представляють.

Натомість, необхідно зазначити, що результати Всеукраїнського референдуму не були імплементовані в жодному з варіантів проектів законів про внесення змін до Основного закону України, депутатським корпусом Верховної Ради. І саме тому, на думку автора, є справедливим твердження Президента України Л.Д. Кучми, що «Парламент ніколи, ні при якій ситуації не піде на врізання своїх повноважень. Тому я двома руками підтримую двопалатний парламент, але механізму, на жаль, немає, і я не бачу, яким способом його можна створити» [20].

Публічне обговорення ініціативи створення двопалатного парламенту в Україні у 2003 р. можна вважати наступною сходинкою в цьому процесі. На замовлення Адміністрації Президента України, у рамках обговорення проекту політичної

реформи, було проведено опитування громадської думки. І вартим уваги є те, що дані Всеукраїнського референдуму 2000 р. мали значні розбіжності з даними загальнонаціонального опитування відносно показників підтримки двопалатного парламенту.

Проблеми реальності підходу до досвіду європейської практики бікамералізму в контексті подальшого дослідження ми аналізуємо і в процесі президентської каденції третього Президента України В. Ющенка. Якщо Л. Кучма з перших днів президентства розумів, сприймав та ініціював спроби впровадження бікамералізму в Україні, то В. Ющенко спершу у 2003 р., як лідер опозиційної «Нашої України», на шляху до свого президентства нещадно критикував цю «двопалатну ідею», мовляв, це пародія на демократію [8]. Ставши Президентом України у 2005 р., вивчаючи і спостерігаючи європейський досвід парламентаризму, аналізуючи широкий спектр демократичних перетворень через призму формування демократичного суспільства, В. Ющенко зрозумів очевидні переваги демократії та бікамералізму.

Хоча цьому аспекті має місце й інша точка зору, що стосується забезпечення свого політичного майбутнього, як довічного сенатора. Так, у інтерв'ю виданню «Фокус» від 9 травня 2009 р. Л. Кучма щодо цього зауважив: «Мабуть ніхто і не подумав, що він (В. Ющенко) хвилюється про Кравчука і Кучму. Не потрібно цього робити ні зараз, на потім! Дарма він вніс таку пропозицію, тому що скажуть: президент турбується про свої власні інтереси, про своє майбутнє працевлаштування».

Однак, попри те, як свідчить практика, В. Ющенко значно вдосконалив і розширив конституційну ініціативу свого попередника Л. Кучми щодо можливості впорядкування бікамеральної форми парламенту в Україні, усвідомлюючи неможливість державної влади вчасно й ефективно реагувати на фінансові виклики, про що явно свідчать наслідки фінансової

кризи. Основою суспільства повинна стати децентралізація влади, що власне і є європейським підходом у реформуванні парламенту і виборчої системи. Відносно цього, В. Ющенко пропонував частину депутатів обирати за колишньою мажоритарною системою, а частину – за пропорційною [16]. Так, він зауважував, що через непродуману виборчу систему розірвано реальний зв'язок між громадянами та депутатами. Саме для посилення цього зв'язку і необхідно впровадити двопалатний парламент, у якому б верхня палата представляла інтереси регіонів і здійснювала нагляд за законами, які приймаються нижньою палатою. Нижня ж палата мала б здійснювати законотворчу, політичну діяльність, реформувати уряд та ухвалювати державний бюджет [16].

Заслугують уваги пропозиції В. Ющенко щодо зменшення кількості депутатів, термінів повноважень законодавчого органу, закріплення в Конституції євроінтеграційних прагнень України. Адже саме завдяки двопалатності в країні буде гарантовано політичну стабільність, захист прав меншостей, покращення законодавчого процесу.

Висновки

Конституцію розвитку та стабільності, пріоритетності інтересів кожного грома-

дянина, де держава насправді служитиме людям, а не окремим кланам, прагне мати народ України, іти впевнено в руслі європейських традицій, європейської практики бікамералізму. Дійсність сьогодення, суспільно-політичне життя країни реально засвідчує гостре, україн небезпечне політичне протистояння, що може мати складні наслідки для України. Слабкість конституційного регулювання суспільно-політичних криз і відносин, нестабільність функціонування складного державного механізму, намагання політичних суб'єктів ігнорувати Конституцію та закони держави, тривалі парламентські міжусобні війни, корупція, політична турбулентність і безвідповідальність, постійні провокації, дискредитації та перманентні кризи яскраво свідчать, що політична система та конституційні конструкції парламентаризму вимагають демократичних змін.

Ідеї двопалатності в поглядах Президентів України опираються на європейську практику бікамералізму. На підтвердження цих аргументів, висловлюючись за впровадження в Україні бікамерального парламенту, на нашу думку, В. Ющенко доцільно запропонував відкрите обговорення: «Нам треба почути одне одного, нам треба висловити аргументи. Ми будемо мудрішими, коли проведемо цю загальну політичну дискусію» [17].

Список використаних джерел

1. Указ Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» від 15 січня 2000 р. № 65/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 3. – Ст. 29.
2. Постанова Верховної Ради України «Про проект нової Конституції України» від 1 липня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 37. – Ст. 550.
3. Повідомлення Центральної Виборчої Комісії «Про підсумки всеукраїнського референдуму 16 квітня 2000 року». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/ows-doc/doc-ref/rez.htm>. – Назва з екрану.
4. Алексєєнко І.В. Унівесалізація – інтеграція – глобалізація : питання методології та практики / І.В. Алексєєнко // Держава і право : Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 24. – С. 578-583.
5. Василенко І.А. Политическая глобалистика. Учеб. пособие для вузов / И.А. Василенко. – М. : Логос, 2003. – С. 23-33.
6. Конюхова (Умнова) И.А. Двопалатность как принцип организации национальных парламентов : опыт России и мировая практика / И.А. Конюхова (Умнова) // Журнал российского права. – 2004. – № 1. – С. 111.
7. Кравчук Л. «Для мене принципово, щоб парламент працював» // Газета «День». – 22 січня 2000 р. – № 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/45218/>. – Назва з екрану.

8. *Леонов І.* Привид Кучми над Конституцією / І. Леонов // Щоденна інформаційно-політична газета «Україна молода». – № 116. – 26 червня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1683/176/59443/>. – Назва з екрану.
9. *Маляренко В.* Чи веде двопалатний парламент до федералізації держави? / В. Маляренко // Дзеркало тижня. – № 12. – 5 квітня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/chi_vede_dvopalatniy_parlament_do_federalizatsiyi_derzhavi-56592.html. – Назва з екрану.
10. *Оніщук М.* Бікамералізм : тренди для України / М. Оніщук // Дзеркало тижня. – № 24. – 28 червня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/bikameralizm_trendi_dlya_ukrayini-54157.html. – Назва з екрану.
11. *Попов О.* Уряд неіснуючої коаліції для гаранта ненаписаної Конституції / О. Попов. – 2000. – 13 грудня 2007 р. – № 49 (393).
12. *Смагіна А.* Двопалатний парламент : від ретро до сучасності / А. Самагіна // Український незалежний центр політичних досліджень, для «Української правди», 6 липня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2007/07/6/3254830/>. – Назва з екрану.
13. *Федосов П.А.* Двухпалатные парламенты : европейский и отечественный опыт / П.А. Федосов // Полис (Политические исследования). – 2001. – № 1. – С. 168-179.
14. *Черниловский З.М.* Всеобщая история государства и права / З.М. Черниловский. – М. : Юрист. – 1996. – С. 144.
15. *Ющенко В.* Україні потрібна конституція національного творення / В. Ющенко // Дзеркало тижня. – № 7. – 23 лютого 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/ukrayini_potribna_konstitutsiya_natsionalnogo_tvorennya-52906.html. – Назва з екрану.
16. *Ющенко В.* Всеукраїнські муніципальні слухання. Реформування політичної влади як інструмент подолання фінансово-економічної кризи в Україні / В. Ющенко. – Телеканал ICTV // Факти. – 3 березня 2009 р.
17. *Ющенко В.* Стенограма прес-конференції Президента України для засобів масової інформації. 24 квітня 2008 р. / В. Ющенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/9777/html>. – Назва з екрану.
18. Forum of the World's Senates. Meeting of the Senates of the World, 14 march 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.senat.fr/senatsdumonde/english/cr11.html>. – Назва з екрану.
19. Народ заблокував ініціативу Кучми про двопалатний парламент // «Українська правда», 11 квітня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2003/04/11/2993521/>. – Назва з екрану.
20. Що таке двопалатний парламент і чи потрібен він Україні? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vezha.org/polityka/n_13802/shcho_take_dvopalatnyj_parlament_i_chy_potriben_vin_ukrayini.html. – Назва з екрану.

Поняття правотворчої діяльності народу

А.О. Янчук

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджено наукові підходи до визначення терміну «правотворча діяльність народу», проаналізовано точки зору різних авторів на цю проблематику. У результаті аналізу узагальнено наукові підходи до визначення досліджуваного поняття, виокремлено його ознаки, на підставі чого запропоновано авторське визначення цього терміну.

В статье исследованы научные подходы к определению термина «правотворческая деятельность народа», проанализированы точки зрения различных авторов на данную проблематику. В результате анализа обобщены научные подходы к определению исследуемого понятия, выделены его признаки, на основании чего предложено авторское определение данного термина.

The article deals with scientific approaches to the definition of «law-making activities of the people», analyzes the opinions of various authors on this problem. The analysis, summarized the scientific approaches to study the concept, its distinguished features on the basis of which the author proposes the definition of the term.

Ключові слова: безпосереднє здійснення влади народом, народний суверенітет, народовладдя, правотворчість, правотворча діяльність народу.

Постановка проблеми

У динамічній правовій системі суспільства правотворчості відводиться провідне місце. Це пояснюється тим, що саме вона надає праву певної форми, оформлює його. Тому правотворча діяльність народу становить величезний інтерес як з точки зору теорії, так і практики здійснення влади народом безпосередньо, адже саме через правотворчу діяльність народ інтерпретує належну йому владу в імперативні, юридично оформлені акти.

Дослідження поняття правотворчої діяльності народу характеризується багатоманітністю підходів до розуміння цього терміну, різноманітністю думок щодо доцільності здійснення такої діяльності народом, а інколи й дискусіями щодо фактичної правоспроможності народу як цілісного суб'єкта на проведення такої діяльності. З огляду на зазначене актуальним є дослідження та визначення поняття правотворчої діяльності народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню окремих питань безпосередньої, у тому числі й правотворчої діяльності народу присвячували свої праці

такі дослідники, як Ю.Г. Барабаш, О.В. Батанов, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, В.Ф. Коток, В.В. Копейчиков, В.В. Кравченко, В.В. Комарова, Ю.Р. Мірошніченко, М.В. Оніщук, В.Ф. Погорілко, О.В. Прієшкіна, І.Д. Сліденко, Л. Тельєн, О.Ю. Тодика, Р.Г. Гезей, Т.І. Кронін, Л. ЛеДюк, О.Г. Мурашин, Д. Хеллоуелл, В.Л. Федоренко, В.Є. Чиркін, В.М. Шаповал, Л.М. Шипілов, О.І. Ющик та інші вчені.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У попередніх працях ми вже відзначали нерозривний зв'язок правотворчої діяльності народу з установчою [1]. По суті, правотворча діяльність народу є одним із видів установчої діяльності народу. Тому, досліджуючи поняття та зміст правотворчої діяльності народу, слід зазначити її змістовну, формальну та функціональну поєднаність із поняттям «установча діяльність народу», до якого вона має відношення як конкретне до загального, частини до цілого.

Ми ж досліджуємо правотворчість Українського народу окремо від його установчої діяльності в силу того, що вона має

особливий характер серед інших видів установчої діяльності народу, адже характеризує один із видів безпосередньої діяльності народу, без якої ця діяльність не мала б цілісного та завершеного вигляду, зовнішнього виразу такої діяльності. Крім того, ця діяльність має найбільш точне документальне й текстуальне оформлення, тобто абсолютно визначений формально-юридичний результат такої діяльності.

Формулювання цілей статті

Зважаючи на важливість дослідження поняття «правотворча діяльність народу» саме як різновиду безпосередньої владної діяльності народу й особливого виду установчої діяльності, а також у зв'язку з відсутністю комплексних наукових розробок у цій сфері, ця стаття буде присвячена визначенню поняття «правотворча діяльність народу».

Виклад основного матеріалу дослідження

Ідея безпосередньої правотворчої діяльності народу стає предметом дослідження в епоху виникнення ідей народовладдя, обмеження абсолютної влади монарха. Так, В.М. Шаповал у своїх дослідженнях зазначає, що теоретичною основою становлення відповідного конституційного інституту є ідеї, запропоновані французькими мислителями XVIII ст. – Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є та іншими [2, с. 132].

Із тих часів дослідження правотворчої діяльності народу, правової природи такої діяльності не припинялися. А сама правотворчість народу еволюціонувала залежно від конкретних історичних обставин, національних традицій тієї чи іншої держави.

Безумовно, правотворчість здебільшого здійснюється органами публічної влади, однак, у силу закріплення принципу народного суверенітету та належності й неподільності влади народу, правотворча діяльність народу сприймається як стале явище та вже практично ніким не ставиться під сумнів. Так, зокрема, сучасні автори відводять належне, ключове місце правовим актам, ухваленим унаслідок безпосередньої діяльності народу [3]. Інші навпаки – наголошують на тому, що «пред-

ставницьке управління дає більше шансів на отримання справедливого, корисного, раціонального законодавства, ніж управління пряме» [4, с. 196].

Так чи інакше, здійснення правотворчої діяльності народу пов'язане з поняттям «народний суверенітет», яке з'являється в науковому обігові у XVII столітті. Саме дослідження та обґрунтування теорії народного суверенітету науковцями XVII-XVIII століть згодом стало поштовхом до дослідження проблематики народовладдя [5, с. 38], у тому числі його правотворчої діяльності.

Вивчення ж теоретичних основ народовладдя засвідчує, як стверджують окремі дослідники, що держава може вважатися суверенною тільки тоді, коли реалізує волю народу та коли її система управління є демократичною. Якщо ж держава не підтримується демократично організованим суспільством, то вона не може бути визнана суверенною в тому значенні, що не є носієм суверенітету народу, який виражається в праві самостійно визначати своє майбутнє, свою долю [6, с. 27]. З огляду на зазначене правотворча діяльність, здійснювана безпосередньо народом, є одним із ключових чинників забезпечення демократичної складової сучасної держави.

Окремі аспекти правотворчої діяльності народу досліджуються в працях «Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення» [7], «Моніторинг ефективності законодавства: мета, критерії, реальність» [8], «Джерела конституційного права країни» [9], «Система сучасних джерел конституційного права України» [3, с. 118-159] та низці інших праць. Так, зокрема в роботі «Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення» зазначається, що правова держава та громадянське суспільство, що формуються, передбачають утвердження правових взаємовідносин між владою та громадянами, які є, зрештою, основними законотворцями і, водночас, суб'єктами права. За своєю сутністю законотворчий процес потребує прозорості, відкритості, доступності та участі в ньому громадян і громадських організацій, є ключовим елементом для реалізації демократії в Україні [7, с. 87].

Певні спроби надати визначення поняттю «правотворча діяльність народу» були здійсненні як у межах спеціальних юридично-етимологічних досліджень, так і в межах узагальнень термінологічної бази.

Зокрема, у словнику термінів і понять «Законодавча діяльність» правотворчість визначається як форма владної діяльності держави, спрямованої на створення законів та інших нормативно-правових актів, за допомогою яких у чинній юридичній системі запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми [10, с. 281]. До того ж, у межах дослідження цього поняття, зазначається, що за суб'єктами правотворчості диференціюється на безпосередню правотворчість народу через референдум та інші види правотворчості [10, с. 282].

При цьому, більшість тлумачних словників та іншої літератури пріоритет у правотворчій діяльності надають державі, як втіленій у систему спеціальних органів політико-територіальній організації влади, зазначаючи, що розроблення та прийняття правових норм є прерогативою держави [11, с. 917].

Зазначене не є дивним, адже практика багатьох країн, у яких застосовувалася безпосередня правотворча діяльність, поступово втрачала своє значення, віддаючи прерогативу парламентам. Так, наприклад, у деяких північноамериканських колоніях певний час існувала практика, за якою попередньо ухвалені представницькими органами влади закони затверджували на зібраннях громадян за місцями проживання. Однак ще до проголошення незалежності законотворення набрало тут характеру прерогативи представницьких (законодавчих) органів [12, с. 327-328].

Тлумачні словники радянської епохи прямо зазначають, що правотворчість – це діяльність компетентних державних органів, громадських організацій та інших органів, спрямована на створення, зміну або скасування норм права [13, с. 61], абсолютно не пов'язуючи таку діяльність із діяльністю народу, навіть не розглядаючи такої можливості.

Водночас, другий із ключових термінів досліджуваного словосполучення «правот-

ворча діяльність народу» – «діяльність», «Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає як застосування своєї праці до чого-небудь [11, с. 228]. Інші ж тлумачні словники визначають її як специфічну людську форму відношення до оточуючого світу, зміст якої становлять цілеспрямовані зміни та перевтілення в інтересах людей [14, с. 382], або ж як спосіб буття людини у світі, здатність її вносити в дійсність зміни [15, с. 389].

Таким чином, з аналізу підходів до визначення ключових термінів словосполучення «правотворча діяльність народу» можна зробити висновок, що її необхідно розглядати як специфічну людську форму відношення до оточуючого світу, зміст якої становлять цілеспрямоване створення, зміна або скасування норм права в інтересах людей.

Разом із тим, для повноцінного, всебічного дослідження цього терміну необхідно звернутися до практики його застосування, значень, у яких він використовується фахівцями.

Так, поряд із поступовим розвитком теоретичних досліджень правотворчої діяльності народу, розвивається й відповідне законодавство, складається відповідна практика правотворчої діяльності народу. У першу чергу це пов'язано з конституційним регулюванням, відповідними правовими позиціями Конституційного Суду України.

У контексті пошуку відповіді на питання щодо визначення поняття «правотворча діяльність» народу необхідно вирішити питання щодо можливості застосування до такої діяльності поняття та ознак, що використовуються в ході правотворчої діяльності держави в особі спеціально уповноважених органів. Чи відрізняються наприклад, закони та інші правові акти, ухвалені в результаті правотворчої діяльності народу, від законів та інших актів, ухвалених у результаті правотворчої діяльності спеціально уповноважених органів публічної влади.

Так, окремі науковці стверджують, що відмінності між законами-референдумни-

ми актами і законами-парламентськими актами в юридичній силі існують тільки тоді, коли це прямо застережено в конституції, а такі застереження зазвичай відсутні [12, с. 310-311].

На нашу думку, акти, ухвалені в результаті правотворчої діяльності народу будуть відрізнятися від інших актів не тільки за юридичною силою, тобто правовими результатами їх ухвалення. Вони також суттєво відрізнятимуться й за процесуальними способами ухвалення та набрання чинності. Така думка, з-поміж іншого, випливає з виведеної Конституційним Судом України правової позиції, у якій зазначається, що «Виходячи із змісту частин першої, другої статті 94 Конституції України Конституційний Суд України дійшов висновку, що в них урегульовано процедуру підписання і оприлюднення законів, прийнятих саме Верховною Радою України. Про це свідчить і та обставина, що статтю 94 Конституції України вміщено в розділі IV «Верховна Рада України», а питання щодо референдумів виокремлені в розділі III «Вибори. Референдум». Процедuru підписання і оприлюднення законів, прийнятих всеукраїнським референдумом, у Конституції України не врегульовано» (абзац сьомий пункту 6 мотивувальної частини рішення від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008 [16]).

При цьому, досі в літературі зустрічаються точки зору щодо неприпустимості здійснення правотворчої (мається на увазі законодавчої) функції будь-яким іншим суб'єктом (у тому числі й народом), окрім парламенту. Зазначені висновки здебільшого будуються на принципі правового суверенітету парламенту (або верховенства парламенту). Цей принцип полягає в тому, що вся законодавча влада зосереджена в парламенті та що тільки він може приймати і скасовувати статuti, зупиняти їх дію [17]. Частина британських авторів – adeptів такого підходу вважає, що проведення референдуму (із законодавчих питань – авт.) не узгоджується з принципом верховенства парламенту. Більш помірковані розглядають референдум виключно

як засіб доповнення апробації окремих законопроектів та інших актів, які можуть бути використані за рішенням самого парламенту. На їх думку, результати референдуму мають для парламенту консультативне значення [18, с. 191], а інколи – прямо суперечать демократичним засадам. З цією ідеєю частково можна погодитися, однак заперечувати можливість ухвалення шляхом правотворчої діяльності народу нормативних актів, у тому числі й законів, не вбачається можливим.

При цьому необхідно зазначити, що нині в літературі правотворча діяльність народу не обмежується розглядом владної діяльності народу як кінцевого результату ухвалення рішень, а охоплює значно ширші форми участі народу в правотворчій діяльності.

Так, зокрема, пропонується виділяти форми залучення громадян до законотворчого процесу на кожній стадії його проходження – від прогнозування та планування законотворчої діяльності до оцінки ефективності прийняття законів: участь у парламентських слуханнях, участь у слуханнях парламентських комітетів, публічна апеляція до громадської думки, спонукання громадян до законотворчих ініціатив, організація громадського обговорення законопроектів на веб-сайті Міністерства юстиції України, громадська експертиза законопроектів, моніторинг законодавчої практики формами електоральної оцінки [19, с. 162-163]. У літературі вже нині наголошується на тому, що такі форми залучення громадськості до законотворчого процесу, як консультування, громадські ради, публічні слухання, що в демократичних країнах давно характеризують механізм співпраці парламентів із громадянським суспільством, поступово входять і у вітчизняну практику [20].

Ми ж будемо керуватися тим, що правотворча діяльність народу може як включати такі форми участі громадян у законотворчій діяльності, так і відбуватися без них. Критерієм віднесення цих форм до правотворчої діяльності народу є кінцевий результат такої діяльності, тобто в

разі, якщо зазначені форми участі народу в правотворчості будуть спрямовані на ухвалення, зміну чи скасування норм права безпосередньо народом – такі форми будуть складовою правотворчої діяльності народу, якщо ж вони використовуються окремо від його правотворчої діяльності та не спрямовані на досягнення результату (ухвалення, зміни чи скасування норм права) – такі форми участі громадян не будуть опосередковувати владну, цілеспрямовану діяльність народу на створення правового акта, а отже, фактично не становитимуть частину правотворчої діяльності народу.

Зазначене в першу чергу стосується прив'язки правотворчої діяльності до її мети, форм, результатів і самого процесу.

Для чіткого визначення поняття «правотворча діяльність народу», на нашу думку, необхідно визначити ознаки такої діяльності. Ми вважаємо, що правотворчій діяльності народу як виду владної безпосередньої діяльності народу будуть притаманні спеціальні та загальні ознаки.

Загальні ознаки правотворчої діяльності народу характеризуватимуть її як один із видів безпосередньої владної діяльності народу, а тому, їй будуть притаманні ознаки, характерні для всіх видів безпосередньої діяльності народу. Ці ознаки вже визначені нами в окремих працях [21], а тому зупинятися на них окремо немає сенсу.

Спробуємо визначити спеціальні ознаки правотворчої діяльності народу, що дадуть змогу охарактеризувати її як спеціальний вид владної діяльності народу. Так, виходячи з наведеного вище аналізу діючого законодавства та правових позицій Конституційного Суду України, поглядів учених, можна виділити такі спеціальні ознаки правотворчої діяльності народу:

- є різновидом безпосередньої владної діяльності народу й особливим видом установчої діяльності народу;

- виражає легітимні інтереси та волю всього народу та інтерпретує її в акти правового характеру;

- є реалізацією ідеї, за якою ухвалений нормативний акт є своєрідною правовою формою суспільного договору, що ґрун-

тується на «загальній волі» (волевиявленні народу);

- має колективний характер, що передбачає участь у правотворчій діяльності народу переважної більшості дієздатного населення;

- є свідомою діяльністю громадян (індивідів), спрямованою на ухвалення народом актів правового характеру;

- є безпосередньою діяльністю як усього народу, так і окремих громадян, що не може делегуватися чи передаватися іншим суб'єктам;

- спрямована на вираження власної волі;

- є співмірною між індивідуальними благами та загальносуспільними інтересами;

- має цільовий характер – спрямованість на ухвалення правового акта;

- кінцевим результатом такої діяльності є документальне (формальне) вираження;

- повністю врегульована нормами права та залежна від відповідного регулювання;

- здійснюється вищим суб'єктом у системі уповноважених суб'єктів правотворчості;

- реалізується в чітко встановлених законом формах – всеукраїнському та місцевому референдумі;

- має чітко встановлений механізм реалізації, поділений на стадії та етапи.

Висновки

Ураховуючи наведені ознаки, спираючись на діюче законодавство та беручи до уваги надбання українських і зарубіжних дослідників, правотворчу діяльність народу необхідно визначати як різновид безпосередньої владної діяльності народу й особливий вид установчої діяльності, що містить виключну, самостійну, безпосередню, цілеспрямовану діяльність як усього народу, так і окремих громадян, полягає у створенні, зміні або скасуванні норм права шляхом прийняття Конституції України, ухваленні та затвердженні законів (інших правових актів) і спрямована на врегулювання соціальних відносин шляхом пізнання й оцінки колективних правових потреб суспільства та держави, індивідуальних потреб громадян та їх задоволен-

ня через створення системи справедливих нормативних актів загальнодержавного та локального значення, ухвалення яких є своєрідною правовою формою суспільного договору, що ґрунтується на «загальній волі» (волевиявленні народу).

Список використаних джерел

1. Янчук А.О. Поняття установчої діяльності народу : конституційно-правовий аспект // А.О. Янчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – Вип. 2/2012. – К., 2012. – С. 40-45.
2. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник / В.М. Шаповал. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 464 с.
3. Цоклан В.І., Федоренко В.Л. Система сучасних джерел конституційного права України : Монографія / За ред. В.Л. Федоренка. – К. : Ліра-К. – 2009. – 400 с.
4. Эсмен А. Общие основания конституционного права / А. Эсмен. – С.-Пб. : Типография В.М. Вольфа, 1898. – 361 с.
5. Янчук А.О. Теоретичні засади референдумного процесу в Україні : монографія / А.О. Янчук. – К. : Київський університет, 2010. – 207 с.
6. Щербанюк О. Доктрина народного верховенства в періоди нового та новітнього часів / О. Щербанюк // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України, № 1 (2012). – С. 24-27.
7. Копиленко О.Л., Богачова О.В. Законотворчий процес : стан і шляхи вдосконалення : кол. моногр. у 2-х ч. / О.Л. Копиленко, О.В. Богачова ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : Реферат, 2010. – 696 с.
8. Моніторинг ефективності законодавства: мета, критерії, реальність / За заг. ред. В.О. Зайчука. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2009. – 386 с.
9. Джерела конституційного права країни : Монографія / Ю.С. Шемшученко, Н.М. Пархоменко та інші. – К. : Наукова думка, 2010. – 710 с.
10. Законотворча діяльність : Словник термінів і понять / За ред. В.М. Литвина. – К. : Парламентське видавництво, 2004. – 344 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2003. – 1440 с.
12. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм : Монографія / В.М. Шаповал. – К. : Юридична фірма «Салком» ; Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.
13. Українська радянська енциклопедія, том 9. – К., 1983. – видання друге. – Головна редакція Української радянської енциклопедії. – Головна редакційна колегія : О.К. Антонов, Ф.С. Бабичев, Б.М. Бабій, М.П. Бажан та ін. – 560 с.
14. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров ; редкол. : А.А. Гусев и др. – узд. 4-е – М. : Советская энциклопедия, 1987. – 1600 с.
15. Українська радянська енциклопедія, том 3. – К., 1979. – видання друге. – Головна редакція Української радянської енциклопедії. – Головна редакційна колегія : О.К. Антонов, Б.М. Бабій, Ф.С. Бабичев, П.І. Багрій, М.П. Бажан та ін., К. : 1979. – 552 с.
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України від 16 квітня 2008 р. № 6-рп/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 32. – С. 35.
17. Ткаченко В.Д., Погребняк С.П., Лук'янов Д.В. Порівняльне правознавство / В.Д. Ткаченко, С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://textbooks.net.ua/content/category/29/43/35/>
18. Шаповал В.Н. Сравнительное конституционное право / В.Н. Шаповал. – К. : Княгиня Ольга, 2007. – 416 с. – С. 191.
19. Курс лекцій з питань законотворчості : Навчальний посібник. – К. : «МП Леся», 2011. – 456 с.
20. Погорелова А. Удосконалення роботи офісу депутата в контексті демократичного зміцнення українського парламенту // А. Погорелова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2307/>
21. Янчук А.О. Теоретично-нормативні підходи до визначення поняття «безпосереднє здійснення влади народом» (конституційно-правовий аспект) / А.О. Янчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України № 1/2012. – С. 49-54.

Кроки судової реформи: залежність чи незалежність судової влади?

О.Ю. Янчук

кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
теорії та історії держави
і права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»,
адвокат

Стаття присвячена актуальним проблемам проведення судової реформи в Україні, що спрямована на вирішення багатьох питань судочинства та судоустрою в умовах трансформації судової системи України.

Стаття посвящена актуальним проблемам проведення судової реформи в Україні, которая направлена на решение многих вопросов судопроизводства и судостроительства в условиях трансформации судебной системы Украины.

Article is devoted to the issue of judicial reform, justice and judicial procedure in transformation process of judicial system in Ukraine.

Ключові слова: *судова реформа, судова влада, незалежність судів, незалежне правосуддя.*

Постановка проблеми

Зміцнення незалежності та прозорості правосуддя, підвищення авторитету судової влади уже впродовж багатьох років є предметом досліджень.

Судова система знаходиться в умовах трансформації, що свідчить про намагання удосконалити вже існуюче законодавство та створити суспільство, в якому захист прав і свобод людини судом стане невід'ємним елементом демократичного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання реформування правосуддя, судоустрою, незалежності суддів досліджувалися Ю. Барабашем, В. Бринцевим, І. Коліушком, Р. Куйбідою, В. Маляренком, В. Онопенком, Д. Притикою, В. Стефанюком, А. Селівановим, В. Шишкіним та іншими.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Правосуддя в Україні повинно відповідати міжнародним та європейським стандартам і тому, на сьогодні завданням теорії та практики, в тому числі наукових досліджень залишаються невирішені проблеми, пов'язані з проведенням судової реформи, посиленням гарантій незалежності суддів, ефективністю захисту прав і свобод людини.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз судової реформи, що проходить в Україні, шляхів удосконалення конституційних засад судоустрою, судочинства і статусу суддів відповідно до міжнародних стандартів, потреб модернізації вітчизняної практики судового захисту прав і свобод людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу дослідження

Проведення судової реформи в Україні характеризується рядом етапів, що не позбавлені внутрішньої суперечності та епізодичності. Пропонуємо детальніше їх дослідити.

Судову реформу в Україні започатковано в часи здобуття державної незалежності. Першими законодавчими актами, прийнятими в Україні стали Закон України «Про статус суддів» (1992 р.) та ухвалення Концепції судово-правової реформи (1992 р.). Концепцією було визначено напрямки реформування судової системи, запроваджено суддівське самоврядування, ухвалено низку законів щодо гарантування статусу судді тощо.

Концепція судово-правової реформи 1992 року, відігравши важливу роль у становленні судової влади в Україні, практично втратила значення програмного документа після прийняття Конституції України 1996 року, хоча деякі положення

Концепції ще тривалий час зберігали свою актуальність.

Прийняттям Конституції України закріплено гарантії на судовий захист, визначено основні засади здійснення судочинства, створено єдину судову систему судів загальної юрисдикції, започатковано можливість утворення спеціалізованих судів, поширено юрисдикцію судів на усі правовідносини, що виникають в державі [1].

У зв'язку з цим, виникла нагальна потреба у виробленні та законодавчому рівні закріплення стратегії реформування правосуддя.

Для вирішення основних завдань судочинства до процесуальних кодексів та Законів України «Про статус суддів», «Про органи суддівського самоврядування» були внесені зміни, зумовлені вимогами Основного Закону держави.

В 2002 році прийнято Закон України «Про судоустрій України», що стало важливим кроком до створення незалежної судової влади.

У ході судової реформи у серпні 2002 з'явилася Державна Судова Адміністрація України (далі – ДСА), яка здійснює організаційне забезпечення діяльності судів та повинна створювати належні умови їх діяльності.

На п'ятому з'їзді суддів України 24 жовтня 2002 року був прийнятий Кодекс професійної етики судді.

Нині у суддівських колах активно обговорюється оновлений текст Кодексу суддівської етики, який найближчим часом має вступити в законну силу. В Кодексі поруч із загальними принципами чесності і справедливості судді закладені і етичні вимоги щодо професійної роботи суддів, сформовані етичні стандарти поведінки судді, морально-етичні принципи. Від того чи реальне застосування норм Кодексу на практиці, чи це принципи професійної поведінки, які лише виписані декларативно буде залежати обличчя судової влади.

Указом Президента України від 10.05.2006 №361/2006 «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні від-

повідно до європейських стандартів» (далі – Концепція) було схвалено Концепцію. Метою Концепції стало забезпечення становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд [2]. Однак, дана Концепція не набула практичного використання, необхідні нормативно-правові акти не були розроблені та прийняті.

Правосуддя розглядається як самостійна і незалежна гілка влади і функціонує на принципах відкритості та законності. Більш відкритою судову систему зробили завдяки введенню в дію з 2007 року Закону України «Про доступ до судових рішень». Цим Законом запроваджується ведення Державного реєстру судових рішень [3]. Державний реєстр судових рішень створювався для більшої прозорості роботи суддів, але нещодавно Президент України підписав Закон, яким скасовується вимога вносити всі рішення суддів до Державного реєстру судових рішень. На практиці це означає, що дізнатися, які рішення прийняв суддя або подивитися інші рішення, що цікавлять будь-якого громадянина України, стане значно складніше.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (далі-Закон) було прийнято в 2010 році. Даний закон викликав шквал суперечок щодо порядку призначення суддів на адміністративні посади, утворення вищих судів, повноважень Вищої ради юстиції тощо [4]. У своєму висновку до Закону Венеціанська Комісія більшість норм Закону України «Про судоустрій і статус суддів», оцінила позитивно як такі, що відповідають визнаним європейським стандартам, а також висловила рекомендації щодо подальшого їх вдосконалення.

Законом були внесені зміни про процесуальних кодексів завдяки чому прийнято вважати, що судовий процес став доступнішим, а процедура здійснення судочинства менш тривалою.

Вважаємо, що окрему увагу варто звернути на деякі аспекти Закону України «Про

судоустрій і статус суддів». На виконання вимог Закону Президент України видав Укази, якими ліквідовано військові суди, утворено Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Функції добору кандидатів на посаду та притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності зосереджено у Вищій кваліфікаційній комісії суддів України. Утворено Національну школу суддів при Вищій кваліфікаційній комісії суддів України, яка є відповідальною за підготовку висококваліфікованих кадрів для судової системи та займається спеціальною підготовкою кандидатів на посаду судді.

На даний час відповідно до діючого законодавства Президент утворює суди, здійснює перше призначення на посаду судді. Орган законодавчої влади обирає суддів безстроково. Вирішенням питань щодо Порядку притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності займаються два органи – Вища Рада юстиції і Вища кваліфікаційна комісія суддів.

Законодавчо було закріплено функції судової влади, форми реалізації, суб'єкти (ст. 124 Конституції України). Судова влада, згідно з доктриною поділу влади, є сферою публічною і різновидом державної влади, що покликана самостійно і незалежно здійснювати правосуддя. До основних функцій судової влади слід віднести: реальне забезпечення принципу верховенства права і повну реалізацію вимог закону [5, с. 112-113].

Питання гарантій незалежності суддів неодноразово були предметом розгляду в Конституційному Суді України. Так, в Рішенні від 1 грудня 2004 року N 19-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) Конституційний Суд України констатував, що гарантована Конституцією України незалежність суддів забезпечується також і здійсненням суддівського самовряду-

вання. Не допускається зниження гарантій рівня незалежності і недоторканності суддів у разі прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів.

Щодо суддівського самоврядування, то в Україні не має спеціального нормативного акта, який регулює діяльність органів суддівського самоврядування (відповідні положення містяться в чинному Законі України «Про судоустрій і статус суддів») на відміну від Росії, де ще в 2002 році був прийнятий федеральний закон «Про органи суддівського співтовариства в Російській Федерації». В судовій системі України відсутня управлінська вертикаль, а функції контролю над організацією діяльності судів покладені на Раду Суддів Загальних Судів.

Органи суддівського самоврядування, відповідно до Закону, повинні бути забезпечені відповідними дієвими повноваженнями щодо вирішення питань внутрішньої організації діяльності суду. Необхідно законодавчо закріпити положення про те, що суддівське самоврядування виконує функцію корпоративного контролю за суддівським адмініструванням. Як вищий легальний орган суддівського адміністрування Вищу раду юстиції необхідно визначити на конституційному рівні.

Вважаємо, що органи суддівського самоврядування необхідно залучати для формування бюджету наряду з ДСА, Рада суддів України повинна мати можливість приймати участь в формуванні бюджету, також органи державної влади треба виключити з цього процесу.

Принцип незалежності суддів закріплений не тільки в Конституції України, Законі України «Про судоустрій і статус суддів», він закріплений у ряді статей процесуальних кодексів, які передбачають, що при здійсненні правосуддя судді (народні засідателі, присяжні) незалежні і підкоряються тільки закону.

Ефективність та незалежність судової системи ґрунтується і на принципах, які вироблені міжнародною практикою. Держава повинна створити таку організацію судової системи, яка б забезпечила реаліза-

цію права громадянина на судовий захист і справедливе судочинство. Незалежність суддів і підкорення їх тільки закону є найважливішою засадою правосуддя і передумовою їх об'єктивності і неупередженості.

Незалежність судової влади, попри всі декларовані владою наміри щодо її утвердження так і залишаються декларацією, оскільки в ситуації із судочинством в Україні мало що змінилося. Продовжують мати місце факти спроб представників влади та політичних діячів керувати судовою системою та впливати на прийняття рішень у судах. Для зміцнення незалежності та прозорості правосуддя, підвищення авторитету судової влади в цьому році в рамках всеукраїнської акції «Зміцнимо довіру громадян до суду», за сприяння україно-швейцарського проекту Центр суддівських студій дослідив питання незалежності суддів. За результатами опитувань суду довіряють лише 18% громадян. За таких умов, доходимо до висновку, що суди не стали дієвим інститутом захисту прав людини.

Держава повинна забезпечити належні гарантії особистої незалежності і процесуальної самостійності судді тільки тоді можлива сильна судова влада. Одним із принципів суддівської незалежності є функціональна незалежність судді у самому суді, де він працює (Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 і 40/146 Генеральної асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року; Рекомендації № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалені Комітетом Міністрів Ради Європи 13 жовтня 1994 року тощо). Тому при розширенні окремих адміністративних повноважень голів судів необхідно звернути увагу на те, щоб це не призвело до службових зловживань та не порушувало принцип незалежності суддів.

Реалізація конституційних засад судочинства для забезпечення захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства та держави, дієвості принципу верховенства права є першочерговим завданням усієї судової системи, виконання якого можливе тільки за умови постановлення судами

законних рішень та здійснення судочинства відповідно до закону.

Досить часто якість та терміни розгляду справ залежать від завантаженості суддів. Тому вважають, що розвантаженню судів сприятиме розвиток альтернативних способів розв'язання спорів, запровадження процедур примирення (медіації) в цивільних, адміністративних, господарських та кримінальних справах. На даний час обговорюється декілька законопроектів та пропозицій науковців щодо розвантаження судів першої інстанції по кількості постулюючих справ. Одні пропонують ввести медіацію (у Верховній Раді України тільки в 2012 році зареєстровано два законопроекти. Інші пропонують ввести мирових суддів, які будуть розглядати не важкі справи (цивільні спори, незначні справи про адміністративні правопорушення).

Про переваги альтернативних способів захисту прав необхідно інформувати громадськість та контролювати з боку держави їх діяльність по вирішенню правових спорів (при розгляді справ третейськими судами, комерційними арбітражними судами, мировими судьями, медіаторами).

Для зручності громадян, збереження їх часу в Україні запроваджується проект щодо обміну електронними документами між судом і учасниками процесу. Крім того, вводяться системи відеоконференц зв'язку. На сьогодні (за даними ДСА) такі системи встановлено у всіх апеляційних судах загальної юрисдикції і закуплені для судів першої інстанції. Сподіваємося, що таке нововведення полегшить учасникам процесу можливість надання суду документів і прискорить розгляд справ судом.

Останнім часом багато говориться про те, що удосконалення правосуддя неможливе без внесення змін до Конституції України. При Президенті України була створена Конституційна Асамблея, як спеціальний допоміжний орган, головною метою якого є підготовка законопроекта (нової редакції) Конституції України. Одним із найважливіших завдань Конституційної асамблеї є напрацювання концептуальних засад модернізації положень Конституції

у сфері судоустрою, органів юстиції та правоохоронних органів. Основний акцент – зробити правосуддя доступним і наближеним для простих громадян [6].

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» встановлений порядок добору та просування по службі суддів. На сьогодні це питання є дуже актуальним. Науковці та практики вважають, що в Законі необхідно більш детально сформулювати вимоги до кандидата на посаду судді, виходячи із критеріїв, які пред'являються на аналогічні посади в країнах Європи та США. Щодо вікового цензу, то більшість науковців і практиків говорять про підвищення вікового цензу до 30-35 років. Окрім того, суддя повинен мати: здоров'я, професійну справедливість, порядність, інтелект, достатній досвід роботи в галузі права (не менше п'яти років) тощо. Ми погоджуємося з такою точкою зору. Також вважаємо, що повинен бути переглянутий процес призначення суддів на посаду для уникнення втручання представників вла-

ди в цей процес та створення правового механізму.

Висновки

На завершальному етапі судово-правової реформи визначальне значення для прийняття рішень про заснування або скасування вже діючих структур судової влади має комплексне бачення чіткої моделі судової системи, здатної забезпечити реалізацію абсолютно всіх принципів правової держави, що базується не лише на міжнародно-правових стандартах, але й враховує власний багатовіковий досвід у кожній державі [10, с.65].

Процес оновлення Конституції України повинен бути ефективно використаний членами Конституційної Асамблеї для внесення змін у норми, що встановлюють основи судоустрою і судочинства, судової діяльності і правосуддя.

Крім того, необхідним є реформування не тільки судової влади, а й усієї системи правозахисних, правоохоронних органів та органів юстиції, альтернативного правосуддя.

Список використаних джерел

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Указ Президента України від 10.05.2006р. № 361 «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» // Офіційний вісник України. – 24.05.2006. – №19. – Ст.1376.
3. Закон України «Про доступ до судових рішень» від 22.12.2005р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
4. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010р. № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41-42,43, 44-45. – С.529.
5. Становлення господарської юрисдикції в Україні – 20 років досвіду. Проблеми і перспективи: матеріали науково-практичної конференції (24-26 трав.2011, м.Одеса) / Вищий господарський суд України; Одеський апеляційний господарський суд; відп. за вип.: А.Й.Осетинський [та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2011. – 596 с.
6. Конституційна асамблея – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cau.in.ua>
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.ligazakon.ua>
8. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
9. Єдиний державний реєстр судових рішень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua>
10. Бринцев В.Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади: монографія/ В.Д.Бринцев. – Х.: Право, 2010.- 464с.
11. Куйбіда Р.О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи: Монографія.– К.: Атіка, 2004.– 288 с.
12. Притика Д. Створення науково обґрунтованої системи правосуддя в Україні – головна мета судової реформи // Влада в Україні: шляхи до ефективності / відп.ред. О.Д.Святоцький. – К.,2010. – С.495.
13. Притика Д. Реформування судової системи триває//Правовий тиждень.-17.06.2008.-№ 25 (98).

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько-процесуальне право

Алгоритм кодифікації законодавства з питань інтелектуальної власності

С.Г. Гордієнко

доктор юридичних наук,
доцент,
професор кафедри
адміністративного,
фінансового та
господарського права,
ФСП НТУУ «КПІ»

У статті розглядається, що захист пріоритетної інформації та її похідної – інтелектуальної власності шляхом кодифікації відповідного законодавства визначається пріоритетним завданням в Україні.

В статье рассматривается, что защита приоритетной информации и ее производной – интеллектуальной собственности путем кодификации соответствующего законодательства определяется приоритетной задачей в Украине.

In article is considered that the protection of priority information and its derivative, intellectual property by way of codification of the relevant legislation is determined by the priority task for Ukraine.

Ключові слова: інформація, об'єкти інтелектуальної власності, творчість.

Постановка проблеми

У сучасних умовах захист економіки України та її складових – наукового, науково-технічного та оборонно-промислового комплексу є одним із відповідальних і пріоритетних завдань держави. Без його ефективного вирішення можлива втрата технологічної незалежності України, витоку перспективних технологій, основою створення яких є людський інтелект, що продукує нові знання та породжує влас-

ника цих знань; втрата міжнародних і національного ринків технологій; перетворення держави на сировинний додаток і територію для розміщення найбільш енергоємних та екологічно небезпечних виробництв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У зв'язку з цим питання захисту пріоритетної інформації та її похідної – інтелектуальної власності, розвитку та функціо-

нування вітчизняної системи захисту останніх у науково-промисловому комплексі; контролю за використанням матеріальних і нематеріальних активів держави у сфері науки та інноваційній діяльності, створених за рахунок державних коштів тощо, набули надзвичайної ваги. Визнання керівництвом держави пріоритетності вирішення цих питань спеціальними силами та засобами сприяло визнанню їх важливості та визначає шляхи цілеспрямованої діяльності й удосконалення нормативно-правового регулювання зазначених відносин. Підтвердження останнього знаходимо в роботі В.С. Качана «Планетарний спрут»: «За підрахунками економіста С.Ю. Глазьева понад 100 млрд. доларів коштувала Росії відплив умів за кордон» [14, с. 214].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У 1992 р. газета «Деловой мир» опублікувала захоплені вигукки президента американської брокерської компанії «Сайєнтифік дайменшнз» Чарльза Геймера: «Доступ до російських технологій – це величезні можливості для промисловості США. Ми можемо зробити великі гроші! Таких можливостей ніколи не було раніше і, можливо, не буде в майбутньому. Це подібно відкриттю Атлантиди!».

Степашин С., знаходячись на посаді директор Федеральної служби безпеки Росії, в листі № 151/9-17434 від 26 серпня 1994 повідомляв: «Захід придбав у Росії настільки великий обсяг нових технологій, що НАТО заснувало для їх вивчення та систематизації спеціальну програму» [14].

Формулювання цілей статті

Загальновідомо, що для створення нових знань необхідно володіти інформацією певного характеру. А логіка виникнення, існування та пізнання інформації дає змогу стверджувати, що завжди існує інформація як певна характеристика матерії та енергії, яка в результаті специфічної розумової людської діяльності з її пізнання перетворюється у відповідні відомості, що

завдяки діяльності з їх вивчення стають знаннями, які в майбутньому можуть бути інтелектуальним продуктом і лише потім інтелектуальною власністю (далі – ІВ) та створити її право, спрямоване на регулювання правовідносин у сфері ІВ [1]. Отже, для вдосконалення захисних характеристик системи ІВ необхідно вдосконалювати чинне законодавство. Цьому повинна передувати копітка робота з визначення системи об'єктів інтелектуальної власності, до аналізу якої приєднується й автор.

Виклад основного матеріалу дослідження

Різні проблеми ІВ, у тому числі й систематизації її об'єктів, їх правового закріплення та регулювання, побудови схем захисту ІВ від її несанкціонованого використання на тлі сучасних змін у політико-правовому просторі досліджуються такими авторами, як О.М. Козирев, І.В. Бернадська [2, 25], А.П. Сергєєв [3], С.А. Чернишова [4], В.М. Лопатін [5], О.А. Підпригора, О.О. Підпригора [6; 7], В. Гойло [8], О.Д. Святоцький, С.О. Довгий, В.С. Дроб'язко, В.О. Жаров, В.М. Литвин, В.О. Зайчук [9;10], Р.Б. Шишка [11] та інші.

У чинному законодавстві та теоретичних здобутках є велика кількість пояснень і міркувань стосовно складових інтелектуальної власності, але єдиної думки не існує. Це пояснюється певною невідповідністю між теоретичними узагальненнями авторів і теорією класифікації об'єктів навколишнього світу (у нашому випадку – рід, вид, форма та об'єкт інтелектуальної власності), застосування ними пріоритетів міжнародного та іноземного законодавства, що базується на прагматичному, а не теоретичному рівні знань. Це яскраво демонструє у своїй роботі О. Ротару, який лише на прикладі комп'ютерних програм показує складність класифікації останніх [12].

Виходячи з аналізу робіт зазначених вище авторів, інтелектуальна власність ними трактується як – визначені законом права, що є результатом інтелектуальної діяльності в промисловій, науковій, літе-

ратурний і художній сферах. Традиційно інтелектуальна власність поділяється на промислову власність і авторське право, що на наш погляд не враховує складності досліджуваного явища.

У зв'язку з цим слід нагадати, що право інтелектуальної власності базується на загальних положеннях теорії права взагалі, філософського розуміння інтелекту – розуму та здатності його до творчої діяльності й суто економічної категорії «власність». Адже власність – це будь-яка матеріальна чи нематеріальна субстанція (річ), що належить юридичній чи фізичній особі; творчість – це здатність до цілеспрямованої розумової діяльності з певним новим результатом; а право ІВ – це права на результати творчої діяльності. Тому, вважаємо недоцільним будувати будь-які теоретичні конструкції змішуючи чи отожднюючи ці поняття. Прикладом останнього слугує наступне.

Деякі автори вважають, що інтелектуальна власність містить дві основні сфери прав: промислову власність, що переважно охоплює винаходи і товарні знаки, та авторське право – відповідно літературні, музичні, художні та аудіовізуальні твори. На їхню думку, об'єкти інтелектуальної власності (далі – ОІВ) – це більш універсальне поняття, порівняно з поняттям, визначеним у Конвенції при створенні ВОІВ, і яке повинно вживатися для позначення прав на результати інтелектуальної (творчої) діяльності в галузі літератури та мистецтва, науки і техніки, а також в інших галузях творчості; засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів або послуг; захист проти несумлінної конкуренції [2].

Так, А.П. Сергєєв вважає, що структура ОІВ і законодавства із захисту цих прав має досить умовний характер. Визначення інтелектуальної власності в Конвенції 1967 р. змусило деяких юристів сприймати поданий у ній перелік прав як вичерпний, інші переконані, що він не є таким у частині прав і об'єктів. Крім необхідності чіткого визначення інтелектуальної власності, виникають інші правові проблеми

стосовно: змісту права інтелектуальної власності; кола власників цих прав; захисту прав власників; законодавчого закріплення прав інтелектуальної власності. Для розуміння змісту права інтелектуальної власності важливо відзначити, що кожен творець має виняткове право на створений результат інтелектуальної діяльності [3].

Сучасне російське законодавство об'єкти інтелектуальної власності поділяє на п'ять частин: авторське право й охорона суміжних прав; патентне право; законодавство про засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів і послуг; законодавство про нетрадиційні об'єкти ІВ (наукові відкриття, рацпропозиції, ноу-хау); законодавство про захист проти несумлінної конкуренції [5].

Науковці О.А. Підпригора та О.О. Підпригора творчість та інтелектуальну діяльність умовно поділяють на два основні види: духовну та науково-технічну творчість. Однак автори також виокремлюють ще одну групу об'єктів інтелектуальної власності – засоби індивідуалізації учасників цивільного обігу товарів і послуг [7]. Зазначаємо, що спочатку йдеться про види, а далі – про групу.

У подальшому автори класифікують коло об'єктів інтелектуальної власності, яке становлять три основні групи: перша – це результати наукової, літературної та художньої творчості, що охороняються авторським правом і суміжними правами; друга – результати науково-технічної творчості, що охороняються патентним правом або правом промислової власності; третю групу становлять засоби індивідуалізації учасників цивільного обігу, товарів і послуг, прирівняні до результатів інтелектуальної діяльності [6]. Однак виникає питання щодо наявності авторства в науково-технічній творчості, адже там також існує автор як творець.

Тому дещо некоректним, на нашу думку, є переконання вказаних науковців стосовно класифікації права ІВ. Останні вважають, що залежно від характеру інтелектуальної діяльності право власності на

результати інтелектуальної, творчої діяльності визначається трьома видами:

1. Якщо результатом творчої діяльності є твори науки, літератури, мистецтва, то вони охороняються авторським правом, до якого долучаються так звані суміжні права (права виконавців, розробників фонограм та організацій мовлення).

2. Результати науково-технічної творчості становлять групу об'єктів права промислової власності.

3. Позначення та найменування, завдяки яким розрізняються учасники цивільного обороту, товари та послуги становлять третю групу прав інтелектуальної власності.

У такому разі виникає питання щодо ознак, за якими вони відрізняють результати наукової ІВ та результати науково-технічної власності. У подальшому автори зазначають, що існує певна невідповідність двох зазначених нижче видів прав інтелектуальної власності та пропонують називати їх як «право промислової власності», приєднавши до неї також результати науково-технічної творчості, що можуть бути використані у виробничій діяльності людей.

На їхню думку, твори науки, літератури та мистецтва як група об'єктів права інтелектуальної власності своєї назви не мають. Ці об'єкти визнаються такими, що охороняються авторським правом і суміжними правами. У спеціальній літературі цю групу називають іноді літературною власністю [7]. Тобто автори у своїх міркуваннях допускають ряд умовностей.

Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) під поняттям «інтелектуальна власність» розуміє промислову власність, що переважно охоплює винаходи, товарні знаки та промислові зразки; і авторське право, яке стосується літературних, музичних, художніх, фотографічних і аудіовізуальних творів. Такі дефініції також не додають ясності у вирішення проблеми.

Цікавими є судження В. Гойло щодо існування «інтелектуального капіталу». У одній зі своїх робіт він погоджується з

думкою інших авторів: «...матеріального сутністю інтелектуального капіталу є неречове, але реальне *творче надбання* окремої людини, колективів і всього суспільства. Соціальною ж суттю тут є характер володіння, розпорядження і користування цими надбаннями» [8].

Деякі автори повторно підтверджують уже розглянуті точки зору, наголошуючи, що творчість притаманна будь-якій діяльності людини і за цілеспрямованістю умовно поділяється на два основні види: духовну та науково-технічну. Однак тут, як і в роботі О.А. Підпригори та О.О. Підпригори, спочатку класифікація творчості подається за видами, які в подальшому перетворюються чомусь у групи та навпаки, і їх стає більше, ніж видів [10]. На жаль, і ці автори помиляються.

На думку С.О. Довгого, В.О. Жарова, В.О. Зайчука та інших, інтелектуальна власність представлена трьома самостійними інститутами, що утворюють відповідно авторське право та суміжні права, право на об'єкти промислової власності та право на нетрадиційні об'єкти інтелектуальної власності. Вони стверджують, що названі складові – авторське право і суміжні права, а також промислова власність не вичерпують собою всього змісту поняття «інтелектуальна власність». Крім традиційних об'єктів, що охороняються авторським правом і суміжними правами, а також правом промислової власності, правової охорони потребують інші результати інтелектуальної діяльності (наприклад, сорти рослин, топографії інтегральних мікросхем, комерційна таємниця (секрети виробництва, зокрема ноу-хау) тощо), які вважаються нетрадиційними об'єктами інтелектуальної власності, оскільки вони є, як правило, також результатами творчої діяльності людини [10]. Очевидним є натяк на те, що коли існує промислова власність, то повинна існувати й сільськогосподарська.

Викладене демонструє як схожість, так і певні розбіжності в позиціях різних груп авторів (С.О. Довгий, В.С. Дроб'язко, В.О. Жаров) щодо класифікації інтелекту-

альної власності. Додамо також, що всі автори визнають необхідність структуризації інтелектуальної власності та її правового регулювання, оскільки в принципі висловлюють одні й ті ж думки, лише з певними розбіжностями [9].

«Об'єкти, визнані творами науки, літератури і мистецтва, а також винаходами, корисними моделями чи промисловими зразками, не вичерпують усього різноманіття результатів інтелектуальної діяльності. Поряд з ними є чимало об'єктів прав інтелектуальної власності, які створюються зусиллями людей, становлять цінність для суспільства і мають захищатися правом. До цих об'єктів українське законодавство відносить сорти рослин, топографії інтегральних мікросхем, комерційну таємницю та деякі інші результати інтелектуальної діяльності. При цьому певні об'єкти прав інтелектуальної власності, зокрема наукові відкриття і раціоналізаторські пропозиції, є специфічними для нашого законодавства, позаяк у багатьох країнах світу вони не виокремлюються. Інші ж об'єкти прав інтелектуальної власності (наприклад, сорти рослин, комерційна таємниця, топографії інтегральних мікросхем) підлягають спеціальній правовій охороні в більшості розвинутих країн.

Незважаючи на це, і перший, і другий вид результатів інтелектуальної діяльності можна віднести до самостійного інституту прав інтелектуальної власності, а саме – прав на нетрадиційні результати інтелектуальної діяльності» [10].

Тобто, словосполучення «інтелектуальна власність» за своєю суттю є досить абстрактним, однак вживається в низці міжнародних конвенцій, у законодавстві, науковій літературі та практиці багатьох країн для позначення сукупності виняткових прав на результати інтелектуальної та, передусім, творчої діяльності, а також на прирівняні до них за правовим режимом засоби індивідуалізації юридичних осіб, продукцію, роботи та послуги.

Про це йдеться в роботі Р.Б. Шишки, який стверджує, що консервативність міжнародного законодавства у сфері ін-

телектуальної власності стримує розвиток більш прогресивних теоретичних моделей права інтелектуальної власності. Інтеграційні процеси й уніфікація законодавства на основі міжнародного законодавства не дає можливості перевірити нові концепції на практиці. Доводиться сподіватися, що з часом буде проведено ревізію положень цього законодавства на основі більш прогресивних теоретичних конструкцій [11]. На наш погляд, вказаним автор обґрунтовує необхідність систематизації чинного законодавства в цій галузі права.

Таким чином, наведений аналіз свідчить про недосконалість систематизації ІВ та її правового регулювання і дає підстави припустити, що і в чинному законодавстві проблема класифікації об'єктів інтелектуальної власності та їх правового регулювання тощо за сферами діяльності держави досить актуальна. Вважаємо, що принцип прагматизму, закладений у чинне законодавство, певним чином виправданий, адже в міжнародних конвенціях з питань регулювання права інтелектуальної власності перевага надається конкретним правам на художні та літературні твори, винаходи тощо, а саме визначення «інтелектуальна власність» розкривається через перелік об'єктів ІВ.

Тому, на нашу думку, використання вказаного принципу в законодавстві України не сприяло визначенню та розумінню системи об'єктів, суб'єктів та їх прав відносно ІВ. Це результат неконкретності ст. 54 Конституції України, яка лише включає дефініцію «різними видами інтелектуальної діяльності», що не розшифровується.

Наша точка зору стосовно недосконалості законодавства України про інтелектуальну власність підтверджується О.А. Підпригорою та О.О. Підпригорою. Остання полягає в суперечностях між законами України «Про власність» [16], «Про авторське право і суміжні права» [17], «Про охорону прав на сорти рослин» [18], «Про племінну справу у тваринництві» [19], «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [20] тощо.

Це також яскраво демонструється по-

рівнянням статей 176 та 177 Кримінального кодексу України [21]; ст. 51-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення [22]; ст. 155 Цивільного процесуального кодексу України [23]. Однак вказані правові акти лише певним чином стосуються питань ІВ.

Найбільш детально класифікація об'єктів ІВ та їх правовий статус визначені Цивільним кодексом України та Законом України «Про авторське право і суміжні права». Однак порівняння цих актів викликає питання їхньої узгодженості між собою.

Так, Цивільний кодекс України до об'єктів права інтелектуальної власності відносить: літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування (топографії) інтегральних мікросхем; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційні таємниці. У подальшому кодекс структурує об'єкти дещо інакше: 1) літературні та художні твори; 2) комп'ютерні програми; 3) компіляції даних (бази даних), якщо вони за доббором або упорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності; 4) інші твори, що в подальшому деталізуються.

Кодекс також визначає об'єктами суміжних прав виконання; фонограми; відеограми; програми (передачі) організацій мовлення; відкриття, винахід, корисну модель, промисловий зразок, раціоналізаторську пропозицію, сорт рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельну марку (знаки для товарів і послуг), географічне зазначення; комерційну таємницю.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» охороняє особисті немайнові права і майнові права авторів та їх правонаступників, пов'язані зі створенням

і використанням творів науки, літератури та мистецтва – авторське право; і права виконавців, виробників фонограм і відеограм та організацій мовлення – суміжні права. Об'єктами авторського права визначаються твори в галузі науки, літератури та мистецтва (за текстом статей деталізуються), далі закон об'єктами суміжних прав, незалежно від призначення, змісту, оцінки, способу та форми вираження, визнає: а) виконання літературних, драматичних, музичних, музично-драматичних, хореографічних, фольклорних та інших творів; б) фонограми, відеограми; в) передачі (програми) організацій мовлення.

Для регулювання питань ІВ також існує низка досить специфічних законів.

Наведене нами фрагментарно законодавство України стосовно інтелектуальної власності по суті є інкорпоративним – об'єднаним у збірники чи зібрання, розташованим у певному порядку без зміни змісту. Однак, без приведення його до стану узгодженості за змістом – кодифікації [13, с. 139-140; 26, с. 690-691; 27, с. 174; 28, с. 119, 173], позбутися суттєвих непорозумінь у ході його реалізації неможливо.

Зазначене вище дає підстави викласти свої міркування стосовно окремих вад наукового стану та законодавчої практики з упорядкування системи об'єктів інтелектуальної власності. Наша точка зору базується на розумінні ІВ як системи об'єктів ІВ, а не сукупності.

З огляду на визначення понять «рід», «вид», «форма», «об'єкт», «об'єкт права», «інститут правовий», «обсяг» і «зміст» тощо та загальну методологію пізнання, місце в її структурі системного методу, керуючись загальнонауковими правилами утворення понять і категорій, пропонуємо власну систему класифікації інтелектуальної власності. На її основі зможемо в подальшому визначити систему її правового регулювання.

Відповідно до схеми отримання інтелектуального продукту: середовище, що оточує людину, наповнене інформацією, яка опрацьовується людиною, наділеною

розумом (інтелектом). Сприйняття конкретної інформації людиною перетворює її у відомості (пізнана інформація). Творче осмислення відомостей зумовлює народження нового знання, інформації – нова інформація чи нове знання повинно народжуватися в духовній сфері, науковій, науково-виробничій (технічній) і/або нетрадиційній. До цього слід додати, що духовні надбання можуть бути класифіковані як загальнолюдські, так і дитячої творчості зокрема; наукові узагальнення можуть здійснюватися як суто теоретичного характеру, так і прикладного; технічні досягнення можуть мати загальнолюдський, загальнодержавний тощо рівні. Отже, інтелектуальна творчість як родове явище, а не як визначення, поділяється на такі види:

- духовна творчість (мистецтво);
- наукова творчість (загальнонаукові розробки, наукові розробки прикладного характеру на рівні науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт – НДДКР);
- науково-виробнича творчість (пов'язана з промисловістю, сільським господарством, іншими виробничими сферами людської діяльності на рівні налагодження випуску експериментальних партій наукоємної продукції);
- нетрадиційна сфера творчості (суміжні права, засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів або послуг, захист проти несумлінної конкуренції тощо).

Виходячи з того, що будь-яке надбання людства, у тому числі й віднесене до творчого, має свого конкретного автора – суб'єкт творчого результату, породжує право автора на цей результат, тому завжди існує авторське право в усіх проявах (родах, видах, формах тощо) творчості, з якої виникає право володіння творчим доробком, його виконанням чи втіленням і використанням. Кожен вид інтелектуальної власності, до речі, як і форма, виражаються її змістом і поділяються на конкретні об'єкти права інтелектуальної власності, створюють правовий інститут.

Право автора в духовній, науковій, технічній і нетрадиційній творчості виступає як родо-, видо- та формоутворююче. Кожен рід і вид має свою форму, яка має певний зміст, що має відповідний обсяг. Під об'єктами права власності розуміємо конкретні форми класифікації ІВ, які можуть класифікуватися в конкретні правові інститути.

Таким чином, право автора – авторське право та інші права (суміжні) є родовим (основою основ) для всіх видів і форм інтелектуальної творчості, що породжує інтелектуальну власність, яка виступає як родове поняття, що є похідним від іншого, але більш загального родового поняття – власності.

Керуючись положеннями статей 2 і 3 Закону України «Про власність» [16], за формою належності доцільно ділити інтелектуальну власність на приватну та державну, адже колективна власність може бути як приватною, так і державною. Відповідно до цього види інтелектуальної творчості, а отже, і власності існують у певних формах, основу яких становлять конкретні об'єкти інтелектуальної власності.

На думку автора, види ІВ (духовна, наукова, науково-виробнича, інша (нетрадиційна) поділяються за формою на приватну та державну, які можуть народжуватися в політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах діяльності держави, як це трактує Закон України «Про основи національної безпеки» [24].

Як альтернативну можна розглядати видову класифікацію ІВ за сукупністю галузей і сфер економіки країни, взаємопов'язаних суспільним розподілом праці, що включає галузі матеріального виробництва та невиробничої сфери (народне господарство): промисловість, сільське господарство тощо. У подальшому виникне потреба визначитися з галузями промисловості (електроенергетика, паливна галузь, машинобудування, хімічна, нафтохімічна, легка промисловість тощо) сільського господарства тощо. Однак вка-

заний шлях вважаємо безперспективним.

Отже, за основу приймаємо першу точку зору та спробуємо застосувати її методологічний потенціал.

На нашу думку, наукова творчість, якою займається певний суб'єкт наукової діяльності та виробляє конкретний інтелектуальний продукт, має власника в царині науки, потім трансформується в наукову ІВ у економічній галузі, що включає конкретні об'єкти інтелектуальної власності та може перетворитися у право інтелектуальної власності.

Тому, з огляду на викладене, класифікація загальних об'єктів інтелектуальної власності та їх права, на нашу думку, підлягає переглядові за запропонованою схемою. Загальні об'єкти інтелектуальної власності в духовній (мистецькій) сфері поділяються на: літературні та художні твори; результати виконавської діяльності артистів, режисерів, диригентів тощо; фонограми та програми ефірного мовлення; права виробників фонограм на їхні фонограми і права організацій ефірного мовлення на їхні радіо- і телевізійні програми; здобутки звукозапису та запису зображення; передача радіо- і телевізійних сигналів. Загальні об'єкти інтелектуальної власності в науковій сфері (загальнонаукові розробки, наукові розробки прикладного характеру на рівні науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт) поділяються на: наукові відкриття; винаходи, фундаментальні письмові твори наукового, науково-прикладного та науково-технічного характеру.

Загальні об'єкти інтелектуальної власності в науково-виробничій сфері (промисловість і сільське господарство, інші виробничі сфери людської діяльності на рівні не вище налагодження випуску ек-

периментальних партій наукоємної продукції) поділяються на: відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, товарні знаки, селекційні досягнення (сорти рослин і породи тварин); програми для ЕОМ, бази даних і топології інтегральних мікросхем; раціоналізаторські пропозиції; компіляції даних (бази даних); промислові креслення; ноу-хау; твори архітектури, містобудування та садово-паркового мистецтва.

Загальні об'єкти інтелектуальної власності в нетрадиційній сфері поділяються на: суміжні права, засоби індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів або послуг, захист проти несумлінної конкуренції тощо.

Отже, для вибору основи класифікації права інтелектуальної власності ми оперуємо такими категоріями, як «право авторства», «виключне право», «майнові права», «право володіння, користування чи розпорядження певною інтелектуальною власністю», «особисті немайнові права», «права виконавців, виробників ІВ та їх правонаступників». Однак вважаємо, що найбільш вдалою є класифікація від об'єктів ІВ.

Висновки

Таким чином, запропонована нами на початку статті гіпотеза стосовно систематизації та впорядкування (кодифікації) чинного законодавства підтверджує свою життєздатність. А відпрацьована на відповідному науковому рівні система класифікації ІВ призведе до неминучої кодифікації чинного законодавства і, як наслідок – структуризації завдань державних органів з її захисту в Україні шляхом упорядкування розпорядчих документів із вказаних питань.

Список використаних джерел

1. Гордієнко С.Г. Співвідношення базових термінів у сфері контррозвідувального захисту інтелектуальної власності / С.Г. Гордієнко // Науковий вісник Національної академії СБ України. – К., 2004. – № 20. – 230 с. – С. 96-104.
2. Козырев А.Н. Оценка интеллектуальной собственности. – М., 1997. – С. 13-58.
3. Сергеев А.П. Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации : Учебник / А.П. Сергеев. – М. : Проспект : ТОО «Теис», 1996. – 703 с.
4. Чернышева С.А. Формирование правовой доктрины об интеллектуальной собственности

в условиях становления рыночных отношений в России / С.А. Чернышева // Интеллектуальная собственность : современные правовые проблемы : проблемно-тематический сборник / Отв. ред. С.А. Чернышева ; ИНИОН РАН, ИГП РАН. – М., 1998. – С. 8-31.

5. *Лопатин В.Н.* Информационная безопасность России : Человек. Общество. Государство / В.Н. Лопатин / Санкт-Петербургский университет МВД России. – С.-Пб., Фонд «Университет», 2000. – 428 с.

6. *Підпригора О.А., Підпригора О.О.* Право інтелектуальної власності України / О.А. Підпригора, О.О. Підпригора // Навчальний посібник для студентів юридичних вузів і факультетів університетів. – К., Віддруковано на АТ «Київська книжкова фабрика». 1998. – 348 с.

7. *Підпригора О.А., Підпригора О.О.* Право інтелектуальної власності України : Навч. посібник для студентів юрид. вузів і фак. ун-тів / О.А. Підпригора, О.О. Підпригора. – К., Юрінком Інтер, 1998. – 336 с.

8. *Гойло В.* Интеллектуальный капитал / В. Гойло // МЭиМО. – 1998. – № 11. – С. 68-77.

9. Інтелектуальна власність в Україні : правові засади та практика. Наук.-практ. вид. : У 4-х т. / За заг. ред. О.Д. Святоцького. – Т. 1: Право інтелектуальної власності / С.О. Довгий, В.С. Дроб'язко, В.О. Жаров та ін.; За ред. В.М. Литвина, С.О. Довгого. – К., Ін Юре, 1999. – 500 с.

10. Охорона інтелектуальної власності в Україні / С.О. Довгий, В.О. Жаров, В.О. Зайчук та ін. – К., Форум, 2002. – 319 с.

11. *Шишка Р.Б.* Охорона права інтелектуальної власності : авторсько-правовий аспект : Монографія / Р.Б. Шишка. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 368 с.

12. *Ротару О.* Компьютерная программа как объект авторского права / О. Ротару // Закон и жизнь. – 2004. – № 11. – С. 40-44.

13. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., Укр. енциклопедія, 2001. Т. 3: К.-М. – 2001. – 792 с.

14. *Качан В.С.* Планетарный спрут / В.С. Качан. – К., 2004. – 214 с.

15. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

16. Закон України «Про власність» від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 20. – Ст. 249. – Втратив чинність.

17. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.

18. Закон України «Про охорону прав на сорти рослин» від 21 квітня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 21. – Ст. 218.

19. Закон України «Про племінну справу у тваринництві» від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 2. – Ст. 7.

20. Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» від 15 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – Ст. 32.

21. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.

22. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

23. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40. – 1530 с. – Ст. 492.

24. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

25. *Бернадська І.В.* Роль інтелектуальної власності у трансформаційній політиці держави // Стратегічна панорама. – К., 2002. – № 2. – С. 139-148.

26. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., Укр. енциклопедія, 1998. Т. 2: Д.-Й. – 1999. – 744 с.

27. Загальна теорія держави і права : Навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та інші; За ред. В.В. Копейчикова. – Стер. вид. – Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

28. *Румянцев О.Г., Додонов В.Н.* Юридический энциклопедический словарь. – М., ИНФРА-М, 1997. – 384 с.

Категорії «неспроможність» і «банкрутство» в праві та теорії

О.М. Борейко
здобувач,
Національний університет
«Одеська юридична
академія»

У статті розглянуто основні положення категорій «неспроможність», «банкрутство» та «неплатоспроможність». Визначено основні складові комплексного інституту банкрутства, виявлено їх значення під час встановлення правового статусу учасників цивільних правовідносин.

В статье рассмотрены основные положения категорий «несостоятельность», «банкротство» и «неплатежеспособность». Определены основные составляющие комплексного института банкротства, выявлена их значимость при установлении правового положения участников гражданских правоотношений.

In the article the substantive provisions of categories are considered «insolvency», «bankruptcy» and «insolvency». Certainly basic constituents of complex institute of bankruptcy, found out their value during establishment of legal status of participants of civil legal relationships.

Ключові слова: банкрутство, неспроможність, конкурсне право, боржник, відповідальність.

Постановка проблеми

У ході історичного розвитку виникла необхідність створення інструменту, здатного захистити особисту та корпоративну діяльність від виникнення істотних збитків, а також допомагати у виявленні політичних та економічних пріоритетів і відповідальності. Інститут банкрутства є найважливішим елементом механізму ринкової економіки. Його призначення полягає в захисті соціально-економічних процесів від наслідків неефективної або недобросовісної діяльності їх учасників і невиконання взятих на себе зобов'язань. Його завданням також є допомога в ліквідації неспроможних підприємств на добровільній або примусовій основі, коли проведення заходів із запобігання банкрутству, здійснення досудової санації, або нагляду, або зовнішнє управління не забезпечило необхідний рівень платоспроможності організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Для того, щоб ґрунтовно та детально розглянути вказані категорії, а також знайти їх спільні та відмінні риси, необхідно звернутися до праць вітчизняних і

зарубіжних учених, які досліджували це питання: Є.А. Васильєв, В.В. Вітрянський, В.М. Гайворонський, С.Е. Жилінський, С.А. Кареліна, М.І. Кулагін, В.Н. Ткачов, А.Н. Трайнін, П.П. Цитович, Г.Ф. Шершеневич та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У цивілістичній доктрині донині не було ґрунтовних досліджень основних положень таких категорій, як «неспроможність», «банкрутство» та «неплатоспроможність», а також не з'ясовано їх походження та чи є вони синонімами.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення основних складових комплексного інституту банкрутства – неспроможність, неплатоспроможність, банкрутство – та виявлення їх значущості під час визначення правового статусу учасників цивільних правовідносин.

Виклад основного матеріалу дослідження

Неспроможність, банкрутство, неплатоспроможність – явища одного порядку,

що характеризують украї несприятливий стан господарюючого суб'єкта, хоча й не тотожні за своїм змістом. Вони є прямим наслідком участі суб'єктів господарювання в ринкових відносинах [1, с. 80].

Нині в юридичній літературі неодноразово порушувалося питання: що таке «неспроможність» і «банкрутство», чи є вони синонімами? Яка правова природа цих правовідносин? Існують різні точки зору.

Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі – Закон про банкрутство) [2] шляхом вказівки на істотні риси визначив поняття неспроможності. Відповідно до ст. 1 закону його розуміють як неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності виконати після настання встановленого строку їх сплати грошові зобов'язання перед кредиторами, у тому числі по заробітній платі, а також виконати зобов'язання зі сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, податків і зборів (обов'язкових платежів) не інакше як через відновлення платоспроможності. Таким чином, із визначення зникла така невластива для цього інституту характеристика економічного стану боржника, як незадовільна структура балансу.

Банкрутство – визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність і задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше як через вживання ліквідаційної процедури.

Крім того, у юридичній літературі використовується також поняття «неоплатність». На сучасному етапі під «неоплатністю» розуміють стан боржника, за якого вартість його майна є меншою, ніж загальний розмір його зобов'язань. При цьому не має значення, на скільки розмір заборгованості перевищує встановлений Законом про банкрутство мінімальний розмір для визнання боржника банкрутом, на який строк прострочено сплату заборгованості в порівнянні з установленим мінімальним терміном прострочення.

У юридичній літературі неодноразово висловлювалася думка, що критерій неоплатності не відповідає меті та завданням інституту неспроможності (банкрутства).

Так, наприклад, В.В. Вітрианський зазначав, що «використання критерію неоплатності дозволяє боржникові «водити за ніс» кредиторів, постійно створюючи ситуацію своєї неплатоспроможності і в той же час витрачаючи кошти на власний розсуд, без урахування інтересів кредиторів» [3, с. 22].

Дійсно, у разі використання критерію неоплатності підприємство-боржник має можливість роками не виконувати покладених на нього зобов'язань, для чого необхідно лише підтримувати розмір заборгованості на рівні трохи меншому, ніж вартість активів. Визнати такого боржника банкрутом неможливо, навіть якщо він явно користується описаною ситуацією у власних інтересах.

Порівнюючи суть критеріїв неоплатності та неплатоспроможності, В.В. Вітрианський відзначає, що, «використовуючи критерій неплатоспроможності, ми передбачаємо, що боржник, мабуть, не має ліквідного майна, щоб розплатитися з кредиторами, оскільки інші причини неплатоспроможності виключаються дією принципу розумності та сумлінності учасників майнового обороту; якщо ж ми застосовуємо критерій неоплатності, то підставою для банкрутства боржника є не припущення про причини неплатежів, а фактичний стан майна боржника, вартість якого становить суму меншу, ніж величина кредиторської заборгованості, – і доки це не буде доведено в суді, боржник, який не виконує своїх зобов'язань, вважається нормальним учасником правовідносин, що є руйнівним для майнового обороту; тому повернення до критерію неоплатності має бути взагалі виключено з усяких міркувань про реформування вітчизняного законодавства про банкрутство» [4, с. 92-93].

У зв'язку з цією проблематикою принциповим є з'ясування питання про те, що міститься в основі неспроможності борж-

ника, іншими словами, якими є критерії неспроможності (банкрутства).

Слід зауважити, що видатний цивіліст Г.Ф. Шершеневич віддавав перевагу тій системі банкрутства, яка в умовою неспроможності визначала не недостатність майна, а нездатність боржника здійснювати платежі. Таким чином, на думку Г.Ф. Шершеневича, банкрутство є кримінальною стороною того цивільного правовідношення, яке називається неспроможністю [5, с. 89].

Такої ж думки дотримувався А.Н. Трайнін, який писав, що «банкрутство – делікт своєрідний: він складається з двох елементів, один із яких (неспроможність) – поняття цивільного права, інший (діяння банкрута) – поняття кримінально-правове» [6, с. 27].

Так, П.П. Цитович вказував, що «неспроможність торговця може виявитися банкрутством, а сам він – «банкрутом з видами на в'язницю, якщо не на позбавлення всіх прав статків і заслання» [7].

Аналізуючи думки юристів дореволюційної Росії, Є.А. Васильєв дійшов висновку, що банкрутство в розумінні останніх було кримінально-правовою складовою неспроможності [8, с. 57-59].

Як у економічних дослідженнях, так і юридичній практиці не міститься жодних відмінностей між поняттями «неспроможність» і «банкрутство». Очевидно, що як у правових нормах, так і економічній науці необхідно встановити відмінність між цими схожими, але такими, що мають різний економічний і правовий сенс, поняттями. Багато юристів пропонує законодавчо розмежувати поняття «неспроможність» і «банкрутство» та застосовувати поняття «банкрутство» лише в разі неправомірної поведінки боржника, що заподіяв збитки кредиторам. Існує навіть така точка зору, що неспроможність – неплатоспроможний стан боржника, а банкрутство – дії боржника (в основному неправомірні), що призвели його до такого стану.

Зокрема, Є.А. Васильєв вважає, що поняття «банкрутство» має вузьке, спеціальне значення, яке описує окремий випадок

неспроможності, коли неплатоспроможний боржник винно здійснює кримінально карані діяння, що завдають збитків кредиторам [9].

На думку М.І. Кулагіна, «інститут неспроможності іноді в економічній і юридичній літературі плутають із банкрутством». При цьому «в юридичному значенні банкрутство є лише одним із можливих наслідків, проявів неспроможності; банкрутство розглядається як кримінально каране діяння, тоді як неспроможність вважається інститутом приватного права» [11].

Таким чином, точка зору вищевказаних авторів також зводиться до розуміння банкрутства як кримінально-правового елемента, наслідку неспроможності.

Такі автори, як О. Булко, Л. Шевчук, Ле Хоа, Б.І. Колб також вважають, що поняття «неспроможність» і «банкрутство» нетотожні, проте пропонують критерієм розмежування вважати ознаки неплатоспроможності.

Зокрема, М.І. Кулагін погоджується з думкою Ле Хоа, що неспроможність – це неплатоспроможність, тобто ситуація, коли боржник нездатний своєчасно належним чином виконувати свої зобов'язання. Постійна і тривала неспроможність призводить до абсолютної неплатоспроможності, коли боржник не може відновити свій фінансовий стан, продовження його діяльності стає неможливим і недоцільним. Нemoжливість визначається відсутністю засобів для ведення фінансово-господарської діяльності, недоцільність – відсутністю соціально-економічної значущості, економічного і виробничого потенціалу, ринкової привабливості та конкурентоспроможності продукції, що випускається. Така неспроможна організація стає банкрутом [11, с. 172].

Дослідник В.Н. Ткачов вказує, що ці автори пропонують вважати неспроможністю просто неплатоспроможність (невиконання зобов'язань), а банкрутством – неплатоспроможність, визнану судом. Проте, на його думку, така точка зору є спірною, оскільки виходить із цілей швид-

ше економічних, ніж юридичних, і слід розмежовувати вказані категорії не за критерієм оплатності боржника, а за критерієм спричинення внаслідок дій останнього шкоди кредиторам, тобто виходячи з юридичних цілей з позицій цивільного, кримінального й адміністративного права [12, с. 24-27].

Таким чином, критерій «неплатоспроможність» є основним для визначення процедури банкрутства, що підлягає застосуванню до боржника під час розгляду господарським судом справи про банкрутство.

У світовій практиці склався досить одноманітний підхід до визначення поняття неспроможності (банкрутства). Під неспроможністю розуміється абсолютна неплатоспроможність боржника. Юридична неспроможність має місце тоді, коли вона встановлена рішенням суду або оголошена боржником у встановленому законом порядку. Про фактичну неспроможність можна говорити поза рамками офіційної процедури банкрутства. І в тому, і в іншому разі боржник є неплатоспроможним. Абсолютна неплатоспроможність є критерієм неспроможності, тимчасова – ознакою неспроможності (банкрутства).

Нам є ближчою точка зору Є.А. Васильєва, який при диференціації цих понять вважає за доцільне пов'язувати поняття «банкрутство» з уведенням конкурсного провадження. Під неспроможністю, на його думку, слід розуміти комплекс правовідносин, що виникають у зв'язку з недостатністю майна боржника (або невиконанням грошових зобов'язань) з моменту прийняття арбітражним судом заяви про визнання боржника банкрутом до розгляду й ухвалення позитивного рішення або про відмову, а також про винесення ухвали про припинення провадження у справі про банкрутство. У такому разі поняття «неспроможність» і «банкрутство» співвідноситимуться як характеристики зміни правового статусу боржника. Тобто, допоки постановою господарського суду боржник не визнаний банкрутом, комплекс правовідносин між ним, його кре-

диторами й органами влади залишається в рамках неспроможності, і лише після відкриття конкурсного провадження може йтися про банкрутство [9].

На думку Є.А. Васильєва, неспроможність – це нездатність боржника, відносно якого господарським судом порушена і розглядається справа про банкрутство, у повному обсязі задовольнити вимоги кредиторів. Отже, банкрутство – це визнана господарським судом або оголошена боржником, із письмової згоди всіх кредиторів, нездатність боржника в повному обсязі задовольнити вимоги кредиторів і виконати зобов'язання зі сплати обов'язкових платежів [9].

Таким чином, відмінність понять «неспроможність» і «банкрутство», вважає Є.А. Васильєв, у тому, що перша нездатність розрахуватися з кредиторами лише допускається, вимагає доказів і в ході судового розгляду може не підтвердитися, а друга нездатність доведена і тому визнана судом як істина [9].

Крім того, положення українського законодавства про банкрутство збігаються із законодавством ряду іноземних держав. Зокрема, в США особа, відносно якої розпочато процедуру банкрутства, під час провадження у справі про банкрутство вважається неспроможною, а після винесення судового рішення може бути визнана банкрутом [12, с. 24-27].

Висновки

Використання терміну «неспроможність» в Україні законодавчо не передбачене, проте його поява в економічній літературі та повсякденному діловому житті об'єктивно обумовлена економічно, юридично й історично. У дореволюційній юридичній літературі поняття «банкрутство» пояснювалося так: «банкрутство, на відміну від простої або нещасної неспроможності, неспроможність необережна або злісна, в першому випадку – провина, яка карається легко, в другому – злочин, що карається суворо». Тобто банкрутство в той час було кримінальною стороною тих цивільних відносин, які називалися неспроможністю. На думку проф. В.М. Гай-

воронського, з точки зору юридичної етики введення в сучасну юридичну практику поняття «неспроможність» є необхідним. Подібно до того, як у кримінальній практиці підозрюваний ще не злочинець, так і в справах про банкрутство неспроможний господарюючий суб'єкт ще не є банкрутом («столик» ще не зламаний) [13, с. 24].

Таким чином, банкрутство слід розглядати як цілісну економіко-юридичну категорію, в основі якої лежить неплатоспроможність, а відмінною ознакою є недостатність майна для повного виконання зобов'язань у разі конкурсного провадження. З іншого боку, банкрутство необхідно розглядати як процес, що пот-

ребує управління та регулювання, тобто як систему економічних і юридичних відносин. Одним із учасників цих відносин є неспроможний господарюючий суб'єкт – поки що повноправний учасник економічних відносин, який користується правами та свободами в діях, розпорядженні майном тощо. Визнання боржника банкрутом переводить його в інший світ, іншу сферу економічних відносин – відносин банкрутства, де діють інші закони, правила. З боку підприємств – це перехід до особливого режиму взаємин, пов'язаного з відсутністю засобів, їх пошуком у тяжких умовах зовнішнього контролю з боку кредиторів і держави.

Список використаних джерел

1. Жилинский С.Э. Предпринимательское право (правовая основа предпринимательской деятельности): Учебник для вузов. – 3-е изд., изм. и доп. / С.Э. Жилинский. – М. : НОРМА, 2001. – 672 с.
2. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 31. – Ст. 440.
3. Витрянский В.В. Банкротство : ожидания и реальность / В.В. Витрянский // Экономика и жизнь. – 1994. – № 49. – С. 22.
4. Витрянский В.В. Пути совершенствования законодательства о банкротстве / В.В. Витрянский // Вестник ВАС РФ (спец. прил. К НЗ). – 2001. – С. 92-93.
5. Шершеневич Г.Ф. Конкурсный процесс / Г.Ф. Шершеневич. – М. : Статут, 2000. – 477 с.
6. Трайнин А.Н. Несостоятельность и банкротство / А.Н. Трайнин. – С.-Пб. : Право, 1913. – 61 с.
7. Цитович П.П. Очерк основных понятий торгового права / П.П. Цитович. – К. : Тип. И.Н. Кушнерева и Ко, 1886. – 258 с.
8. Васильев А. Банкротство и несостоятельность : соотношение понятий / А. Васильев // Право и жизнь. – 2000. – № 29. – С. 57-59.
9. Васильев Е.А. Правовое регулирование конкурсного производства в капиталистических странах : учеб. пособие / Е.А. Васильев ; МГИМО МИД СССР. – М., 1989. – 100 с.
10. Васильев Е.А. Правовое регулирование несостоятельности и банкротств в гражданском и торговом праве капиталистических государств : учеб. пособие / Е.А. Васильев ; МГИМО. – М., 1983. – 94 с.
11. Кулагин М.И. Избранные труды / М.И. Кулагин. – М. : Статут (в серии «Классика российской цивилистики»), 1997. – 281 с.
12. Ткачев В.Н. Термины «банкротство» и «несостоятельность» : сущность и соотношение / В.Н. Ткачев // Адвокат. – 2003. – № 3. – С. 24-27.
13. Карелина С.А. Правовое регулирование несостоятельности (банкротства) : учеб.-практ. пособие / С.А. Карелина. – М. : Волтерс Клувер, 2006. – 360 с.
14. Гайворонський В.М. Предмет і суб'єкти господарського права : конспект лекцій / В.М. Гайворонський. – Харків : Укр. держ. юрид. акад. – 1994. – 28 с.

Установчі збори суб'єкта господарювання, що створюється в процесі перетворення акціонерного товариства: проблемні питання

І.В. Ковальов

здобувач,
Національний університет
«Юридична академія
України
імені Ярослава Мудрого»

Науковий керівник
О.Р. Кібенко
доктор юридичних наук,
професор кафедри
цивільно-правових
Харківського
національного
університету імені
В.Н. Каразіна

Статтю присвячено розгляду проблемних питань проведення установчих зборів юридичної особи, що створюється в процесі перетворення акціонерного товариства. Подано аналіз прогалин і неузгодженостей, що мають місце стосовно цього питання в діючому законодавстві України. Запропоновано можливі варіанти вирішення зазначених проблем шляхом внесення відповідних законодавчих змін.

Статья посвящена рассмотрению проблемных вопросов проведения учредительного собрания юридического лица, которое создается в процессе преобразования акционерного общества. Представлен анализ пробелов и несогласованностей, имеющих место по данному вопросу в действующем законодательстве Украины. Предложены возможные варианты решения указанных проблем путем внесения соответствующих законодательных изменений.

This article is dedicated to the discussion of the problem questions of the foundation meeting holding of the legal entity, that is founded during the joint-stock company transformation. It is given the analyses of the gaps and the lack of coordination on this questions in the current legislation of Ukraine. It is offered the variants of these problems decision by the amending to the correspondent acts.

Ключові слова: акціонерне товариство, перетворення, установчі збори, реорганізація, організаційно-правова форма.

Постановка проблеми

Перетворення – різновид реорганізації юридичної особи, що є зміною організаційно-правової форми. Це стосується, у тому числі, й перетворення акціонерних товариств (далі – АТ). Проведення установчих зборів суб'єкта господарювання, що створюється в процесі перетворення акціонерного товариства, є надзвичайно важливим етапом у процедурі перетворення. Утім, чинне законодавство майже не містить норм, які регулювали б проходження цього етапу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У науковій літературі питання проведення установчих зборів глибоко не розроблялося, основна увага приділялася дослідженням проблем проведення загальних зборів акціонерів, які ухвалюють

рішення про перетворення товариства. Щодо установчих зборів більшість авторів звертали увагу на неврегульованість процедури їх проведення [2, с. 277-284; 3].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Окремого розгляду потребують проблемні питання проведення установчих зборів юридичної особи, що створюється в процесі перетворення акціонерного товариства. Відсутня також систематизація прогалин і неузгодженостей, що мають місце стосовно цього питання в діючому законодавстві України.

Формування цілей статті

Метою цієї статті є визначення сучасного стану правового регулювання проведення установчих зборів суб'єкта господарювання, що створюється в результаті пе-

ретворення АТ; виявлення проблем і прогалин у правовому регулюванні; вироблення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства про реорганізацію АТ.

Виклад основного матеріалу дослідження

Перш за все необхідно провести розмежування компетенції між загальними зборами АТ і установчими зборами правонаступника.

Відповідно до чинного законодавства України, а саме Закону України «Про акціонерні товариства» [5, с. 81]. Положення про порядок реєстрації випуску акцій під час реорганізації товариств [4]:

1) загальні збори АТ ухвалюють рішення про припинення АТ унаслідок перетворення, про порядок і умови здійснення перетворення, порядок обміну акцій товариства на частки (паї) підприємницького товариства- правонаступника;

2) установчі збори товариства- правонаступника ухвалюють рішення про створення товариства, затвердження його статуту, обрання органів управління.

Вважаємо, що розподіл питань стосовно припинення АТ і створення правонаступника між двома зборами може спричинити парадоксальну ситуацію – АТ ухвалило рішення про припинення, а товариство- правонаступник не створене, оскільки учасники установчих зборів проголосували проти.

Вважаємо недоцільним вирішувати це питання на різних зборах.

Щоб відповісти на запитання, чи може рішення про створення товариства- правонаступника бути ухвалене на загальних зборах АТ, слід звернутися до визначення поняття «перетворення».

В українському законодавстві існує декілька норм, що визначають це поняття. Частина п'ята ст. 59 Господарського кодексу України (далі – ГК України) встановлює, що в разі перетворення одного суб'єкта господарювання в інший *до новоутвореного суб'єкта господарювання переходять усі майнові права та обов'язки попереднього суб'єкта господарювання* [1]. Таким чином, ГК України робить акцент на переході до іншого, новоутворе-

ного суб'єкта господарювання всіх прав та обов'язків суб'єкта господарювання, що припиняє діяльність. У Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) навпаки – наголос зроблено на іншому аспекті. Поняття «перетворення» визначається в частині першій ст. 108 ЦК України, відповідно до якої, перетворення – це *зміна організаційно-правової форми юридичної особи* [9]. Утім, у частині другій зазначеної статті уточнюється, що в разі перетворення до нової юридичної особи переходять усе майно, усі права та обов'язки попередньої юридичної особи [9]. Ці два підходи були узагальнені в Законі України «Про акціонерні товариства». Відповідно до частини першої ст. 87 Закону України «Про акціонерні товариства», перетворенням АТ визнається зміна організаційно-правової форми акціонерного товариства з його припиненням і переданням усього майна, прав і обов'язків підприємницькому товариству- правонаступнику згідно з передавальним актом [5].

Виходячи з цього визначення, перетворення АТ характеризується трьома ознаками:

- 1) зміною організаційно-правової форми АТ;
- 2) припиненням АТ;
- 3) переданням майна, прав і обов'язків іншому підприємницькому товариству- правонаступнику.

Вважаємо, що таке визначення є теоретично хибним, оскільки включає несумісні елементи. Якщо розглядати правонаступництво як перехід прав і обов'язків від акціонерного товариства-правопопередника до суб'єкта господарювання- правонаступника, то формально акціонерне товариство-правопопередник не змінює форму, *воно припиняє своє існування в тій самій формі, у якій було створене*. Натомість товариство- правонаступник повинно бути створене у формі іншій, ніж акціонерне товариство, що припиняється.

Виправлення такої помилки можливе двома шляхами:

- 1) усуненням із визначення перетворення вказівки на таку ознаку, як зміна

організаційно-правової форми (тобто взяти за основу визначення, що надається у ГК України). Відповідно, визначення перетворення в Законі України «Про акціонерні товариства» матиме такий вигляд: «Перетворенням акціонерного товариства визнається припинення акціонерного товариства та передавання всього майна, прав і обов'язків підприємницькому товариству- правонаступнику, створеному у формі іншій, ніж акціонерне товариство, згідно з передавальним актом»;

2) визнанням, що при перетворенні АТ (як і будь-якої іншої господарської організації чи негосподарюючого суб'єкта) *воно не припиняє існування, а змінює свою організаційно-правову форму*.

Другий підхід є більш доцільним, перш за все, з економічної точки зору – він дає змогу уникнути суб'єкту господарювання низки витрат, пов'язаних із перетворенням, яке розуміється як припинення юридичної особи – заміни ліцензій, дозвільних документів, закриття та відкриття банківських рахунків, переоформлення правостановлюючих документів тощо.

Якщо дотримуватися тези про те, що АТ не припиняється в процесі перетворення, аргументованої вище, то логічно, що саме вищий орган АТ приймає рішення про перетворення, яким затверджуються зміни до статуту, пов'язані зі зміною організаційно-правової форми та склад нових органів управління.

Відповідно до ст. 81 Закону України «Про акціонерні товариства» [12] наглядова рада АТ (правління в разі її відсутності) розробляє план перетворення, який повинен містити:

1) повне найменування та реквізити товариства;

2) порядок і коефіцієнти конвертації акцій та інших цінних паперів;

3) відомості про права, що надаватимуться підприємницьким товариством- правонаступником власникам інших, крім акцій, цінних паперів АТ та/або перелік заходів, які пропонується вжити стосовно таких цінних паперів;

4) інформацію щодо осіб, які стануть посадовими особами товариства у підприємницькому товаристві- правонаступнику після завершення перетворення, та запропоновані до виплати таким особам винагороди чи компенсації.

Наглядова рада повинна підготувати для акціонерів пояснення до плану перетворення, яке повинно містити економічне обґрунтування доцільності перетворення, перелік методів, що застосовувалися для оцінки вартості майна акціонерного товариства й обчислення коефіцієнта конвертації акцій та інших цінних паперів акціонерного товариства.

Матеріали, що надсилаються акціонерам у процесі підготовки загальних зборів, на які виносяться питання про затвердження плану перетворення, передавального акта, повинні включати план перетворення та пояснення до плану перетворення.

Процедура скликання, підготовки та проведення загальних зборів АТ, на яких ухвалюється рішення про припинення, детально врегульоване Законом України «Про акціонерні товариства».

Проте, як зазначалося вище, відповідно до законодавства, окрім загальних зборів АТ, що вирішують питання про припинення товариства, повинні бути проведені установчі збори товариства- правонаступника. Якщо проведення загальних зборів АТ є детально врегульованою законом процедурою, то щодо установчих зборів правонаступника такої чіткості немає. Так, Закон України «Про кооперацію» передбачає порядок скликання установчих зборів кооперативу та порядок оформлення рішення зборів [8, с. 7]. Але на практиці АТ майже не перетворюються у виробничі кооперативи, найбільш поширеними формами, такого перетворення АТ є ТОВ, ТДВ і КТ. А для таких товариств Закон України «Про господарські товариства» і ГК України чи ЦК України не передбачають такого інституту як установчі збори.

Закон України «Про акціонерні товариства» в частині п'ятій ст. 80 містить єдину вказівку щодо таких установчих зборів [5]. Зазначена норма передбачає, що на зборах

учасників підприємницького товариства- правонаступника кожний учасник отримує кількість голосів, які надаватимуться йому акціями (частками, паями) підприємницького товариства- правонаступника, власником яких він може стати внаслідок перетворення АТ.

Такий підхід дасть змогу уникнути багатьох проблем, зокрема щодо підписання установчих документів товариства- правонаступника. Розглянемо це питання детальніше.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» установчі документи юридичної особи підписуються засновниками (учасниками) або уповноваженими особами, якщо законом не встановлено інший порядок їх затвердження [7].

Як відомо, майже в кожному АТ є акціонери, які померли, а відомості про їх спадкоємців відсутні; акціонери, які втратили зв'язок із товариством – змінили адресу і не повідомили товариство; акціонери, які не мають бажання брати участь у справах товариства (пасивні акціонери). Наявність таких осіб призводить до блокування процесу підписання установчого документа. Як зазначає В. Кравчук, однією з найскладніших проблем цього процесу [перетворення – *прим. авт.*] є врахування інтересів акціонерів із незначними пакетами акцій, які не виявляють активності, так би мовити «втратили зв'язок» із товариством. Майже всі АТ, створені під час приватизації, мають таких акціонерів і не знають, як їх законно «позбутися». Зазвичай, ці акціонери є пасивними: не відвідують загальні збори, не вносять пропозиції, не контактують із товариством. Багато хто з них можуть узагалі не знати, що мають акції. У професійному середовищі їх часто називають «мертвими душами» [3].

Більше того, урахувуючи, що установчі збори проводяться за аналогією із загальними, учасники мають різну кількість голосів, а рішення приймаються простою чи кваліфікованою більшістю голосів. Тому виникає питання, чи потрібно вимагати

від усіх учасників підписання статуту.

Держкомпідприємництва неодноразово в ручному режимі намагався надати рекомендації щодо виправлення ситуації [10; 11; 12]. Якщо проаналізувати численні листи цього органу з указанного питання, то можна виділити такі підходи до вирішення проблеми (деякі з них є досить оригінальними з правової точки зору):

1) підписання статуту учасниками, які були присутні на установчих зборах (особи, уповноважені зборами) від імені всіх інших учасників;

2) підписання статуту учасниками, які були присутні на зборах і уповноважені зборами на підписання на підставі довіреності, виданої на підставі акта органу юридичної особи (незрозуміло, як може видати довіреність орган особи, яка не існує, більше того – такий орган, існування якого законом не передбачене); утім на практиці були випадки оформлення нотаріусом такої довіреності та підписання на її підставі статуту;

3) включення до складу учасників товариства лише тих акціонерів, які були на установчих зборах та підписали статут; інші акціонери можуть бути включені до складу учасників пізніше або витребувати від товариства вартість своєї частки (на нашу думку, запропонований підхід абсолютно суперечить основним принципам здійснення реорганізації та грубо порушує права акціонерів).

По-перше, довіреність може видаватися тільки суб'єктом права, тобто фізичною чи юридичною особою [9, с. 244]. Установчі збори товариства не є органом юридичної особи, адже товариство отримує статус юридичної особи тільки після державної реєстрації [6, с. 6]. Таким чином, на підставі рішення установчих зборів не може бути видано довіреність. Єдиним документом, що засвідчує повноваження учасників на підписання статуту, може бути протокол установчих зборів, оформлений відповідно до вимог закону.

По-друге, застосування норм ЦК України щодо представництва до правовідносин із затвердження/підписання статуту є

неправильним, адже відносини між учасником і товариством є корпоративними, а не цивільно-правовими. Статут товариства, яке створюється в процесі реорганізації, ухвалюється на установчих зборах, що проводяться відповідно до правил, передбачених для загальних зборів у статтях 58, 60, 61 закону «Про господарські товариства» [6]. У цих зборах мають право брати участь усі акціонери товариства з тією ж самою кількістю голосів, яку вони мали в акціонерному товаристві. Для ухвалення рішень на установчих зборах потрібен кворум, рішення щодо ухвалення статуту приймається кваліфікованою більшістю голосів.

Цікаво, що Держкомпідприємництва не пропонує найбільш логічний спосіб – підписання статуту головою та секретарем установчих зборів – спосіб, що закріплений законодавством стосовно установчих документів, які приймаються більшістю, а не одноосібно.

Висновки

Ураховуючи вищевикладене, пропонуємо доповнити ГК України ст. 58-1 «Реорганізація» такого змісту:

«1. При реорганізації суб'єкта господарювання всі або частина його прав і обов'язків переходять до інших суб'єктів господарювання (злиття, поділ, виділ, приєднання) або відбувається зміна його організаційно-правової форми (перетворення).

2. У разі злиття суб'єктів господарювання всі майнові права та обов'язки кожного з них переходять до суб'єкта господарювання, що утворений унаслідок злиття.

3. У разі приєднання одного або кількох суб'єктів господарювання до іншого суб'єкта господарювання до останнього переходять усі майнові права та обов'язки приєднаних суб'єктів господарювання.

4. У разі поділу суб'єкта господарювання всі його майнові права та обов'язки переходять за роздільним актом (балансом) у відповідних частках до кожного з нових суб'єктів господарювання, що утворені внаслідок цього поділу.

5. У разі виділення одного або кількох нових суб'єктів господарювання до кожного з них переходять за роздільним актом (балансом) у відповідних частках майнові права та обов'язки реорганізованого суб'єкта. Суб'єкт господарювання не припиняється внаслідок виділу, до його установчих документів вносяться зміни, пов'язані з реорганізацією.

6. У разі перетворення одного суб'єкта господарювання відбувається зміна його організаційно-правової форми. Суб'єкт господарювання, що перетворюється, не припиняється, до його установчих документів вносяться зміни, пов'язані з реорганізацією».

Частину першу ст. 59 ГК України викласти в такій редакції: «1. Припинення діяльності суб'єкта господарювання здійснюється шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу) або ліквідації – за рішенням власника (власників) чи уповноважених ним (ними) органів, за рішенням інших осіб – засновників суб'єкта господарювання чи їх правонаступників, а у випадках, передбачених законами, – за рішенням суду».

Частини 2-5 ст. 59 ГК України виключити.

Список використаних джерел

1. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 462.
2. *Здоронок Г.* Актуальні питання діяльності акціонерних товариств / Г. Здоронок. – К. : Юридическая практика, 2007. – 480 с.
3. *Кравчук В.М.* Ключові юридичні проблеми перетворення акціонерних товариств в інші організаційно-правові форми та можливі шляхи їх вирішення / В.М. Кравчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.iib.com.ua/mib_data/loads/cipe/статья_кравчук.doc
4. Рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку «Про затвердження Положення про порядок реєстрації випуску акцій під час реорганізації товариств» від 30 грудня 1998 р. № 221 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 10. – Ст. 67.

5. Закон України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 50-51. – Стор. 2432. – Ст. 384.
6. Закон України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.
7. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» від 15 травня 2003 р. // Офіційний вісник України – 2003. – № 25. – Ст. 1172.
8. Закон України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 33. – Ст. 1774.
9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
10. Лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва «Щодо процедури реорганізації акціонерного товариства шляхом перетворення» від 22 червня 2010 р. № 7906 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1158.2824.0>
11. Лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва «Щодо оформлення статуту товариства з обмеженою відповідальністю, створеного в результаті реорганізації шляхом перетворення закритого акціонерного товариства» від 25 лютого 2010 р. № 2318 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1158.2771.0>
12. Лист Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва «Щодо оформлення статуту товариства з обмеженою відповідальністю, створеного в результаті реорганізації шляхом перетворення акціонерного товариства» від 14 червня 2010 р. № 7515 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1158.2727.0>

Розвиток, становлення та правове регулювання нотаріату в Україні

Н.В. Партоленко
приватний нотаріус
Київського міського
нотаріального округу

У статті розглянуто виникнення, становлення і зростання авторитету нотаріату в Україні, його функції та значення в сучасній державі.

В статье рассмотрены зарождение, становление и рост авторитета нотариата в Украине, его функции и значение в современном государстве.

The article deals with emergence, development and increase of notariate authority in Ukraine is dealt with as well as its functions and significance in a contemporary state.

Ключові слова: нотаріат, нотаріус, нотаріальні органи, державні нотаріальні контори, приватні нотаріальні контори, акти і положення нотаріату.

Постановка проблеми

Важливу роль у здійсненні правозахисної та правоохоронної функції в державі відіграє нотаріат України. Захист прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб, запобігання правопорушенням є основними завданнями нотаріату, авторитет і значення якого невідпинно зростає в нинішніх умовах реформування соціально-економічних відносин і справляє значний вплив на різні сторони суспільного життя країни, на нормальне функціонування цивільного обігу [1, с. 162-167].

Відсутність фундаментальних комплексних досліджень з історії нотаріату свідчить про необхідність і доцільність подальшого поглибленого вивчення й осмислення особливостей виникнення та становлення інституту нотаріату, його правового регулювання в Україні для подальшого розвитку та реформування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти історії українського нотаріату досліджувалися в науковій і навчальній літературі відомими вітчизняними вченими, а саме Л.Е. Ясінською, Л.О. Баранковою, В.М. Чернишом, Г.О. Гулевською., Л.В. Драгачевим, С.М. Сміяном, Д.І. Яворницьким, О.П. Субтельним та іншими. Сторінки історії нотаріату також висвітлювалися в окремих працях зарубіжних авторів, таких як Г.В. Меркуш-

кин, К.С. Юдельсон, Н.І. Авдєєнко, М.А. Кабакова та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Ознайомлення з сучасними науковими публікаціями дає можливість зробити висновки, що багато питань в історії нотаріату не висвітлено, поглиблено не проаналізовано цілі, завдання та функції цього інституту в різні історичні періоди, а тому не дають змоги повністю розкрити природу, сутність та функції органів нотаріату в Україні.

Формулювання цілей статті

Вивчення й аналіз історії зародження, становлення та розвитку органів нотаріату в Україні, визначення сучасного стану цього інституту, його цілей, пріоритетних завдань і стратегічних напрямів, правове регулювання в умовах реформування системи органів державного управління в сучасній державі.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поняття «нотаріат» лексично походить від латинського слова «note», що в перекладі означає «знак». Як інститут права він уперше з'явився в Стародавньому Римі в III ст. до нашої ери. Перша згадка про професію «табеліонів» прийшла з часів римського імператора Костянтина (316 рік до н.е.). Ці особи не були держав-

ними службовцями, але під контролем держави складали за винагороду юридичні акти, судові папери, проекти правочинів [2, с. 49]. Саме цей найдавніший інститут придбав пізніше назву «нотаріат», а особу, яка працювала в нотаріаті, стали називати «нотаріусом» від латинського слова «notarius» – «писець, секретар». Цікаво, що в Росії часів Петра I – ці особи називалися – «нотарій», від французького «notaire» – «нотер» [3].

Історія українського нотаріату відзначається особливостями, пов'язаними з історичним процесом розвитку української нації, держави та права.

Спочатку на Русі складання письмових актів при укладенні правочинів було виключним явищем. Наприклад, у «Руській Правді» немає жодної вказівки на письмові документи, як на докази існування юридичних відносин. І це природно, бо Давньоруська держава була ранньофеодальною монархією, де йшов процес становлення феодального ладу і панувало натуральне господарство. Тому й потреби у вітчизняних «табеліонах» не було.

Перші письмові форми правочинів на Україні-Русі починають з'являтися в період феодальної роздробленості у XII столітті. Це окремі уставні та жаловані грамоти удільним князів, а також деякі документи приватних осіб, головним змістом яких було придбання та відчуження прав на землю та холопів [2, с. 16].

За часів Київської Русі розширюються торговельна діяльність і збільшується торговельний обіг. Усна форма правочину вже не відповідала потребам часу. Низький рівень освіти населення та збільшення попиту на юридичні послуги призвели до виникнення перших нотаріальних функцій. Заповнити потребу в складанні документів у письмовій формі змогли так звані дяки та піддячі. Спочатку це були люди вільної професії, а з розвитком приказної системи стали обов'язковими членами державних органів, серйозно впливали на хід судових і адміністративних справ. Основним завданням дяків та їхніх помічників-піддячих було ведення діловодства

в державних установах, складання та підписання грамот, видача оригіналів, копій документів і довідок. Дяки також виконували нотаріальні функції, які їм були надані відносно нерухомості (XIII ст.). Паралельно з приказними дяками у XIV столітті з'являються майданні піддячі, які складали письмові акти в містах. На думку багатьох юристів, майданні піддячі є засновниками сучасного нотаріату [4, с. 40].

У XVII-XVIII ст. прослідковується поступовий процес зміни вільної діяльності писців-професіоналів на підконтрольність їх діяльності державі. Держави (і Річ Посполита, і Росія) з розвитком цивільного обігу прагнутимуть не випустити з-під контролю, у першу чергу, дії з нерухомим майном і, як наслідок, осіб, що сприяли перерозподілу власності. Згідно з даними, які наводять у своїх працях Д.І. Яворницький, О.М. Субтельний та інші історики на момент укладення Переяславської Угоди та Березневих Статей (1654 рік) у козацькій державі вже існували зародки капіталістичних, тобто товарно-грошових відносин [5, с. 298-299].

Соборне Укладення – «Кодекс Законів Російської держави», прийняте Земським собором 1649 р., а потім і логічна точка – Положення про нотаріальну частину, затверджене 14 квітня 1866 р. імператором Олександром II, – це законодавчі акти, на базі яких створювався та розвивався нотаріат тих часів. Цим положенням було визначено, що нотаріуси – державні службовці, але не мають прав на чини та пенсію за цим званням; призначення на посаду нотаріуса відбувалося за рішеннями окружних судів і судових палат; плата нотаріусам призначалася відрядна, за виконання конкретних актів згідно з установленими офіційними розцінками; організації контори нотаріуса пред'являлися певні вимоги, закріплювалися обов'язкові часи присутності в конторах [6, с. 14-15].

Отже, саме за часів Російської імперії з прийняттям Положення про нотаріальну частину в Україні було створено окремий інститут нотаріату та визначено його місце як органу публічної діяльності в сис-

темі судового відомства, але з незалежним колом діяльності, таким чином, інститут нотаріату в Україні формувався під безпосереднім впливом російського законодавства.

Після Жовтневої революції розпочався новий етап в історії нотаріату. Рада народних комісарів 23 березня 1918 р. прийняла постанову, якою скасувала «ныне действующее Положение о нотариальной части» та ввела нове Положення муніципалізації нотаріальних контор [7, с. 90-99].

У період громадянської війни виникла тенденція ліквідації нотаріату, зобов'язальні відносини зводилися до аліментного права, сімейно-майнових справ, побутового підряду, купівлі-продажу. Але вже у період переходу до нової економічної політики увага радянської влади до нотаріату поновлюється.

Декретом Ради народних комісарів у 1921 р. встановлено, що посвідчення угод і договорів проводиться нотаріальними столами губернських відділів юстиції та повітовими бюро юстиції. У січні 1922 р. були надруковані «Тези про нотаріат», де підкреслювалося, що в радянській державі нотаріат є державною установою, «а все элементы гражданско-правовых отношений между нотариусами и клиентами, свойственные капиталистическим странам, по вознаграждению за услуги не должны иметь места». У 1922 р. прийнято Положення про державний нотаріат, яке стало основою радянського нотаріату [8, с. 48-49].

Розвиток радянського законодавства, а з ним і побудова нового всесоюзного нотаріату розпочався укладенням Договору про створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік 30 грудня 1922 року. Нове Положення про нотаріат було введено 24 серпня 1924 року. У цей час розвиток законодавства та необхідність забезпечення єдності основних принципів діяльності нотаріату в усіх радянських республіках зумовили створення загальносоюзних актів із нотаріату. Ці питання було відображено в Основах судоустрою СРСР від 15 липня 1924 р., в яких разом

із загальними вказівками щодо організації та діяльності нотаріату встановлювалися розмежування компетенції республік СРСР щодо нотаріату. Постанову «Про основні принципи організації державного нотаріату» було прийнято 14 травня 1926 р., на її основі в союзних республіках, у тому числі в Україні, прийнято аналогічні Положення про державний нотаріат.

Згідно з Положенням про державний нотаріат УРСР 1930 р. право здійснення нотаріальних дій належало державним нотаріальним конторам. Плата за нотаріальні дії переводилася до державних доходів, а держава, у свою чергу, платила заробітну плату нотаріусам та утримувала контори. Державним нотаріусам не дозволялося, крім посади нотаріуса, займати інші державні посади, але нотаріус міг працювати на так званих виборних посадах і займатися викладацькою діяльністю. Що стосується умов отримання посади нотаріуса, то положення 1930 р. ставило умову закінчення юридичного факультету університету та річний стаж роботи помічником у нотаріальній конторі. Нотаріусами могли також стати громадяни СРСР, які не мали вищої юридичної освіти, але які пропрацювали судьями не менше п'яти років. Робота нотаріуса у цей період не мала в суспільстві важливого значення, оскільки цивільний оборот був обмежений – нерухомість або земля не була в обороті, не було приватного підприємництва, відчуження майна здійснювалося без нотаріусів [9, с. 12].

У 20-50-ті роки XX ст. нотаріат розглядався як технічний орган Наркомату юстиції, що сприяв суду, підвищенню кваліфікації судових працівників і веденню судової статистики [10, с. 24].

Закон УРСР «Про державний нотаріат», введений у дію постановою Верховної Ради УРСР № 3378-VIII від 25 грудня 1974 р., як і попередні нормативно-правові акти, не давав чіткого визначення поняття «нотаріат». З тексту закону зрозуміло, що це була система тільки державних нотаріальних контор, де працювали державні нотаріуси та посадові особи, що мали

право здійснювати нотаріальні дії. Державні нотаріуси поділялися на категорії: старші державні нотаріуси, заступники старших нотаріусів і державні нотаріуси. Вони призначалися та звільнялися з посади відповідними органами юстиції (залежно від категорії нотаріуса). Нотаріусом могла бути особа, яка мала громадянство СРСР і вищу юридичну освіту. В окремих випадках дозволялося призначення на посаду нотаріуса особи, що не мала вищої юридичної освіти [11].

Отже, вагоме місце в діяльності радянського нотаріату займав захист майнових інтересів, насамперед, держави, а потім – громадян. Значно розширилося коло нотаріальних дій, які могли виконувати нотаріуси: це нотаріальні дії, що засвідчували беззаперечне право; нотаріальні дії, спрямовані на посвідчення фактів; надання документам виконавчої сили; нотаріальні дії, спрямовані на збереження майна, документів і доказів. Розширення основного переліку повноважень, у свою чергу, засвідчує також якісні зміни, що відбулися в нотаріаті. Але з розвитком об'єктивних соціально-економічних процесів (політичної перебудови), появи інституту приватної власності – нотаріат знову потребував реформування.

Початок періоду незалежності нашої держави був досить непростим для України.

У 90-ті роки на перший план уперше почали виходити саме незалежність і самоврядування нотаріальних органів. Так, 2 вересня 1993 р. в Україні було прийнято Закон України «Про нотаріат». Цей закон вніс до історії розвитку українського нотаріату багато новацій, серед яких запровадження інституту приватних нотаріусів, створення кваліфікаційних комісій нотаріату для визначення рівня професійної підготовки осіб, які мають намір займатися нотаріальною діяльністю; заснування в обласних центрах, містах Києві, Севастополі державних нотаріальних архівів, що є складовою частиною Національного архівного фонду [12].

Щодо історії нотаріату в період неза-

лежної України, необхідно сказати і про виникнення Української нотаріальної палати (далі – УНП) – добровільної громадської організації нотаріусів. Вона була створена в 1993 році на конференції нотаріусів і зареєстрована Міністерством юстиції України [13].

З часів набуття Україною незалежності питання про реформування нотаріату залишається актуальним.

Розвиток суспільно-правових відносин у державі показує, що в деяких ключових питаннях Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. себе вже вичерпав. Нотаріальна спільнота та науковці, які опікуються питаннями нотаріату, вже не раз порушували та обговорювали на науково-практичних конференціях питання про долучення українського нотаріату до світового досвіду країн, у яких існує класичний нотаріат латинського типу. Ідеться про утворення єдиного нотаріату, з вільними, але відповідальними самоврядними професіоналами та за умови залишення ефективного та дієвого контролю з боку держави. Латинський нотаріат є системою, за якої нотаріус здійснює публічну функцію, отримавши від держави частину її влади (право надавати його документам силу публічного акта), але організовує свою роботу як самозайнята особа вільної професії. На міжнародній арені латинський нотаріат представлений Міжнародним союзом нотаріату, що об'єднує понад 80 держав. Латинський нотаріат базується на традиціях римського права. У країнах, що входять до Міжнародного союзу нотаріату, як і в Україні, діє континентальна (романо-германська) правова система з її пріоритетом письмового доказу, а нотаріально оформлені документи отримують публічне визнання та підвищену доказову силу [14].

Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат» № 614-VI від 1 жовтня 2008 р. було покращено доступ населення до нотаріального забезпечення, повністю зрівняно у повноваженнях державних і приватних нотаріусів; встановлено підвищені вимоги до професії

нотаріус і відповідно посилено гарантії його діяльності та правового режиму нотаріальної таємниці тощо.

Новий поштовх реформі нотаріату дав наказ Міністра юстиції України від 24 грудня 2010 р. № 3290/5, яким була затверджено Концепцію реформування органів нотаріату в Україні. Головною метою реформування нотаріату було визначено сприяння становленню цілісного підходу до визначення функцій нотаріату, надання населенню послуг правового та нотаріального характеру відповідно до міжнародних стандартів, а також поступове та системне реформування українського нотаріату як інституту позасудового захисту цивільних прав фізичних і юридичних осіб. Концепція реформування органів нотаріату визначила сучасний стан цього інституту, його цілі, пріоритетні завдання та стратегічні напрями, окреслила механізми їх реалізації та очікувані результати.

Відповідно до Концепції у 2010-2012 рр. передбачається розроблення, обговорення та прийняття базових законів у нотаріаті, вжиття заходів щодо зменшення кількості підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють питання діловодства, архівної справи, ведення реєстрів нотаріальних дій та їхньої узгодженості між собою; визначення критеріїв для оптимального забезпечення населення нотаріальними послугами; розроблення та затвердження Порядку підвищення кваліфікації кадрів, які працюють у сфері нотаріату; вжиття заходів щодо створення галузевого нотаріального архіву при Міністерстві юстиції України. Протягом 2012-2015 рр. має бути створена професійна організація нотаріусів України та відбулися становлення

професійного самоврядування [15].

3 7 березня 2012 р. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [16], якою керувалися у своїй діяльності нотаріуси, втратила чинність, оскільки на підставі наказу Міністерства юстиції України № 296/5 від 22 лютого 2012 р., було введено в дію новий Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України [17].

Висновки

Отже, правове регулювання діяльності нотаріату в Україні здійснюється Конституцією України, Законом України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р., зі змінами та доповненнями, Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України від 22 лютого 2012 р. та іншими законодавчими актами України.

На сучасному етапі розвитку Української держави, під час реформування національної правової системи в цілому та її окремих правових інститутів, метою реформ у сфері нотаріату повинно бути не вирішення окремих проблем, а встановлення системи ефективного позасудового забезпечення охорони й захисту законних прав та інтересів громадян, що повинно ґрунтуватися на єдиних принципах, формах і методах організації та здійснення нотаріальної діяльності. Такий підхід до вирішення кола проблем нотаріату може запобігти «монополізації» нотаріальної діяльності, використанню нотаріату як виду бізнесу та розвитку інших негативних тенденцій. Необхідно широко використовувати позитивні фактори минулого в діяльності сучасного нотаріату, важливо знати і шанувати свою історію.

Список використаних джерел

1. Черниш В.М. До питання про історіографію вітчизняного нотаріату: історико-правовий аспект / В.М. Черниш, В.Д. Степаненко // Мала енциклопедія нотаріуса : юридичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 162-167.
2. Тодоров І.Я. Історія держави і права України : підручник / І.Я. Тодоров, В.Н. Суботін. – Донецьк : ДГТ. – 1998. – 187 с.
3. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : Пер. с нем. – М. : Прогресс, 1971. – Т. 3. – 827 с.
4. Злотніков М.Р. Піддячі іванівської площі / М.Р. Злотніков // Нотаріальний вісник. – 1998. – № 1. – С. 40.

5. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків : підручник / Д.І. Яворницький. – Львів : Світ. – 1990. – 376 с.
6. *Сміян Л.С.* Нотаріат в Україні. Загальна частина : підручник / Л.С. Сміян, П.Г. Хоменко, Ю.В. Нікітін. – К. : КНТ, 2009. – 632 с.
7. *Меркушин Г.В.* Становление и развитие российского нотариата // Г.В. Меркушин // Вестник МГУ, 2002. – №. 6. – С. 90-99.
8. *Понамарев А.Ф.* Исторические даты российского нотариата / А.Ф. Понамарев // Нотариальный вестник. – 2002. – № 1. – С. 48-49.
9. *Шаповалова Л.Л.* Становление и развитие института нотариата в России (Историко-правовой аспект) : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л.Л. Шаповалова. – Ставрополь, 2000. – 176 с.
10. *Перлов И.Д.* До конца завершить реформу судебного управления в СССР / И.Д. Перлов // СГИП. – 1957. – № 1. – С. 24.
11. Закон УРСР «Про державний нотаріат СРСР» від 25 грудня 1974 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3377-08>
12. Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>
13. Про Українську нотаріальну палату. [Електронний ресурс] : за даними офіційного сайту Української нотаріальної палати. – 2012. – Режим доступу : <http://www.palata.notariat.org.ua/aboutunp/about/doc/20.html>
14. *Давиденко А.О.* Історія виникнення нотаріату в Україні / А.О. Давиденко // Вісник Запорізького національного університету, юридичні науки. – 2010. – № 4. – С. 22-28.
15. Журавльов Д.. Становлення нотаріату в Україні, перспективи та шляхи розвитку / Д. Журавльов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://smi.liga.net/articles/2011-09-08/2198772-stanovlennya_notar_atu_v_ukra_n_perspektivi_ta_shlyakhi_rozvitku.htm
16. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України від 3 березня 2004 р. № 20/5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0283-04>
17. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України від 22 лютого 2012 р. № 296/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12>

Міжнародно-правові джерела регулювання незалежних гарантій: формування та розвиток

П.Д. Петренко
здобувач,
Інститут приватного права
і підприємництва НАПрН
України

Науковий керівник
Р.А. Майданик
член-кореспондент
НАПрН України,
доктор юридичних наук,
професор, завідувач
кафедри цивільного права,
Київський національний
університет
імені Тараса Шевченка

У статті розглянуто основні етапи розвитку міжнародних документів і правил щодо незалежних гарантій. Проаналізовано передумови та особливості прийняття Уніфікованих правил для договірних гарантій, Уніфікованих правил для гарантій за вимогою, Конвенції ООН про незалежні гарантії та резервні акредитиви, Правил міжнародної практики резервних акредитивів.

В статье рассмотрены основные этапы развития международных документов и правил для независимых гарантий. Проанализированы предпосылки и особенности принятия Унифицированных правил по договорным гарантиям, Унифицированных правил для гарантий по первому требованию, Конвенции Организации Объединенных Наций о независимых гарантиях и резервных аккредитивах, Правил международной практики резервных аккредитивов.

This Article deals with the main stages of formation and development of international legal instruments and rules for independent guarantees. Article provides analysis of background and specifics of adoption of the Uniform Customs and Practice for Documentary Credits, Uniform Rules for Demand Guarantees, United Nations Convention on Independent Guarantees and Stand-by Letters of Credit, International Standard Banking Practice.

Ключові слова: Уніфіковані правила для договірних гарантій, Уніфіковані правила для гарантій за вимогою, Конвенція ООН про незалежні гарантії та резервні акредитиви, Правила міжнародної практики резервних акредитивів, Міжнародна торгова палата, незалежні гарантії, Комісія ООН з права міжнародної торгівлі.

Постановка проблеми

Незалежна гарантія як вид забезпечення зобов'язання є порівняно новим фінансовим інструментом для України, адже перші загальні норми щодо незалежних гарантій з'явилися лише у 2004 р. з прийняттям Цивільного кодексу України. На сьогодні національна правова система ще не встигла повною мірою інкорпорувати та належним чином відобразити основоположні уніфіковані міжнародні правила та принципи регулювання незалежних гарантій. Відсутність відповідних законодавчих положень, а також міжнаціональний характер незалежних гарантій, спонукали місцеві банки до активного застосування у своїй діяльності міжнародно-правових джерел.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Разом з тим, незважаючи на широке використання українськими фінансовими інституціями міжнародних правил щодо незалежних гарантій і враховуючи важливість їх еволюційного ракурсу, історичний аспект міжнародно-правових джерел незалежних гарантій досі не був детально досліджений українськими науковцями. Так, якщо на міжнародному рівні вивчення цього питання ґрунтовно займався цілий ряд таких відомих фахівців, як Р. Бертрамс, Р. Гуд, Ф. де Лі, Дж. Берн, Дж. Долан, Е. Елінджер, Б. Козолчик, П. Парсонс, то на теренах пострадянського простору можна виділити хіба що поверхневі напрацювання в цьому напрямі білоруського вченого С.В. Овсейка, російських дослід-

ників Г.А. Аванесової, М.В. Волошиної, А.В. Латинцева, Е.В. Салієвої та українських науковців Л.О. Єсіпова, В.М. Слома, К.Ю. Молодіко.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Оскільки за своєю природою міжнародні норми щодо незалежних гарантій є живим, постійно змінним і регулярно оновлюваним зводом правил, для правильного тлумачення та коректного застосування необхідно чітко розуміти основні етапи їх становлення та розвитку.

Формулювання цілей статті

Зважаючи на актуальність цього питання та його недостатнє висвітлення в українському науковому полі, необхідно детально розглянути основні стадії становлення та розвитку міжнародно-правових джерел, які регулюють незалежні гарантії. Таким чином, метою статті є дослідження етапів, причин і передумов прийняття міжнародною спільнотою правил щодо незалежних гарантій, а також їх систематичного оновлення та внесення змін.

Виклад основного матеріалу дослідження

У другій половині XX ст. як вид забезпечення зобов'язань у світовій торговій практиці почали широко використовувати гарантії, зокрема тендерні гарантії, гарантії виконання та гарантії повернення платежів. Проте, за винятком Уніфікованих звичаїв та правил для документарних акредитивів (далі – УЗП), які фрагментарно можна було застосовувати для регулювання гарантій, на міжнародній арені не існувало жодного спеціалізованого документа.

З метою усунення вказаної прогалини в середині 60-х років минулого століття Міжнародна торгова палата (далі – МТП) доручила Банківській комісії та Комісії з комерційної практики розпочати роботу над створенням уніфікованих правил, які на міжнародному рівні врегулювали б обіг гарантій. На початкових етапах розроблення відповідних правил перша комісія проводила консультації з банкірами з

усього світу з метою узгодження практики та термінології, що використовувалася в міжнародній банківській сфері, а друга займалася стандартизацією існуючих на той час комерційних звичаїв [1, с. 226].

У ході підготовки проекту уніфікованих правил для гарантії обидві комісії сформували робочу групу, члени якої представляли інтереси як індустриальних країн, так і країн, що розвиваються. Розроблення правил здійснювалося робочою групою в тісному співробітництві з зацікавленими міжурядовими та міжнародними комерційними організаціями, у тому числі Комісією ООН з права міжнародної торгівлі (далі – ЮНСІТРАЛ), та загалом тривало близько 12 років [2, с. 1].

Результатом широкомасштабної та копіткої роботи стало затвердження й опублікування МПТ в 1978 р. першого міжнародного документа для регулювання гарантій – Уніфікованих правил для договірних гарантій (далі – УДГ), які в першу чергу були покликані забезпечити досягнення збалансованості між законними інтересами трьох зацікавлених сторін, а саме – бенефіціара, принципала та гаранта, а також сприяти заохоченню більш справедливої та безпечної практики у сфері договірних гарантій [2, с. 1].

Незважаючи на беззаперечний авторитет розробника УДГ і значний проміжок часу, який знадобився для їх підготовки, що в принципі повинно було засвідчувати якість і професійність цього документа, УДГ не знайшли широкої світової підтримки та фактично не застосовувалися на практиці.

Загальну невдачу УДГ багато в чому зумовило закріплення в ст. 9 обов'язку бенефіціара обґрунтовувати свою претензію, зокрема шляхом пред'явлення документів, що засвідчували б вину принципала в порушенні основного зобов'язання (надання судового чи арбітражного рішення), або письмової згоди принципала з претензією чи сумою, яка підлягала виплаті. У результаті передбачення такої вимоги було вирішено недоцільним включати до УДГ положення, що регулювали б про-

сті чи безумовні (незалежні) гарантії, задоволення вимог за якими не потребувало жодних доказів їх обґрунтованості [2, с. 2]. Оскільки з усієї кількості договірних гарантій, які видавались на той час, щонайменше 80% були незалежними, сфера застосування УДГ суттєво звузилася [3, с. 558]. Крім того, хоча вимога надати судове чи арбітражне рішення була теоретично документарною вимогою, на практиці це означало, що бенефіціарам потрібно було в судовому чи арбітражному порядку доводити невиконання чи неналежне виконання принципалом своїх зобов'язань, що, по суті, суперечило основному призначенню гарантій виконання, яке полягало в забезпеченні бенефіціару швидкого грошового відшкодування [4, с. 6]. Насамкінець, банки, які видавали гарантії або резервні акредитиви, побоюючись постійних залучень до судової тяганини між їх клієнтами та бенефіціарами, намагались уникати використання УДГ [7, с. 229].

Включення до УДГ статті такого змісту можна пояснити намаганням розробників вирішити за її допомогою проблему недобросовісних вимог виконання гарантій. Однак, на думку Вільямса, у формулюванні ст. 9 УДГ чітко прослідковується вплив Великої Британії, де така форма гарантій визнавалася на той час традиційною та була найбільш поширеною [5, с. 8-9].

Серед інших причин, які перешкоджали універсальному поширенню УДГ, була відсутність у їх тексті положень, що дозволяли б бенефіціарам подовжувати строк дії гарантій [6, с. 13], а також надмірна загальність, неясність, фрагментарність і концептуальна недосконалість УДГ [26, с. 28].

У світлі загального невдоволення з УДГ Комітет лондонських і шотландських банкірів у 1985 р. подав на розгляд МТП проект Кодексу практики контрактних гарантій і порук. Ця ініціатива, разом із обмеженою поширеністю УДГ, спонукала МТП приступити до розроблення нового зводу правил щодо гарантій.

Наприкінці 80-х років минулого століття Банківська комісія та Комісія з комерційної практики МТП знову об'єднали

свої зусилля та створили робочу групу для підготовки правил. Цього разу ідея полягала в тому, щоб включити до нової редакції положення про прості (або безумовні чи незалежні) гарантії та зробити правила більш ґрунтовними і деталізованими, що сприяло б їх значно ширшому застосуванню на практиці [8, с. 1].

Головною складністю в процесі розроблення проекту стало узгодження інтересів банків, експортерів і розвинутих країн, що, як правило, були на боці принципала в гарантійних домовленостях, з інтересами імпортерів і країн, що розвиваються, які зазвичай виступали як бенефіціари [25, с. 191].

Так, найгостріші дискусії точилися навколо ст. 20 проекту, відповідно до якої в разі пред'явлення вимоги бенефіціару потрібно було надавати письмову заяву, яка містила підтвердження, що принципал порушив свої зобов'язання за основним договором. Відсутність консенсусу із зазначеного питання змусила робочу групу взагалі виключити цю статтю з тексту, однак наполягання обох комісій МТП сприяли її повторному включенню. Як компроміс було запроваджено можливість не застосовувати положення статті, якщо це прямо передбачалося умовами гарантії [26, с. 29].

У грудні 1991 р. уніфіковані правила було прийнято двома комісіями та підтримано МТП. У квітні наступного року відбулось офіційне опублікування Уніфікованих правил для гарантій за вимогою (далі – УГВ 458), які стали втіленням колективного знання та досвіду двох комісій МТП, її національних комітетів, професійних і комерційних асоціацій, а також окремих фахівців з усього світу та гармонічно доповнили надзвичайно успішні УЗП [8, с. 1].

Протягом перших років після прийняття УГВ 458 не мали широкої популярності та рідко застосовувалися на практиці [9, с. 458]. Як зазначив Елінгер, причини такого прохолодного ставлення не були достеменно зрозумілі. Одним із можливих пояснень було існування побоювання, що

УГВ 458 могли суперечити стандартним текстам гарантій, які використовувалися банками, або певним положенням, які банки чи бенефіціари хотіли б включати чи виключати з тексту гарантій. Однак, такі побоювання були безпідставними, оскільки самі УГВ 458 не містили зразків гарантій, а будь-які з їх положень могли бути виключені чи змінені в тексті гарантій за домовленістю сторін. Ще однією ймовірною причиною було несприйняття окремими банками низки країн ст. 20 УГВ 458, що начебто не узгоджувалася з концепцією незалежних гарантій на вимогу. Цей чинник теж був безпідставним, адже, по-перше, гарантії, що вимагали підтвердження невиконання зобов'язання, були розповсюдженою практикою та лише незначною мірою відрізнялися від незалежних гарантій; по-друге, ст. 20 чітко передбачала можливість виключення її положень при застосуванні УГВ 458 [26, с. 29]. Насамкінець, за твердженням банків, принципи та більшою мірою бенефіціари не вимагали інкорпорування цих правил, що призвело до їх обмеженого використання [10, с. 705].

Однак, незважаючи на початкову непопулярність УГВ 458, наприкінці 1990-х років ситуація почала змінюватися та згодом правила застосовувалися в усьому світі. Широкому міжнародному визнанню УГВ 458 у першу чергу посприяло прийняття правил Світовим банком та підтримання їх ЮНСІТРАЛ і провідними об'єднаннями в комерційній галузі, зокрема Міжнародною федерацією інженерів-консультантів тощо [11, с. 18]. Таким чином, УГВ 458 знадобилося понад десять років для досягнення одного з основних своїх завдань – універсального сприйняття та широкого застосування на практиці.

За 17 років використання (з 1992 по 2009 р.) УГВ 458 виявились надзвичайно успішним і надійним міжнародним інструментом, який застосовувався банками та комерційними підприємствами різних континентів і галузей промисловості. УГВ 458 були сприйняті міжнародними організаціями, міжнародними фінансовими

інституціями, регуляторами банківських систем, правотворцями та професійними федераціями. На відміну від попередньої редакції, УГВ 458 змогли відобразити реалії міжнародного ринку гарантій за вимогою та досягли найбільш прийняттого балансу інтересів усіх зацікавлених сторін [12, с. 1].

УГВ 458 були все ж першою, хоча і вдалою, конструктивною спробою МТП із кодифікації міжнародної практики незалежних гарантій, тому цілком закономірно містили певні недоліки. За час застосування їх положень виявилися проблемні аспекти, що потребували відповідних коригувань. Пропозиції та зауваження, які надходили від користувачів УГВ 458 до Спеціальної групи МТП по гарантіях (Спеціальна група МТП по гарантіях – постійний експертний орган, створений МТП у 2003 р. для моніторингу міжнародної практики у сфері гарантій), стали необхідним матеріалом для підготовки оновленої версії правил, потреба в якій була продиктована часом та еволюцією в практиці застосування гарантій [18, с. 12].

У 2007 р. вже традиційно під егідою Банківської комісії та Комісії з комерційної практики МТП розпочалася робота над новою редакцією УГВ. Утворена комісіями Робоча група, в якості дорадчого органу при якій діяла Спеціальна група МТП по гарантіях, за два з половиною роки підготувала п'ять ґрунтовних проєктів правил, кожен із яких був поданий для ознайомлення та висловлення пропозицій національним комітетам МТП. Більше 600 зводів коментарів, що надійшли від 50 країн, були детально вивчені та проаналізовані. Після затвердження членами обох комісій 3 грудня 2009 р. Виконавча рада МТП прийняла УГВ 758, які набрали чинності 1 липня наступного року [12, с. 1].

Більш ясні, чіткі та всеохоплюючі УГВ 758 одразу після вступу в силу почали набувати широкого міжнародного розповсюдження. Вони були повністю прийняті такими лідируючими світовими банками, як БНП Паріба (BNP Paribas), Дойче Банк (Deutsche Bank), Райффайзен Цент-

ральбанк Австрія (Raiffeisen Zentralbank Österreich AG), Банк Китаю (Bank of China) та Креді Аґріколь (Credit Agricole). У Великій Британії, де використання УГВ 458 було традиційно дуже низьким, нову редакцію охоче імплементували такі провідні фінансові установи, як Стандарт Чартеред Банк (Standard Chartered Bank) та Ейч-ес-бі-сі Банк (HSBC). Банки Італії, Туреччини та Єгипту зафіксували 50-відсоткове зростання застосування УГВ. У 2011 р. УГВ 758 також були підтримані Організацією Об'єднаних Націй, а Світовий банк і Міжнародна федерація інженерів-консультантів інкорпоровали їх до своїх форм банківських гарантій [13, с. 1].

Починаючи з 1960-х років, за деякий час до перших спроб МТП створити уніфікований міжнародний документ щодо незалежних гарантій, цим питанням активно цікавилась ЮНСІТРАЛ. Але одразу після того, як МТП приступила до розроблення проекту з підготовки відповідного зводу правил – УГВ, ЮНСІТРАЛ вирішила зупинити подальшу роботу в цьому напрямі й натомість допомогти МТП у реалізації її проекту. Однак, численні розбіжності в поглядах на окремі статті та відсутність консенсусу щодо концептуальних положень УГВ суттєво уповільнили цей процес. Коли по кількох роках озвек просування та фіналізації проекту все ще не було помітно, ЮНСІТРАЛ цілком виправдано прийняла рішення повернутися до опрацювання власних ініціатив. А на той час, коли робота з підготовки УГВ нарешті зрушила з місця, проект ЮНСІТРАЛ зайшов надто далеко, щоб від нього відмовлятися [14, с. 19]. Крім того, майбутній документ ЮНСІТРАЛ, на відміну від напрацьовань у рамках МТП, повинен був мати обов'язкову силу для держав, які до нього приєдналися би.

Таким чином, з 1998 до 1995 р. Робоча група ЮНСІТРАЛ із Міжнародної договірної практики працювала над підготовкою уніфікованого зводу правил для гарантій. Спочатку планувалося розробити модельний закон, що повинен був слугувати зразком для держав-учасниць у ході розроб-

лення ними відповідних національних законів (проект називався Уніфікований закон щодо міжнародних гарантій), однак згодом було вирішено надати документові статусу міжнародної конвенції прямої дії [15, с. 52].

Генеральна Асамблея ООН 11 грудня 1995 р. на своїй 50-й сесії резолюцією № 48 прийняла Конвенцію ООН про незалежні гарантії та резервні акредитиви (далі – Конвенція). Конвенція набрала чинності 1 січня 2000 р. після приєднання до неї п'ятої держави (Панама), як того вимагає її ст. 28 (Конвенція вступає в силу з першого дня місяця по закінченню одного року після дати здачі на зберігання п'ятої ратифікаційної грамоти чи документа про прийняття, затвердження чи приєднання). Станом на 2012 р. Конвенція набрала чинності для Білорусі, Габону, Екватору, Кувейту, Ліберії, Панами, Сальвадору й Тунісу.

Підтримка Конвенції лише вісьмома державами, жодна з яких не є провідною торговельною країною, яскраво свідчить про її непопулярність. Таку тотальну невдачу документа могли б спричинити різні чинники, однак, на думку Долана, найвагомішим стало включення до її положень правил щодо запобігання шахрайству, що суперечать принципу незалежності зобов'язання гаранта/емітента від основного договору [16, с. 19-21; 23].

Закріплення за гарантом/емітентом широких прав призупиняти платіж (пункт перший ст. 19), надання судам права видавати попередній наказ щодо заборони чи затримки здійснення платежу (ст. 20), а також установлення необхідності доводити бенефіціаром добросовісність своєї вимоги в першу чергу не задовольнили бенефіціарів. Прагнучи якомога меншого залучення до спірних та інших питань, пов'язаних із гарантіями та резервними акредитивами, банки теж виступили проти прийняття Конвенції, зазначені норми якої, безумовно, сприяли б розширенню їх участі [17, с. 20].

США підписали Конвенцію ще 11 грудня 1997 р., але досі її так і не ратифікува-

ли. Окрім зазначених вище причин, які не дали змоги Конвенції набути широкого світового розповсюдження та міжнародного визнання, небажання США приєднуватися до Конвенції також сприяли неузгодженості в ході переговорного процесу з підготовки її тексту, які так і не були усунуті [20, с. 4].

Справа в тому, що на перших етапах розроблення цього документа Робоча група прийняла рішення розглядати незалежні гарантії та резервні акредитиви як еквівалентні правові інструменти. Делегація США одразу висловила занепокоєння, що такий підхід не враховував існуючі між ними відмінності та принципово не узгоджувався з прийнятою американською правовою практикою, і натомість запропонувала врегулювати їх паралельно в окремих частинах Конвенції. Ця пропозиція зводилася до того, що документ мав бути поділений на три частини, перша з яких стосувалася б загальних положень, а друга і третя – незалежних гарантії і резервних акредитивів відповідно. Оскільки наповняння США були проігноровані, американці залишилися вкрай незадоволеними таким міжнародним документом [19, с. 864-867].

Станом на 1996 р. у міжнародному праві існувало декілька універсальних документів, що моли б регулювати резервні акредитиви, а саме УЗП, УГВ і Конвенція, однак жоден із них повною мірою не задовольняв США. Так, Конвенція була неприйнятною з наведених вище причин. УЗП, хоча й широко застосовувалися для резервних акредитивів, не зовсім підходили, оскільки із самого початку призначалися для документарних акредитивів і не містили спеціальних положень щодо резервних акредитивів. УГВ ж були розроблені не для резервних акредитивів, а для їх європейського еквівалента – незалежних гарантії, що не були популярними на американському ринку [21, с. 1873-1875].

Зважаючи на наведені вище обставини, а також ураховуючи нагальну необхідність у прийнятті універсального спеціалізованого документа для резервних акре-

дитивів, Державний департамент США звернувся до банківських спеціалістів у цій сфері з відповідною пропозицією. У результаті, розташований у США Інститут міжнародного банківського права та практики, за підтримки Міжнародної асоціації фінансових послуг, приступив до розроблення проекту з підготовки правил для американського ринку резервних акредитивів [24, с. 836].

Протягом п'ятирічного періоду Інститут міжнародного банківського права та практики опрацьовував величезний масив коментарів і пропозицій, що надходили від окремих спеціалістів, банків, національних і міжнародних об'єднань. Комісія банківської техніки та практики МТП зі свого боку сформулила тимчасову Робочу групу, яка допомагала в реалізації цього проекту. Для забезпечення його послідовності та відповідності з Конвенцією до роботи активно долучився і Секретаріат ЮНСІТРАЛ [22, с. 2].

У підсумку, кульмінацією цієї ініціативи стало створення Правил міжнародної практики резервних акредитивів (далі – Правила 98), прийнятих Міжнародною асоціацією фінансових послуг і поданих на затвердження МТП. Хоча Банківська комісія МТП і не виступала ініціатором цього проекту, 6 квітня 1998 р. вона підтримала Правила 98, які набрали чинності 1 січня наступного року [23, с. 4].

Правила 98 були прийняті провідними банками США та згодом набули широкого світового визнання [10, с. 704].

Висновки

Отже, у результаті тісної співпраці та консолідованості зусиль міжнародною спільнотою було вироблено кілька уніфікованих документів для незалежних гарантії, як звичаєвого, так і обов'язкового характеру, які стандартизували та систематизували міжнаціональні норми та практику застосування незалежних гарантії і заклали надійний фундамент для однозначності застосування незалежних гарантії у світовій комерційній діяльності.

Характерні особливості незалежних га-

рантій в окремих регіонах світу та відсутність консенсусу з ключових питань при розробленні уніфікованих документів для їх регулювання призвели до виникнення кількох незалежних міжнародно-правових джерел у цій сфері, що застосовуються одночасно з різною інтенсивністю на ок-

ремих континентах. Запропонований світовій спільноті універсальний документ для регулювання незалежних гарантій використовується лише обмеженим колом держав і без відповідних коригувань навряд чи набуде широкої популярності в найближчому майбутньому.

Список використаних джерел

1. Parsons P.J. Commercial Law Note: ICC (International Chamber of Commerce) Uniform Rules for Contract Guarantees // *Australian Law Journal*, 53, 1979.
2. ICC Publication No. 325, 1978.
3. Campbell D. Remedies for International Sellers of Goods – III // *Lulu.com*, 2009.
4. Goode R. Guide to the ICC Uniform Rules for Demand Guarantees // *ICC Publication No. 510*, 1992.
5. Williams K.P. On Demand and Conditional Performance Bonds, *Journal of Business Law*, 1981.
6. Kozolchyk B. Bank Guarantees and Letters of Credit: Time for a Return to the Fold // *University of Pennsylvania Journal of International Business Law*, Vol. 11, Issue 1, 1989, pp. 1-80.
7. Dohm J. Les Garanties Bancaires dans le Commerce International, 1986.
8. ICC Publication No. 458, 1992.
9. Turner P.S. New Rules For Standby Letters of Credit : The International Standby Practices // *Banking and Finance Law Review*, 1999.
10. Ellinger E.P. British Business Law : Banking Law // *Journal of Business Law*, 2005.
11. Affaki G. On Revising the Uniform Rules for Demand Guarantees (URDG) // *ICC's DCInsight*, 2007.
12. ICC Publication No. 758, 2010.
13. Happy 20th birthday URDG! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tradefinancemagazine.com/Article/2959195/Happy-20th-birthday-URDG.html> – Заголовок з екрана.
14. Goode R. Abstract Payment Undertakings in International Transactions // *Brooklyn Journal of International Law*, XXII, 1996.
15. Овсейко С.В. Комментарий к Конвенции ООН о независимых гарантиях и резервных акредитивах / С.В. Овсейко // *Банковское право*, №3, 2001.
16. Dolan J.F. The UN Convention on International Independent Undertakings: Do States With Mature Letter-of-Credit Regimes Need It? // *Banking and Finance Law Review*, 1998.
17. Fayers R. Developments Concerning the «Accounting Principle» // *ICC's DCInsight*, 2006.
18. Goode R., Affaki G. Guide to ICC Uniform Rules for Demand Guarantees // *ICC Publication No. 702*, 2011.
19. Bergsten E.E. New Regime for International Independent Guarantees and Stand-by Letters of Credit: The UNCITRAL Draft Convention on Guaranty Letters // *International Lawyer*, Vol. 27, Issue 4, 1993, pp. 859-880.
20. United Nations Commission on International Trade Law, Working Group Documents // A/CN.9/WG.II/WP.77 – Independent guarantees and stand-by letters of credit : proposal of the United States of America, 1992.
21. Dolan J.F. Analyzing Bank Drafted Standby Letter of Credit Rules, The International Standby Practice (ISP98) // *Wayne Law Review*, Vol. 45, Issue 4, 2000, pp. 1865-1902.
22. ICC Publication No. 590, 1998.
23. Byrne J.E. New Rules for Standby Letters of Credit : The International Standby Practices/ISP98 // *Business Credit*, 1998.
24. DeLy F. UN Convention on Independent Guarantees and Stand-by Letters of Credit // *International Lawyer*, 1999, pp. 831-846.
25. Goode, R. (1992). «The new ICC uniform rules for demand guarantees». *Lloyds Maritime and Commercial Law Quarterly*, 190-206.
26. Bertrams R. Bank Guarantees in International Trade: The Law and Practice of Independent (First Demand) Guarantees and Standby Letters of Credit in Civil Law and Common Law Jurisdictions // *Kluwer Law International*, 3 ed, 2004.

Правові особливості захисту прав співвласників

А.М. Сичевська

аспірант,
Київський університет
права НАН України

Науковий керівник
О.С. Харченко

кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
цивільного та трудового
права,
Київський університет
права НАН України

У статті розглянуто проблему захисту права власності співвласників. Проведено дослідження теоретичних питань і судової практики. Основну увагу приділено аналізу способів захисту права власності співвласників.

В статье рассмотрена проблема защиты права собственности совладельцев. Проведено исследование теоретических вопросов и судебной практики. Основное внимание уделено анализу способов защиты права собственности совладельцев.

In the scientific article the problem of protection of property rights owners. The research of theoretical issues and litigation. Main attention is paid of analysis methods of protection of property owners.

Ключові слова: співвласники, способи захисту, власність.

Постановка проблеми

Відносини між співвласниками майна повинні характеризуватись узгодженістю та взаємним урахуванням інтересів, між ними існує певна залежність у сфері здійснення права спільної власності та розпорядження належним їм майном. Як результат, мають місце спори, частина яких вирішується шляхом взаємних поступок і домовленостей, зокрема, шляхом укладення нотаріально посвідчених договорів, а частина потребує розв'язання в судовому порядку. Спеціальні норми про право спільної власності містяться в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), Господарському кодексі України, Сімейному кодексі України (далі – СК України), Земельному кодексі України (далі – ЗК України) та інших нормативно-правових актах. Є своя специфіка у відносинах спільної власності залежно від суб'єктного складу: юридичних осіб, коли виникає спільність майна засновників та учасників, наприклад, господарських товариств чи фермерських господарств, на правовий режим майна якого впливають сімейні правовідносини між його членами, сторін договору про спільну діяльність, зокрема, створення простого товариства, коли спільна діяльність здійснюється на основі об'єднання вкладів учасників із метою одержання прибутку або досягнення пев-

ної мети, фізичних осіб-подружжя, членів особистого селянського господарства тощо. Вказане підтверджує актуальність проблематики дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремим аспектам захисту прав співвласників приділяли увагу у своїх працях такі вчені, як М.І. Брагінський, О.В. Дзера, І.О. Дзера, Н.С. Кузнєцова, З.В. Ромовська, Я.М. Шевченко, О.С. Харченко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Основну увагу в наукових дослідженнях приділено загальним положенням про спільну власність. Разом з тим існує потреба у виділенні особливостей захисту прав співвласника залежно від специфіки їх правового статусу та правового режиму належного їм майна, що впливає з положень різних галузей права (цивільного, господарського, сімейного, аграрного).

Формулювання цілей статті

У статті буде досліджено питання способів захисту, які передбачені чинним законодавством для захисту права власності співвласників.

Виклад основного матеріалу дослідження

Згідно з частиною третьою ст. 357 ЦК України [11], у разі, якщо співвласни-

ку неможливо надати у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його частці у праві спільної часткової власності, він має право вимагати від інших співвласників, які володіють і користуються спільним майном, відповідної матеріальної компенсації. Така можливість знайшла своє закріплення лише у ЦК України, у Цивільному кодексі Української РСР (далі – ЦК УРСР) 1963 р. (ст. 115) її не було, натомість можливим було надання грошової компенсації у випадку неможливості поділу спірного майна в натурі [12]. Аналізована норма ЦК України є більш широкою за змістом. Окрім грошей, власнику у якості компенсації може бути надано річ (рухома, нерухома), майнове право тощо, у розмірі, що відповідає його частці у майні. При цьому обов'язковою є згода такого власника на отримання компенсації.

Згідно з частиною четвертою ст. 362 ЦК України в разі продажу частки у праві спільної часткової власності з порушенням переважного права купівлі співвласник може пред'явити до суду позов про переведення на нього прав та обов'язків покупця. Одночасно позивач зобов'язаний внести на депозитний рахунок суду грошову суму, яку за договором повинен сплатити покупець. До таких вимог застосовується позовна давність в один рік (ЦК УРСР 1963 р. закріплював позовну давність у три місяці). Так, І.О. Дзера цілком слушно підкреслює, що прийняттю рішення про переведення прав та обов'язків повинно передувати прийняття рішення про визнання договору купівлі-продажу частки в спільній власності недійсним у частині умов про особу покупця та інших умов, пов'язаних із особою покупця [2, с. 132].

Відповідно до частини першої ст. 365 ЦК України право особи на частку в спільному майні може бути припинене за рішенням суду на підставі позову інших співвласників, якщо:

- 1) частка є незначною і не може бути виділена в натурі;
- 2) річ є неподільною;

3) спільне володіння і користування майном є неможливим;

4) таке припинення не завдасть істотної шкоди інтересам співвласника та членам його сім'ї.

Майже аналогічно вирішується це питання в Російській Федерації. Так, згідно з частиною четвертою ст. 252 Цивільного кодексу РФ у випадках, якщо частка власника є незначною, не може бути реально виділена і він не має значного інтересу у використанні спільного майна, суд може і за відсутності згоди цього власника зобов'язати інших учасників часткової власності виплатити йому компенсацію [3].

Значна кількість позовів пов'язана з неможливістю в нотаріальному порядку визначити розмір часток у спільній власності при його спадкуванні, при визнанні особи безвісно відсутнім тощо. Так, у справі № 2-1605/11 від 12 травня 2011 р. Зарічний районний суд м. Суми встановив, що позивачі є співвласниками квартири АДРЕСА_1. 07.05.2008 року помер один із співвласників – ОСОБА_4, який був чоловіком ОСОБА_1, а також батьком ОСОБА_2 та ОСОБА_3. За життя ОСОБА_4 склав заповіт на користь дружини. Оскільки інший співвласник – ОСОБА_5 з 1998 р. у спірній квартирі не проживає, а з 2000 р. його було визнано судом безвісно відсутнім, що позбавляє позивачів можливості в нотаріальному порядку вирішити питання про визначення їх часток у праві власності, просять ухвалити рішення про визначення часток співвласників у праві спільної власності на житло. Окрім того, ОСОБА_1 просить визнати право власності на 1/5 частину квартири в порядку спадщини після смерті чоловіка – ОСОБА_4. Суд дійшов висновку про наявність підстав для поновлення спадкових і майнових прав позивачів шляхом ухвалення рішення про визначення часток співвласників у праві спільної власності на житло. Окрім того, визнав за ОСОБА_1 право власності на 1/5 частину квартири в порядку спадщини після смерті її чоловіка [4].

Спеціальним законодавством також встановлюються правила захисту права спільної власності. Так, як впливає зі змісту ст. 88 ЗК України [7], учасник спільної часткової власності може пред'являти позов про володіння, користування та розпорядження земельною ділянкою, що перебуває у спільній частковій власності у разі відсутності згоди з цього питання між співвласниками (ч. 1), вимагати виділення належної співвласнику частки зі складу земельної ділянки як окремо, так і разом з іншими учасниками, які вимагають виділення, а в разі неможливості такого виділення – вимагати відповідної компенсації (ч. 3), право вимагати у володіння, користування частини спільної земельної ділянки, що відповідає розміру належної йому частки (ч. 4), у разі порушення права переважної купівлі частки (ч. 6) – подати позов про переведення прав покупця. Зі змісту ч. 5 ст. 89 ЗК України впливає право про пред'явлення позову про поділ земельної ділянки, яка є у спільній сумісній власності.

Як правило, при вирішенні спорів, пов'язаних із встановленням часток у спільному майні та встановленням порядку користування земельною ділянкою, на якій таке майно знаходиться, призначається судово експертиза. Так, згідно з рішенням Замостянського районного суду м. Вінниці від 6 вересня 2011 р. [4] при вирішенні спору, суд дослідив матеріали проведеної експертизи № 1030, їх варіанти та взяв до уваги варіант № 4 висновку № 1030 судової будівельно-технічної експертизи Подільського центру судових експертиз від 28 липня 2011 р., відповідно до якого пропонується встановлення порядку користування земельною ділянкою, який суд вважає найбільш реальним, таким, що повністю відповідає ідеальним часткам співвласників і порядку користування земельною ділянкою, і в повній мірі буде відповідати потребам співвласників та не буде порушувати охоронювані законом їх інтереси та права, сторони не заперечували. У справі № 2-2700/11 від 15 липня 2011 р. [4] Суворовський районний суд

м. Херсона, задовольняючи позов, виходив із того, що варіант встановлення реальних часток співвласників у будинку та визначення порядку користування земельною ділянкою згідно з технічною експертизою від 4 липня 2011 р. не суперечить технічним нормам, архітектурним, будівельним, санітарним і протипожежним правилам, не порушує інтереси співвласників будинку й складений за фактичним користуванням земельною ділянкою сторонами по справі та врахував визнання позову відповідачем.

Відповідно до частини четвертої ст. 369 ЦК України правочин щодо розпорядження спільним майном, учинений одним із співвласників, може бути визнаний судом недійсним за позовом іншого співвласника у разі відсутності у співвласника, який учинив правочин, необхідних повноважень. Законодавець окремо не визначає, у який спосіб та на яких умовах співвласники повинні уповноважити одного з них на вчинення правочинів щодо розпорядження спільним майном, обмежуючись закріпленням права на таке уповноваження. Тому повинні застосовуватися положення цивільного законодавства про представництво, зокрема, представництво, що ґрунтується на договорі, а конкретні умови здійснення такого представництва повинні відображатись у договорі і/або у виданій на його підставі довіреності. Загальні правила розпорядження майном, що є у спільній сумісній власності, закріплені в частинах другій і третій ст. 369 ЦК України.

Як впливає зі ст. 366 ЦК України кредитор співвласника майна, що є у спільній частковій власності, у разі недостатності у нього іншого майна, на яке може бути звернене стягнення, може пред'явити позов про виділ частки із спільного майна в натурі для звернення стягнення на неї (ч. 1). У разі неможливості виділу в натурі частки із спільного майна або заперечення інших співвласників проти такого виділу кредитор має право вимагати продажу боржником своєї частки у праві спільної часткової власності з направленням суми

виторгу на погашення боргу (ч. 2), а у разі відмови боржника від продажу своєї частки у праві спільної часткової власності або відмови інших співвласників від придбання частки боржника кредитор має право вимагати продажу цієї частки з публічних торгів або переведення на нього прав та обов'язків співвласника-боржника, з проведенням відповідного перерахунку. Відповідно, для захисту своїх прав від вимог кредитора одного із співвласників, співвласники можуть подати позов чи заперечення проти виділу в натурі частки із спільного майна (ч. 1).

Таким же чином урегулюється питання щодо майна, що є у спільній сумісній власності [11, ч. 1 ст. 371]. Додатково слід урахувати положення СК України. Зокрема, за зобов'язаннями одного з подружжя стягнення може бути накладено лише на його особисте майно і на частку у праві спільної сумісної власності подружжя, яка виділена йому в натурі за умови, якщо судом встановлено, що договір був укладений одним із подружжя в інтересах сім'ї і те, що було одержане за договором, використано на її потреби. А при відшкодуванні шкоди, завданої злочином одного з подружжя, стягнення може бути накладено на майно, набуте за час шлюбу, якщо рішенням суду встановлено, що це майно було придбане на кошти, здобуті злочинним шляхом [9, ст. 73].

Узагалі правовому режиму майна подружжя законодавець відводить особливе місце. Так, згідно з частиною третьою ст. 368 ЦК України майно, набуте подружжям за час шлюбу, є їхньою спільною сумісною власністю, якщо інше не встановлено договором або законом. Відповідні положення закріплено також у ст. 60 СК України. Існуючий в Україні режим спільної власності подружжя може бути названий режимом обмеженої спільності або спільності придбань, оскільки спільним стає тільки майно, придбане подружжям у період шлюбу. У такий спосіб законодавець зберіг випробувані часом принципові положення, що вироблялись у вітчизняному сімейному праві протягом десятиріч [8,

с. 38]. Встановлює законодавець правила щодо спільного майна окремих категорій осіб. Так, відповідно до частини другої ст. 52 ЦК України фізична особа-підприємець, яка перебуває у шлюбі, відповідає за зобов'язаннями, пов'язаними з підприємницькою діяльністю, усім своїм особистим майном і часткою у праві спільної сумісної власності подружжя, яке належатиме їй при поділі цього майна.

На відміну від ЦК України, Цивільний кодекс Російської Федерації містить більше коло норм, що стосуються регулювання відносин стосовно окремих суб'єктів спільної сумісної власності: ст. 256 регулює питання спільної власності подружжя, ст. 257 – спільної власності фермерського господарства, ст. 259 – власності господарського товариства або кооперативу, створеного на базі майна фермерського господарства [3].

Слід акцентувати увагу на тому, що на більшість відносин, пов'язаних із спільною власністю, поширюються не лише норми ЦК України. Так, щодо частини другої ст. 372 ЦК України, яка передбачає, що в разі поділу майна, що є у спільній сумісній власності, вважається, що частки співвласників у праві спільної сумісної власності є рівними, якщо інше не встановлено домовленістю між ними або законом. За рішенням суду частка співвласника може бути збільшена або зменшена з урахуванням обставин, які мають істотне значення. При цих відносинах ураховуються норми і сімейного законодавства щодо поділу та виділу частки зі спільної сумісної власності подружжя, положення укладених між подружжям договорів, наприклад, шлюбного договору. Подружжя може укласти договір про поділ спільного майна, правова природа, форма та зміст якого останнім часом є предметом уваги науковців [1, с. 75]. При здійсненні права спільної власності та розпорядженні спільним майном фермерського господарства враховуються положення Закону України «Про фермерське господарство», особистого селянського господарства – Закону України «Про особисте селянське господарство»

тощо. Разом з тим вказані нормативно-правові акти майже не містять положень щодо порядку володіння і поділу майна, відповідальності членів фермерського господарства чи особистого селянського господарства за зобов'язаннями, а, отже, при виникненні відповідних відносин, застосовуватимуться положення цивільного законодавства за виключенням випадків, коли є спеціальна норма. Так, частина друга ст. 23 Закону України «Про фермерське господарство» передбачено, що якщо фермерське господарство успадковується двома або більше спадкоємцями, то земельна ділянка поділу не підлягає, якщо в результаті її поділу утвориться хоча б одна земельна ділянка менше мінімального розміру, встановленого для цього регіону. Науково обгрунтовані регіональні мінімальні розміри земельних ділянок визначаються центральним органом виконавчої влади з питань аграрної політики України та Українською академією аграрних наук і затверджуються Кабінетом Міністрів України [5]. Верховний Суд України також звертає увагу на необхідність урахування при цьому постанови Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 1908 «Про затвердження мінімальних розмірів земельних ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується» [10, п. 22-1].

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про особисте селянське господарство» земельні ділянки особистого селянського господарства можуть бути власністю однієї особи, спільною сумісною власністю

подружжя та спільною частковою власністю членів особистого селянського господарства відповідно до закону. Членам особистого селянського господарства земельні частки (паї) можуть виділятися в натурі (на місцевості) єдиним масивом у спільну часткову власність і спільну сумісну власність (подружжя) відповідно до закону. Згідно зі ст. 6 цього закону майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, може бути власністю однієї особи, спільною частковою або спільною сумісною власністю його членів відповідно до закону [6].

Висновки

Отже, законодавство України, яке регулює відносини захисту прав співвласників, характеризується різногалузевою спрямованістю, наявністю норм, що закріплюють особливості правового режиму спільного майна окремих категорій осіб, як-то: подружжя, члени фермерського господарства тощо – чи особливості об'єктного складу як, наприклад, земельна ділянка. Законодавець встановлює різні способи захисту прав співвласника, однак, окрім загальних, найбільшого поширення набувають позови про поділ спільної власності, про виділ частки у спільній власності, про встановлення порядку користування спільним майном. Разом з тим законодавцем у недостатньому обсязі приділено увагу особливостям здійснення та захисту прав окремих категорій співвласників, що потребує продовження наукових розробок у цьому напрямі та відповідної активізації законотворчої діяльності.

Список використаних джерел

1. Антошкіна А. Договір про поділ майна подружжя, що є об'єктом права спільної сумісної власності / А. Антошкіна // Право України. – 2005. – № 8. – С. 75-78.
2. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / І.О. Дзера. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 255 с.
3. Гражданский кодекс Российской Федерации : Официальный интернет-портал правовой информации. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102032944&intelsearch=%E3%F0%E0%E6%E4%E0%ED%F1%EA%E8%E9+%EA%EE%E4%E5%EA%F1+%F0%EE%F1%F1%E8%E9%F1%EA%EE%E9+%F4%E5%E4%E5%F0%E0%F6%E8%E8>
4. Єдиний державний реєстр судових рішень України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua>

5. Закон України «Про фермерське господарство» від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 363.
6. Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15 травня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 29. – Ст. 232.
7. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3. – Ст. 27.
8. Некрасова О. Деякі аспекти застосування цивільного законодавства при здійсненні права власності подружжя / О. Некрасова // Юридична Україна. – 2007. – № 2. – С. 38-40.
9. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21. – Ст. 135.
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ» від 16 квітня 2004 р. № 7 // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 6. – Ст. 22.
11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
12. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1966. – № 46. – Ст. 284.
13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження мінімальних розмірів земельних ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується» від 10 грудня 2003 р. № 1908 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 51. – Том 1. – Ст. 181.

Ознаки та підстави виникнення солідарних зобов'язань як різновиду цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб

Д.В. Трут

ад'юнкт,
Національна академія
внутрішніх справ

Науковий керівник
В.Л. Мусіяка,
кандидат юридичних наук,
професор,
Національний університет
«Києво-Могилянська
Академія»

У статті досліджено визначення ознак, сутності та підстав виникнення солідарних зобов'язань як різновиду цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб.

В статье исследованы определения характеристики, сути и оснований возникновения солидарных обязательств как разновидности гражданско-правовых обязательств с множественностью лиц.

A research of the characteristics, nature and grounds of joint and several obligations as a kind of civil obligations of plurality of persons.

Ключові слова: солідарні зобов'язання, солідарні боржники та/або кредитори, єдність предмета зобов'язання, множинність зв'язків, підстави виникнення солідарності.

Постановка проблеми

Свого часу, досліджуючи природу цивільно-правових відносин зобов'язального типу, М. Плянйоль зазначив, що вивчення солідарності є однією з найважливіших частин теорії зобов'язань [12, с. 230]. Очевидно, що солідарні зобов'язання є кінцем цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб і тим різновидом, який найбільш яскраво демонструє всю суть правовідносин зобов'язального типу ускладнених такою множинністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Загалом, окреслені питання досліджували такі відомі вчені, як К.Н. Анненков, О.С. Іоффе, Р.А. Майданик, Д.І. Мейер, Л.Ж. Морандьєр, І.Б. Новицький, С.В. Сарбаш, В.І. Синайський, І.П. Чиріхін, Г.Ф. Шершеневич та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Недостатньо дослідженими є питання, пов'язані з сутністю, ознаками, підставами виникнення та особливостями виконання солідарних зобов'язань.

Формулювання цілей статті

Метою статті є з'ясування та досліджен-

ня ознак, сутності солідарних зобов'язань, а також підстав виникнення цього різновиду правовідносин, ускладнених множинністю осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження

Солідарні зобов'язання регулюються Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) доволі опосередковано, розкриваючи такі поняття, як «солідарна вимога» та «солідарний обов'язок» (статті 541-544).

На підставі положень ЦК України можна зробити висновок, що солідарні зобов'язання – це різновид цивільно-правових зобов'язань із множинністю осіб, які характеризуються тим, що в разі солідарної вимоги кредиторів (солідарних кредиторів) кожний із них має право пред'явити боржникові вимогу в повному обсязі, а в разі солідарного обов'язку боржників (солідарних боржників) кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо.

Солідарна множинність може утворитися як на стороні кредитора, так і на стороні боржника. Якщо ж солідарна множинність утвориться на обох сторонах одночасно,

то в такому зобов'язанні кожен із кредиторів може вимагати виконання у повній мірі від кожного боржника (змішана солідарна множинність) [6, с. 71].

Відтак, солідарні зобов'язання слід розглядати та аналізувати через призму активної, пасивної та змішаної множинності, тобто залежно від того, на стороні боржника чи кредитора така множинність виникла.

У разі солідарних активних зобов'язань право вимоги належить солідарно двом або більше суб'єктам (особам), кожен із яких має право вимагати виконання зобов'язання в повному обсязі, а виконання боржником такого зобов'язання одному з кредиторів у повному обсязі звільняє боржника від виконання решті солідарних кредиторів (ст. 542 ЦК України). Таким чином, головною ознакою солідарної активної множинності є наявність права солідарної вимоги у двох чи більше солідарних кредиторів.

У разі солідарних пасивних зобов'язань має місце обов'язок двох або більше суб'єктів (осіб) щодо виконання зобов'язання в цілому. При цьому кредитор має право вимагати його виконання частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо, а виконання зобов'язання в повному обсязі одним із боржників припиняє обов'язок решти солідарних боржників перед кредитором (ст. 543 ЦК України). Відтак, солідарні пасивні зобов'язання характеризуються наявністю солідарного обов'язку двох чи більше солідарних боржників.

Характеризуючи значення солідарних зобов'язань, Ф.К. Савінї вказує, що солідарне зобов'язання є перевагою для кредитора й обмеженням для боржника [13, с. 249]. Дійсно, пасивна солідарність дає кредиторіві право вибрати найбільш зможного боржника, маючи інших у запасі. Солідарність же активна дозволяє всім кредиторам отримати вигоду від виконання [15, с. 15].

При цьому, як правильно вказує С.В. Сарбаш, не може відбуватися множен-

ня самого предмета зобов'язання, у тому сенсі, що за пасивної множинності – боржник, виконавши зобов'язання в цілому одному кредитору, не буде виконувати те саме зобов'язання іншому; чи за активної множинності – кредитор не може прийняти виконання зобов'язання в цілому від одного боржника, а потім ще раз те саме від іншого [15, с. 15].

Такий висновок С.В. Сарбаша пояснюється головною ознакою солідарного зобов'язання – єдністю предмета такого зобов'язання. Відтак, виконання зобов'язання зроблене одним із солідарних боржників, призводить до припинення зобов'язання та звільняє інших боржників від такого виконання. Іншими словами, всі солідарні боржники зобов'язуються щодо одного і того ж: «*eadem res, eadem rescupia*», говорять древні тексти [12, с. 235]. Наслідком єдності предмета солідарного зобов'язання є наявність права кредитора звернутися за виконанням до будь-кого з солідарних боржників в повному обсязі, або в частині в будь-якій послідовності.

Хоч предмет зобов'язання один, але це не означає, що обов'язки окремих пасивних суб'єктів або права активних не можуть розрізнятися: обов'язок одного може бути простим, другого – умовним, третього – забезпечений неустойкою або заставою [19, с. 206].

Відтак, іншою ознакою солідарних зобов'язань є множинність зв'язків – кожен солідарний боржник/кредитор зв'язаний особливим і незалежним від інших юридичним зв'язком. Як правильно вказує Р.А. Майданник, цей зв'язок може підлягати знищенню, у той час як інші зв'язки зберігають силу; він може припинитися, у той час, як інші продовжують існувати; він може бути умовним або строковим, у той час, як інші безумовні та не мають строку [7, с. 709].

Проявом множинності зв'язків буде питання про те, чи є зобов'язання дійсним. Це питання повинно розглядатися щодо кожного боржника окремо. Зобов'язання одного боржника може підлягати виз-

нанню недійсним з приводу обману чи неповноліття, без впливу на дійсність зобов'язання інших боржників [5, с. 65]. Іншим проявом множинності зв'язків є цивільно-процесуальна незалежність боржників – якщо один із солідарних боржників укладе мирову угоду з кредитором, то вона не має відношення до інших, така угода не зв'язує інших і вони не можуть захищатися нею проти кредитора [12, с. 245].

Приклад прояву множинності зв'язків може бути наступне: обов'язок одного з солідарних боржників буде забезпеченим неустойкою, порукою, заставою, а обов'язок іншого забезпеченим не буде.

Французькі вчені виділяють також інші ознаки солідарних зобов'язань, що не є властивими за ЦК України, та вказують, що солідарні боржники представляють одне одного і зв'язані взаємною порукою [4, с. 444-445; 8, с. 641; 12, с. 241].

Необхідно зазначити, що ознаки та особливості солідарних зобов'язань можна характеризувати за різними критеріями. Основним критерієм є характеристика особливостей виконання солідарних зобов'язань залежно від того, на чий стороні виникла множинність осіб, що у свою чергу є самостійним предметом аналізу та дослідження. Єдність предмета зобов'язання та множинність зв'язків є тими двома китами – основоположними ознаками, на основі яких побудована сутність солідарних зобов'язань.

Певні розбіжності стосовно природи солідарних зобов'язань існують у питанні єдності солідарного зобов'язання в цілому. Одні автори (Н. Дювернуа, Л.Ж. Морандьєр, Ф. Бернгейт, І. Колер, Д.І. Мейєр, А.А. Павлов та інші) вважають, що солідарне зобов'язання не відзначається єдністю, що насправді тут має місце множинність зобов'язань. Як зазначає Л.Ж. Морандьєр – існує стільки окремих зобов'язань, скільки є боржників, але предмет усіх цих зобов'язань один і той же [8, с. 638]. Німецькі науковці також вважають, якщо зобов'язались декілька осіб, то існує декілька зобов'язальних

відносин, і при цьому всі ці зобов'язальні відносини ведуть до однієї цілі та спрямовані на одне й те ж задоволення вимог [3, с. 227-228].

Інші автори (О.С. Іоффе, М.І. Брагінський, І.Б. Новицький, С.В. Сарбаш, І.Н. Трепіцин, Г.Ф. Шершеневич та інші) дотримуються протилежної думки: тут, незважаючи на подільність об'єкта і множинність осіб, має місце єдине та ціле зобов'язання [17, с. 62].

У вирішенні цього питання слід звернутися до положень ЦК України. Так, відповідно до ч. 2 ст. 510 ЦК України у зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно кілька осіб. Відповідно ж до ст. 540 ЦК України «якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників...» [1]. Таким чином, ЦК України чітко стоїть на позиції єдності солідарного зобов'язання.

На нашу думку, розбіжності в поглядах з цього приводу зумовлені в першу чергу певними розбіжностями в законодавчому регулюванні, а також правових доктринах Франції та ФРН – з одного боку, і України та Російської Федерації – з іншого. Хоча в процесі розроблення цивільного законодавства за основу завжди брали французький і німецький досвід – це зовсім не означало, що норми, які регулюють цивільно-правові зобов'язання з множинністю осіб, а також норми ЦК України загалом, сліпо переписували чи запозичували. Незважаючи на певні недоліки та прогалини цивільного законодавства України, розробники ЦК намагалися комплексно врахувати як зарубіжний, так і вітчизняний досвід, а також ті наукові позиції, які сформувались та утвердились у радянській і дореволюційній цивілістиці.

Тому, говорячи про українську цивільно-правову доктрину, не повинно викликати сумнівів правильність другої точки зору, яка вказує на єдність зобов'язання, оскільки не слід плутати поняття «зобов'язання» і «обов'язок», унаслідок чого можуть робитися некоректні висновки. Будь-яке правовідношення (у тому числі й

зобов'язальне) має свій склад (юридичний факт, юридичний зміст, суб'єкти, об'єкт). Юридичний зміст складається з прав і обов'язків суб'єктів. В одному правовідношенні (зобов'язанні) на стороні боржника та/або кредитора може бути декілька суб'єктів, які мають права та обов'язки. Одні права й обов'язки в суб'єктів тотожні, інші різняться, але правовідношення (зобов'язання) є єдиним.

Цієї ж логіки дотримується ЦК України, який вказує, що сторін у зобов'язанні завжди дві – боржник і кредитор, але на стороні боржника та/або кредитора може бути декілька осіб, які мають, що найважливіше, спільний і єдиний предмет зобов'язання, а також спільну ціль – задоволення вимог за відповідним зобов'язанням.

Якби було навпаки, як вказують німецькі та французькі автори, то кожен із боржників у такому разі повинен виконувати зобов'язання в повній мірі: спочатку один солідарний боржник сплачує борг повністю, а потім інший – також повністю (або вони б сплачували одночасно, але також кожен у повній мірі). Іншими словами, відбувалося б множення зобов'язання, адже «скільки суб'єктів – стільки ж і зобов'язань». Як бачимо, така позиція є не зовсім коректною, зважаючи на цивільне законодавство України. Слід розглядати природу солідарних зобов'язань (і не лише солідарних) глибше, звертаючись за допомогою до теорії права з питань теорії правовідносин.

Сакае Вагацума та Тору Ариідзумі вказують, що схожа полеміка є і в японській цивілістичній науці, та все ж підтримують ту точку зору, що тут має місце сукупність зобов'язань, оскільки ЦК Японії прямо передбачає можливість установаження права майнового забезпечення або поруки стосовно лише одного з солідарних боржників (ст. 464 ЦК Японії) [14, с. 299].

Утім, на нашу думку, цей аргумент підтверджує скоріше наявність ознаки множинності зв'язків у солідарному зобов'язанні, а не наявності декількох сукупних зобов'язань. Тобто, один із боржників у такий спосіб гарантував виконан-

ня зобов'язання в разі звернення до нього вимоги з боку кредитора.

Не може діяти й аргумент А.А. Павлова, який, обстоюючи точку зору наявності множинності зобов'язань, вказує, що самостійність кожного з солідарних зобов'язань означає також, що судові рішення, винесені на основі спору кредитора й одного з боржників – не має сили для інших [11, с. 74-75].

На нашу думку, тут необхідно розрізняти принципи цивільного процесуального права і цивільного права, а також цивільно-процесуальні правовідносини щодо вирішення спору та цивільні солідарні правовідносини. Це твердження немає жодного відношення до характеристики єдності (чи відсутності такої єдності) цивільно-правового солідарного зобов'язання. Тим більше, що рішення суду хоч і не поширюється на інших боржників, які в процесі участі не брали, але в будь-якому разі матиме правові наслідки для таких боржників.

Так, І. Чиріхін правильно зазначав, що частка солідарності за зобов'язанням і самого зобов'язання може бути не однакою, тому й припинення солідарності в ньому може іноді не співпадати з припиненням самого зобов'язання [18, с. 84].

Підстави ж виникнення солідарної множинності необхідно характеризувати за джерелом їх установаження. До таких джерел належать закон і договір (ст. 541 ЦК України) [1]. Слід однак зауважити, що тільки в ЦК України солідарність зобов'язання передбачена в сімнадцятих випадках.

Так, наприклад, регулюючи договір довічного утримання (догляду), положеннями ЦК України встановлено, що у випадках, коли набувачами є кілька фізичних осіб, вони стають співвласниками майна, переданого їм за договором довічного утримання (догляду), на праві спільної сумісної власності. Якщо набувачами є кілька фізичних осіб, їх обов'язок перед відчужувачем є солідарним (ч. 3 ст. 746 ЦК України), або, регулюючи договір субконцесії, ЦК України встановив, що

користувач і субкористувач відповідають перед праволодієм за завдану йому шкоду солідарно (ч. 3 ст. 1119 ЦК України) [1].

Слід наголосити, що закон повинен прямо встановлювати солідарність зобов'язання в тих чи інших випадках. Не можемо не відзначити позицію К. Анненкова, який вказує, що солідарне зобов'язання (у тому числі й солідарна відповідальність) може мати місце лише тоді, коли вказівка на можливість її виникнення була в законі прямо виражена. Солідарність не може вважатися в жодному разі встановленою ні шляхом висновків із закону, ні внаслідок поширювального застосування за аналогією закону, який встановлює її в інших схожих випадках, що означає неприпустимість встановлення її на одних лише здогадах. За відсутності позитивного встановлення солідарності в законі чи договорі неможливе прийняття боржниками такого тягара шляхом опосередкованого висновку з існуючих між ними правовідносин, наприклад, із неподільного володіння [2, с. 57].

Наступною підставою виникнення солідарного зобов'язання є договір. Виходячи з принципу свободи договору, за наявності декількох осіб на стороні боржника чи кредитора, сторони мають право в будь-якому договорі встановити солідарність зобов'язання. Так, О.С. Іоффе вказує, що для цілей встановлення солідарності в договорі робиться спеціальне застереження – «солідарно» (наприклад, «отриману позику зобов'язуємося погасити солідарно») [15, с. 20].

Існує думка, відповідно до якої солідарність може впливати з договору і без наявності в ньому терміну «солідарно», тобто суть зобов'язання може породжувати солідарність [16, с. 303]. На думку І.М. Тютрюмова, термін «солідарно» можна замінити конструкцією «загалом і порізно», «кожен за всіх і всі за одного», «неподільно» [5, с. 63]. Схожої думки дотримується М. Плянйоль, який вказує, що немає необхідності у використанні сакраментального слова «солідарність». Наміри

сторін встановити солідарність можуть ясно впливати з умов договору. Достатньо, коли воля сторін у цьому відношенні не підлягає сумніву [12, с. 233].

Протилежної думки дотримується К. Анненков, який вказує, що солідарність зобов'язання ніколи не може припускатися і встановлюватися шляхом тлумачення договору, оскільки солідарність у зобов'язанні представляє вигоду тільки для кредитора, і оскільки він не потурбувався про її встановлення в ньому, то тлумачення повинно бути на користь особи зобов'язаної – у сенсі її відсутності [2, с. 49]. І. Чиріхін додає, що ніколи не можна опосередкованим шляхом дійти висновку про наявність солідарності, виходячи лише з одних здогадок, якщо в такому договорі, що є підставою його виникнення, прямо про це не сказано [18, с. 83].

На нашу думку, солідарність може встановлюватися договором без застосування терміну «солідарно» лише в разі, коли порядок виконання зобов'язання і його наслідки передбачені в такому ж вигляді як і в статтях 542-544 ЦК України із застосуванням тієї ж юридичної техніки. Будь-яка інша термінологія виключає наявність солідарної множинності в цивільно-правовому зобов'язанні. Будь-які сумніви повинні тлумачитися на користь боржника.

Японські вчені вказують, що можливий випадок виникнення солідарного зобов'язання шляхом поступового укладення окремих договорів між кредитором і кожним із боржників [14, с. 298-299]. На нашу думку, такий випадок можливий лише за однієї умови – коли в кожному такому договорі буде прямо передбачено, що при укладенні кредитором інших договорів із третіми особами стосовно одного й того ж предмета, всі боржники будуть зобов'язанні перед кредитором солідарно.

Не можна вважати солідарним зобов'язання, де, скажімо, кредитор уклав договір підряду з одним боржником, потім інший договір підряду з іншим боржником стосовно будівництва того ж будинку, але со-

лідарність зобов'язання була передбачена лише в останньому договорі з останнім боржником, без вказівки на це в першому договорі. Не можна приєднати до боржника іншого і домовитися про солідарність зобов'язання лише з останнім. На це має бути воля всіх суб'єктів, яка має прямо впливати з договору чи договорів.

Іншу ситуацію матимемо в разі з активною солідарною множинністю. Кредитор має право утворити активну солідарну множинність шляхом укладання окремого договору з іншим суб'єктом і без згоди на це боржника за аналогію з інститутом заміни кредитора в зобов'язанні (ст. 513-519 ЦК України). Оскільки кредитор не має права поставити боржника в гірше правове становище, ніж він був перед кредитором до утворення в такий спосіб активної солідарної множинності, або до приєднання нового солідарного кредитора, то слід застосовувати положення в тому числі ст. 518 ЦК України, відповідно до якої боржник має право висувати проти вимоги нового кредитора у зобов'язанні заперечення, які він мав проти первинного кредитора.

На думку І.Б. Новицького, не можна виключати можливість встановлення солідарності й одностороннім правочином. Наприклад, заповітом може бути передбачено солідарність права вимоги або обов'язку двох спадкоємців [9, с. 207]. Але відповідно до ст. 540 і ст. 541 ЦК України солідарність зобов'язання не може бути встановлена одностороннім правочином – лише договором. Для цього потрібно внести зміни в ці статті й окрім договору, закону та випадків неподільності предмета – передбачити можливість встановлення солідарності заповітом. Ми не бачимо причин позбавляти спадкодавця такого права, тому вважаємо такі зміни цілком слушними.

Як вказує С.В. Сарбаш, не можна виключати встановлення солідарності звичаєм ділового обороту. Треба зауважити, що множинність і утворюється нерідко через солідарність сторін (в іншому разі утворювати множинність немає сенсу), а

часткове зобов'язання, як правило, узагалі може бути розділене на самостійні зобов'язання (окремі договори), зберігаючи лише економічну єдність результату. Тому, беручи до уваги непоіменовані законом зобов'язання, щодо яких законодавець не мав можливості визначитися з необхідністю або відсутністю солідарності, слід припустити, що з самої суті відносин може впливати солідарність. Що ж стосується зобов'язань поіменованих, то солідарність у такому разі законодавцем встановлена, а в інших випадках вона відкрита для угоди сторін [15, с. 29].

На наш погляд, ст. 541 ЦК України містить імперативний припис щодо того, чим може встановлюватися солідарність – це договір і закон, тому навряд чи може йтися про можливість установаження солідарності звичаєм ділового обороту. Твердження «суть зобов'язання може породжувати солідарність» і без згадки в непоіменованому договорі про солідарність зобов'язань – видається не зовсім реальною в контексті ст. 541 ЦК України, окрім випадків із неподільними предметами зобов'язання. Хоча, дійсно, низка цивільних зарубіжних законодавств допускає встановлення солідарності звичаєм ділового обороту, наприклад, ЦК Нідерландів, ЦК Російської Федерації.

Слід також відзначити правильність думки В.І. Синайського, який вказує, що судові рішення не може бути підставою виникнення солідарності, оскільки судовим рішенням утверджуються права осіб, а не створюються заново [16, с. 197]. З цього приводу І. Чирихін додає, що судові рішення не може створювати й солідарної відповідальності там, де вона не витікає з самого правовідношення, яке зумовило виникнення спору, і якщо насправді й можуть траплятися такі випадки, коли рішення неправильно встановлює солідарність, то все ж ця обставина в жодному разі не може бути прийнята за привід до визнання судового рішення за одну з підстав виникнення цих зобов'язань загалом [18, с. 78].

Висновки

1. Солідарні зобов'язання характеризуються тим, що в разі солідарної вимоги кредиторів кожний із них має право пред'явити боржникові вимогу в повному обсязі, а в разі солідарного обов'язку боржників – кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо.

2. Солідарні зобов'язання слід розглядати та аналізувати через призму активної, пасивної та змішаної множинності.

3. Єдність предмета зобов'язання та множинність зв'язків є тими основоположними ознаками, на основі яких побудована сутність солідарних зобов'язань.

4. Незважаючи на подільність об'ек-

та і множинність осіб, при солідарності суб'єктів має місце єдине та ціле зобов'язання. Твердження про те, що «скільки суб'єктів – стільки ж і зобов'язань», видається не зовсім коректним.

5. Підставами виникнення солідарної множинності за джерелом їх встановлення, відповідно до положень ЦК України, є закон і договір. Солідарне зобов'язання може мати місце лише тоді, коли вказівка на можливість її виникнення була в законі чи договорі прямо виражена. Будь-які сумніви повинні тлумачитися на користь боржника.

6. За ЦК України солідарність зобов'язання не може встановлюватися заповітом, звичаєм ділового обороту або ж судовим рішенням.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003 р. – № 40. – Ст. 356.
2. Анненков К. Система русского гражданского права. Права обязательственные. Т. 3 / К. Анненков. – 2-е изд., пересмотр. и доп. – С.-Пб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1901. – 495 с.
3. Гражданское право Германии : пер. с нем. / Бернгефт Ф., проф. Рост. ун-та, Колер И., проф. Берл. ун-та; Под ред. В.М. Нечаева. – С.-Пб. : Сенат. Тип., 1910. – 407 с.
4. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / Е. Годэмэ. – пер. с фр. И.Б. Новицкого. – М. : Юридическое изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. – 510 с.
5. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов. Кн. 4 / Сост. : Тютрюмов И.М. ; науч. ред. Ем В.С. – М. : Статут, 2004. – 603 с.
6. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Иоффе. – М. : Юридическая литература, 1975. – 872 с.
7. Майданик Р.А. Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посіб. для студ. юрид. ф-ту / Р.А. Майданик [та ін.]; за ред. Р.А. Майданика ; 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Юстініан, 2010. – 1007 с.
8. Морандьер Л.Ж. Гражданское право Франции. Перевод с французского. Т. 2 / Л.Ж. Морандьер ; Пер. и вступ. ст. Е.А. Флейшиц. – М. : Иностран. лит., 1960. – 728 с.
9. Новицкий И.Б., Лунц Л.А. Общее учение об обязательствах / И.Б. Новицкий, Л.А. Лунц. – М. : Юридическая литература, 1950. – 418 с.
10. Новицкий И.Б., Претерский И.С. Римское частное право : Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Претерского. – М. : Юрист, 2004. – 314 с.
11. Павлов А.А. К вопросу о сущности солидарных обязательств // Очерки по торговому праву : Сборник научных трудов / А.А. Павлов. – Ярославль : ЯрГУ, 2010, Вып. 17. – С. 65-75.
12. Пляниоль М. Курс французского гражданского права : Ч. 1 : Теория об обязательствах ; Ч. 2 : Договоры. Пер. с фр. Ч. 1-2 : Вып. 1-6 / М. Пляниоль ; Пер. и предисл. В.Ю. Гартман. – Петровск : Изд. тип. С. Панского, 1911. – 1010 с.
13. Савиньи Ф.К. Обязательственное право/ Ф.К. Савиньи ; Пер. с нем. Ф. Фукс и Н. Мандро. – М., 1876 : январь и февраль // Журнал гражданского и уголовного права : январь и февраль. – С.-Пб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1876, Кн. 1. – С. 281-284.
14. Сакаэ Вагацума. Гражданское право Японии : в 2-х книгах / Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми ; под ред. Р.О. Халфина ; пер. с яп. В.В. Батуренко. – М. : Прогресс, 1983. – Кн. 2. – 334 с.
15. Сарбаш С.В. Обязательства с множественностью лиц и особенности их исполнения / С.В. Сарбаш – М. : Статут, 2004. – 112 с.

16. *Синайский В.И.* Русское гражданское право / В.И. Синайский. – М. : Статут, 2002. – 638 с.
17. *Трепицын И.Н.* Гражданское право губерний Царства Польского и Русского в связи с Проектом гражданского уложения : Общая часть Обязательственного права / И.Н. Трепицын, проф. – Варшава : Тип. Варш. учеб. окр., 1914. – 363 с.
18. *Чирихин И.П.* Солидарность в обязательствах / И.П. Чирихин. – Казань : Тип. «Казанского Биржевого Листка», 1888. – 104 с.
19. *Шершеневич Г.Ф.* Учебник русского гражданского права. Т. 2 / Г.Ф. Шершеневич ; Науч. ред. Ем В.С. – М. : Статут, 2005. – 462 с.

Відродження «res incorporales» в українському цивільному законодавстві (сучасний досвід)

С.І. Шимон

кандидат юридичних
наук, доцент, завідувач
кафедри цивільного
та трудового права,
НПУ імені
М.П. Драгоманова

У праці досліджено концепції речей і «безтілесних речей» як об'єктів цивільних прав, обґрунтовано доцільність установлення законодавчої фікції про визнання майнових прав речами.

В работе исследованы концепции вещей и «бестелесных вещей» как объектов гражданских прав, обоснована целесообразность установления законодательной фикции о признании имущественных прав вещами.

This work covers the concept of things and «incorporeal things» as objects of civil laws and the desirability of establishing a legal fiction of the recognition of property rights as things are grounded.

Ключові слова: об'єкти цивільних прав, безтілесні речі, майнові права

Постановка проблеми

У сучасному цивільному обороті дедалі більшого поширення набувають майнові права, розвиток цивілістичної думки, що пов'язані з категорією «безтілесна річ». Історія цієї категорії сягає в римське приватне право; уже в ті часи цивільний оборот не обмежувався обігом тілесних речей (res corporales), що спричинило створення концепції «безтілесної речі» (res incorporales). До останніх відносили такі «предмети», які не були матеріальними, але щодо них виникали права та обов'язки; в якості res incorporales розглядалися майнові права [1, с. 145-152]. У зв'язку з цим практичний та теоретичний інтерес становить проблема природи майнових прав як об'єктів і доцільність поширення на них правового режиму речей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У цивільно-правовій науці проблема безтілесних речей розглядається доволі рідко, що пояснюється уведенням у законодавчу, наукову та правозастосовну термінологію більш загального поняття «об'єкт цивільних правовідносин». Теоретичні проблеми майнових прав як об'єктів українськими вченими переважно висвітлюються в роботах, присвячених дослідженню відступлення права вимоги і в працях за суміжною тематикою (М. Ве-

нецька О. Яворська, Ю. Гладь, М. Осадчий). Тоді як у російській науці ці питання дискутуються досить жваво (В. Байбак, В. Белов, Ю. Галінська, В. Лапач, Л. Новосьолова, В. Почуйкін, К. Скловський та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Між тим, залишаються невирішеними питання про природу майнових прав як об'єктів, можливість визнання їх безтілесними речами та поширення на них правового режиму речей, теоретичного обґрунтування законодавчої конструкції, що закріплена в ч. 2 ст. 190 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) про те, що майнові права є неспоживною річчю.

Формулювання цілей статті

Метою статті є спроба визначити, яку концепцію речі пропагує законодавець і чи відносить закон майнові права до категорії «безтілесні речі».

Виклад основного матеріалу дослідження

Відомо, що людина визначає речі в зовнішньому світі за допомогою відчуттів, зору тощо; це можливо лише за умови, що об'єкт є матеріальним. Відокремленість, предметність речей формує уявлення про тілесність як безперечну їх ознаку. Наука цивільного права дає різноманітні

тлумачення речей, найповнішим із яких видається пояснення їх як предметів та інших явищ матеріального світу, щодо яких можуть виникати цивільні права й обов'язки. Таке визначення дає змогу включати до числа речей і такі явища, які не мають «зримого» образу, не є предметами в прямому значенні цього слова, наприклад, різні види енергії, газів тощо.

Дослідники виділяють низку ознак, притаманних речам як об'єктам цивільних прав. По-перше, відносна незалежність і стійкість існування; проміжний результат виробництва, що залежить, скажімо, від неправильної хімічної реакції, не може називатися річчю в юридичному сенсі. По-друге, речі є матеріальними предметами, які наділені масою і вимірюються в просторі. Це дає змогу віднести до категорії речей не лише «окреслені предмети» (тверді тіла), а й рідини, гази за умови їх виокремлення – поміщення в певні резервуари, цистерни тощо. По-третє, речами є як результати людської праці, так і природні предмети (а також істоти), що наділені корисними властивостями, які використовуються людиною для задоволення різноманітних потреб. По-четверте, речами є лише такі предмети матеріального світу, які допущені в цивільний оборот правопорядком держави [2].

Російський учений С. Скрябін виділив чотири головні ознаки речі, з якими слід погодитися:

а) це матеріальна субстанція; має тіло, що дає змогу володіти нею та здійснювати панування над нею;

б) річ має індивідуальні ознаки (внутрішні та зовнішні), що дає змогу ідентифікувати її;

в) з річчю пов'язаний майновий інтерес (у зв'язку з цінністю речі, її корисними властивостями, можливістю її передання іншій особі);

г) річ є об'єктом безпосереднього панування носія речового права [3].

Очевидно, що «безтілесним речам» (майновим правам) ці ознаки не притаманні.

Водночас, слід урахувати трансфор-

мацію самого юридичного поняття «річ». Розвиток науково-технічного прогресу призвів до модернізації концепцій права власності та юридичного визнання нових видів майна, що зумовило розширення кола об'єктів права власності у двох напрямках. По-перше, поява нових видів енергетичних і сировинних джерел виробництва спричинили розширення поняття «речової» власності, оскільки до об'єктів права власності стали відносити електричну енергію, газ, інші речовини, які не вписуються в традиційне розуміння речі. По-друге, відновлення концепції «безтілесних речей» спричинило віднесення до їх категорії майнових прав, які мають вартість і грошову оцінку. Усе це спричинило необхідність установлення правового механізму, який дав би змогу закріпити такі майнові права за окремими володільцями так, щоб ефективно експлуатувати їх у цивільному обороті, шляхом визнання цих прав особливими майновими цінностями – об'єктами цивільних правовідносин, прирівнюючи їх до речей, оскільки існуючі правові механізми орієнтовані на цивільний оборот саме матеріальних предметів – речей. Наслідком стали визнання в більшості країн двох видів об'єктів права власності – матеріальних і нематеріальних, і відхід доктрини та практики від традиційного розуміння об'єктів права власності та концепції речових прав; різноманітні права майнового змісту, їх комерційне відчуження стають важливим фактором обороту, посуваючи на другий план обіг реальних об'єктів.

Отже, на сьогодні в науці визначилося два концептуальні підходи до поняття речі як об'єкта прав – вузького та широкого тлумачення. Перший вважався традиційним для країн континентальної правової системи – речами визнавалися виключно тілесні явища. Такий підхід ґрунтувався на положенні §90 Німецького цивільного уложення, за яким в очах закону речами є лише матеріальні предмети. Цей постулат було покладено в основу концепції оречевленої власності, що була прийнята більшістю країн континентальної системи

права. У вітчизняній науці поняття речі звузилося в радянський період; ті предмети, які вилучалися з обігу (земля, природні ресурси), не належали до категорії речей; головною ознакою вважалася споживча вартість речі; основним критерієм класифікації слугувала приналежність речі до засобів виробництва чи предметів споживання, що визначало коло суб'єктів права власності на неї; приватноправова класифікація речей розглядалася як другорядна. Це спричинило певні відставання в розробленні теорії речей у цивілістиці; тоді як у зарубіжній доктрині поняття «річ» уже виходило далеко за межі «тілесних» явищ, у вітчизняній цивільно-правовій доктрині та практиці утримувалися вузько направлені погляди на річ.

Матеріалістична концепція речі дедалі частіше ставиться під сумнів, зокрема і в російській правовій науці, а також у правничих школах країн СНД. Одна зі спроб, пов'язана з пропозицією докорінно змінити погляд на концепцію об'єктів права власності, висловлювалася ще в радянський період. З такою ініціативою виступив Ю.Г. Басін, який виділив кілька груп повноважень у змісті права власності; кожна з цих груп, на думку вченого, наділена особливостями повноважень, зміст яких залежить від характеру об'єкта права власності. Цей автор пропонував застосовувати термін «право власності» виключно у значенні родового поняття, в якості визнаного й охоронюваного законом абсолютного права суб'єкта здійснювати на свій розсуд та у своїх інтересах повне владарювання у відношенні безпосередньо належних йому об'єктів цивільного права без необхідності отримання будь-чийх дозволів чи згод. Він виділив види права власності на підставі притаманних кожному з них об'єктів: право власності на речі («оречевлене» право власності); право власності на предметні символи майнових благ; право власності на оборотні активи; право інтелектуальної власності [4, с. 39].

Пропонована цим ученим концепція власності не знайшла загальної підтримки. У дискусії виступив О.С. Іоффе, вказуючи,

що в межах загального поняття власності автор виділяє кілька видів – ті, які спираються на матеріальну основу і які не мають такої, але в яких володілець права виступає господарем; але особи, яким майно належить на праві оперативного управління чи повного господарського відання, є господарями, та не є власниками; за умови, якби господар був родовою ознакою всіх видів власності, то зазначена концепція могла б бути досягнутим рішенням проблеми, яка хвилює всіх цивілістів; однак, цього немає, а отже, немає ні загального визначення права власності в цілому, ні особливого характеру окремих видів, які автор підводить під це поняття [5, с. 58].

Інший підхід у наукових поглядах на речі (широке тлумачення) ґрунтується на поширенні правового режиму речей і на всі інші майнові об'єкти, насамперед, на майнові права. Для прихильників такого підходу проблема полягає в тому, як саме поширити на всі інші об'єкти правовий режим речей? Адже конкретних пропозицій, як саме це можливо зробити, практично жоден дослідник не висловлює. Це спричинено, насамперед, відсутністю тривалої й усталеної практики використання таких об'єктів у цивільному обороті.

Як наслідок, стосовно майнових прав виникла ідея створити юридичну фікцію, яка проголошує їх річчю (ч. 2 ст. 190 ЦК України).

Опоненти пропозиції про поширення цивільно-правового режиму речей на всі майнові об'єкти апелюють до тих положень цивільного законодавства, які власне й призначені для регулювання обігу та здійснення прав на «безтілесні» об'єкти (майнові права), наприклад, правил про цесію, переведення боргу, факторингу тощо. Казахський правник С. Скрябін зауважує, що фахівці, які пропонують адаптувати правила щодо обороту речей до безтілесних об'єктів, не враховують специфіку останніх. Правила про речові договори, які пов'язані з переданням речей і одночасно опосередковують перехід речових прав, вони намагаються перенести на випадки обігу зобов'язальних прав.

При цьому посилаються на відсилочні норми та положення про те, що предметом різних договорів визнаються майнові права [6]. На думку цього вченого, автори не беруть до уваги того факту, що конструкція цих договорів первісно розрахована саме на оборот речей у традиційному значенні та пов'язана з їх споживчими якостями як матеріальних предметів. Наприклад, правила про кількість та якість товару – навряд чи найвідчайдушніший прихильник безтілесних речей, як стверджує дослідник, наважиться поширити їх на зобов'язальні права та інші явища. Учений вважає, що головні зусилля слід спрямувати на створення нових механізмів здійснення прав на безтілесні об'єкти, а не доведення необхідності поширити на них речово-правовий режим.

Як зазначає А.П. Сергєєв, юридичне поняття речей не співпадає з буденним уявленням про них. Із позиції діючого законодавства, речами визнаються не лише традиційні предмети побуту, засоби виробництва тощо, а й живі істоти (наприклад, тварини), складні матеріальні об'єкти (промислові будівлі, залізниця тощо), різноманітні підвладні людині види енергії (теплова, електрична, атомна тощо), рідкі, газоподібні речовини (вода, газ у резервуарах, трубопроводах тощо [7, с. 195]). Аналогічного погляду дотримуються інші правники – як російські (В.П. Мозолін та інші), так і вітчизняні (В.М. Самойленко, О.В. Дзера та ін.). Скажімо, професор О.В. Дзера під річчю розуміє «все, що об'єктивно існує та за допомогою чого можна задовольнити ту чи іншу потребу і з приводу чого виникають цивільні правовідносини». Однак, цей правник виключає майнові права з кола об'єктів права власності; інший підхід, на його думку, може призвести до юридичної помилки. Він зазначає, що «не можуть бути об'єктом права власності нереалізовані майнові права та невиконані договірні обов'язки (наприклад, несплачена винагорода за продане майно), а відтак вони можуть бути об'єктом зобов'язальних чи інших прав; об'єктами права власності

можуть бути лише ті об'єкти цивільних прав, які існують об'єктивно в тій чи іншій матеріалізованій формі, доступній для реального володіння, користування та розпорядження» [8, с. 653].

Якщо ж звернутися до досліджень поняття «безтілесні речі», то в поглядах на нього також слід виділити кілька підходів. Прихильники першого (Д.І. Мейєр (вважав «безтілесними речами» й чужі дії), Д.В. Мурзін, В.А. Порошков, Ю.І. Свядосц, Є.А. Суханов, Л.Г. Юлдашбаєва та інші) тлумачать їх у вузькому значенні та відносять до безтілесних речей виключно майнові права, які мають вартість і грошову оцінку; вважають їх «ідеальним», нематеріалізованим об'єктом; такі «безтілесні речі» – права формалізовані в законі й називаються «речами». Такий погляд означає відступ від класичної концепції речових прав. Унаслідок певного консерватизму та статичності права, відповідно до цивільно-правової доктрини стосовно «безтілесних речей» (майнових прав) діють певні умови обігу, що притаманні матеріальним об'єктам права власності, тобто тілесним речам.

Прибічники іншого підходу – розширеного тлумачення поняття «безтілесні речі» – (Ю.С. Гамбаров, К.Д. Кавелін, К.П. Победоносцев, К.І. Скловський) відносять до них такі блага, які лише формально віднесені до речей, тоді як насправді не є матеріальними предметами. У тому числі, деякі автори вважають безтілесними речами (майном) усі види об'єктів, які не мають зримих фізичних параметрів – усі види енергії, газоподібні речовини, інформація, цінні папери на електронних носіях (Ю.Г. Басін). На думку цих учених, практична доцільність диктує необхідність вирішення питання уніфікації правового режиму різнорідних об'єктів цивільних прав за допомогою відповідних технічних засобів.

Висловлюються й альтернативні підходи: пропонується замінити поняття «безтілесна річ» – терміном «ідеальна річ»; а в сукупності майна виділяти три групи: матеріальні речі, інші майнові блага та май-

нові права [9]. Думається, що ця пропозиція заслуговує на увагу насамперед тому, що об'єднати терміном «річ» усі види майнових благ, виключивши лише майнові права, неможливо через надзвичайну різноманітність природи таких благ. Принаманні речам (матеріальним предметам) властивості зумовлюють певні правові механізми їх обороту – способів передання управління особам тощо. Певні види майна, хоч і наділені певними фізичними характеристиками (енергія, газ тощо), але не мають традиційної для речей зовнішньої форми. Це зумовлює необхідність в особливих механізмах їх відчуження, які відрізняються від механізмів регулювання обігу речей.

Варто зазначити, що деякі вітчизняні науковці, зокрема, Ю. Гладь, пропонують вести мову не про «безтілесні речі», а про «безтілесне майно», яке є ширшим за змістом, об'єднує в собі різні об'єкти цивільних прав (речі, майнові права тощо). Автор вважає, що майнове право не можна ототожнювати з «безтілесною річчю», оскільки на противагу римському праву в ст. 177 ЦК України встановлено чіткий перелік об'єктів, де речі та майнові права є окремими об'єктами цивільних прав. До того ж, вважає правник, положення ч. 2 ст. 190 ЦК України, у якій закріплено, що майнові права є неспоживною річчю, є не зовсім правильним, бо в ньому не розмежовуються поняття «річ», «майно», «майнове право», тоді як «майно» є ширшим і містить у собі як речі, так і майнові права [10, с. 106].

На нашу думку, згаданий правник не враховує того, що у ст. 190 ЦК України сформульовано юридичну фікцію, без якої неможливо забезпечити належний обіг майнових прав як об'єктів.

Інший, сучасний варіант вирішення цієї проблеми, на нашу думку, міг би ґрунтуватися не на категорії речі, а на категоріях об'єкта і майна, які закріплені в національному законодавстві. У системі майнових об'єктів виділено речі, інше майно, майнові права – такий висновок впливає з положень ст. 177 ЦК України. Згадуван-

ня в цій нормі «речей» та «іншого майна» дає підстави для висновку, що інше майно – це ті речі, яким не притаманні всі традиційні властивості предметів матеріального світу. Можемо припускати, що це всі види енергії, газ і подібне. Отже, видається доцільним виділяти три види майнових об'єктів – тілесні (речі), безтілесні (квасіречі – газ, енергія, тощо) та ідеальні (майнові права). Позначати всі ці об'єкти категорією «річ» означало б позбавити сенсу категорію «майно», призначення якої – слугувати узагальненим поняттям до всіх майнових об'єктів цивільних правовідносин.

Цікаво, що закон прямо не вказує на «безтілесні речі», але в ч. 2 ст. 190 ЦК України, як ми вже зазначили, проголошує: майнові права є неспоживною річчю. Закон не встановлює перелік об'єктів права власності, а в ст. 316 ЦК України вказує, що «правом власності є право особи на річ (майно)». Очевидно, що доцільність уточнення в дужках у цій нормі існує винятково за умови, якщо термін «майно» вживати в широкому значенні – як сукупності речей і майнових прав. З цього можна зробити висновок, що, створивши правову фікцію «майнове право є річчю», закон припускає існування іншої правової фікції «майнове право є об'єктом права власності». Проте, такий висновок впливає з аналізу положень ст. 316 у контексті ч. 2 ст. 190; тоді як правова фікція повинна бути прямо закріплена в законі. Загалом же слід зробити висновок, що законодавець, не застосовуючи конструкцію «безтілесні речі», передбачає поширення на майнові права режиму об'єктів права власності, тобто правового режиму речей. Згаданий підхід критично оцінюється в науці. Так, О. Яворська стверджує, що майнові права не можуть ототожнюватися з річчю, тому вказані норми ЦК України є некоректними [11, с. 226].

Цікаво, що положення про визнання майнових прав речами не містилося у первісному варіанті ст. 190; відповідні зміни були внесені Законом України від 15 грудня 2005 р. «Про внесення змін до

деяких законодавчих актів України» [12]. Як підкреслюється в Пояснювальній записці до проекту цього закону, він спрямований на формування єдиного підходу в регулюванні правовідносин, пов'язаних із забезпеченням виконання зобов'язань, що складаються в системі іпотечного кредитування, розвитку іпотечних правовідносин. Зі змісту цього документа напрашується висновок, що законодавець передбачав поширення режиму права власності, зокрема, на майнові права щодо об'єктів незавершеного будівництва, що, на нашу думку, було б цілком логічним.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що сучасний закон проголошує майнові права річчю, таким чином відновлюючи на законодавчому рівні поняття безтілесної речі (*res*

incorporales). Ця норма втілює конструктивну правову фікцію, яка необхідна для вирішення питань, пов'язаних із оборотом майнових прав як об'єктів (безтілесних речей, ідеальних об'єктів), оскільки існуючі в цивільному законодавстві механізми орієнтовані на обіг речей, предметів матеріального світу. Заперечення такої фікції унеможливило розгляд майнових прав як об'єктів. З теоретичної точки зору майнові права слід віднести радше до «ідеальних», а не безтілесних майнових об'єктів.

Справжнє теоретичне та практичне значення цього законодавчого рішення можна з'ясувати на підставі аналізу особливостей правового регулювання обігу окремих видів «безтілесних речей» – майнових прав (права вимоги, права оренди), проблем їх відчуження, передання від одного суб'єкта до іншого тощо.

Список використаних джерел

1. Муромцев С.А. Гражданское право Древнего Рима / С.А. Муромцев / Отв. ред. А.Д. Рудовас ; науч. ред. В.С. Ем. – М. : Статут, 2003. – 685 с.
2. Романова Ю.Э. Проблема соотношения понятий «вещи», «имущество», «имущественные права» / Ю.Э. Романова // В курсе правового дела. – 2005, август. – № 15. – Режим доступа : <http://www.vkoursedela.ru/article2540/>
3. Скрябин С. Вещь как объект гражданских прав : Некоторые теоретические проблемы / С. Скрябин // Юрист. – 2004. – № 6 [Електронний ресурс] : Юридическая Россия. Федеральный правовой портал. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1235359>
4. Басин Ю. К вопросу о понятии права собственности / Ю. Басин / Гражданское законодательство Республики Казахстан : Статьи, комментарии, практика. – Выпуск 17. – Алматы : ЮРИСТ, 2003. – С. 28-40.
5. Иоффе О. Рецензия на статью Ю. Басина «К вопросу о понятии права собственности». / О. Иоффе // Гражданское законодательство Республики Казахстан : Статьи, комментарии, практика. – Выпуск 19. – Алматы : ЮРИСТ, 2004. – С. 57-58.
6. Скрябин С. Вещь как объект гражданских прав : Некоторые теоретические проблемы / С. Скрябин // Юрист. – 2004. – № 6 [Електронний ресурс]. – Специализированный ежемесячный журнал «ЮРИСТ». – Режим доступа : <http://journal.zakon.kz/203875-veshh-kak-obekt-grazhdanskikh-prav.html>
7. Гражданское право. Учебник. Ч. 1 / И.Д. Егоров, И.В. Елисеев, А.А. Иванов, М.В. Кротов и др. ; под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 1997. – 600 с.
8. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданика. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.
9. Братусь Д.А. О бестелесном в гражданском праве (некоторые размышления на статью Ю.В. Галинской) / Д.А. Братусь / Журнал «Юрист». – № 10. – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.lexanalitik.com/ru/press_center/publications/2007/October/48
10. Гладь Ю.О. Правові засади обігу зобов'язальних вимог кредитора / Ю.О. Гладь // Наукові праці МАУП. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3(30) – С. 103-108.
11. Яворська О. Майнові права як об'єкти цивільного обороту / О. Яворська // Вісник Львівського університету імені Івана Франка. Серія юрид. – 2011. Вип. 53. – С. 225-231.
12. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 15 грудня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006 – № 13. – Ст. 110.

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право

Сучасний стан і можливості діяльності транспортної системи України

В.К. Гіжевський
кандидат юридичних наук, професор, проректор, декан юридичного факультету, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено сучасний стан і можливості діяльності транспортної системи України, розглянуто нормативні акти, що регулюють цю діяльність.

В статье исследовано современное состояние и возможности деятельности транспортной системы Украины, рассмотрены нормативные акты, регулирующие эту деятельность.

The article investigates the current state, resources and potentialities of the transportation system functioning of Ukraine, it analyses the Regulation Acts that adjust and control this activity.

Ключові слова: транспортна система, транспорт загального користування, шляхи сполучення загального користування.

Постановка проблеми

Питання діяльності транспортної системи України є актуальними, особливо щодо її використання, адже географічне положення та проходження територією країни міжнародних транспортних коридорів дають можливість перевезення транзитних вантажів і пасажирів, що позитивно впливає на економіку та покращення добробуту нашого населення, створення додаткових робочих місць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Визначення ролі та місця транспортної системи України в забезпеченні надання послуг у ході перевезення пасажирів і вантажів потребують вирішення низки питань, які вивчають зарубіжні та вітчизняні фахівці: Е.Ф. Демський, Є.В. Додін, В.А. Єгіазаров, В.Г. Єрмолаєв, А.В. Мілашевич, С.В. Продайко, В.Й. Развадовський, О.В. Сіваков, М.Л. Шелухін, В.К. Шакупа та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Вивчаючи низку питань, пов'язаних із діяльністю транспортної системи України, необхідно враховувати досвід зарубіжних держав, особливо сусідніх, поступово приводити нормативно-правові акти у відповідність до чинного законодавства цих країн, що покращить якість перевезення вантажів і пасажирів, створить відповідні умови діяльності транспорту.

Формулювання цілей статті

Мета статті – розкрити сучасний стан і можливості діяльності транспортної системи України, визначити позитивні моменти, намітити вирішення проблемних питань.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відповідно до Указу Президента України від 12 травня 2011 р. № 581/2011 «Про Положення про Міністерство інфраструктури України» [1] створено єдину транспортну систему, у якій Міністерство інфраструктури України є центральним органом державної виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України.

Постановою Верховної Ради України від 10 листопада 1994 р. № 232 введено в дію Закон України «Про транспорт» [2], згідно з яким єдину транспортну систему становить:

- транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний і авіаційний, а також міський електротранспорт, у тому числі метрополітен);
- промисловий залізничний транспорт;
- відомчий транспорт;
- трубопровідний транспорт;
- шляхи сполучення загального користування.

Єдина транспортна система повинна відповідати вимогам громадського виробництва та національній безпеці, мати розгалужену інфраструктуру для надання всього комплексу транспортних послуг, у тому числі складання і технічної підго-

товки вантажів до транспортування, забезпечувати зовнішньоекономічні зв'язки України.

Залізничний транспорт є однією з найважливіших складових транспорту, що забезпечує життєдіяльність багатогалузевої економіки держави. Протягом усього періоду проведення економічних перетворень залізниці працюють стабільно, для більшості регіонів вони є практично єдиними транспортними комунікаціями.

Управління залізничним транспортом загального користування здійснюється Державною адміністрацією залізничного транспорту України (Укрзалізниця).

Перевезення вантажів і пасажирів здійснюють 6 залізниць, що підпорядковані Укрзалізниці – Донецька, Львівська, Одеська, Південна, Південно-Західна та Придніпровська, у складі яких функціонує 1492 залізничних станцій, 55 локомотивних і 48 вагонних депо, 110 дистанцій шляху, 69 дистанцій сигналізації і зв'язку, 44 дистанцій енергопостачання.

Парк тягового рухомого складу нараховує 1547 електровозів, 2447 тепловозів, 2994 вагони електропоїздів, 965 вагонів дизель-поїздів, у тому числі за строком експлуатації повністю амортизовано 1047 (57%) електровозів, 531 (18%) тепловоз, 584 (40%) секції електропоїздів, 94 (46%) дизель-поїзди, що знаходяться в експлуатації та підлягають оновленню або списанню. Станом на 1998 р. експлуатувалося 2597 локомотивів, у тому числі електровозів – 1127, тепловозів – 1470, секцій електропоїздів – 1339, дизель-поїздів – 250.

Парк пасажирських вагонів становить 9025 вагонів, із них 1126, тобто 12,5%, потребують заміни. Для збереження потрібного парку пасажирських вагонів слід щорічно його поповнювати сучасними вагонами в кількості не менше 745 одиниць. Із урахуванням цих обставин прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 11 листопада 1994 р. № 703 «Про організацію виробництва пасажирських вагонів» [3], затверджено програму освоєння вітчизняного пасажирського вагонобуду-

вання. Парк вантажних вагонів залізниць становить 170120 вагонів, із них 12465 (13,6%) підлягають заміні. Залізниці виконують усі обов'язки з відправлення вантажів і мають значний потенціал збільшення обсягів перевезень. Загальна протяжність залізничної мережі України становить 22,5 тис. км, із них електрифіковано – 39,5%, що у 5 разів більше порівняно з 1980 р., обладнано автоматичним регулюванням руху поїздів – 60%, електричною централізацією стрілок і сигналів – 70,2%.

Питома вага перевезень залізничним транспортом у вантажообігу всіх видів транспорту України (крім трубопроводного) становить 85%, а пасажирообіг – 63,7% [4]. Залізниці повністю забезпечують перевезення вантажів у морські та річкові порти: Іллічівський, Ізмаїльський, Одеський, Південний, Маріупольський, Миколаївський, Херсонський, Білгород-Дністровський, Черкаський – і оснащені необхідним обладнанням, устаткуванням, крановим господарством, складськими приміщеннями, обчислювальною технікою та сучасним зв'язком.

Географічне положення України обумовлює її значення для Європейської транспортної системи у вирішенні проблем забезпечення оптимальних шляхів транспортування вантажів і пасажирів, скорочення строків перевезень, зниження вартості продукції. Найкоротші шляхи з Європи в Закавказзя, Центральну Азію, Іран, Афганістан, у порти Чорного моря, країни Близького Сходу проходять територією України. На західних кордонах залізниці мають прикордонні переходи на дев'яти станціях. Із дев'яти пріоритетних міжнародних транспортних коридорів (МТК), визначених другою Пан'європейською конференцією, три проходять територією України. Укрзалізниця постійно вивчає можливості покращення перевезення вантажів і пасажирів, пропозиції відносно організації коридору Європа – Азія, що скоротить відстань пробігу вантажів із Європи на 700-1300 км порівняно з діючим. Значний ефект може бути досягнуто за умови організації паромного сполучення

Україна – Грузія, із використанням існуючого паромного комплексу в Іллічівську та нового в Поті [5]. Ураховуючи накопичений досвід роботи міжнародного залізничного паромного сполучення між портами Іллічівська та Варни, що діє понад 20 років, можна зробити висновок, що ця транспортна артерія на сьогодні залишається одним із головних напрямків, що з'єднують держави СНД із Болгарією та іншими Балканськими країнами. Навіть при тому, що в Україні знизилась економічна активність та обсяг залізничних перевезень, перевезення територією України все ще перевищують відповідні показники практично всіх країн Європи.

В умовах відсутності фінансових і матеріальних ресурсів Укрзалізницею прийнято стратегію їх концентрації на магістральних напрямках, що входять до складу міжнародних транспортних коридорів. За рахунок власних коштів відремонтовано всіма видами ремонту понад 1000 км колій. Продовжується електрифікація ділянок, відновлюється та модернізується пасажирське господарство, переобладнуються вокзали, перони, посадочні платформи та закінчуються роботи зі створення національної автоматичної системи управління пасажирськими перевезеннями «Експрес-УЗ». Укрзалізниця вивчає можливості прискорення та підвищення якості міжнародних транзитних перевезень за рахунок зміни технологій, очікується, що впровадження низки заходів забезпечить підвищення конкурентоздатності залізничного транспорту, збільшить обсяги перевезень із Європи до Азії, а також валютні надходження.

Приділяється значна увага розвитку комбінованих залізнично-автомобільних перевезень.

Важливим елементом у нинішніх умовах є комерціалізація та реструктуризація залізниць, які проводяться відповідно до затвердженої концепції та програми.

У структурі Укрзалізниці функціонують також об'єднання та підприємства, безпосередньо підпорядковані та покликані виконувати завдання якісного і своєчасного

забезпечення надійної роботи з перевезення пасажирів і вантажів, збереження життя, здоров'я пасажирів і матеріальних цінностей, підготовки кадрів.

Нові умови діяльності залізниць, зміни в економіці країни зумовлюють необхідність постійної роботи зі створення нормативних і законодавчих актів, внесення змін до законів України «Про транспорт», «Про залізничний транспорт», «Статуту залізниць України».

Зручним і комфортабельним видом електротранспорту є метрополітен. Його послугами користуються жителі трьох міст країни – Києва, Дніпропетровська та Харкова.

Найбільш потужний метрополітен нашої держави знаходиться в столиці. Він має три лінії з 50 комфортабельними станціями. Близько 60 км зі сходу на захід, із півночі на південь прямують підземні експresi, які щодоби перевозять майже 1,5 млн. пасажирів. Найближчими роками колектив «Київметробуду» порадує киян новими станціями на Сирці, Виноградарі, Вітряних Горах, Ново-Біличах, Теремках, Троєщині та в напрямку аеропорту «Київ». Метро не зупиниться у своєму розвитку, оскільки Київська міська державна адміністрація постійно вишукує кошти для фінансування метробуду. Адже він несе цивілізацію, утверджує імідж Києва як сучасного європейського міста [6]. За розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 червня 1998 р. № 464-р метрополітен було передано у власність громади Києва.

Основні техніко-економічні показники діяльності метрополітенів за 1998 р. у містах Харкові та Дніпропетровську такі: експлуатаційна довжина – майже 41 км, кількість ліній – чотири з 32 станціями, які мають 61 ескалатор, є три електродепо для рухомого складу, що мають інвентарний парк вагонів кількістю 347, максимальна швидкість руху поїздів – 80 км/год. У 1998 р. перевезено платних пасажирів 147 млн. осіб, що становить більше 400 тис. осіб на добу.

Нині харків'ян та гостей міста обслуگو-

вують 29 станцій метрополітену, експлуатаційна довжина його ліній становить 37,6 км. Схема метрополітену складається з трьох самостійних ліній, які взаємно перетинаються: Холодногірсько-заводської – завдовжки 17,2 км, Салтівської – 10,4 км, Олексіївської – 10,0 км. Діють 3 пересадочних вузли [13].

Дніпропетровський метрополітен і досі складається лише з однієї лінії, – Центрально-Заводської, на якій збудовано шість станцій. Початковим проектом передбачалося спорудження лінії завдовжки 11,8 км із дев'ятьма станціями. Наразі довжина лінії метрополітену – 7,8 км [14].

У державі вживаються необхідні заходи для розвитку міського електротранспорту. Збільшується кількість і протяжність трамвайних і тролейбусних ліній. Оновлюється рухомий склад, у тому числі вітчизняного виробництва. Велика увага приділяється поліпшенню технічного стану рухомого складу, трамвайних колій, контактної мережі, посиленню потужності ремонтно-експлуатаційної бази.

Автомобільний транспорт є однією з важливих галузей народного господарства, забезпечуючи разом з іншими видами транспорту надійне функціонування виробництва і перевезення товарів промисловості та сільського господарства, населення, потреби капітального будівництва. Правові та соціальні основи дорожнього руху з метою захисту життя та здоров'я громадян, створення безпеки і комфортних умов для учасників руху та охорони довкілля визначено в ст. 1 Закону України «Про дорожній рух», затвердженого постановою Верховної Ради України від 30 червня 1993 р. [7], що регулює суспільні відносини у сфері дорожнього руху та його безпеку, визначає права, обов'язки та відповідальність суб'єктів-учасників дорожнього руху, міністерств, інших центральних органів державної, виконавчої влади, об'єднань, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності та господарювання.

За останні роки цей вид транспорту набув значного розвитку та є важливою

ланкою єдиної транспортної системи. Скординованою є робота автомобілістів і залізничників, працівників річкового та морського транспорту, збільшились обсяги перевезення вантажів і пасажирів не тільки в державі, а й за її межами. На сьогодні підприємства, організації та установи, а також громадяни мають більше 10 млн. автотранспортних засобів.

Велике господарство потребує постійної уваги, упровадження нових технологій, застосування прогресивних методів у будівництві, ремонті доріг, збільшення їх кількості та якості.

Усе це покликані виконувати та контролювати Державне агентство автомобільних доріг України, яке прийшло на зміну Державній службі автомобільних доріг України відповідно до Указу Президента України від 6 квітня 2011 року [15].

Згідно з постановою Верховної Ради України від 19 травня 2011 р. прийнято Повітряний кодекс України [9], у ст. 2 якого визначено, що Україні належить повний і виключний суверенітет над її повітряним простором, який є частиною території держави.

Повітряним простором України є частина повітряної сфери, розміщеної над сушею та водною територією, у тому числі над її територіальними водами (територіальним морем).

Державне регулювання діяльності цивільної авіації країни визначено пункті 3 статті 4 Повітряного кодексу, у якому зазначено, що президент і Кабінет Міністрів України забезпечують реалізацію державної політики розвитку авіації держави відповідно до її конституції та законів.

За рішенням Міністерства інфраструктури України можливі об'єднання зусиль і проведення робіт за визначеними напрямками з органами інших держав.

Безпосереднє керівництво підрозділами авіаційного транспорту здійснює Державна авіаційна служба України [8].

Водні ресурси України є обмеженими та вразливими природними об'єктами. Згідно зі ст. 3 Водного кодексу України, затвердженого постановою Верховної Ради

України від 6 червня 1995 р. № 214/95-ВР, до водного фонду відносяться:

- озера, річки, водосховища, ставки, канали та інші водні об'єкти;
- підземні води та джерела;
- внутрішні морські води та територіальне море [10].

Водний транспорт об'єднує велику кількість організацій і підприємств. Керівництво ними здійснює Державна служба морського та річкового транспорту України, яка прийшла на зміну Державній службі морського та річкового транспорту України відповідно до Указу Президента України від 6 квітня 2011 року [15].

Річковий транспорт працює в тісній взаємодії з залізничним, автомобільним і морським. Річкою Дніпро перевозять мінерально-будівельні матеріали, вугілля, сировину та продукти металургії, сільськогосподарства.

Морський транспорт має важливе значення в обслуговуванні народного господарства. Морськими шляхами постійно курсують судна, що відправляються з портів: Бердянський, Маріупольський, Керченський, Одеський, Іллічівський, Миколаївський, Херсонський, Білгород-Дністровський, Феодосійський, Ізмаїльський, Ренійський, Жовтневий, Євпаторійський, Севастопольський, Запорізький.

Торговельні зв'язки нашої держави є дуже широкими. Згідно зі ст. 1 Кодексу торговельного мореплавства України [11], торговельне мореплавство – це діяльність із використанням суден для перевезення вантажів, пасажирів, багажу, рибних та інших морських промислів, розвідки та видобування корисних копалин, виконання буксирних, криголамних і рятувальних операцій, прокладання кабелю, а також для інших господарських, наукових і культурних цілей. Підтримуються торговельні зв'язки з усіма портами Середземного, Чорного, Червоного морів. Східної Африки, Персидської затоки, Північної Європи, Південно-Східної Азії, Північної та Латинської Америки, Далекого та Близького Сходу, Індійського океану, Придунайських держав.

Усі порти мають сучасне обладнання, що дає змогу своєчасно приймати, зберігати та відправляти вантажі.

Систему трубопровідного транспорту України згідно зі ст. 2 Закону України «Про трубопровідний транспорт» [12] становлять:

- магістральний трубопровідний транспорт;
- промисловий трубопровідний транспорт.

Стаття 1 розкриває значення термінів:

- магістральний трубопровід – технологічний комплекс, який функціонує як єдина система, до якого входять окремий трубопровід зі всіма об'єктами і спорудами, пов'язаними з ним єдиним технологічним процесом, або декілька трубопроводів, які виконують транзитні, міждержавні, міжрегіональні поставки продуктів транспортування споживачам, або інші трубопроводи, спроектовані та побудовані згідно з державними будівельними вимогами відносно магістральних трубопроводів;

- промислові трубопроводи – всі інші немагістральні трубопроводи в межах виробництва, а також нафтобазові, внутрішньопромислові нафто-, газо- та продуктопроводи, міські газопроводи, водопровідні, теплопровідні, каналізаційні мережі, розподільчі трубопроводи водопостачання, меліоративні системи.

Трубопровідний транспорт використовується для транспортування хімічних продуктів, води, вуглеводнів та інших продуктів і речовин із місць знаходження, промислів, виготовлення або збереження до місця їх переробки чи користування, перевантаження та подальшого транспортування. Цей вид транспорту відіграє важ-

ливу роль в економіці держави, завдяки йому є можливість у підприємств, закладів та організацій використовувати прийом, збереження, перевантаження і транспортування трубопроводами, а також транзиту на договірній основі з урахуванням економічної ефективності та пропускної можливості магістральних трубопроводів. Особливе значення надається зовнішньоекономічній діяльності, завдяки чому отримуються необхідні кошти для проведення ремонтних робіт, запровадження новітніх технологій. Трубопроводи пролягають майже всією територією держави та доправляють продукти за її межі. Вони потребують переобладнання та капітального ремонту. Ураховуючи те, що на сьогодні будуються трубопроводи в обхід нашої країни, слід терміново вживати відповідних заходів.

Висновки

Розглядаючи сучасний етап і можливості діяльності транспортної системи України, необхідно:

1. Ретельно вивчити можливості участі України в міжнародних транспортних коридорах.

2. У подальшому використовувати об'єкти, побудовані для проведення Євро-2012.

3. Активізувати будівництво власних літаків, потягів, автомобілів, відновити будівництво водного транспорту.

4. Вжити невідкладних заходів щодо функціонування трубопровідного транспорту як транзитного.

5. Підготувати та прийняти нормативні акти відносно їх адаптації до діючого законодавства зарубіжних країн, особливо Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України від 12 травня 2011 р. № 581/2011 «Про Положення про Міністерство інфраструктури України» // Офіційний вісник України. – 2011. – № 37. – Ст. 1513.
2. Закон України «Про транспорт» від 10 листопада 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 51. – Ст. 446.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 1994 р. № 703 «Про організацію виробництва пасажирських вагонів» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/703-94-%D0%BF> – Назва з екрану.
4. Поточні матеріали Укрзалізниці станом на 1 січня 1999 року.
5. Паромная переправа Ильичевск – Варна / Под ред. Кацалухи В.М. – К., 1999. – 128 с.

6. Київметробуду – 50. Траса в майбутнє. – К., 1999. – 288 с.
7. Закон України «Про дорожній рух» від 30 червня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 31. – Ст. 338.
8. Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» // Офіційний вісник України. – 2010. – № 94. – Ст. 3334.
9. Повітряний кодекс України від 19 травня 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 46. – Ст. 1881.
10. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
11. Кодекс торговельного мореплавства від 23 травня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 47. – Ст. 349.
12. Закон України «Про трубопровідний транспорт» від 15 травня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 29. – Ст. 139.
13. Офіційний сайт КП «Харківський метрополітен» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.metro.kharkov.ua/uk/article/view/id/40/> – Назва з екрану.
14. Днепропетровский метрополитен / Dnipropetrovsk metro [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://metro.dp.ua/information.html> – Назва з екрану.
15. Указ Президента України «Питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» від 6 квітня 2011 року № 370/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – Стор. 17. – Ст. 1219.
16. Офіційний веб-сайт Укрзалізниці : Про УЗ : Загальна інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uz.gov.ua/about/general_information/ – Назва з екрану.

Деякі аспекти міжнародно-правового регулювання міграційних відносин

Р.Ф. Аракелян
магістр права,
слухач Національної
академії державного
управління
при Президентіві України

Науковий керівник
В.К. Гіжевський,
кандидат юридичних наук,
професор,
проректор, декан
юридичного факультету,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Кожна держава зобов'язана створити сприятливі умови для міграційних відносин. На сьогодні відсутні ефективні механізми регулювання міграційних відносин на національному та регіональному рівнях, але надані автором статті пропозиції спрямовані на подолання проблемних питань, які виникають в сфері регулювання міграційних відносин та сприятимуть вдосконаленню законодавчої бази.

Каждое государство обязано создать необходимые условия для миграционных правоотношений. На сегодняшний день отсутствуют эффективные механизмы регулирования миграционных правоотношений на национальном и региональном уровне. Для преодоления данных проблем автор статьи предлагает конкретные пути усовершенствования законодательной базу регулирования миграционных правоотношений.

Every state has to create the additional facilities for migratory relationships. For today absence the effective machinery for governing (regulating) migratory relationships on national and international levels. To resolve these problems the author of this article offer improving our legislation base which is governed the migratory relationships.

Ключові слова: міграційна політика, імміграція, міграційні процеси, особа, яка потребує надання притулку, статус біженця, надання притулку.

Постановка проблеми

Усвідомлюючи інтенсивність міграційних процесів в Україні, необхідним убачається створення преференційного режиму для потенційних біженців та осіб, які потребують додаткового захисту шляхом внесення відповідних змін і доповнень до актів міжнародного та національного законодавства з метою подальшого вдосконалення інституційного законодавства. Необхідним є також розширення співробітництва задля спільної боротьби з незаконною імміграцією та розв'язанням проблем біженців на багатосторонньому рівні серед держав СНД.

На сьогодні існує практика безпідставної відмови у визнанні іноземця або апатрида біженцем або особою, яка потребує надання притулку, а також практика, пов'язана зі скасуванням рішення про визнання особи біженцем або особою, що потребує надання притулку. Така ситуація зумовлена нівелюванням положень міжнародно-правових стандартів у вказаній сфері

регулювання в актах національного законодавства та наявності значної кількості прогалин у нормах чинного як міжнародного, так і національного законодавства, що спрямовані на недопущення іноземців і апатридів до системи надання статусу біженця або особи, яка потребує додаткового захисту в Україні, унаслідок чого вони змушені шукати захисту в іншій країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Порушене питання є предметом уваги багатьох відомих учених. Нині зазначені у статті проблеми знайшли своє часткове втілення в роботах В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, М.О. Баймуратова, А.С. Васильєва, М.В. Вітрука, Л.Д. Воєводіна, В.К. Гіжевського, Л.М. Галенської, І.П. Голосніченка, Є.В. Додіна, О.Є. Єжової, Р.А. Калюжного, С.В. Ківалова, В.І. Кисіля, Л.В. Ковалюка, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, В.О. Котюка, С.Ю. Кашкіна, П.А. Калініченка, С.О. Мосьондза, С.С. Саїва та інших дослідників.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на проаналізовані здобутки в досліджуваній проблематиці та науковій літературі, зокрема, у вітчизняних та іноземних правників бракує як системних досліджень, так і конкретних пропозицій щодо покращення міжнародно-правового регулювання міграційних відносин.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення та дослідження європейсько-правового досвіду регулювання міграційних процесів у межах країн-членів ЄС, правовий аналіз терміну «особа, яка потребує надання притулку» та визначення пропозицій щодо покращення міжнародно-правового регулювання міграційних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження

Розглядаючи європейський досвід регулювання міграційних процесів у межах країн-членів ЄС, необхідно звернути увагу на наявність дієвої законодавчої бази (ідеться про законодавство вищого рівня для країн-членів ЄС), реалізація якої є достатньо ефективною та сприятливою для іноземців та осіб без громадянства, які прибувають із третіх країн. Так, положення Маастрихтської угоди 1992 року знаходять своє практичне застосування в регулюванні міграційних процесів населення та не мають декларативного характеру, вони спрямовані на розширення співробітництва між державами-членами Європейського Союзу в галузі імміграції та безпеки [5, с. 265].

Країни-члени ЄС розглядають імміграцію як важливий елемент європейських відносин з іммігрантами третіх країн, їх політика в галузі регулювання міграційних процесів спрямована на сприяння інтеграції іноземців, які постійно проживають на території Європейського Союзу з місцевим населенням, включаючи можливість набуття ними громадянства. При цьому, країни-члени ЄС неухильно додержуються положень міжнародних договорів, що містять спеціальні норми захисту прав біженців, зокрема, Женевської конвенції

про захист цивільного населення під час війни 1949 року, Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957 року, Конвенції про незастосування терміну давнини до військових злочинів і злочинів проти людства 1968 року, Шенгенської угоди 1985 року, Шенгенської конвенції 1990 року. Відповідно до положень Шенгенської угоди 1985 року передбачено відсутність міграційного контролю на територіях країн-членів, це передбачає єдність між Шенгенськими країнами, а також єдність дій щодо попередження незаконної імміграції [4]. Вказана угода передбачає можливість введення прикордонного контролю в межах Шенгенської території в разі існування реальної загрози національній безпеці країнам-членам угоди, а також наявність єдиної візової політики. Шенгенські візи видаються будь-якою державою, що є членом указаної угоди, особам, які не мають громадянства Європейського Союзу, з метою безперешкодного пересування в межах території Шенгенської зони. Членами цієї угоди визначено єдині правила прикордонного контролю на зовнішніх кордонах. Створено єдину автоматизовану систему – «Шенгенська інформаційна система». Держави-члени зобов'язані реєструвати в Шенгенській інформаційній системі імена іноземців, перебування яких на території цих країн є небажаним. За допомогою ШІС здійснюються консультації з будь-якого прикордонного пункту. У межах угоди впроваджено досить потужне поліцейське співробітництво, що включає в себе обмін інформацією та право переслідування на території іншої держави-члена.

Вищезазначені позитивні досягнення країн-членів ЄС є прикладом необхідності створення єдиного в межах СНД прикордонного контролю за зовнішніми кордонами з метою спільної боротьби з незаконною імміграцією, при цьому залишаючи право свободи кожної держави у вирішенні питання про інтеграцію іноземних громадян, яких вона може прийняти. Після розпаду СРСР на пострадянському просторі налічуються сотні тисяч

біженців, які стали жертвами етнічних і релігійних конфліктів у Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Таджикистані, Чечні, Абхазії. На превеликий жаль, співробітництво в межах структур Співдружності здійснюється вкрай незадовільно, незважаючи на те, що з цього питання в межах СНД було підписано Угоду про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям, але Україна в ній участі не бере [5, с. 236].

З огляду на вищезазначені факти, необхідним убачається розширення співробітництва задля спільної боротьби з незаконною імміграцією та розв'язанням проблем біженців на багатосторонньому рівні серед держав СНД шляхом укладення такого правового документа, як «Угода про створення єдиного прикордонного контролю та активізація спільних зусиль з метою захисту прав біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» (далі – Угода). Зазначене співробітництво повинно бути дієвим та не мати декларативного характеру. Вказана Угода повинна складатися з V розділів, зокрема: Розділ I – Визначення основних термінів; Розділ II – Упровадження єдиного прикордонного контролю. Глава 1 – Порядок перетинання внутрішніх і зовнішніх кордонів. Глава 2 – Порядок здійснення візового контролю; Розділ III – Упровадження єдиної інформаційної системи в межах СНД; Розділ IV – Засади захисту прав біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту. Глава 1 – Порядок надання необхідної інформації та документів на запити біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту. Глава 2 – Гарантії правового та соціального захисту біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту. Глава 3 – Створення Спеціального фонду допомоги біженцям та особам, які потребують додаткового або тимчасового захисту в межах СНД. Глава 4. – Відповідальність сторін за порушення положень цієї Угоди; Розділ V – Заключні положення. Ця Угода обов'язково повинна визначати порядок перебування іноземців та осіб без громадянства на території

однієї з держав-учасниць з урахуванням таких положень:

- порядок перебування іноземців та осіб без громадянства повинен характеризувати держави СНД як надійні передбачувані країни, що вирізняються демократичністю та повагою до прав, свобод і законних інтересів людей;

- визнання державами СНД того, що від закріплення порядку перебування іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території однієї з країн-учасниць Угоди, залежить закріплення аналогічного положення щодо громадян однієї з країн-учасниць Угоди, які перебувають за кордоном, зокрема, відповідно до принципу взаємності;

- визнання країнами-учасницями Угоди необхідності розроблення дієвих правових заходів внутрішньодержавного характеру, спрямованих на покращення правового становища іноземців та осіб без громадянства, у тому числі потенційних біженців, які потерпають від свавілля з боку відповідних органів державної влади під час перебування на території однієї з країн-учасниць Угоди з метою постійного проживання на території цієї держави, тимчасового перебування на цій території та які проїжджають через територію однієї з країн-учасниць Угоди транзитом.

На сьогодні існує низка міжнародно-правових документів, що стосуються захисту прав біженців, до них належать: універсальні міжнародні угоди, що регулюють правовий стан біженців і захист їхніх прав (Конвенція про статус біженців 1951 року, Протокол, що стосується статусу біженців 1967 року, Статут Управління Верховного комісара ООН у справах біженців 1950 року, Конституція Міжнародної організації по міграції 1989 року); регіональні міжнародні договори та конвенції, що регулюють правовий захист біженців у певному регіоні (Конвенція, що регулює конкретні аспекти проблем біженців у Африці 1969 року, IV Ломейська конвенція 1989 року, Угода про допомогу біженцям і вимушеним переселенцям 1993 року, Картахенська декларація

про біженців 1984 року тощо); міжнародні договори, що регулюють визначений комплекс питань захисту прав біженців (Гаазька угода про моряків-біженців 1957 року, Угода про скасування віз для біженців 1959 року, Європейська угода про передачу відповідальності за біженців 1980 року, Дублінська конвенція, що визначає державу, відповідальну за розгляд заяв про надання притулку, поданих в одній із держав-членів Європейських співробітництв 1990 року тощо); міжнародні договори, дії яких було поширено на біженців (Всесвітня конвенція про авторське право 1952 року, Конвенція МОП про рівноправність громадян країни та іноземців і осіб без громадянства в галузі соціального забезпечення 1962 року тощо); міжнародні угоди, що містять спеціальні норми захисту прав біженців (Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року, Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 року, Конвенція про незастосування терміну давнини до військових злочинів і злочинів проти людства 1968 року, Шенгенська угода 1985 року, Шенгенська конвенція 1990 року та інші); міжнародні договори загального характеру, що стосуються біженців (Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про оголошення безвісно відсутніх мертвими 1950 року, Конвенція ООН про морське право 1982 року, Конвенція про пошук і рятування на морі 1979 року, Пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 тощо); угоди та декларації про притулок (Декларація ООН про територіальний притулок 1967 року, Гаванська конвенція про притулок 1928 року, Каракаська конвенція про територіальний притулок 1954 року та інші); міжнародні договори, що регулюють правовий стан апатридів (Конвенція про статус апатридів 1951 року, Конвенція про скорочення без громадянства 1961 року); двосторонні угоди, що регулюють правовий статус біженців (Угода між Австрією й Угорщиною про видачу злочинців 1976 року, Угода між

Південною Африкою і Мозамбіком про напад і добросусідство 1984 року, Угода між Афганістаном і Пакистаном про добровільне повернення біженців 1988 року тощо). Наявність такої великої кількості міжнародно-правових актів ускладнює механізм реалізації законних прав та інтересів біженців, зокрема, щодо визначення правового та соціального становища біженців, надання їм ефективної правової допомоги. Ускладнення полягають також у наявності диференційованих визначень терміну «біженець». З огляду на це, необхідним вбачається прийняття та застосування однакової універсальної міжнародної угоди, яка б ефективніше сприяла реалізації законних прав і свобод біженців, або визнання одного з вищезазначених міжнародно-правових актів універсальним і таким, що підлягає обов'язковому застосуванню при визначенні суб'єктивних та об'єктивних критеріїв визнання особи біженцем. На думку автора цієї статті, заслуговує універсального визнання та застосування Конвенція про статус біженців 1951 року, яка є єдиним міжнародно-правовим актом, що закріплює концептуально правильне визначення статусу біженця та дає можливість цій категорії осіб одержувати гідний соціальний і правовий захист.

Особливу увагу необхідно звернути на традиційний інститут міжнародного права – надання притулку. Необхідність дослідження цього інституту пов'язана з невизначеністю у практичній діяльності уповноваженими владними структурами термінів «біженець» та «особа, яка потребує надання притулку». Останній паралельно використовується з терміном «біженець», у законодавстві деяких Європейських держав, зокрема, у Конституції Франції 1793 року зазначалося, що країна надає «притулок іноземцям, вигнаним зі своєї батьківщини за справу свободи». Нерозрізнення цих термінів прослідковується також у ч. 1 статті 28 Конституції Російської Федерації, ч. 3 статті 10 Конституції Італії, п. 1 статті 16-а Основного Закону ФРН, п. 4 статті 13 Конституції Іспанії та ін. Право притулку регламентовано та гарантовано

низкою міжнародно-правових актів, до них належить Загальна декларація прав людини від 10 січня 1948 р., п. 1 ст. 14 визначає, що «Кожна людина має право шукати притулку від переслідування в інших країнах і користуватися цим притулком [2]. Це право не може бути використане в разі переслідування, дійсно заснованого на вчиненні неполітичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй». Аналогічні приписи містяться в інших актах, у тому числі Декларації ООН «Про територіальний притулок» від 14 грудня 1967 р. [3], а також у Декларації про територіальний притулок, яку прийнято Радою Європи у 1977 році. Більшість держав обмежують перелік причин та умов, за яких може бути надано притулок. Так, у ст. 63 Конституції РФ зазначено, що притулок надається іноземцям, які переслідуються за свою діяльність на користь свободи та позбавлені у своїй країні основних прав і свобод. Конституція ФРН з цього приводу наголошує на політичних переслідуваннях, нелюдському або ганебному поводженні або покаранні. Спеціальний закон Іспанії встановлює умови, за яких громадяни інших держав і апатриди користуються в цій державі правом на притулок. Також, притулок надається не тільки з політичних мотивів, а й із будь-яких інших гуманних причин: расових, релігійних тощо, інколи цей термін у міжнародних правових актах окреслений як політичний притулок.

В Конституції України право притулку закріплене ч. 2 ст. 26 «Іноземцям і особам без громадянства може бути наданий притулок у порядку, встановленому законом» [1]. Конституція України не містить будь-яких обмежень, пов'язаних із наданням притулку, але зрозуміло, що він не може бути наданий кримінальним злочинцем та особам, які переслідуються за фашистську та іншу діяльність подібного характеру, а також діяльність, пов'язану з людиноненависницькою пропагандою. У вищезазначених міжнародних актах і законодавстві названих країн існують різні підходи до визначення поняття «особа, яка потребує

надання притулку». Інший підхід до визначення цього поняття прослідковується в Законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Так, закон використовує термін «особа, яка потребує додаткового захисту», нею визнається «особа, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року, але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через поぼювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання» [2]. Законодавець відмежовує національне законодавство у сфері притулку від національного законодавства у сфері біженців, але чітко не визначає, що особою, яка потребує додаткового захисту, є особа, яка потребує надання притулку. Якщо припустити, що ці поняття є ідентичними, то виникає питання про звужений характер визначення терміну «особа, яка потребує надання притулку».

З метою усунення різних підходів до тлумачення терміну «особа, яка потребує надання притулку», пропонуємо таке визначення: «особою, яка потребує надання притулку, є будь-яка особа, яка не визнається біженцем відповідно до чинних міжнародно-правових документів, яка має цілком обґрунтовані побоювання стати жертвою переслідувань за ознакою раси, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань та якій надається право в'їзду та право законного перебування на території України протягом необмеженого часу, в межах якого вона не може бути вислана та не підлягає видачі як своїй патримоніальній державі, так і будь-якій третій іноземній державі».

Подане автором цієї статті визначення терміну «особа, яка потребує надання притулку» відповідає вимогам чинних міжнародно-правових актів із питань регламен-

тації права притулку, зокрема, Загальній декларації прав людини 1989 року, Декларації про територіальний притулок, прийнятій Радою Європи в 1997 році. Пропонуємо вказане визначення внести до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» шляхом включення пункту 25 до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», що сприятиме правильному визначенню правового статусу осіб, які потребують надання притулку.

Висновки

З огляду на вищезазначене, автор вважає за необхідне розширити співробітництво задля спільної боротьби з незаконною

імміграцією та розв'язання проблем біженців на багатосторонньому рівні серед держав СНД шляхом укладення такого правового документа, як «Угода про створення єдиного прикордонного контролю та активізація спільних зусиль з метою захисту прав біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Також, автором статті запропоновано визначення терміну «особа, яка потребує надання притулку», що відповідає вимогам чинних міжнародно-правових актів з питань регламентації права притулку. Внесення запропонованих автором статті змін та доповнень до чинного законодавства сприятиме ефективній реалізації та регламентації правового статусу осіб, які потребують надання притулку.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Конвенція про статус біженців від 28 липня 1951 р. та Протокол щодо статусу біженців 31 січня 1967 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 17. – Ст. 165.
3. Декларация о территориальном убежище от 14 декабря 1967 г. // Международное право в избранных документах. – М. : Изд-во ИМО 2005. – 575 с.
4. Шенгенское соглашение от 26 марта 1995 г. // Международное право в избранных документах. – М. : Изд-во ИМО 2009. – 793 с.
5. Ведение в право Европейского Союза: учебник. - 3-е изд., перераб. доп. / С.Ю. Кашкин, П.А. Калиниченко, А.О. Четверикова. – М.: Эксмо, 2010. – 464 с.
6. Kent P. European Union Law. – London: Sweet and Maxwell, 2003. – 480 p.

Значення та перспективи впровадження судового прецеденту в судочинстві України в контексті забезпечення єдності правозастосування

М.Л. Бєлкін

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри бізнес
адміністрування та
управління проектами,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто тенденції впровадження судового прецеденту в судочинство країн із яскраво вираженим пріоритетом статутного права. Доведено, що з метою забезпечення справедливості судочинства та єдності правозастосування впровадження судового прецеденту є переважаною тенденцією в таких країнах. Стверджується, що правова система України в цілому відкрита для запровадження судового прецеденту.

В статье рассмотрены тенденции внедрения судебного прецедента в судопроизводство стран с ярко выраженным приоритетом статутного права. Доказано, что с целью обеспечения справедливости судопроизводства и единства правоприменения внедрение судебного прецедента является преобладающей тенденцией в таких странах. Утверждается, что правовая система Украины в целом открыта для введения судебного прецедента.

The article considers the trend of introducing legal precedent in proceedings of a pronounced priority of statutory law. It is shown that in order to ensure fairness and justice Unity enforcement of judicial precedent is a prevailing trend in these countries. It is alleged that the legal system of Ukraine in general open to the introduction of judicial precedent.

Ключові слова: англо-американська система права, романо-германська система права, судовий прецедент, судова практика, єдність правозастосування.

Постановка проблеми

Єдність правозастосування є ключовим принципом правової держави. Як зазначає професор О. Мережко [1], заперечення принципу однакового застосування закону суперечить одному з центральних принципів правової держави, згідно з яким у ліберальній державі суддя є лише безстороннім слугою права, тобто він застосовує право об'єктивно, логічно, послідовно і в однаковий спосіб. Тобто, аналогічні справи з аналогічними фактичними обставинами повинні вирішуватися аналогічним чином. Ситуація, коли навіть в ідентичних ситуаціях у процесі застосування тієї самої норми права судді виносили різні рішення, явно суперечить концепції верховенства права [1].

Саме прецедент є тим інструментом, що якнайефективніше забезпечує єдність

застосування права в судах. Так, російський учений, доктор права (Ессекський університет, Велика Британія), член комісії з удосконалення правосуддя Асоціації юристів Росії О. Верещагін зазначає: «Обов'язок судів додержуватися прецедентів не встановлений в Англії та США жодним законом або конституцією – це лише звичай, який сприймається всіма як щось само собою зрозуміле: якщо суд одного разу так вирішив, то зрозуміло, що і в іншій подібній справі він теж повинен так вирішити. Інше означало б, що право застосовується непередбачуваним чином і неоднаково стосовно різних осіб» [2].

Згідно зі ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Однак, виходячи з вимог основного закону компаративістики, відповідно до якого

одні й ті ж правові проблеми однаково чи майже однаково вирішуються в усіх розвинених правових системах світу [3], проблема єдності правозастосування може вирішуватися тільки на основі судового прецеденту. Отже, для практичної реалізації вимог ст. 24 конституції вирішення проблеми судового прецеденту є незаперечним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Професор О. Верещагін зазначає: «Вводити прецеденти не потрібно – йдеться лише про те, щоб дещо впорядкувати їх вживання. Крім того, добре було б просто привчити громадськість і суддів не боятися самого слова «прецедент» (в континентальній Європі юристи-науковці не боятися вже давно)» [2]. Така ситуація певним чином характеризує стан дослідження прецеденту в судовій практиці України. Так, у базі авторефератів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського вдалося знайти 6 авторефератів дисертацій (Кухнюк Д.В., Тополевський Р.Б., Гураленко Н.А., Стецик Н.В., Шевчук С.В., Мазур М.В.), у назві та/або рефераті яких згадується слово «прецедент» щодо судової практики України [4-9].

Так, у роботі Д.В. Кухнюка «Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України» [4] обґрунтовано необхідність визнання судового прецеденту джерелом кримінального права та запропоновано механізм його дії. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення кримінально-процесуального законодавства України з метою закріплення за рішеннями Верховного Суду України (ВСУ) ознак судового прецеденту. Також Гураленко Н.А. у роботі «Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект» [6] досліджує судовий прецедент як філософсько-правову категорію, показує його значення в системі джерел вітчизняного права, обґрунтовує необхідність становлення та розвитку судового прецеденту за умов реформування правової системи України з урахуванням інтеграційних процесів сучасності. У праці Стеценка Н.В. «Технологія судової пра-

вотворчості: загальнотеоретична характеристика» [7] обґрунтовано можливість запровадження прецедентної судової правотворчості в судочинство вищих судових органів в Україні. Дослідження Шевчука С.В. «Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади» [8] доводить, що нині у країнах англосаксонської та романо-германської правових сімей стає помітнішою загальна тенденція щодо розуміння важливої ролі суду у формуванні права під час здійснення правосуддя, що досягається в результаті визнання нормативності актів судової влади (судовий прецедент, усталена судова практика, правоположення, правова позиція).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Разом із тим, виконані роботи ще не створили критичної маси думок щодо розуміння ролі та значення впровадження судового прецеденту в судочинстві України та перспектив такого впровадження в контексті забезпечення єдності правозастосування в Україні, у тому числі в контексті світових правових традицій. Про це свідчать, зокрема, гострі дискусії серед представників юридичної громадськості [10]. Окремі аспекти цієї проблеми розглянуто автором у його роботах [11-13 та ін.]. Як зазначає Б.В. Малишев, запровадження прецедентного права в Україні повинно бути поступовим і багатовекторним процесом, неодмінно пов'язаним із укріпленням незалежності судової влади, підвищенням професійних вимог до суддів (особливо вищих судів), забезпеченням належного рівня правової культури населення. Важливим елементом цього процесу є аналіз, адаптування та використання досвіду, цінностей, традицій і принципів, які притаманні праву Англії – класичному виразникові ідеї судового прецеденту [14, с. 311].

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз тенденцій упровадження судового прецеденту в судочинство країн із яскраво вираженим пріоритетом статутного права; аналіз ролі су-

дового прецеденту як чинника забезпечення справедливості судочинства та єдності правозастосування; аналіз місця судового прецеденту в сучасній правовій системі України.

Виклад основного матеріалу дослідження

У російському виданні [15] були опубліковані, за визначенням автора видання, «цікаві» характеристики таких систем права:

- англійська система: можна все, крім того, що не можна;
- німецька система: не можна нічого, крім того, що можна;
- російська система: не можна нічого, навіть того, що можна.

Оскільки в кожному жарті завжди є чимала частка правди, то неважко помітити, що ці характеристики визначають у порядку убуття ступінь демократичності тієї чи іншої системи, при цьому як найдемократичніша характеризується англійська (прецедентна) система права.

Уявлення про судовий прецедент (від лат. *praecedens* – попередній) як джерело права в правових системах, що відносяться до сім'ї англо-американського права, є хрестоматійним. При аналізі переваг, властивих прецеденту як провідному джерелу права в цій правовій системі, наголошується на динамізмі оновлення правових норм. Це обумовлено тим, що подальші рішення у прецедентних справах вносять окремі зміни в прецедент, що сформувався раніше, модифікуючи та вдосконалюючи правову норму [16].

Український дослідник англійського прецедентного права Б.В. Малишев стверджує, що доктрина прецеденту забезпечує водночас і стабільність і динамічність прецедентного права. Завдяки їй, прецедентна форма права здатна оперативно й адекватно реагувати на всі зміни суспільного життя й у більшості випадків здійснювати ефективніше, ніж нормативно-правовий акт, регулювання конкретних відносин [14, с. 307].

Ще у 1903 р. Г.В. Демченко відносно судових рішень у прецедентній правовій системі вказував, що надзвичайно важ-

лива сторона судового рішення полягає в тому, що воно, будучи судовим прецедентом, здатне до певної міри впливати на подальше застосування норм права в судах і житті. Воно сприяє одноманітності судової практики, обмежує сваволлю судів і зміцнює засади законності та принцип рівності всіх перед судом. Цією стороною судового рішення цікавляться здавна [17].

Зокрема, К. Цвайгерт і Х. Кетц вказують, що перевагою прецедентного права є більш «відкрите і чесне» обґрунтування судових рішень. Система прецедентного права робить прозорою та передбачуваною як судову систему, так і діяльність правоохоронних органів, оскільки жодний орган чи посадова особа не зможуть в аналогічних обставинах відступити від правила, закріпленого в цьому рішенні. За таких обставин втрачає сенс чинити тиск на суд або будь-яку посадову особу, зменшується кількість скарг і знижується рівень корупції, оскільки ніхто не зможе діяти в аналогічній справі інакше, ніж у попередній [18].

Ураховуючи ці переваги прецедентної системи, постає питання її застосування в європейських країнах романо-германської системи права та пострадянських державах, зокрема Україні.

Нині побутує стійка думка, що в наших країнах застосування судового прецеденту неможливе. На думку доктора юридичних наук В. Усанова, така позиція має свої корені в радянській теорії права, яка вважала, що судовий прецедент у соціалістичній правовій системі не розглядається як джерела права, оскільки зворотне підриває авторитет законності [16]. Зокрема, І.Б. Новицький зазначав: «У радянській державі не може бути місця для судового прецеденту. Радянський суд є провідником та охоронцем законності, він повинен суворо стежити за тим, щоб загальні норми закону (і підзаконних актів) неухильно дотримувалися всіма громадянами, посадовими особами, установами і перш за все – самим судом» [19, с. 125].

Разом з тим, в умовах курсу на побудову правової демократичної держави правові

системи пострадянських країн не можуть стояти осторонь загальносвітових і європейських тенденцій. Як зазначає В. Усанов, судова практика визнається джерелом права в країнах романо-германської правової сім'ї [16]. Учені К. Цвайгерт і Х. Кетц, Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі вважають, що нездатність законодавця вчасно встигати за мінливою дійсністю є рушійною силою для розвитку суддівської нормотворчості [18; 20]. Це підтверджується практикою використання судами прецеденту практично в усіх країнах континентальної правової системи. Зокрема, Р. Давид і К. Жоффре-Спінозі вказують: «Місце, відведене серед джерел права судовими рішеннями, відрізняє романо-германські правові системи, з одного боку, від англійського загального права, а з іншого – від соціалістичного права... Щоб судити про важливість судових рішень у виробленні права, слід і тут остерігатися готових формул, які, прагнучи підкреслювати винятковість закону, відмовляються визнавати джерелом права судову практику. Ці формули дещо смішні, коли їх вживають в такій країні, як Франція чи ФРН, де судова практика у ряді сфер відіграє провідну роль у розвитку права і де доктринальні твори часто є не чим іншим, як викладом судової практики» [21].

Отже, якщо будь-яке право на пострадянському просторі не є прецедентним, то це соціалістичне право. Якщо ж ми долаємо теоретичну спадщину соціалістичного права, то необхідно визнати судовий прецедент.

У згаданій вище статті О. Верещагін чільне місце присвятив розвінчання міфів про роль судового прецеденту в Росії та світі [2].

Міф перший і головний – Росія не є країною прецедентного права. Воно характерне лише для англосаксонських країн. Ця теза вкрай далека від дійсності, вона є на порядок складнішою. Роль законодавства в англосаксонських країнах колосальна і навряд чи поступається ролі його в РФ і країнах континентального права (Німеччина, Франція та ін.). Дотримання прецеденту в

Англії й США необхідно для однакового застосування права стосовно різних осіб. Така ж ситуація і в Росії та практично в усіх континентальних країнах – з тією відмінністю, що там слово «прецедент» суди намагаються не вживати.

Міф другий – у Росії намагаються ввести прецедентне право. У дійсності воно й так існувало, існує та буде існувати – просто тому, що без нього неможливо обійтися. Прецеденти зародилися ще в судово-адміністративній практиці Московської Русі та найактивнішим чином застосовувалися в діяльності судів у Російській імперії. І навіть у СРСР не було законодавчої заборони на їх використання. Тому вводити прецеденти не потрібно – ідеться лише про те, щоб дещо впорядкувати їх уживання.

Міф третій – можна обійтися без прецедентів. Насправді без судових прецедентів не обходилися навіть у СРСР. Так, адвокати постійно посилалися на опубліковані судові рішення, а судді реально їм слідували, навіть якщо не згадували їх у тексті свого рішення. В іншому разі рішення було б скасоване як таке, що неправильно тлумачить закон.

Міф четвертий – слідування прецеденту несумісне з незалежністю суддів і підпорядкуванням їх тільки закону. Насправді суди застосовують не тільки закони, а й безліч підзаконних актів, і з цим ніхто не сперечається. Крім того, якщо прецедент суперечить закону, то суддя має право вмотивовано відмовитися застосовувати такий прецедент – так само, як це відбувається у разі протиріччя між законом і підзаконним актом. Принцип верховенства закону слідування прецеденту анітрохи не порушується.

Міф п'ятий – судовий прецедент несумісний із поділом влади. Прихильники цієї позиції повинні пояснити, чому таке питання не виникає там, де, безперечно, є як прецедент, так і поділ влади (Велика Британія, США, Канада і т. д.). А як бути з нормотворчістю виконавчої влади – постановами уряду, положеннями, інструкціями та наказами? Як вони поєднуються з

догмою про те, ніби створення норм – прерогатива лише однієї гілки влади [2]?

Більше того, згідно з ч. 9 ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України, забороняється відмова в розгляді справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини (аналогічні норми є і в інших кодексах). Отже, вирішуючи справи в таких умовах, суди вимушені заповнювати прогалини в законодавстві, тобто займатися правотворчістю.

Вище зазначалося, що всі держави, які вважають себе правовими, вирішують питання єдності правозастосування. Так, у ст. 95 Конституції Німеччини вказується, що для відправлення правосуддя у сфері загальної, адміністративної, фінансової, трудової та соціальної юстиції Федерація засновує як верховні судові палати федеральну загальну палату, федеральний адміністративний суд, федеральну фінансову палату, федеральний трудовий суд і федеральний соціальний суд... Для забезпечення єдності судової практики повинен бути утворений спільний сенат судів, зазначених у першому абзаці [22, с. 198-199]. Таким чином, вимога єдності судової практики закріплена в Німеччині на конституційному рівні.

Суддя Верховного Суду України (далі – ВСУ) Б.М. Пошва відзначає [23], що саме в Німеччині одним із основних елементів гарантій надійності судової системи є судовий прецедент, зафіксований у Законі про судоустрій ФРН у редакції від 9 травня 1975 р. з наступними змінами. Про прецедентний характер рішень Федерального Верховного суду ФРН свідчать положення § 132 закону: «Якщо один склад судової колегії у кримінальних справах (Великого сенату з кримінальних справ) Федеральної судової палати у кримінальних справах під час розгляду справи вважає, що вона повинна бути вирішена інакше, ніж та, яка попередньо розглядалася всім складом Великого сенату з кримінальних справ або спільно об'єднаними великими сенатами з кримінальних і цивільних справ, то справа повинна розглядатися всім складом Вели-

кого сенату з кримінальних справ, спільно об'єднаними великими сенатами або усім складом Федеральної судової палати у кримінальних справах», і положення § 17 і 17а закону про те, що «якщо суд визнав звернення до нього в межах судового порядку розгляду справи допустимим, то всі інші суди зв'язані таким рішенням» [23].

Як зазначає С.В. Шевчук, у країнах романо-германського права офіційно судовий прецедент не визнається джерелом права, але практично він діє у вигляді концепції «усталеної судової практики» (*jurisprudence constante*), за якою «низка раніше прийнятих та узгоджених судових рішень розглядається як переконливий доказ правильного тлумачення правової норми» [8].

У Російській Федерації проблема впровадження прецеденту є предметом гострої дискусії. Вважається, що офіційно про практичне впровадження прецеденту можна судити на підставі постанови Конституційного Суду (далі – КС) РФ від 21 січня 2010 р. № 1-П [24]. У п. 3 цієї постанови КС вирішив, що з метою забезпечення однакового застосування в практиці арбітражних судів положень глави 37 АПК РФ федеральному законодавцеві належить – керуючись вимогами Конституції РФ і з урахуванням правових позицій КС РФ, виражених у цій постанові, – у шестимісячний строк внести зміни та доповнення в арбітражне процесуальне законодавство, що закріплюють можливість перегляду за нововиявленими обставинами судового акта арбітражного суду, заснованого на правовій нормі, практика застосування якої після вступу цього судового акта в законну силу визначена (змінена) постановою Пленуму Вищого Арбітражного Суду (далі – ВАС) РФ або постановою Президії ВАС РФ, винесеним за результатами розгляду іншої справи в порядку нагляду з урахуванням сформованої практики, у тому числі виходячи з правових позицій, сформульованих Пленумом ВАС РФ.

Таким чином, КС РФ визнав обов'язковим застосування норм, установлених постановою Пленуму ВАС РФ або поста-

новою Президії ВАС РФ, тобто судовими органами. З цього приводу Голова ВАС РФ А. Іванов констатував, що російське правосуддя змінює свою природу, рухаючись від романо-германської правової системи, коли суд, виносячи свій вердикт, орієнтується на той чи інший кодекс, – до прецедентного права, коли судді апелюють до прецедентів, тобто рішень, які раніше винесли інші судді [24].

В Україні застосування рішень судів як джерела права реалізовано на законодавчому рівні. Так відповідно до ст. 17 Закону України (далі – ЗУ) «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) як джерело права. Таким чином, на законодавчому рівні встановлено, що в Україні необхідно застосовувати судові рішення як джерела права. Так, у Постанові Вищого Господарського Суду України (далі – ВГСУ) від 10 липня 2012 р. у справі № 24/5005/11877/2011 зазначається, що згідно з точкою зору ВСУ, рішення ЄСПЛ, якими надаються тлумачення та практика застосування положень Конвенції, є формою прецедентного права, що розширює нормативний обсяг Конвенції, встановлюючи нові загальнообов'язкові правила [25].

В Україні основи судового прецеденту виражені також через повноваження ВСУ та КС України. Так, згідно з п. 1 ч. 2 ст. 38 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», ВСУ переглядає справи з підстав неоднакового застосування судами (судом) касаційної інстанції однієї й тієї ж норми матеріального права у подібних правовідносинах. Таким чином, передбачається, що в аналогічних обставинах різні суди будуть застосовувати одну й ту ж норму права однаково. В іншому разі одне з рішень підлягає перегляду для приведення у відповідність одне одному. Порівняння двох судових рішень з метою єдиного правозастосування, а також приведення практики судів нижчих інстанцій до практики ВСУ, є по суті впровадженням прецеденту. Крім того,

згідно зі ст. 94 ЗУ «Про Конституційний суд України», підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України судами України, іншими органами державної влади.

З цього приводу М.В. Мазур на основі аналізу й порівняння юридичних властивостей «класичних» судових прецедентів Англії, нормативно-правових актів і актів КС України обґрунтовує позицію про те, що останні є різновидом судових прецедентів, які можуть застосовуватися не тільки в межах конституційного провадження, а й в інших формах судочинства [9]. За С.В. Шевчуком, тенденції визнання судового прецеденту складовою мотивувальної частини акта судової влади починають складатися і в українській правовій системі саме в частині визнання за актами судової влади їх нормативної характеристики за аналогією з прецедентним правом [8].

Необхідність застосування прецеденту в судовій практиці України в контексті вдосконалення судочинства спричинена таким факторами.

1. Необхідність забезпечити єдність правозастосування та рівність усіх громадян перед законом, згідно зі ст. 24 Конституції України.

Так, в Україні після вступу в силу у 2011 р. Податкового кодексу виникли суперечки навколо того, чи можна включати до складу валових витрат збитки, отримані до набрання кодексом чинності [13]. Працівники податкової служби, природно, були проти цього, тому що неврахування зазначених витрат забезпечує збільшення податків. У цьому зв'язку суди зайняли суперечливу позицію: одні ставали на бік податкових органів, інші – платників податків. При цьому для великих підприємств ішлося про мільйони гривень. У таких умовах, очевидно, не існує фактичної рівності перед законом платників податків, які отримали різні судові рішення.

Інший випадок аналогічної нерівності

автор досліджував у своїй роботі «Актуальні питання оскарження постанов про порушення кримінальної справи в світлі рішень Європейського суду з прав людини (на прикладі статті 212 Кримінального кодексу України)» [11]. Встановлено, що в однакових умовах і за аналогічних обставин одні суди визнавали законним порушення кримінальних справ щодо платників податків за ухилення від сплати податків, а інші суди – ні. При цьому зазначені суперечності не усувалися навіть на рівні касаційної інстанції, оскільки судову практику з цього питання ніхто не узагальнював. Природно, громадяни знаходилися в очевидно неоднакових умовах.

2. Застосування судового прецеденту, з одного боку, зменшує вірогідність судової помилки, оскільки складається набір типових судових рішень, а з іншого – істотно знижує роль хабарів та/або адміністративного тиску. Для обґрунтування цієї позиції доцільно повернутися до досліджень К. Цвайгерта і Х. Кетца, які, як зазначено вище, доводили, що перевагою прецедентного права є більш «відкрите і чесне» обґрунтування судових рішень [18].

Суддя ВСУ І.Б. Шицький вказує, що без однакового застосування законів всіма суддями і судами не може бути права та законності, не може бути суду, не може бути правової держави. Єдине застосування законів, верховенство права повинні стати не епізодами, а базовими принципами діяльності судової системи як надійного та останнього охоронця свободи та демократії. Верховенство права як принцип, що задекларований і використовується в Україні, слід розуміти як формально рівну для всіх міру свободи. У нехтуванні принципом однакового правозастосування закладено підстави для довільного застосування судами законів, правової невпевненості в законності судового рішення, і головне – це дає привід для тотального поширення правового нігілізму [26].

Наприклад, ВГСУ регулярно по-різному застосовує ст. 100 в системному зв'язку із ст. 268 Цивільного кодексу України, то вважаючи право на участь у конкретному

господарському товаристві немайновим і не застосовуючи строки позовної давності до корпоративних спорів, то вважаючи таке право майновим і застосовуючи строки позовної давності до корпоративних спорів, при цьому не допускаючи перегляд відповідних справ до ВСУ. Складається враження, що ВГСУ залишає цю невизначеність для прийняття рішень під замовлення [27].

3. В умовах верховенства права правові норми та їх джерела повинні відповідати принципу правової визначеності, чи впевненості (legal certainty). Цей принцип іноді називають юридичною безпекою, правовою стабільністю. Стрижнем цієї концепції є передбачуваність. Застосування актів повинно бути передбачуваним для індивідів. По-перше, така передбачуваність збільшує автономію особистості у ставленні держави і зрештою забезпечує її свободу. По-друге, вона є раціональною основою організації будь-якої нормативної системи. Принцип правової визначеності знайшов повне відображення в праві Ради Європи і праві Європейського Союзу [28]. По-третє, у разі якщо особа буде точно знати, що суд винесе рішення не на її користь, оскільки в аналогічних ситуаціях суд уже так чинив, це може суттєво зменшити кількість позовів, апеляційних і касаційних скарг, що зменшить завантаженість судів. Разом із тим, якщо конкретні закони, нехай навіть найстабільніші, будуть тлумачитися судами неоднаково, то принцип правової визначеності буде порушений. Тому прецедентне (стабільне) тлумачення одного й того ж закону в аналогічних умовах відповідає дотриманню принципу правової визначеності. Зокрема, С.В. Шевчук зазначає, що в умовах англосаксонської правової сім'ї обов'язковість прецедентного права заснована на доктрині *stare decisis*, тоді як у країнах романо-германської правової сім'ї – на конституційних принципах рівності, правової визначеності та довіри до права [8].

4. Слідування прецеденту дало б змогу знизити залежність судових рішень від політичної кон'юнктури, що є різнови-

дом правової визначеності. Так, протягом 2002-2009 рр. КС України неодноразово вказував, що звуження змісту та обсягу соціальних прав шляхом прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів за ст. 22 Конституції України не допускається. Однак, у рішенні КС від 26 грудня 2011 р. № 20-рп/2011 був сформульований прямо протилежний висновок [29].

5. Повага до прецедентної практики ЄСПЛ. Зокрема, у своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово вказував, що згідно з його усталеною судовою практикою Суд, у контексті ст. 6 Конвенції, розглядає та перевіряє належне здійснення правосуддя національними судами [30; 31 та ін.]. Тому, якщо ЄСПЛ одного разу вказав на

недоліки національного судочинства, то така позиція ЄСПЛ повинна враховуватися і в подальших рішеннях національних судів.

Висновки

На підставі здійсненого аналізу доведено, що з метою забезпечення справедливості судочинства та єдності правозастосування впровадження судового прецеденту є переважаючою тенденцією в країнах із яскраво вираженим пріоритетом статутного права. Правова система України в цілому відкрита для запровадження судового прецеденту, але для цього потрібно визнати необхідність і доцільність такого процесу. Судовий прецедент є суттєвим резервом удосконалення національного судочинства.

Список використаних джерел

1. Мережко О. Правова держава як міф / О. Мережко // Юридична газета. – 19 грудня 2005 р. – № 23 (59) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/1918/>
2. Верецагин А. Прецедентное право : теперь и в России : Пять мифов о роли судебного прецедента в нашей стране и в мире [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.forbesrussia.ru/column/47477-pretседentnoe-pravo-terep-i-v-rossii>
3. Корчевна Л.О. Проблема різноджерельного права : дослід порівняльного правознавства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Л.О. Корчевна. – К., 2005. – 36 с.
4. Кухнюк Д.В. Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д.В. Кухнюк. – К., 2008. – 17 с.
5. Тополевський Р.Б. Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р.Б. Тополевський. – Харків, 2004. – 19 с.
6. Гураленко Н.А. Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Н.А. Гураленко. – Л., 2009. – 18 с.
7. Стецик Н.В. Технологія судової правотворчості : загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н.В. Стецик. – Львів, 2011. – 16 с.
8. Шевчук С.В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. – Харків, 2008. – 38 с.
9. Мазур М.В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / М.В. Мазур. – Харків, 2009. – 20 с.
10. Перспектива введення в Україні судового прецеденту як джерела права / Правовий тижень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=120594>
11. Белкін М.Л. Актуальні питання оскарження постанов про порушення кримінальної справи в світлі рішень Європейського суду з прав людини (на прикладі статті 212 Кримінального кодексу України) / М.Л. Белкін. – Адвокат. – 2009. – № 6 (105). – С. 4-10.
12. Белкін М. Актуальні питання однакового застосування законів в адміністративному судочинстві / М. Белкін, Л. Белкін // Вісник Вищого адміністративного суду України. – 2011. – № 1. – С. 59-68.
13. Белкін М. Збитки з декларації за 1 квартал 2011 року – це збитки за 1 квартал 2011 року : Позиція Вищого адміністративного суду України / М. Белкін, Л. Белкін // Юридична газета. – 18 вересня 2012 р. – № 38 (328). – С. 1, 6-8.
14. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Б.В. Малишев. – К. : Практис, 2008. – 344 с.

15. *Таранов П.С.* Золотая книга руководителя : Законы, советы, правила / П.С. Таранов. – М. : Вече : Персей : АСТ, 1994. – 560 с.
16. *Усанов В.* Судебный прецедент : проблемы конвергенции в российскую правовую систему / В. Усанов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.liveinternet.ru/users/precedents/post91593586/comments>
17. *Демченко Г.В.* Судебный прецедент / Г.В. Демченко. – Варшава : Тип. Варш. учеб. окр., 1903. – 252 с.
18. *Цвайгерт К., Кёйтц Х.* Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : В 2-х тт. / К. Цвайгерт, Х. Кёйтц. – Том I. Основы : Пер. с нем. – М. : Международные отношения, 2000. – 480с.
19. *Новицкий И.Б.* Источники советского гражданского права / И.Б. Новицкий. – М. : Юридическая литература, 1959. – 162 с. – М. : Всесоюзный институт юридических наук, 1959.
20. *Давид Р., Жоффре-Спинози К.* Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози / Пер. с фр. В.А. Туманова. – М. : Международные отношения, 1999. – 400 с.
21. Указ. соч. / Гл. 99. Критерии для оценки роли судебной практики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/285/%C4/21557#chapter>
22. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. – М. : Издательство БЕК. – 432 с. – ISBN 5-85639-126-8; ISBN 3-406-40581-9
23. *Пошва Б.М.* Судовий прецедент : проблеми запровадження в Україні / Б.М. Пошва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/3a27628b5abab870c22575d0004d48e7?OpenDocument>
24. Приведе ли прецедентное право к изменениям в Конституции РФ? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rus.ruvr.ru/2010/03/22/5517206.html>
25. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25144866>
26. *Шицький І.Б.* Про окремі проблеми судової реформи / І.Б. Шицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/E30D7E92E24C6ED4C325707C0024CA6E?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=E30D7E92E24C6ED4C325707C0024CA6E&Count=500&>
27. *Белкін М.* Строки позовної давності : Суперечливі моменти у правозастосовній практиці щодо застосування строків позовної давності в корпоративних спорах / М. Белкін // Юридична газета. – 7 лютого 2012 р. – № 6 (298). – С. 14-15.
28. Стокгольмський арбітраж і принцип правової визначеності – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukr-pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4683:2011-08-17-05-14-17&catid=2:komentar&Itemid=2
29. *Белкін Л.* Неконституційне обмеження конституційних прав громадян / Л. Белкін // Юридична газета. – 3 липня 2012 р. – № 27 (317). – С. 26-29.
30. Офіційний сайт Міністерства юстиції України : Справа «Бочан проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/19612>
31. Офіційний сайт Міністерства юстиції України : Справа «Серявін та інші проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/sud0190/about/sudova_praktyka/SERYAVIN/

Поняття «метод» у праві (на прикладі фінансового права)

Т.В. Мазур

кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
цивільно-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та прав
«КРОК»

Статтю присвячено розгляду проблематики методу у праві. Проаналізовано поняття «метод», «метод права» та «метод правового регулювання».

Статья посвящена исследованию проблематики метода в праве. Проанализированы понятия «метод», «метод права» и «метод правового регулирования».

This article researches problematic issues of a method in law and analyzes such terms as «method», «method of law» and «method of legal regulation»

Ключові слова: метод права, метод правового регулювання, метод у фінансовому праві.

«Питання методу правового регулювання – це питання першочергового теоретичного значення, оскільки метод збирає в єдиний фокус правові особливості даної галузі, виражає її правову сутність»

С.С. Алексєєв [1]

Постановка проблеми

Метод у праві – категорія спірна, яка не має загальноприйнятого визначення. І хоча у більшості з них спільна основа, окремі положення все ж відрізняються, а відтак визначення залишається не сформованим до кінця.

Останні дослідження в галузі фінансового права свідчать про безпідставне розширення меж фінансового права, що спричинене неправильним тлумаченням поняття «метод» і його ролі у праві, та як наслідок формуванням галузі виключно на підставі критерію предмету. Подібна ситуація спостерігається й у інших галузях права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням методу у праві присвятили свої праці С.С. Алексєєв, М.Й. Байтін, А.М. Вітченко, І.В. Рукавішнікова, А.В. Сапій, В.Д. Сорокін, О.І. Процевський, М.Д. Шаргородський, Л.С. Явіч, Ю.В. Сорокіна та інші. Поряд із цим, більша частина загальнотеоретичних досліджень була проведена у 50-х роках ХХ ст. і з того часу особливо не актуалізувалися.

В Україні питання методу та методу у фінансовому праві комплексно не дослід-

жувалися, існуючі напрацювання мають фрагментарний характер. У наукових виданнях останніх років опубліковано окремі дослідження ролі методу правового регулювання при визначенні системи фінансового права та вплив методу правового регулювання на формування інститутів фінансового права. Поряд із цим, поняття методу не досліджувалося.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Питання про роль і місце методу в системі правового регулювання, у першу чергу, залежить від правильного розуміння та змістовного наповнення терміну. Дослідження існуючої наукової літератури засвідчило не завжди однакове, а в окремих випадках – помилкове розуміння поняття «метод» у праві.

Формулювання цілей статті

Завданням статті є дослідження поняття «метод» у праві в цілому та методу у фінансовому праві зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження

Метод у теорії права є категорією, що не знайшла єдиного підходу до її розуміння.

Найчастіше метод визначають як сукупність прийомів і засобів правового впливу на суспільні відносини. Подібне визначення було запропоноване радянським теоретиком С.С. Алексєєвим, який стверджував, що метод – це сукупність прийомів і засобів юридичного впливу, спрямованих на регулювання правом суспільних відносин [2].

Аналіз наукової літератури дає підстави робити висновок, що при визначенні методу правового регулювання в першу чергу використовується категорія «спосіб» або «способи». Часто метод визначається й через категорії «засіб» [3], «прийом» [4].

Дослідження етимології слова «метод» показує, що воно походить від древньогрецького μέθοδος, що в перекладі означає «шлях через» або «шлях до чого-небудь». У сучасній грецькій мові це слово перекладається як метод, іноді як прийом, спосіб.

Використання у визначенні поняття «метод» спільного за характером, та по суті його синоніму, слова «спосіб» спричиняє деяку невизначеність, а відтак потребує уточнення. Побуває точка зору, що слова «спосіб» і «метод» є синонімами, просто перше – грецького походження, а друге – його англійський еквівалент.

Відповідно до академічного «Тлумачного словника української мови» метод – це спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя; прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності (науці, виробництві тощо) [5]. Відповідно до «Тлумачного словника» В. Даля метод – це спосіб, порядок; установлений шлях для ходу, досягнення чогось, у вигляді загальних правил [6]. Відповідно до «Великої радянської енциклопедії» метод – це спосіб досягнення будь-якої цілі, вирішення конкретного завдання [7].

Спосіб згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови» – це певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось, або те, що служить знаряддям, засобом тощо у якій-небудь справі, дії [8].

Таким чином, із наведеного видно, що в більшості випадків метод і спосіб вживаються як синоніми. Можна також стверджувати, що метод може передбачати не один, а кілька способів досягнення цілі, відтак метод є більш загальним поняттям, а спосіб – конкретним.

Не зовсім вдалим є використання у визначенні поняття «метод» слів «засіб» і «прийом» поряд із «способом». Засіб – це якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб. Прийом – це спосіб виконання або здійснення чого-небудь, метод дослідження, вивчення чого-небудь, певний захід для здійснення чого-небудь, досягнення якоїсь мети.

Отже, з одного боку, «засіб», «прийом» є синонімами «методу» та «способу», а з іншої – складовими «способу». Відтак, при визначенні поняття «метод» нам видається доцільним використовувати виключно категорію «спосіб» як більш загальну, хоча не всі автори поділяють таку точку зору, дуже часто ототожнюючи методи та способи [9], вживаючи їх як синоніми або називаючи конкретні способи методами [10].

На сторінках наукових видань розгорнулася дискусія з приводу змісту методу у праві, учасники якої, по суті, дискутують про одне й те саме, але називають це різними словами. Така ситуація склалася виключно у зв'язку з тим, що жоден із науковців не досліджував комплексно етимологію слова «метод». Так, В.Д. Сорокін вказав, що метод включає співвідношення трьох елементів правового регулювання – дозволів, зобов'язань і заборон. Таку його точку зору підтримала І.В. Рукавішнікова, зазначивши, що «в рамках одної правової норми можна виявити різноманітні способи правового регулювання» [11]. Це твердження критикували М.І. Байтін і Д.Е. Петров, які наголосили, що «при конструюванні юридичної норми законодавцем використовуються різні засоби правового регулювання, але характер їх взаємозв'язку, який відображає закладений у даній нормі метод регулювання, має бути

чітким і визначеним з метою однакового тлумачення такої норми» [12].

Дозволимо собі не погодитися з такою критикою, адже нами у процесі дослідження встановлено, що метод – це сукупність способів, а тому слід розрізняти, наприклад, метод правового регулювання та спосіб правового впливу (яким можуть бути зобов'язання, уповноваження та заборона).

Тому саме метод правового регулювання, а не метод права, є одним із критеріїв розмежування галузей права. Твердження про те, що, мовляв, існує лише два методи – імперативний і диспозитивний, а відповідно і дві галузі – приватне і публічне, – помилкове, що буде обгрунтовано далі.

У праві метод не вживається відокремлено, а виключно у словосполученнях «метод права», «метод правового регулювання», «правовий метод». При цьому, дуже часто автори не задумуються про доцільність і виправданість вживання слова «метод» у конкретному словосполученні.

Так, право в загальному розумінні (об'єктивне право) – це сукупність загальнообов'язкових правил поведінки (норм), що встановлюються й охороняються державою; правове регулювання – специфічний вплив, що здійснюється правом як особливим нормативним інституційним регулятором; а правовий – прикметник, що вказує на характерну особливість явища як такого, що лежить у межах права, тобто здійснюється в порядку та у спосіб, передбачений нормами права.

Відтак, із наведеного видно, що вживання поняття «правовий метод» з точки зору теорії права є не досить вдалим, оскільки таке словосполучення вказує лише на те, що метод лежить у межах нормативно-правового регулювання і не суперечить установленому державою нормативному порядку. Зважаючи на відсутність у вітчизняному праві норм, які закріплювали б конкретні методи, можемо стверджувати, що правового методу не існує як такого. Свого часу на відмінності правового і неправового в системі засобів регулювання акцентував увагу В.Д. Сорокін.

Більш вдалим, на нашу думку, є поняття «метод права» і «метод правового регулювання», які теж слід розмежовувати.

Досить логічним було б стверджувати, що метод права вказує на спосіб дії права, спосіб досягнення цілі правом, тобто вказує, як саме правила поведінки адресуються конкретним суб'єктам.

Відповідно, до методів права можна віднести імперативний і диспозитивний методи, які вказують на особливості формування правил і порядок їх адресування конкретним суб'єктам.

Регулювання ж – це вплив, а отже, метод регулювання вказує, як саме здійснюється цей вплив та за допомогою якого способу – закріплення права, встановлення обов'язку чи встановлення заборони. Або, узагальнено, метод правового регулювання – це сукупність способів впливу права як особливого регулятора на суспільні відносини в цілому.

Оскільки регулювання відносин договором не є правовим регулюванням, а єдиним суб'єктом правового регулювання є держава в особі уповноважених нею органів державної влади та органів місцевого самоврядування, то і метод правового регулювання лише один – державно-владний.

До методів правового регулювання можна відносити зобов'язання, дозволи та заборони. Дозволи, оскільки вони виражаються уповноважувачими нормами, у свою чергу переростають у рівність сторін, кожна з яких у межах встановленого правила самостійно формує модель власної поведінки.

Зважаючи на наведене, дещо нівелюється надумана останніми роками проблема відсутності самостійного методу, наприклад, у фінансовому праві, і можливості застосування у фінансовому праві диспозитивного методу. Коли йдеться про метод фінансового права, то це тільки імперативний, як і у всіх публічних галузях права. Але на рівні методу фінансово-правового регулювання проявляється особливість, що породжується специфікою закріплення прав, установлення обов'язків чи заборон.

Саме на цьому етапі з'являється диспозитивність як результат реалізації уповноважуваних норм, які породжують вибір учасниками моделі поведінки на підставі та в межах встановленого нормою права дозволу. Ще раз підкреслюємо, що в такому разі це лише специфічний прояв державно-владного методу (методу правового регулювання) в межах фінансового права.

Окреслена проблема частково перегукується з проблематикою (теорією) так званого єдиного методу [13]. У науковій літературі його ще можна зустріти під назвою «загальний метод» [14], «загальноправовий метод» [15], «вихідний метод», «первинний метод», «ідеальний метод» або «надгалузевий метод» [16]. Найчастіше його називають методом права в цілому, протиставляючи значній кількості галузевих методів.

Так, А.М. Вітченко зазначає, що загальний метод властивий системі права в цілому та вибирає всі правові особливості цієї системи [13].

Дослідник В.Д. Сорокін стверджує, що особливості методу правового регулювання треба шукати не на рівні галузі права, а в основі системи права – на рівні правової норми. Саме тут об'єктивно закладена загальна універсальність методу правового регулювання, що потім поширюється на всю систему права [17]. Саме тому особливістю загального методу є його закріпленість, опосередкованість у нормі права [18].

Таким чином, метод правового регулювання – спільний для всіх галузей права, і, як влучно зазначив В.Д. Сорокін, включає в себе взяті в органічній єдності три способи – дозвіл, зобов'язання і заборону [19]. А вже в межах кожної окремої галузі права проявляється особливе поєднання способів впливу – закріплення права, встановлення обов'язку, встановлення заборони.

У цьому аспекті хотілося б звернути увагу і на той факт, що Л.С. Явіч зазначив, що метод – це сукупність лише тих юридичних засобів впливу, які держава застосовує під час *першого* (курсив – Т.М.)

регулювання суспільних відносин [20]. Найімовірніше, автор мав на увазі саме метод права. Зауважимо, що такий підхід одразу знімає проблему використання диспозитивного методу у фінансовому праві, оскільки під час першого регулювання суспільних відносин держава застосовує юридичні засоби впливу виключно імперативного характеру, усі інші є похідними.

Наступним у дослідженні методу постає питання суб'єкта, який реалізовує дії, що охоплюються змістом способу. Найчастіше ним у визначеннях виступає держава.

Так, Л.С. Явіч визначив метод як сукупність юридичних засобів впливу, які застосовує держава під час першого регулювання суспільних відносин [20].

Учені О.С. Іоффе та М.Д. Шаргородський визначили метод як специфічний спосіб, за допомогою якого держава на основі сукупності юридичних норм забезпечує потрібну їй поведінку людей як учасників правовідносин [21].

На думку А.М. Васильєва, метод є способом впливу держави на ті чи інші суспільні відносини, що використовуються як прийоми для встановлення взаємозв'язку сторін [22].

Дослідники Н.І. Матузов і А.В. Малько суб'єктом впливу називають державну владу, зазначаючи, що правовим методом є відомий набір юридичного інструментарію, за допомогою якого державна влада здійснює необхідний вплив на вольові суспільні відносини з метою надання їм бажаного розвитку [23]. Ідентичне визначення міститься і в одному з вітчизняних підручників із загальної теорії держави і права [24].

Метод правового регулювання як сукупність прийомів і засобів правового впливу на суспільні відносини визначила О.Ф. Скакун. Він несе основне навантаження в динаміці, роботі права, показує, як регулюються суспільні відносини, якими прийомами та в які способи [25]. Як сукупність прийомів і засобів правового впливу на суспільні відносини визначає метод І.В. Панова [26]. З таких визна-

чень авторів можна зробити висновок, що суб'єктом впливу на суспільні відносини теж виступає держава, оскільки право, про яке йдеться у них, є продуктом життєдіяльності саме держави.

Так, Н.В. Генріх, досліджуючи метод кримінально-правового регулювання, зазначає, що під ним слід розуміти обумовлену предметом і цілями кримінального права, і таку, що не повторюється в інших галузях права, комбінацію загальноправових прийомів і способів регулювання, що включає в себе державні дозволи, зобов'язання і заборони, які в нормах кримінального права покладаються на учасників кримінально-правових відносин, і відображає історично зумовлені тип і режим кримінально-правового регулювання [27]. Тобто тут автор теж суб'єктом здійснення впливу визначає саме державу.

Відмінну від наведених точку зору висловив В.Д. Сорокін, вказавши, що правовий метод є сукупністю юридичних прийомів, засобів, способів впливу соціальних управляючих систем, що входять до державного апарату, на соціально-правове середовище в цілому та на його складові елементи [28]. Тобто, автор персоніфікував конкретний суб'єкт – соціальну управляючу систему як складову державного апарату.

Дуже часто метод визначають безособово. Наприклад, В.М. Горшенєв визначив його як різноманітний спосіб впливу на суспільні відносини з метою їх урегулювання [29].

На думку А.М. Вітченко, метод є сукупністю специфічних нормативних засобів впливу на суспільні відносини [30]. Б.В. Шейндлін визначає метод як заснований на принципах цієї системи права спосіб впливу на визначені види суспільних відносин [31].

Дослідник П.Б. Євграфов зазначив, що суть і призначення методу полягає у визначених взаємопов'язаних способах, прийомах і засобах, якими галузь виконує функцію регулювання й охорони суспільних відносин [32].

На нашу думку, метод слід сприймати безособово. Адже за умови, що вплив чинить держава, абсолютно всі відносини регулювалися б виключно за допомогою імперативного методу, бо навіть відступ від приписів, установлених державою, допускається лише в разі, коли це прямо санкціоновано державою. Натомість, коли ми говоримо про безособовий вплив, це передбачає можливість регулювання відносин у тому числі за допомогою договору, тобто без участі держави.

Ще один парадокс підходів до визначення методу – відсутність єдності у поглядах на об'єкт впливу. Найчастіше вказується, що метод – це спосіб впливу на суспільні відносини, але інколи йдеться й про учасників правовідносин, свідомість і волю людей. Так, О.І. Процевський визначив метод як спосіб впливу на свідомість і волю людей [33]; А.Г. Зюнькін визначаючи метод фінансово-правового регулювання, вказує, що він є сукупністю прийомів і способів правового впливу на учасників фінансово-правових відносин [34].

Учені О.Ф. Скакун [25], А.М. Васильєв [24], В.М. Горшенєв [29] передбачають вплив методу на суспільні відносини, а М.І. Байтін і Д.Е. Петров деталізують: «суспільні відносини різноманітних правових утворень» [15]; Н.І. Матузов та А.В. Малько говорять про «вольові суспільні відносини» [23], а Б.В. Шейндлін – «визначені види суспільних відносин» [31].

Аналізуючи всі наведені підходи, можна зауважити, що метод однозначно не може впливати на свідомість і волю людей, як і на суспільні відносини, оскільки на них вплив здійснює норма. Метод може впливати на поведінку людей (суб'єктів відносин). При цьому вплив здійснюється виключно в межах правовідносин. Метод повинен здійснювати вплив на характер суспільних відносин у цілому, і лише тоді він повноцінно виконуватиме свою основну функцію, слугуватиме критерієм розподілу правових норм.

Більш вдалим у цьому плані можна вважати визначення, запропоноване В.З. Янчуком, відповідно до якого метод – це

спосіб, прийом, засіб впливу, за допомогою якого встановлюються та реалізуються повноваження суб'єктів, установлюється характер відносин між ними [35].

Дійсно, повноваження суб'єктів можуть встановлюватися і реалізовуватися абсолютно по-різному. Наприклад, одна справа, коли йдеться про імперативне нормативне регулювання, інша – про регулювання за допомогою договору. У одному випадку повноваження суб'єкта встановлюються виключно законом, в іншому – виключно договором (або ж окреслюються законом і деталізуються договором). Подібний характер установлення повноважень впливає і на порядок їх реалізації: у одному випадку він визначається законом, у іншому – договором. Від цього залежить характер конкретних відносин між учасниками.

Висновки

1. При визначенні поняття «метод» найбільш доцільним є використання кате-

горії «спосіб» як загальної до «прийом» і «засіб».

2. У теорії права слід розмежовувати поняття «метод права» та «метод правового регулювання». Метод права вказує на спосіб дії права, спосіб досягнення цілі правом, як саме правила поведінки адресуються конкретним суб'єктам. Відповідно, методами права є імперативний і диспозитивний методи. Метод правового регулювання – це сукупність способів впливу права як особливого регулятора на суспільні відносини в цілому (через закріплення права, встановлення обов'язку чи встановлення заборони). Метод правового регулювання лише один – державно-владний.

3. Метод слід сприймати безособово та зважати, що він чинить вплив на характер суспільних відносин у цілому. І лише в цьому разі він повноцінно виконує свою основну функцію – слугує критерієм розподілу правових норм на галузі.

Список використаних джерел

1. Алексеев С.С. Предмет советского гражданского права и метод гражданско-правового регулирования / С.С. Алексеев / Антология уральской цивилистики 1925-1989: Сборник статей. – М., 2001. – С. 27.
2. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С.С. Алексеев. – М., 1961. – С. 61-70.
3. Явич Л.С. К вопросу о предмете и методе правового регулирования / Л.С. Явич // Вопросы общей теории советского права. – М., 1960. – С. 62.
4. Янчук В.З. Проблемы теории колхозного права/ В.З. Янчук. – М., 1969. – С. 90. Цит. по: Сорокин В.Д. Административный процесс и административно-процессуальное право. – С.-Пб., 2002. – С. 210.
5. Словник української мови у 11-ти томах / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні – Том 4. К. : Наукова думка, 1970-1980. – С. 692.
6. Толковый словарь В. Даля On-Line. – Републикация выполнена на основе II издания : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vidahl.agava.ru/P099.HTM#15613>
7. Большая советская энциклопедия : [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bse.sci-lib.com/article076026.html>
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь : Перун. – 2004. – С. 1140.
9. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В.М. Горшенев. – М., 1972.
10. Султыгов М.М. Запрет как метод правового регулирования : Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / М.М. Султыгов. – С.-Пб., 1996; Киселева О.М. Поощрение как метод правового регулирования : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2000
11. Рукавишникова И.В. Метод в системе правового регулирования общественных отношений / И.В. Рукавишникова // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 218.
12. Байтин М.И. Метод регулирования в системе права / М.И. Байтин, Д.Е. Петров // Журнал российского права. – 2006. – № 2. – С. 12.

13. *Витченко А.М.* Метод правового регулирования социалистических общественных отношений : Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / А.М. Витченко. – Саратов, 1969. – С. 7.
14. *Лившиц Р.З.* Отрасль права – отрасль законодательства / Р.З. Лившиц // Советское государство и право. – 1984. – № 2. – С. 29; Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства : учеб. для вузов / В.С. Нерсисянц. – М. : Норма ; Инфра-М, 1999. – С. 12-14.
15. *Байтин М.И., Петров Д.Е.* Метод регулирования в системе права / М.И. Байтин, Д.Е. Петров // Журнал российского права. – 2006. – № 2. – С. 10.
16. *Чабаненко М.М.* Методи правового регулювання аграрних відносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / М.М. Чабаненко. – Харків, 2005. – С. 13.
17. *Сорокин В.Д.* Правовое регулирование : предмет, метод, процесс / В.Д. Сорокин. – Правоведение. – 2000. – № 4. – С. 39.
18. *Яковлев В.Ф.* Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений : учеб. пособие / В.Ф. Яковлев ; СЮИ. – Свердловск, 1972. – С. 7; Пешков А.Б. Метод правового регулирования как способ воздействия на поведение людей / А.Б. Пешков // Актуальные проблемы советского права. – Иркутск, 1973. – Вып. 6. – С. 42.
19. *Сорокин В.Д.* Административный процесс и административно-процессуальное право / В.Д. Сорокин. – С.-Пб., 2002. – С. 212; Сорокин В.Д. Метод правового регулирования. Теоретические проблемы. – С. 115.
20. *Явич Л.С.* К вопросу о предмете и методе правового регулирования / Л.С. Явич // Вопросы общей теории советского права. – М., 1960. – С. 62.
21. *Шаргородский М.Д.* Вопросы теории права / М.Д. Шаргородский, О.С. Иоффе. – М., 1961. – С. 260.
22. *Васильев А.М.* Теория государства и права / А.М. Васильев. – М., 1965. – С. 411-412.
23. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – С. 401.
24. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.], М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – С. 240.
25. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – С. 240.
26. *Панова І.В.* Метод правового регулювання інформаційних правовідносин / І.В. Панова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1 (52). – С. 34.
27. *Генрих Н.В.* Предмет и метод уголовно-правового регулирования/ Н.В. Генрих / Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 2011. – С. 42.
28. *Сорокин В.Д.* Метод правового регулирования (Теоретические проблемы) / В.Д. Сорокин. – М., 1976. – С. 84.
29. *Горшенев В.М.* Способы (методы) и организационные формы правового регулирования в современный период коммунистического строительства: дисс. ... докт. юрид. наук. – Свердловск, 1969. – С. 116. Цит. по: Рукавишникова И.В. Метод в системе регулирования общественных отношений // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 217.
30. *Витченко А.М.* Метод правового регулирования социалистических общественных отношений / А.М. Витченко. – Саратов, 1972. – С. 52.
31. *Шейндлин Б. В.* Сущность советского права / Б.В. Шейндлин. – Л., 1959. – С. 93.
32. *Евграфов П.Б.* Соотношение структуры советского права и структуры советского законодательства : дисс. ... канд. юрид. наук / П.Б. Евграфов. – Харьков, 1981. – С. 76.
33. *Процевский А.И.* Метод правового регулирования трудовых отношений / А.И. Процевский. – М., 1972. – С. 102.
34. *Зюнькін А.Г.* Фінансове право: Опорний конспект лекцій. 3-тє вид. доповн. / А.Г. Зюнькін. – К. : МАУП, 2003. – С. 16.
35. *Янчук В.З.* Проблемы теории колхозного права / В.З. Янчук. – М., 1969. – С. 90. Цит. по: Сорокин В. Д. Административный процесс и административно-процессуальное право. – С.-Пб., 2002. – С. 210.

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Групи способів вивчення фінансових шахрайств як елемент криміналістичної характеристики злочинів цього виду

Л.С. Криворучко

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-
правових дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права «КРОК»

П.Г. Назаренко

кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри
правознавства,
Інститут управління та
права Запорізького
національного технічного
університету

Запропоновано на основі аналізу наукової літератури та судової практики авторське бачення груп способів вчинення фінансових шахрайств як елемента криміналістичної характеристики.

Предложено на основе анализа научной литературы и судебной практики авторское видение групп способов совершения финансовых мошенничеств как элемента криминалистической характеристики.

On the basis of analysis of scientific literature and judicial practice authors' vision of groups of methods of feaasance of financial swindles is offered, as to the element of criminalistics description.

Ключові слова: фінансове шахрайство, криміналістична характеристика, фінансові піраміди, фінансові злочини.

Постановка проблеми

Однією з особливостей сучасного етапу соціально-економічного розвитку держави є значна криміналізація економіки. Діяльність окремих суб'єктів господарської діяльності інколи спрямовується не на задоволення зростаючих потреб суспіль-

ства, а на особисте, як правило, незаконне збагачення за рахунок порушення прав і законних інтересів інших учасників господарської діяльності. Наслідки цього процесу, безсумнівно, не обмежуються відносинами господарювання, а впливають на різні сфери суспільного життя, істотно

позначаються на ефективності фінансово-го ринку держави в цілому [7].

Однією з криміногенних сфер і важко контрольованою з боку правоохоронних органів є фінансова. Шахрайства, вчинені у сфері фінансів, – це витончені злочини, виявлення і розслідування яких вимагає від правоохоронців знання механізму їх вчинення, що відображається в наукових положеннях, які отримали назву «криміналістична характеристика». На нашу думку, криміналістична характеристика шахрайств у сфері обігу фінансів є ключовим, відправним моментом для побудови методики розслідування цього різновиду злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У криміналістичних дослідженнях цим злочинам тільки починає приділятися увага в роботах таких учених, як: В.В. Білоус, А.Ф. Волобуєв, В.А. Гамза, В.П. Головіна, О.В. Курман, К.Б. Лещук, Г.А. Матусовський, І.І. Попович та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз слідчо-судової практики дає змогу зробити висновок про появу нових, більш складних і раніше не відомих правоохоронним органам способів підготовки, вчинення та приховування шахрайств у фінансовій сфері. Для «озброєння» правоохоронців необхідним є вивчення кримінальної практики з формулюванням положень, що мають значення для виявлення й ефективного розслідування злочинів зазначеної категорії. Тобто, потрібні знання: обстановки вчинення злочинів, предмета зазіхання, способів учинення злочинів і відповідних засобів, типологічних особливостей шахраїв, особливостей організованої злочинної групи (шахрайство у фінансовій сфері) [1, с. 153].

Формулювання цілей статті

Метою статті є обґрунтування актуальності та доцільності розгляду питання щодо способів учинення фінансових шахрайств як елемента криміналістичної характеристики злочинів цього виду.

Виклад основного матеріалу дослідження

Економічно фінанси доцільно розглядати у двох аспектах, а саме, як сукупність:

1) економічних відносин, що виникають у процесі створення, розподілу та використання певних фондів коштів, необхідних державі та місцевому самоврядуванню для виконання своїх завдань і функцій;

2) фондів коштів, мобілізованих державою та місцевим самоврядуванням для здійснення своїх завдань і функцій [2, с. 14].

З точки зору криміналістичної науки під шахрайствами у фінансовій сфері доцільно розуміти злочини, спрямовані на заволодіння коштами за допомогою обману, зловживання довірою, вчинені у сфері економічних відносин, що виникають у процесі створення, розподілу та використання певних фондів коштів, що мають значення для нормального функціонування держави та фінансових інститутів.

Особливість структури криміналістичної характеристики шахрайства, вчиненого у фінансовій сфері, визначається в тому, що в неї, як елемент, включаються дані про предмет злочинного зазіхання. Це обумовлено тим, що предмет злочинного зазіхання, як річ матеріального світу, у зв'язку з якою або з приводу якої відбувається злочин, багато в чому визначає спосіб і механізм учинення злочину, є орієнтиром для встановлення особливостей обстановки здійснення злочину, а в деяких випадках дає певну інформацію про характерні риси особистості злочинця. Тому інформація про предмет злочинного зазіхання в ході вчинення фінансового шахрайства, наявна, як правило, уже на початку розслідування, разом з іншою інформацією зі справи може прояснити окремі сторони способу, механізму й обстановки здійснення шахрайства.

Вивчення матеріалів кримінальних справ показує, що шахраї використовують досить різноманітні способи вчинення злочинів у фінансовій сфері, що базується на поєднанні обману та зловживання довірою. Усі виявлені способи можна об'єднати в декілька груп.

1. Вчинення шахрайства в банківській сфері. Останнім часом в Україні, і на території СНД, значна кількість дрібних банків були збанкрутовані самими засновниками. Найчастіше використовувалася така злочинна схема банкрутства: після реєстрації банку залучалися нові клієнти, які переходили на розрахунково-касове обслуговування в заснований банк або вкладали гроші на депозит, активно залучалися ресурси по міжбанківському кредитуванню. Після акумуляції в банку достатньої суми засновникам видавалися дуже великі кредити, які в сукупності робили банк неплатоспроможним, а збитки перекладалися на його клієнтів.

У банківській сфері зловживання з боку персоналу – явище розповсюджене. Особливо, як показує практика, у дрібних банках. Причина цього явища в першу чергу криється у обійманні однією людиною декількох посад одночасно. Це, наприклад, дає можливість працівникові вчинити розкрадання як касирові, а потім приховати його як бухгалтеру.

Поширеним є так зване електронне шахрайство – злочини, що відбуваються за допомогою комп'ютерів. Наприклад, у крупні фірми надходили листи із проханням уточнити дані за пластиковими картами. Натискаючи на посилання в цьому листі клієнт потрапляв на злочинну копію сайту банку, де йому пропонували ввести номер кредитки та пін-код.

Деякі банки приймають від своїх клієнтів на безпечно зберігання цінні папери, документи та інші матеріальні цінності. Найпоширенішим є шахрайство, пов'язане з виготовленням дублікатів ключів сховищ клієнтів. Збитки від несанкціонованого доступу до камер сховища звичайно виявляються під час перевірки клієнтами своїх камер. Довести факт розкрадання з камери клієнтові буває дуже складно. Якщо викрадача не буде знайдено, то клієнтові навряд чи відшкодують збиток.

Поширеною є практика, коли працівники нижчої та середньої ланки банку надають інформацію про своїх клієнтів

банкам-конкурентам або розголошують інсайдерську інформацію, яку потім використовують опоненти в злочинних намірах.

В умовах постійної й динамічної зміни курсу валют відкриваються додаткові можливості для махінацій, що ґрунтуються на неправильному перерахуванні курсів валют. Таке перерахування шахраї можуть закласти в комп'ютерну програму. Різниця між дійсним курсом і фіктивним стає їхнім прибутком.

2. Вчинення шахрайства у сфері кредитних відносин. Як банківську заставу одним вітчизняним клієнтом було надано кілька вантажних автомобілів «MAN». Коли термін повернення кредиту добігав кінця, клієнт повідомив, що товар, продажем якого він планував розрахуватися за кредит, уже прибув і розмитнений, та укладено договір про намір придбання з іншою юридичною особою, що й підтвердив відповідними факсовими повідомленнями та фотокопіями необхідних документів. Залишилося тільки передати товар. Але гроші, як виявилось, були у клієнта на рахунках, і передати транспорт він не має можливості. Тому попросив повернути на кілька днів закладені автомобілі. І хоча в банку знали, що фальсифікація факсових повідомлень і фотокопій документів – справа нехитра, але все-таки вирішили піти назустріч клієнтові й закрили заставу. Як наслідок – кредитні кошти зникли за кордоном, а автомобілі було реалізовано дружнім структурам.

Щорічно банки в усьому світі видають приватним особам у вигляді позик близько 1,7 трлн. доларів. Наприклад, згідно з даними Міністерства промисловості й торгівлі Великої Британії тільки на кредитних картах британських громадян зараз знаходиться близько 50 млрд. фунтів стерлінгів, а середній обсяг усіх позик становить приблизно 11,3 тис. фунтів на одну родину, що дорівнює приблизно половині середньорічної зарплати в країні.

Звичайно ж, потенціал споживчих кредитів оцінили не тільки чесні громадяни, а й шахраї. Сама специфіка роботи кредит-

них відділів (у великих банках – кредитних управлінь) надає більші можливості для зловживань. Особливо слід звернути увагу на їх поширення в системі експрес-кредитування в магазинах. Для цієї процедури оформлення кредиту необхідний усього один документ і заповнення кількох анкет.

Слід зазначити, що існує кілька варіантів, за допомогою яких шахраї вводять в оману і банк, і позичальника. Наприклад, один із них – «допомога» в оформленні документів за відповідну винагороду, хоча іноді виявляється, що дані позичальника використано для придбання товарів на більшій сумі.

У закордонній практиці траплялися випадки, коли працівник банку привласнював великі суми грошей, використовуючи чеки, залишені в банку позичальниками з метою оплати після закінчення строку отриманих кредитів. Працівник переконував своїх клієнтів виписувати чеки, датовані майбутнім числом, і віддавати йому на зберігання. Потім він міняв дати чеків і одержував за ними кошти, мотивуючи свої дії тим, що чеки були виписані як погашення заборгованості, строк оплати якої наступив у день одержання грошей.

У 2004 р. за матеріалами ВДСБЕЗ УМВС України в Дніпропетровській обл. було порушено кримінальну справу за ч. 4 ст. 190 КК України (шахрайство) щодо двох раніше засуджених громадян. Ці люди за чужими паспортами брали в кредит побутову техніку у великих магазинах міста, а потім продавали її з 50-відсотковою знижкою.

Шахраї приїжджали в села й дізнавалися, є чи бажаючі заробити відразу близько 1000 гривень. Для одержання грошей необхідно тільки надати паспорт для оформлення кредиту на купівлю побутової техніки. Після оформлення всіх документів і одержання товару шахраї розплачувалися з покупцями. При цьому вони запевняли, що погашати кредит не потрібно, тому що їхні дані з комп'ютерної бази будуть вилучені. Отриману побутову техніку

шахраї реалізовували за половину ціни й зникали.

Розповсюджена афера вітчизняних шахраїв – узяти кредит і не віддавати його. Причому при оформленні кредиту вони часто не мають достатньої застави або поручительства, у зв'язку з чим необхідними є довірчі відносини з персоналом кредитного відділу. Іноді працівники цього відділу самі допомагають оформити кредит сумнівному клієнтові за умови одержання 30% майбутнього безповоротного кредиту.

3. Шахрайства у сфері обігу цінних паперів. Загалом учинення шахрайства для заволодіння цінними паперами шляхом укладання фіктивного договору купівлі-продажу зводиться до того, що шахрай укладає договір, за яким він за отримання від контрагента певних цінних паперів зобов'язується надати товар (який нібито є у нього) або виконати які-небудь роботи (надати послуги). Переконавши контрагента в необхідності передоплати за таким договором (наполяганням на тому, що без цього неможливо розпочати постачання товарів, що це необхідно як гарантія виконання зобов'язань контрагентом, що так склалася практика, так завжди робиться тощо), шахрай одержує цінні папери та зникає. Для демонстрації своєї чесності та серйозності намірів, а також, щоб виграти час, злочинець може поставити невелику партію товарів або створити видимість виконання деякої частини робіт за договором.

4. Створення фінансової піраміди (з використанням цінних паперів) із подальшим заволодінням коштами інвесторів. Основна ідея цього способу полягає в створенні організації за типом фінансової піраміди, що здійснює різні шахрайські маніпуляції з цінними паперами: залучення максимальної кількості коштів від фізичних і юридичних осіб в обмін на випущені цією організацією цінні папери, обіцянка високих прибутків за ними (нібито за рахунок ефективного використання залучених коштів) і швидке виконання цих обіцянок за рахунок залучення ще більшої кількості

вкладників. При цьому, жодного «ефективного використання» повернутих коштів не відбувається, вони не вкладаються в поліпшення або розширення виробництва, а привласнюються шахраями.

5. Вчинення шахрайства на ринку цінних паперів із використанням підроблених документів і цінних паперів. У першому випадку при вчиненні цього виду шахрайств здебільшого використовуються підроблені за допомогою комп'ютерно-друкувальної техніки цінні папери, які згодом реалізуються за заниженою ціною або обмінюються на товарні цінності. У другому випадку для отримання законним шляхом цінних паперів використовуються підроблені документи: паспорти, доручення, виписки з реєстру акціонерів тощо – або надається інформація, підтверджена підробленими документами про наявність у шахраїв цінних паперів.

6. Вчинення шахрайства із застосуванням фіктивних цінних паперів. На відміну від підроблених фіктивні цінні папери мають формальні атрибути, але не мають під собою фактичних підстав для випуску в обіг. Це здебільшого незареєстровані відповідним чином цінні папери, незабезпечені цінні папери (цінні папери, випущені якою-небудь організацією, у якій немає реальних коштів для виконання своїх зобов'язань за ними), погашені цінні папери (в основному це векселі, які були сплачені векселедавцем, але фактично не вилучені з обігу внаслідок їх викрадення), вигадані цінні папери (неіснуючі за законодавством України цінні папери, які є плодом уяви і винахідливості шахраїв), цінні папери, випущені від імені неіснуючих компаній (цінні папери, емітента яких у реальності немає, а існує він тільки у вигляді назви на подібному цінному папері, співзвучного з реально існуючою компанією). Суть цієї групи способів полягає в тому, що шахраї, випустивши будь-які з вищевказаних фіктивних цінних паперів, використовують їх як засіб оплати за різні товари, роботи, послуги або як безпосередній цінний товар (як нібито ліквідні цінні папери) при їх продажу.

7. Вчинення шахрайства шляхом видачі завідомо неправильно складеного векселя, неправильно оформлення індосаменту, свідомої зміни, виправлення, псування написів на векселі тощо. Суть цієї групи способів полягає в умисному складанні векселя з дефектом форми (відсутність хоча б одного з реквізитів) або дефектом змісту (неправильне вказування реквізитів), щоб надалі відмовити в платежі на «законній підставі». Такі дефекти можуть стосуватися будь-якого з вексельних реквізитів, адже документ, у якому відсутній який-небудь із необхідних реквізитів, не має сили векселя [3, с. 39].

8. Вчинення шахрайства за допомогою спеціально створених комп'ютерних програм чи з використанням мережі Інтернет. Ця група способів учинення шахрайства полягає в створенні спеціальних комп'ютерних програм, за допомогою яких шахраї проникають у бази даних реєстраційних і депозитарних компаній і змінюють інформацію, що там міститься, про власників тих чи інших цінних паперів на свою користь. Потім, звернувшись у ці компанії офіційно, здійснюють продаж приписаних собі цінних паперів, а гроші привласнюють [4].

9. Вчинення шахрайства за допомогою заснування фінансових пірамід (із використанням мережевого маркетингу). Фінансові піраміди продовжують існувати й понині. Шахраї шукають нові форми обману, при цьому намагаються не рекламувати свою діяльність. Зазвичай усе виглядає так: молоді люди роздають листівки із запрошенням на високооплачувану роботу. У вказаний час у великому залі якогось-небудь клубу чи установи збираються сотні людей, які бажають одержати таку роботу. Співробітники фірми повідомляють, що їхня компанія займається мережевим маркетингом (називають його при цьому прогресивним видом бізнесу, широко розповсюдженим у світі).

Сутність поняття «мережевий маркетинг» багатьом присутнім, зазвичай, не відома. Цільова аудиторія, яку використовують шахраї, інформується великим об-

сягом даних щодо: величезних заробітків, котеджів, побудованих співробітниками, придбання яхт тощо. Названі перспективи вводять в оману. Для їх реалізації необхідно внести в бізнес фірми декілька сотень доларів і привести із собою трьох клієнтів, які теж принесуть таку суму. Після цього присутні почнуть отримувати «надприбутки». На початковому етапі частина шахрайської цільової аудиторії отримує прибуток, однак, це є складовою типової шахрайської схеми. Більшість клієнтів залишаються ошуканими.

10. «Елітний клуб». Цільова аудиторія таких видів клубу складається з елітних закритих клубів з метою одержання високого прибутку їх членами, які обов'язково повинні мати респектабельний вигляд і робити високі внески за право вступу та відвідування клубу. Керівники елітних клубів надзвичайно ретельно обирають майбутніх членів, виходячи з їхнього фінансового стану, сугестивності, готовності вірити бездоказовим заявам тощо. При цьому, члени клубу офіційно не купують акцій або облігацій, а оформлюють внески як дарування певної суми однією приватною особою – іншій. Прикладом такої групи злочинів є «клуб мільйонерів» – фінансова піраміда, заснована Робертом Флетчером. Він створив систему тренінгів у всіх областях України, під час яких навчав людей. Метою цієї цільової аудиторії було швидке заробляння коштів шляхом їх інвестування в бізнес-програми, які пропонував Р. Флетчер. Однак, перевіркою було встановлено, що жоден із таких бізнес-проектів ніколи не працював. При цьому, Флетчер робив вигляд, що рекламований бізнес належить йому, хоча сам, як правило, мав там мізерну частку, начебто 1%, що не давало йому ніяких прав впливати на цей бізнес. Ошукана аудиторія вірила, надавала кошти, що не обліковувалися. Правоохоронними органами було порушено кримінальну справу за ознаками шахрайства та затримано Р. Флетчера. У ході слідства встановлено, що підозрюваний обіцяв прибуток у розмірі 200-300%. Інвестиційні договори не підписували, од-

нак, приймали гроші й видавали звичайні боргові розписки [5].

11. «Духовні товариства». Цей різновид є поділом фінансової піраміди на кілька спеціалізованих підрозділів, більшість із яких займається зовні законною діяльністю і є офіційно визнаним джерелом одержання прибутку.

Важливою характерною рисою системи є її сильний релігійний ухил. Керівники «філій» і найбільш відповідальні посадові особи в них призначалися тільки з найближчих учнів гуру-засновника, який офіційно займався лише духовною освітою. Фінансова основа системи – звичайна піраміда з виплат премій членам, які вступили раніше, за рахунок внесків нових членів. Прикладом такої піраміди є «Кінгс Кепітал» та «Посольство Боже» [5].

Висновки

Діяльність фінансових пірамід в Україні не врегульована, хоча в Сполучених штатах Америки подібні утворення працюють цілком легально. Суть полягає не в тому, що не потрібно вкладати гроші, а в тому, що якщо громадян обдурюють, то держава повинна припинити таку злочинну діяльність. Натомість, проти нещодавньої реінкарнації «МММ» наші законодавці поки що пропонують боротися шляхом блокування сайтів таких компаній рішенням суду, проте фахівці пояснюють, що це неефективно [8].

Суттєвим елементом криміналістичної характеристики цієї групи злочинів будуть і знаряддя вчинення злочинів, а саме – комп'ютерна техніка, що використовується як для підробки паперів, так і для проникнення в бази даних та їх коригування. Також, у комп'ютерній техніці залишаються сліди вчинених злочинів, що неабияк допомагає в розслідуванні.

Наведене, звичайно, не вичерпує всіх нюансів механізму вчинення фінансових шахрайств, але може слугувати, на наш погляд, вихідним для подальшого розроблення відповідної методики розслідування.

Список використаних джерел

1. Орлов П.І. Протидія економічній злочинності / П.І. Орлов, А.Ф. Волобуєв, І.М. Осика та ін. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 568 с.
2. Воронова Л.К. Фінансове право України. Підручник / Л.К. Воронова. – К. : Прецедент; Моя книга, 2006. – 448 с.
3. Гамза В.А. Преступления в сфере вексельного обращения: криминалистическая характеристика и меры предупреждения. Учебно-практическое пособие / В.А. Гамза, И.Б. Ткачук. – М. : Изд-ль Шумилова И.И., 2004. – 160 с.
4. Лещук К.Б. Криміналістична характеристика шахрайств, вчинених у сфері обігу цінних паперів / К.Б. Лещук, Ю.А. Редько // Вісник ХНУВС. – № 41, 2008. – С. 139-145.
5. Финансовые пирамиды : обманутые вкладчики разделились [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.prostobank.ua/finansovyy_gid/investitsii/stati/finansovye_piramidy_obmanutye_vkladchiki_razdelilis
6. Матусовский Г.А. Экономические преступления : криминалистический анализ / Г.А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – 480 с.
7. Мойсик В.Р. Проблеми кримінальної відповідальності за шахрайство з фінансовими ресурсами : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / В.Р. Мойсик / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 222 арк.
8. Каплюк Г. Як захиститися від фінансової піраміди? / Г. Каплюк, А. Блохтур // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/articles/4949.html>
9. Указ Президента України «Про стан Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки» від 25.12.2000 № 1376/2000 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1120-2002-%D0%BF>
10. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 30. – Ст. 379.

Деякі аспекти дії принципу змагальності при закінченні досудового провадження

Г.В. Соловей

аспірант,
Навчально-науковий
інститут права та масових
комунікацій Харківського
національного університету
внутрішніх справ

Науковий керівник

В.І. Теремецький,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-
правових дисциплін,
Харківський національний
університет внутрішніх
справ

У статті розглянуто актуальні проблеми реалізації принципу змагальності при закінченні досудового розслідування кримінальних справ та пропонуються шляхи їх вирішення. Проаналізовано основні норми нового КПК України щодо порядку ознайомлення з матеріалами досудового розслідування під час його здійснення.

В статье рассмотрены актуальные проблемы реализации принципа состязательности при окончании досудебного расследования уголовных дел и предлагаются пути их решения. Проанализированы основные нормы нового УПК Украины относительно порядка ознакомления с материалами досудебного расследования во время его осуществления.

The article is devoted the actual problems of the principle of competition at the end of the pre-trial investigation of criminal case and proposed solutions. The main provisions of the new CCP of Ukraine concerning the procedure to the materials of preliminary investigation during its implementation.

Ключові слова: принцип змагальності, досудове провадження, захисний висновок, відкриття матеріалів справи.

Постановка проблеми

Процесуальний статус сторін у кримінальному процесі в умовах чинного законодавства є досить нерівним. Під час здійснення судово-правової реформи та прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) особливої актуальності набувають питання щодо чіткого визначення, розроблення та створення системи гарантій прав обвинуваченому, захиснику, потерпілому як учасникам кримінального процесу з метою своєчасного забезпечення їм прав на доступ до правосуддя, удосконалення процесуального механізму реалізації їхніх прав. Новий КПК України має на меті встановити змагальність у кримінальному судочинстві, тому вніс суттєві зміни щодо порядку відкриття матеріалів кримінальної справи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам удосконалення процедури відкриття та ознайомлення з матеріалами кримінальної справи приділяли увагу такі вчені, як Р.В. Багдасаров, Ю.М. Грошевий, І.Ю. Гловацький, І.Ю. Стецовський,

М.А. Фомін, Б.І. Яворський. Однак новий КПК України розширив дію принципу змагальності у кримінальному судочинстві, надавши стороні захисту право знайомитися з матеріалами досудового розслідування під час його проведення, а також вніс певні зміни щодо порядку відкриття матеріалів справи після закінчення досудового провадження.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Перевага сторони обвинувачення над стороною захисту завжди існувала при досудовому розслідуванні кримінальних справ. Це, безумовно, перешкоджало дії принципу змагальності сторін та встановленню процесуальної рівноправності учасників. Вирішення цієї проблеми є досить актуальною, оскільки потрібно не лише закріпити в новому КПК правові норми, що встановлюють змагальні засади у кримінальному судочинстві, а й створити ефективний механізм їх реалізації.

Формулювання цілей статті

Метою статті є теоретико-правовий аналіз основних положень нового КПК

України щодо розширення дії змагальних засад при ознайомленні та відкритті матеріалів досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Новий КПК України дав можливість стороні захисту ознайомитися з матеріалами справи під час здійснення досудового розслідування. Так, відповідно до ч. 1 ст. 221 нового КПК України, слідчий, прокурор зобов'язані за клопотанням сторони захисту або потерпілого надати матеріали досудового розслідування для ознайомлення, за винятком матеріалів про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а також тих матеріалів, ознайомлення з якими на цій стадії кримінального провадження може зашкодити досудовому розслідуванню. Відмова в наданні для ознайомлення загальнодоступного документа, оригінал якого знаходиться в матеріалах досудового розслідування, не допускається [1].

На нашу думку, таке нововведення у вітчизняний кримінальний процес зміцнить і розширить дію змагальних засад у досудовому провадженні. Науковці неодноразово висловлювали думку про те, що захисник має право ознайомитися з матеріалами справи під час проведення досудового розслідування, оскільки саме це може забезпечити реалізацію принципу змагальності повністю в досудовому провадженні кримінальних справ. Так, Р. В. Багдасаров стверджує: «Рівні можливості для подання доказів у судові засідання повинні відповідати рівним можливостям щодо їх збирання та процесуального закріплення у попередньому розслідуванні. Про процесуальну рівність можна говорити лише тоді, коли захисник володіє всією інформацією у справі з моменту пред'явлення обвинувачення або з моменту появи такого учасника процесу, як підозрюваний. Він має рівні права зі слідчим щодо збирання відомостей у справі за допомогою одних і тих же дій» [2, с. 118]. Ю. І. Стецовський ще у 80-х роках ХХ ст. зазначав, що адвокат не зможе здійснити захист, не знаючи матеріалів справи. З новими матеріалами захисник має право ознайомлюватися під

час здійснення досудового розслідування, а не тільки після його завершення [3, с. 9]. Підтримуючи вищезазначену позицію вчених, вважаємо, що ознайомлення з матеріалами справи після завершення досудового розслідування є недостатнім для сторони захисту, щоб належним чином захистити права та законні інтереси обвинуваченого в кримінальному судочинстві. За наявності у сторони обвинувачення переважного права щодо сторони захисту в зібранні, перевірці та дослідженні доказів, прокурору відомі всі або деякі докази сторони захисту, при цьому сторона захисту не володіє в повній мірі інформацією про будь-які матеріали справи до завершення досудового провадження, що призводить до порушення рівноваги сторін або балансу їх інтересів у кримінальному процесі. Тому ознайомлення сторони захисту з матеріалами справи під час розслідування надає захиснику можливість знати, на чому ґрунтується обвинувачення, та належним чином захистити свого підзахисного.

Водночас у ч. 1 ст. 212 нового КПК України передбачено, що сторона обвинувачення може відмовити захиснику в ознайомленні з матеріалами справи на підставі того, що надання таких відомостей може зашкодити досудовому розслідуванню [1]. Таким чином, автори нового КПК України не відмінили таємницю досудового розслідування та все ж надали право слідчому та прокурору не повідомляти стороні захисту про всі свої дії та отримані докази. Тому, з одного боку, новий КПК України розширює дію принципу змагальності на стадії досудового провадження кримінальних справ, надавши право захиснику ознайомитися з матеріалами справи під час ведення розслідування, а, з другого, вказує на те, що таке право він зможе отримати лише тоді, коли слідчий чи прокурор не будуть заперечувати проти цього. Слід вказати, що такий порядок ознайомлення з матеріалами справи характерний для кримінального процесу держав із континентальною системою права (наприклад, Німеччина, Франція, Росія), оскільки ознайомлення з ними обвину-

ваченого та його захисника здійснюється частково під час досудового провадження, а з усіма матеріалами – після закінчення розслідування [4, с. 183]. Зважаючи на те, що під час розслідування сторона обвинувачення завжди займала домінуюче становище на відміну від сторони захисту, можемо зробити висновок: сторона обвинувачення неохоче буде йти на співпрацю із захисником. Таким чином, автори нового КПК України розширили принцип змагальності, однак остаточно не створили ефективний механізм для реалізації цієї засади в досудовому провадженні кримінальних справ.

Новий КПК України з метою встановлення процесуальної рівноправності сторін у досудовому провадженні змінив порядок відкриття матеріалів досудового розслідування. Після закінчення досудового провадження прокурор чи слідчий за його дорученням зобов'язані повідомити сторону захисту про завершення розслідування у справі та надати доступ до матеріалів досудового розслідування кримінальної справи (ч. 1 ст. 290 нового КПК) [1]. Право сторони захисту на ознайомлення з усіма матеріалами кримінальної справи після закінчення досудового розслідування є важливим елементом у структурі кримінального процесу, оскільки компенсує менші процесуальні можливості сторони захисту щодо формування власної доказової бази у досудовому провадженні і, як наслідок, надає захиснику можливість обстоювати інтереси підзахисного у кримінально-процесуальному змаганні [5, с. 4].

Так, згідно з ч. 2 ст. 290 нового КПК України, прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язані надати не тільки доступ до матеріалів справи, що є в його розпорядженні, а й надати докази, які самі по собі або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості або меншого ступеня винуватості обвинуваченого. Ми погоджуємося з думкою М. А. Фоміна, який зазначає, що лише після того, як у руках сторони захисту будуть всі матеріали кримінальної справи, вона отримує реальну можливість

спростувати подані стороною обвинувачення докази [6, с. 91]. Отже, таке нововведення є доцільним і науково обґрунтованим. Сторона захисту зможе дослідити всі матеріали справи, щоб правильно зрозуміти суть самого обвинувачення, оцінити докази, які лежать у його основі, та забезпечити належний захист прав обвинуваченого.

Водночас, сторона захисту за запитом прокурора також зобов'язана надати можливість скопіювати речові докази, документи або їх копії, доступ до житла чи іншого володіння, якщо сторона захисту має намір використати відомості, що містяться в них, як докази у суді (ч. 6 ст. 290 нового КПК України) [1]. Сторона захисту також має право відмовитися представляти прокурору доступ до будь-яких матеріалів, які можуть бути використані стороною обвинувачення на підтвердження винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення (п. 2 ч. 6 ст. 290 нового КПК України) [1].

На нашу думку, такі нововведення у кримінально-процесуальне законодавство сприятимуть реалізації змагальних засад у кримінальному судочинстві. Саме обов'язковість відкриття матеріалів справи іншій стороні процесу надасть можливість сторонам обвинувачення та захисту вивчати матеріали, зібрані ними в процесі досудового розслідування, що, у свою чергу, забезпечить процесуально рівне становище обох сторін у суді.

Однак, не всі науковці підтримують дане твердження. Зокрема, С. Погодін зазначає: сторона захисту, ознайомившись з усіма матеріалами досудового розслідування, може краще підготувитися до судового розгляду. Водночас, стороні обвинувачення не відомі всі докази сторони захисту, тому що остання може відмовитися надавати прокурору доступ до будь-яких матеріалів, які можуть бути використані стороною обвинувачення на підтвердження винуватості обвинуваченого у вчиненні злочину. Тому вони вважають, що за такої ситуації порушується принцип змагальності та рівності сторін у кримінальному

судочинства, оскільки сторона обвинувачення не може ретельно підготуватися до судового розгляду справи через незнання матеріалів сторони захисту [7, с. 46]. Так, В. Сопін наголошує на несправедливості положень, за якими сторона обвинувачення перед направленням справи до суду повинна надавати стороні захисту всі свої докази та матеріали й вручати обвинуваченому копію обвинувального висновку, де міститься детальний аналіз усіх зібраних доказів [8, с. 41]. Ми, безумовно, не погоджуємося з такою позицією вчених, оскільки вважаємо, що за подібної ситуації порушується дія принципу змагальності в досудовому провадженні. Сторона обвинувачення має значну перевагу в дослідженні та збиранні доказів у справі. Сторона захисту, безперечно, повинна знати та ознайомлюватися з матеріалами справи, оскільки лише за такої ситуації у неї є реальна, а не декларативна змога належним чином захистити законні інтереси обвинуваченого.

Досудове розслідування у кримінальних справах завершується складанням, здебільшого, слідчим обвинувального акта, після чого затверджується прокурором і направляється до суду (ст. 291 нового КПК України) [1]. Тобто, обвинувальний акт є підсумковим документом досудового провадження, встановлює межі судового розгляду та окреслює загальний напрям діяльності державного обвинувача в суді. Так, П.Л. Фріс правильно зазначає, що обвинувальний висновок формує думку суду задовго до початку розгляду кримінальної справи, оскільки саме з його вивчення розпочинається ознайомлення судді зі справою [9, с. 30]. Метою такого акта є доведення вини обвинуваченого, тому очевидно, що такий документ має суто обвинувальний характер і відображає бачення справи з боку слідчого чи прокурора, який прагне сформувати відповідну позицію суду. Тому вчені неодноразово вважали за доцільне надати захиснику право складати в кримінальній справі документ на протидію обвинувальному висновку. Зокрема, В.К. Волошин зазна-

чає, що захисник повинен представити захисний висновок після ознайомлення з матеріалами справи, подавати його до суду та прокуророві одночасно із врученням обвинувального акта обвинуваченому [10, с. 16]. Вважаємо, що захисник не тільки має право складати такий висновок, а й зобов'язаний це робити. У новому КПК України повинна бути передбачена правова норма, за якою захисник подає до суду захисний висновок, який обов'язково має бути наданий для ознайомлення зацікавленим сторонам. Захисний висновок мусить публічно оголошуватися на початку судового слідства та відповідати певним обов'язковим правовим ознакам, таким, як законність, обґрунтованість, умотивованість, об'єктивність, чіткість, послідовність, логічність. Крім того, захисний висновок повинен відповідати певним вимогам щодо його форми та змісту. Для цього слід доповнити новий КПК нормою, яка закріплювала б основні вимоги, що встановлюються до такого документа. Однак, захисний висновок, на відміну від обвинувального акта, повинен не затверджуватися, а лише підписуватися захисником та обвинуваченим. З метою надання цьому документу відповідної ваги під час судового розгляду кримінальної справи його необхідно прирівняти за процесуальним значенням до обвинувального висновку. Після цього різні за природою процесуальні документи стануть рівноцінними з позицій принципу змагальності [2, с. 124].

Висновки

На підставі проведеного дослідження можна запропонувати такі висновки:

1. Новий КПК України дав можливість стороні захисту знайомитися з матеріалами справи не тільки після закінчення досудового розслідування, а й під час його здійснення. Такі нововведення значно зміцнять реалізацію принципу змагальності в досудовому провадженні кримінальних справ.

2. Закріплення за захисником обов'язку щодо складання захисного висновку та направлення його до суду істотно розши-

рить дію змагальних засад у кримінально-судочинстві, оскільки сторони обвинувачення та захисту будуть знаходитися в рівноправному становищі при поданні матеріалів справи до суду. Слід відмітити, що такі зміни до нового КПК України повинні супроводжуватися наділенням сторони захисту правом проводити слідчі дії за власною ініціативою і при цьому не направляти відповідного клопотання про дозвіл на проведення таких дій, як це пе-

редбачено у ст. 221 нового КПК України [1].

На нашу думку, перспективним у подальшому є наукове обґрунтування питань, пов'язаних із дослідженням дії змагальних засад у судовому розгляді кримінальних справ, оскільки новий КПК України не тільки реформував стадію досудового розслідування, а й значно розширив дію змагальних засад у судовому провадженні кримінальних справ.

Список використаних джерел

1. Кримінально-процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/files/noviy_kpk_2012.pdf
2. Багдасаров Р.В. Принцип состязательности в уголовном процессе России и странах Европейского Союза : монография / Р.В. Багдасаров. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 216 с.
3. Стецовский Ю.И. Уголовно-процессуальная деятельность защитника : учебник / Ю.И. Стецовский. – М. : Юридическая литература, 1982. – 173 с.
4. Стойко Н.Г. Уголовный процесс западных государств и России : сравнительное теоретико-правовое исследование англо-американской и романо-германской правовых систем : монография. / Н.Г. Стойко – С.-Пб. : Издательский дом Петерб. гос. ун-та, 2006. – 264 с.
5. Яворський Б.І. Ознайомлення сторони захисту із матеріалами кримінальної справи як елемент в реалізації інституту сприяння захисту / Б.І. Яворський // Адвокат. – 2009. – № 3 (102). – С. 4-8.
6. Фомин М.А. Сторона защиты в уголовном процессе (досудебное производство): учебник / М.А. Фомин. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 236 с.
7. Погодин С. Действует ли принцип состязательности на досудебных стадиях? / С. Погодин, Р. Тугушев // Законность. – 2005. – № 3. – 85 с.
8. Сопин В. Статья 217 УПК и состязательность в уголовном процессе / В. Сопин // Законность. – 2004. – № 6. – 75 с.
9. Фріс П.Л. Реформа кримінально-процесуального законодавства в контексті забезпечення прав особи / П.Л. Фріс // Нові Цивільний та Кримінальний кодекси – важливий етап кодифікації законодавства України : Матеріали науково-практичної конференції / Ред. кол. Басай В.Д. (гол. ред.) та ін. – Івано-Франківськ : Обласна друкарня, 2002. – 165 с.
10. Волошин В.К. Реалізація галузевих та специфічних принципів кримінального процесу у досудовому розслідуванні: автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.К. Волошин. – Одеса, 2010. – 22 с.

Застосування до неповнолітніх запобіжних заходів, що обмежують свободу пересування

І.В. Тарасова

кандидат юридичних
наук, старший викладач
кафедри кримінально-
правових дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджено особливості обрання запобіжних заходів до неповнолітніх. Проаналізовано ефективність застосування запобіжних заходів, що обмежують свободу пересування.

В статье исследованы особенности избрания мер пресечения в отношении несовершеннолетних. Проанализирована эффективность применения мер пресечения, связанных с ограничением свободы передвижения.

The article examines the characteristics of preventive measures for minors. We analyze the effectiveness of preventive measures that restrict freedom of movement.

Ключові слова: *процесуальний статус неповнолітнього, кримінально-процесуальний примус, запобіжні заходи, підписка про невиїзд, підстави застосування підписки про невиїзд до неповнолітніх.*

Постановка проблеми

Завданням реформування правосуддя є не лише поліпшення роботи суду чи правоохоронних органів і зменшення кількості злочинів, а й підвищення ефективності захисту населення, у тому числі від неефективних дій державних службовців.

Проблематика злочинності серед неповнолітніх має особливості відносно характеристики суб'єкта злочину. Багато вчених розглядають питання, пов'язані з неповнолітніми з огляду на їх криминологічну характеристику.

Незважаючи на те, що стаття 33 Конституції України гарантує кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати її територію, існують обмеження цього права, тобто застосування на підставах, передбачених кримінально-процесуальним законодавством, запобіжних заходів, що обмежують право особи на пересування [1]. Держава, визнавши необхідність приділяти особливу увагу кримінальному провадженню у справах щодо неповнолітніх злочинців, повинна продовжити корегування норм кримінально-

процесуального законодавства з огляду на особливості цієї категорії громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням загальних питань застосування запобіжних заходів займалося багато видатних науковців, серед яких: І.Л. Петрухін, В.М. Коркунов, З.З. Зінатулін, З.Д. Єнікєєв, М.І. Капінус, Г.М. Міньковський, М.М. Михеєнко, А.П. Рижов, В.М. Тertiшник, М.В. Щедрін та інші. Більш детально у своїх роботах тему застосування запобіжних заходів до неповнолітніх розглядали Г.Е. Омельченко, Г.М. Міньковський, В.А. Михайлов, Л.К. Трунова, Є.Г. Ткачова та інші.

Багато міжнародних актів присвячені проблемі злочинності серед неповнолітніх: Міжнародні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 р., Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

В Україні донині залишається значна частина невирішених питань у частині процесуального порядку реалізації правосуддя щодо неповнолітніх, насамперед

у сфері дії кримінального процесу. Хоча чинний Кримінально-процесуальний кодекс України містить окремий розділ, присвячений особливостям провадження у справах про злочини, вчинені неповнолітніми, він не повною мірою розглядає питання застосування до неповнолітніх запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі [1].

Однією з тем, що потребує більш детального законодавчого корегування, є застосування до неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених запобіжних заходів, не пов'язаних із триманням під вартою, у тому числі й підписки про невиїзд.

Формулювання цілей статті

Мета статті – з'ясувати основні напрями в реформуванні законодавства відносно застосування запобіжних заходів до підозрюваних, обвинувачених, які є неповнолітніми; запропонувати зміни до Кримінально-процесуального кодексу України щодо застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого з урахуванням особливостей цієї категорії суб'єктів кримінального процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Міжнародна спільнота наголошує на необхідності особливого захисту неповнолітніх. Це знайшло своє відображення в міжнародно-правових актах, до яких приєдналася й Україна [2]. Оскільки неповнолітні злочинці серед суб'єктів кримінального процесу є найбільш вразливими, питання, пов'язані з їх кримінальною відповідальністю, займають особливе місце в роботі будь-якого правоохоронного органу та потребують підвищеної уваги з боку держави [3]. У цьому сенсі особливе значення мають питання використання державою різних форм примусу до найменш захищеної категорії громадян. До цієї категорії правопорушників треба застосовувати норми права з урахуванням усіх особливостей, не лише психіко-вікового стану особи, а й соціального, матеріального становища неповнолітнього та дорослих, які відповідальні за нього.

Правоохоронні органи у своїй діяльності щодо розслідування злочинів як основний метод використовують кримінально-процесуальний примус незалежно від особистості злочинця. Метод примусу належить до найбільш жорстких засобів впливу на особу, але водночас є універсальним засобом регулювання поведінки людини, яка порушує норми права, встановлені державою [4]. У науці кримінального процесу засоби процесуального примусу поділяють відповідно до змісту та призначення на декілька видів, по-перше, засоби, що забезпечують затримання підозрюваного; по-друге, запобіжні заходи, що забезпечують належну поведінку підозрюваного чи обвинуваченого; по-третє, засоби процесуального примусу, що забезпечують порядок кримінального судочинства [5].

Стосовно застосування будь-якого із запобіжних заходів до неповнолітнього згідно з чинним Кримінально-процесуальним кодексом 1960 р. слід відзначити, що, по-перше, до них можна застосовувати запобіжний захід тільки після винесення слідчим постанови про притягнення особи (неповнолітнього) в якості обвинуваченого [1]. По-друге, вони є найбільш вразливою та найбільш психічно невірноваженою категорією обвинувачених, тому легше за інших піддаються психологічному впливові, але наслідки цього впливу можуть бути непередбачуваними. Запобіжні заходи, такі як затримання та взяття під варту неповнолітнього, мають законодавчо закріплені особливості [1, с. 434], але застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, до неповнолітніх застосовуються в загальному порядку.

Вивчаючи думки різних учених стосовно поняття «запобіжні заходи», можемо зробити підсумкове його визначення, а саме: запобіжні заходи – це превентивні заходи процесуального примусу, що застосовуються спеціальними владними органами, які здійснюють діяльність у сфері кримінального судочинства, до осіб, які мають правовий статус підозрюваного або обвинуваченого, або підсудного, або

засудженого, що не лише обмежують права людини, а й спричиняють на останню певний психологічний тиск [5; 6]. Вони обмежують особисту свободу з метою запобігання можливості підозрюваним, обвинуваченим ухилитися від слідства та суду, перешкоджати розслідуванню у кримінальній справі, продовжувати займатися злочинною діяльністю, ухилитися від виконання процесуальних рішень.

Основна складова інституту запобіжних заходів – це превентивність. «Превентивні заходи в кримінальному процесі найчастіше застосовуються для запобігання небажаній поведінки конкретної особи (приватна превенція), а не для залякування інших громадян (загальна превенція), оскільки заходами покарання вони не», – зазначає І.Л. Петрухін [7, с. 81]. Превентивність запобіжних заходів полягає в тому, що такі заходи державного примусу застосовуються в разі, коли ще немає процесуального правопорушення, але є припущення, що певна людина, яка має процесуальний статус підозрюваного або обвинуваченого у здійсненні злочину або підсудного, може його здійснити [7]. Однак застосування запобіжних заходів лише з огляду на їх превентивність є неприпустимим.

Застосування певного виду запобіжного заходу повинно бути обумовлене наявністю в матеріалах справи відповідних підстав. Для застосування запобіжного заходу, у тому числі й підписки про невиїзд, такими підставами є припущення про можливість здійснення суб'єктом дій, спрямованих на спробу ухилення від суду та слідства або в інший спосіб перешкоджати правосуддю. Питання про наявність достатніх підстав для застосування запобіжного заходу вирішують у кожному конкретному випадку орган дізнання, слідства, прокурор, суддя або суд [6]. Наприклад, про намір ухилитися від слідства або суду можуть свідчити такі дані, як придбання проїзних документів, раптове звільнення з роботи, продаж майна або придбання майна в іншій місцевості, а також свідчення свідків. Усе це стосується дорослих, матеріально самостійних осіб.

У разі здійснення злочину неповнолітніми згідно із законодавством України діє загальне правило: за наявності достатніх підстав вважати, що підозрюваний, обвинувачений має намір намагатися ухилитися від слідства чи суду, перешкоджати встановленню істини у справі або продовжувати злочинну діяльність, до нього можуть бути застосовані запобіжні заходи, вказані у статті 149 Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р. [1]. У розділі цього кодексу, присвяченому провадженню у справах про злочини неповнолітніх, також не визначено, яким чином вирішуються питання про достатність підстав та чим саме повинно буде доведено необхідність застосування запобіжного заходу до неповнолітнього [1]. Тому слідчий або суд вирішують питання в загальному порядку.

У разі, коли необхідне застосування запобіжних заходів до неповнолітніх злочинців фактичні дані, які свідчили б про намір підозрюваного ухилитись від слідства мають власні особливості. Крім показань свідків, до них можуть надходити такі відомості, як наявність фактичної матеріальної незалежності від батьків або, навпаки, залежності від матеріального становища батьків, опікунів, піклувальників і доступність матеріальних цінностей [6]. Тобто, зникнення коштовних речей або грошей, а також наявність власних коштів, які уможливили б утечу обвинуваченого з дому, дають слідчому підстави для підозри. У таких випадках треба приділяти увагу не лише діям неповнолітніх, а й відповідальних за дитину дорослих, які можуть бути спрямовані на допомогу неповнолітнім з утечею.

Пленум Верховного Суду України у постанові «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16 квітня 2004 р. у пункті 3 говорить, що суд, приймаючи рішення про застосування запобіжного заходу до неповнолітнього, повинен урахувати: «... стан здоров'я неповнолітнього, його сімейний і матеріальний стан, стосунки з батьками, дієвість існуючого кон-

тролю за його поведінкою, вид діяльності, місце проживання, дані про попередні судимості, соціальні зв'язки, схильності, спосіб життя, поведінку під час провадження в цій або іншій кримінальній справі, наявність факторів, обставин чи визнання ним моральних цінностей, які дозволяють прогнозувати його поведінку. Зазначені обставини можуть з'ясовуватися шляхом опитування батьків, опікунів, піклувальників, представників адміністрації за місцем роботи чи навчання неповнолітнього тощо» [8, с. 1].

Слід розуміти, що вказані обставини повинні враховуватися не лише судом, а й слідчими, які вирішують питання застосування запобіжних заходів до неповнолітнього на стадіях досудового слідства. До того ж, повинні бути задіяні працівники правоохоронних органів і суду, які мають відповідні спеціальні знання, кваліфікацію та можуть упевнено прогнозувати поведінку неповнолітнього. У таких випадках для вирішення питання про необхідність обрання запобіжного заходу та певного його виду до неповнолітнього на будь-якій стадії кримінального процесу повинен бути залучений педагог або спеціаліст із дитячої психології.

З аналізу чинного Кримінально-процесуального кодексу України зрозуміло, що до неповнолітніх можуть бути застосовані всі запобіжні заходи, передбачені статтею 149 згаданого кодексу [1], хоча існують деякі ускладнення. Відповідно до частини 1 статті 436 цього кодексу до неповнолітнього може бути застосовано в загальному порядку: підписка про невиїзд, особиста порука, порука громадської організації або трудового колективу, застава [1]. Але в якому порядку застосувати до специфічного процесуального суб'єкта поруку громадської організації або трудового колективу, урахувавши особливості трудових правовідносин із неповнолітніми? До того ж, стаття 436 Кримінально-процесуального кодексу України містить спеціальний запобіжний захід, який за змістом є порукою відповідальних за дитину осіб. Або яким є процесуальний порядок за-

стосування застави, якщо неповнолітній обвинувачений бажає виступати заставодавцем за заставою, урахувавши не лише матеріальну, а й моральну нестабільність таких суб'єктів?

Останнім часом практика правоохоронних органів іде шляхом застосування до неповнолітніх як запобіжного заходу тримання під ватрою у виключних випадках. Згідно з аналізом даних практики застосування запобіжних заходів за 2008 р. у м. Севастополь відносно неповнолітніх у 80% кримінальних справ обиралася запобіжним заходом підписка про невиїзд, у інших випадках – взяття під варту та лише один випадок застосування застави, яку вносили батьки обвинуваченого [9]. Немає сумніву, що застосування до неповнолітнього злочинця запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд, незважаючи на відносну м'якість цього засобу, не повинно здійснюватися автоматично та на тих самих умовах, що й до дорослих.

Підписка про невиїзд є засобом психологічно-примусового характеру, що діє безпосередньо на підозрюваного, обвинуваченого [6, с. 60]. Але в разі обрання запобіжного заходу треба враховувати особливості неповнолітнього обвинуваченого: його матеріальну та певну моральну залежність від батьків чи відповідальних осіб; особливості психічного та фізичного розвитку; емоційну нестабільність, пов'язану з віком.

Підписка про невиїзд обирається в разі, коли уповноважена особа має достатньо даних вважати, що обставини справи свідчать про те, що мета застосування запобіжного заходу може бути досягнута [3]. Мета застосування підписки про невиїзд, згідно з чинним законодавством України, досягається шляхом обмеження права підозрюваного, обвинуваченого відлучатися із зареєстрованого місця проживання чи перебування або з місця тимчасового знаходження [1]. Таким чином, підписка про невиїзд не має на меті протидію перешкоджання встановленню істини у кримінальній справі, або продовжування злочинної діяльності, або досягнення інших резуль-

татів, не вказаних у законі, оскільки вона застосовується в тих випадках, коли вірогідність, що особа буде здійснювати такі дії, дуже мала [6]. Це загальне положення в рівній мірі відноситься як до дорослих підозрюваних, так і неповнолітніх.

Відносно ефективності розглядуваного нами запобіжного заходу, у разі його застосування до неповнолітнього, необхідно враховувати соціальне середовище, умови проживання цієї категорії обвинувачених [3]. У випадках проживання з батьками чи опікунами питання про зміну місця проживання більшою мірою залежить від можливостей і бажань батьків. Тому досягнення основної мети застосування підписки (не допустити ухилення підозрюваного від слідства) залежить не лише від неповнолітнього, його психіко-фізіологічних або інших особливостей, а й від соціально-матеріальних і моральних особливостей осіб, які відповідають за дитину до досягнення нею повноліття.

Відомий російський процесуаліст Л.К. Трунова у своїй дисертаційній роботі «Сучасні проблеми застосування запобіжних заходів у кримінальному процесі» порушує питання, пов'язані з особливостями застосування запобіжних заходів до неповнолітніх. Вона зазначає, що до неповнолітнього, який оступився, необхідно застосовувати запобіжний захід, здатний забезпечити контроль за його поведінкою [3]. Учений вважає, що серед запобіжних заходів найбільш ефективними є заходи за участю дорослих як посередників між дитиною та слідчим. У цих випадках дорослий бере на себе відповідальність, як правову, так і моральну, за поведінку неповнолітнього після застосування запобіжного заходу та на весь час проведення розслідування. Ця теза, безумовно, відповідає дійсності, але не можна погодитися з висловлюванням автора, наведеним далі. Зокрема, Л.К. Трунова зазначає, що підписка про невиїзд стосовно неповнолітнього є неефективною на тій підставі що: «Підписка про невиїзд не може надати такого стримуючого і виховного впливу, як особисте поручительство і нагляд» [3,

с. 318]. Варто зауважити, що мета будь-якого запобіжного заходу, у тому числі й підписки про невиїзд, не передбачає виховного впливу на підозрюваного чи обвинуваченого.

Такої ж думки дотримуються й інші науковці, зокрема Г.М. Міньковський і В.А. Михайлов, які вважають, що до неповнолітніх бажано застосовувати запобіжний захід у вигляді віддання під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи [6, с. 74].

Деякі науковці вважають, що ефективність досягнення мети підписки про невиїзд залежить лише від свідомості особи, до якої застосовується цей запобіжний захід, і наполягають на тому, що неповнолітній не в змозі усвідомити зміст підписки про невиїзд і сутність правових обмежень, які вона містить [5]. Така думка ставить під сумнів як ефективність підписки про невиїзд у разі її застосування до неповнолітніх, так і взагалі можливість неповнолітнього обвинуваченого нести кримінальну відповідальність. Оскільки неусвідомлення значення процесуальних дій та їх наслідків повинно порушувати перед слідчим питання про здатність усвідомлювати обвинуваченим значення своїх дій при вчиненні злочину.

Новий Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. відводить особливостям розслідування та розгляду кримінального провадження за участю неповнолітніх главу 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх», але в статті 492 «Застосування до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу» також містяться вимоги щодо застосування затримання та взяття під варту, але немає роз'яснень щодо порядку застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із триманням під вартою, тобто вони повинні застосовуватися в загальному порядку, як і до дорослих. Новаціями Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. є те, що у статті 176 у переліку запобіжних заходів не передбачено підписку про невиїзд, а унормовано домашній арешт і особисте зобов'язання.

Крім того, у статті 493 «Передавання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд» цього кодексу визначено, що до неповнолітнього може бути застосовано спеціальний запобіжний захід – передавання під нагляд.

Згідно зі статтею 179 Кримінального процесуального кодексу 2012 р. особисте зобов'язання полягає в покладенні на підозрюваного, обвинуваченого зобов'язання виконувати покладені на нього слідчим суддею, судом обов'язки, передбачені статтею 194 цього кодексу, де сказано, що підозрюваний, обвинувачений повинен «...виконувати один або кілька обов'язків, необхідність покладення яких була доведена прокурором, а саме:

1) прибувати до визначеної службової особи із встановленою періодичністю;

2) не відлучатися із населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду;

3) повідомляти слідчого, прокурора чи суд про зміну свого місця проживання та/або місця роботи;

4) утримуватися від спілкування з будь-якою особою, визначеною слідчим суддею, судом, або спілкуватися з нею із дотриманням умов, визначених слідчим суддею, судом;

5) не відвідувати місця, визначені слідчим суддею або судом;

6) пройти курс лікування від наркотичної або алкогольної залежності;

7) докласти зусиль до пошуку роботи або до навчання;

8) здати на зберігання до відповідних органів державної влади свій паспорт (паспорти) для виїзду за кордон, інші документи, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну;

9) носити електронний засіб контролю» [10].

Зі змісту статей 179, 181, 194 Кримінального процесуального кодексу 2012 р. випливає, що особисте зобов'язання є більш широким за переліком обов'язків, які можуть бути покладені на особу, ніж підписка про невиїзд за правилами Кримінально-

процесуального кодексу 1960 року. Проте, якщо особистим зобов'язанням буде покладено на особу лише зобов'язання не відлучатися з населеного пункту, в якому він зареєстрований, проживає чи перебуває, без дозволу слідчого, прокурора або суду (пункт 2 частини 5 статті 194 КПК 2012 р.), що обмежує свободу пересування межами населеного пункту, це є тим самим запобіжним заходом, що й підписка про невиїзд.

Згідно з частиною 1 статті 181 Кримінального процесуального кодексу 2012 р. домашній арешт обмежує свободу пересування певним житлом, яке не можна залишати або постійно, або протягом певного часу, визначеного судом.

Домашній арешт як запобіжний захід, що обмежує свободу пересування особи, має більш жорсткий характер, ніж особисте зобов'язання, але також не пов'язаний із триманням під вартою.

Ураховуючи практику застосування запобіжних заходів до неповнолітніх, слід внести зміни до кримінального процесуального законодавства, які підвищили б ефективність застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із триманням під вартою, з огляду на матеріальну, соціальну та психіко-емоційну нестабільність неповнолітніх.

Висновки

Учені психологи та кримінологи встановили, що найбільш схильними до здійснення злочинів є підлітки віком від 16 до 18 років. Але здійснення неповнолітнім протиправної поведінки ще не говорить, що в подальшому вони обов'язково будуть злочинцями. З віком у більшості таких осіб бажання продовжувати протиправну діяльність зникає, вони не повторюють вчинення злочинів. Тому завданням правоохоронних органів у процесі розслідування справ за участю неповнолітніх є не лише розкриття злочинів і покарання винних, а й використання для цього засобів, що були б ефективними та не порушували права дитини.

Обираючи запобіжний захід до неповнолітнього, слід ураховувати тяжкість

злочину, кількість учинених протиправних діянь, соціальну адаптованість самого правопорушника та суб'єктивне усвідомлення поведінки обвинуваченим. Але неприпустимою є думка про те, що до неповнолітніх, які оступились, треба ставитися як до дорослих злочинців, оскільки життєвий шлях такої людини тільки розпочинається, тому дії дорослих повинні бути спрямовані на недопущення повторення асоціальної поведінки неповнолітнього.

Наведені вище положення ставлять під

сумнів застосування підписки про невиїзд у тому загальному вигляді, в якому вона застосовується до дорослих, морально та матеріально незалежних осіб. Однією з причин є той факт, що неповнолітній підозрюваний, обвинувачений не завжди сам вирішує питання стосовно реєстрації місця проживання або місця тимчасового знаходження. Здебільшого це залежить від волевиявлення батьків або відповідальних за дитину осіб, і це потрібно враховувати в процесі реформування інституту запобіжних заходів.

Список використаних джерел

1. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
2. Конвенція про права дитини // Збір. міжнар. договорів України. 1990. – № 1. – 205 с.
3. Трунова Л.К. Сучасні проблеми застосування запобіжних заходів у кримінальному процесі : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / Л.К. Трунова. – М., 2002. – 419 с.
4. Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / О.М. Шевчук. – Харків, 2003. – 20 с.
5. Ткачѣва Н.В. Меры пресечения, не связанные с заключением под стражу в уголовном процессе России, монография / Н.В. Ткачѣва. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2004. – 192 с.
6. Михайлов В.А. Меры пресечения в российском уголовном процессе / В.А. Михайлов. – М. : Право и закон, 1996. – 304 с.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх». Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. – К. : Паливода А.В., 2010. – 456 с.
8. Кримінальні справи з архіву Гагарінського районного суду м. Севастополь за 2008-2009 роки.
9. Северин О.О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О.О. Северин ; Класичний приватний ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zib.com.ua/files/noviy_kpk_2012.pdf

Кримінальна правова охорона відомостей, що становлять лікарську таємницю

А.С. Чистякова

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінально-правових
дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Стаття присвячена висвітленню питань кримінально-правової охорони відомостей, що є лікарською таємницею в розрізі специфіки об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 145 КК України.

Стаття посвящена освещению вопросов уголовно-правовой охраны сведений, являющихся врачебной тайной в разрезе специфики объективных и субъективных признаков состава преступления, предусмотренного ст. 145 УК Украины.

Article is devoted to criminal protection of information that is confidential medical information in the context of the specific objective and subjective elements of the crime under Art. 145 of the Criminal Code of Ukraine.

Ключові слова: лікарська таємниця, конфіденційна інформація, кримінально-правова охорона, кримінальна відповідальність.

Постановка проблеми

У практиці надання медичних послуг непоодинокі випадки, коли співробітники медичних установ надають інформацію про перелік медичних препаратів, кількість звернень та обсяг і зміст медичних призначень, результати аналізів пацієнта по телефону чи шляхом надсилання електронних листів чи повідомляють її в інший спосіб колегам, партнерам, співробітникам, іншим пацієнтам. Чи завжди узгоджуються з пацієнтом способи використання інформації про стан його здоров'я і коли певні способи використання інформації можуть бути розцінені як неправомірні?

Стаття має на меті розкрити особливості об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 145 КК України [1], виявити складові відомостей, що становлять лікарську таємницю, способи неправомірного використання лікарської таємниці, способи фіксації фактів неправомірного використання лікарської таємниці, повноту та достатність правової, у тому числі кримінально-правової охорони інформації, що визнається лікарською таємницею.

Одразу зауважимо, що в статті не висвітлюються питання повноти та достовірності інформації, правильних чи непра-

вильних діагнозів, відповідності протоколам Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ) схем лікування пацієнтів, оптимальності та ефективності медичних препаратів, які призначаються лікарями, оскільки вони, перш за все, стосуються реалізації права пацієнта на кваліфіковану оптимальну й ефективну медичну допомогу та стосуються, безперечно, належного виконання своїх професійних обов'язків медичними працівниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питаннями розголошення лікарської таємниці займалися в тій чи іншій мірі вчені, які присвячували свої дослідження кримінально-правовій охороні конфіденційної інформації: О.О. Антопольський, О.В. Бараєва, Л.Р. Клебанов, О.Д. Куліков, К.А. Маркелова, Є.В. Пікуров, П.П. Андрушко, П.С. Берзін, М.І. Лашук, М.І. Мельник, А.А. Музика, М.І. Хавронюк.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

В Україні медичні послуги надаються на підставі укладених письмових чи усних договорів, у яких, як правило, не оговорюються питання охорони відомостей, які стали відомі медичному персоналові у зв'язку з наданням таких послуг пацієнту.

Питання, що потребують додаткового дослідження полягають у належному виконанні своїх обов'язків медичними працівниками в частині нерозголошення певних відомостей, які стали їм відомі, а також аналізується зміст відомостей, що потребують кримінально-правової охорони.

Формулювання цілей статті

Метою даної статті є висвітлення питань кримінально-правової охорони відомостей, що є лікарською таємницею в розрізі специфіки об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 145 КК України

Виклад основного матеріалу

Відповідно до ст. 11 Закону України «Про інформацію» до конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження. Право на інформацію про стан свого здоров'я достовірну та повну, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я, має будь-яка повнолітня фізична особа. Інші особи (батьки (усиновлювачі), опікун, піклувальник) також мають право на інформацію про стан здоров'я своєї дитини або підопічного. Нагадаємо, що дитиною є особа до досягнення нею повноліття [6].

Персональними даними, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних», є ті відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована [5]. Відповідно до ст. 7 Закону «Про захист персональних даних» забороняється обробка персональних даних, які стосуються здоров'я чи статевого життя. Заборона не стосується випадків, якщо обробка персональних даних:

1) здійснюється за умови надання суб'єктом персональних даних однозначної згоди на обробку таких даних;

2) необхідна для здійснення прав та виконання обов'язків у сфері трудових правовідносин відповідно до закону;

3) необхідна для захисту інтересів суб'єкта персональних даних або іншої особи в разі недієздатності або обмеження цивільної дієздатності суб'єкта персональних даних;

4) здійснюється релігійною організацією, громадською організацією світоглядної спрямованості, політичною партією або професійною спілкою, що створені відповідно до закону, за умови, що обробка стосується виключно персональних даних членів цих об'єднань або осіб, які підтримують постійні контакти з ними у зв'язку з характером їх діяльності, та персональні дані не передаються третій особі без згоди суб'єктів персональних даних;

5) необхідна для обґрунтування, задоволення або захисту правової вимоги;

6) необхідна в цілях охорони здоров'я, для забезпечення піклування чи лікування за умови, що такі дані обробляються медичним працівником або іншою особою закладу охорони здоров'я, на якого покладено обов'язки щодо забезпечення захисту персональних даних;

7) стосується обвинувачень у вчиненні злочинів, вироків суду, здійснення державним органом повноважень, визначених законом, щодо виконання завдань оперативно-розшукової чи контррозвідувальної діяльності, боротьби з тероризмом;

8) стосується даних, які були оприлюднені суб'єктом персональних даних.

Відповідно до ст. 286 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) фізична особа має право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані при її медичному обстеженні. Забороняється вимагати та подавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування фізичної особи [2].

Відповідно до ст. 39¹ Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» пацієнт має право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані в ході його медичного обстеження. Забороняється ви-

магати та надавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз і методи лікування пацієнта. Статтею 39 Основ законодавства України про охорону здоров'я передбачено, що пацієнт, який досяг повноліття, має право на отримання достовірної та повної інформації про стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються його здоров'я, а батьки (усиновлювачі), опікун, піклувальник мають право на отримання інформації про стан здоров'я дитини або підопічного [4].

Психіатрична допомога також надається з істотними обмеженнями щодо розголошення відомостей про стан здоров'я особи. При цьому до складу зазначених відомостей належить: факт наявності у особи психічного розладу, факт звернення за психіатричною допомогою та лікування у психіатричному закладі чи перебування в психоневрологічних закладах для соціального захисту або спеціального навчання, а також інші відомості про стан психічного здоров'я особи, її приватне життя.

У ст. 6 Закону України «Про психіатричну допомогу» [9] у медичних працівників, інших фахівців, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, та осіб, яким у зв'язку з навчанням або виконанням професійних, службових, громадських чи інших обов'язків стали відомі такі відомості, є зобов'язання не розголошувати їх, крім випадків, передбачених цією статтею.

У Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб» [10] передбачено, що відомості про зараження особи інфекційною хворобою, що передається статевим шляхом, проведені медичні огляди та обстеження з цього приводу, дані інтимного характеру, отримані у зв'язку з виконанням професійних обов'язків службовими особами та медичними працівниками закладів охорони здоров'я, становлять лікарську таємницю. Надання таких відомостей дозволяється у випадках, передбачених законами України.

Лікарську таємницю становлять і відомості про результати медичного огляду,

наявності чи відсутності ВІЛ-інфекції в особи, яка пройшла медичний огляд (ст. 8 Закону України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» [11]).

Таким чином, можна зробити висновок, що лікарську таємницю становлять відомості про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, результати аналізів чи оперативних втручань, а також відомості, одержані при медичному обстеженні, огляді, оперативному втручанні.

Відповідно до ст. 285 ЦК повнолітня фізична особа має право на достовірну і повну інформацію про стан свого здоров'я, у тому числі на ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я [2]. У частині другій ст. 285 ЦК батьки (усиновлювачі), опікун, піклувальник мають право на інформацію про стан здоров'я дитини або підопічного. Якщо інформація про хворобу фізичної особи може погіршити стан її здоров'я або погіршити стан здоров'я фізичних осіб, визначених частиною другою цієї статті, зашкодити процесові лікування, медичні працівники мають право дати неповну інформацію про стан здоров'я фізичної особи, обмежити можливість їх ознайомлення з окремими медичними документами. У разі смерті фізичної особи члени її сім'ї або інші фізичні особи, уповноважені ними, мають право бути присутніми при дослідженні причин її смерті та ознайомитись із висновками щодо причин смерті, а також право на оскарження цих висновків до суду.

Фізична особа зобов'язана утримуватися від поширення інформації про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані в ході її медичного обстеження, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків або з інших джерел. Фізична особа може бути зобов'язана до проходження медичного огляду у випадках, установлених законодавством.

Відповідно до ст. 40 Закону «Основ законодавства України про охорону здоров'я» медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя громадянина, не мають права розголошувати ці відомості, крім передбачених законодавчими актами випадків [4]. При використанні інформації, що становить лікарську таємницю, в навчальному процесі, науково-дослідній роботі, у тому числі у випадках її публікації у спеціальній літературі, повинна бути забезпечена анонімність пацієнта.

Схожа норма міститься й у Міжнародному кодексі медичної етики [12], згідно з яким лікарі повинні зберігати у абсолютній таємниці все, що їм відомо про свого пацієнта, навіть після смерті останнього.

Обов'язок зберігати лікарську таємницю покладається на медичних та інших працівників також окремими законодавчими актами, якими регулюється порядок лікування та профілактики окремих видів хвороб, якими при цьому визначається і зміст інформації, що становить лікарську таємницю, підстави та умови її розголошення.

Хоча в деяких випадках, інформація про стан здоров'я повинна бути розголошена. Так, відповідно до ст. 30 Сімейного кодексу України [13] наречені зобов'язані повідомити один одного про стан свого здоров'я. Результати медичного обстеження є таємницею і повідомляються лише нареченим. Приховування відомостей про стан здоров'я одним із наречених, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [3] друковані засоби масової інформації в Україні не можуть бути використані для поширення відомостей, розголошення яких забороняється стат-

тею Закону України «Про інформацію» [6].

Треба зауважити, що в разі оприлюднення завідомо недостовірної інформації про стан здоров'я, такі дії не можна кваліфікувати як розголошення інформації про стан здоров'я. Тобто особа фактично не розголошує інформацію про стан здоров'я, а надає завідомо недостовірну інформацію про стан здоров'я. У такому разі в особи, відносно якої була розголошена завідомо неправдива інформація про її стан здоров'я, є можливість захистити свої права та законні інтереси в цивільно-правовому порядку. Треба також пам'ятати, що за таких обставин застосовується позовна давність в один рік і обчислюється від дня поміщення цих відомостей у засобах масової інформації або від дня, коли особа довідалася чи могла довідатися про ці відомості.

З огляду на те, що всі без виключення проходять медичне обстеження та отримують необхідну медичну допомогу тобто потенційно абсолютно кожен із нас може бути потерпілим від розголошення лікарської таємниці, варто розібратись, які саме відомості відносяться до лікарської таємниці, у якій спосіб її може бути розголошено, а також із тим, у який спосіб варто захищати свої права та інтереси, і головне – як зафіксувати факт незаконного використання інформації про стан здоров'я.

Варто також зазначити, що у червні 2012 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову № 546 «Про затвердження Положення про електронний реєстр пацієнтів» [14], відповідно до якого створюється єдина інформаційна система збирання, реєстрації, накопичення, зберігання, адаптування, змін, поновлення, використання і поширення (розповсюдження, реалізації, передачі), знеособлення, знищення відомостей про фізичну особу та отриману нею медичну допомогу. Положення передбачає, що володільці реєстру вносять та обробляють інформацію в реєстрі відповідно до їх повноважень і функціональних обов'язків та зобов'язані не допускати розголошення у будь-який спосіб персональних даних, що вносяться

до реєстру. До останнього, згідно з положенням, вноситься інформація про:

- 1) фізичну особу, яка міститься у медичних облікових формах, затверджених наказами МОЗ і зареєстрованих у Мін'юсті;
- 2) заклад охорони здоров'я, у якому пацієнту надано медичну допомогу;
- 3) надану медичну допомогу пацієнту;
- 4) лікарські засоби та вироби медичного призначення, які закуплені за кошти державного та місцевих бюджетів для пацієнта;

5) згоду на обробку персональних даних відповідно до положень Закону України «Про захист персональних даних».

Згода суб'єкта персональних даних для внесення інформації до реєстру є обов'язковою та оформляється у вигляді будь-якого документованого, зокрема письмового, добровільного волевиявлення фізичної особи щодо надання дозволу на обробку її персональних даних відповідно до сформульованої мети їх обробки [14, п. 5]. Тобто при підписанні зазначеної згоди на використання відомостей про стан здоров'я має бути зазначено, що вони можуть бути занесені до єдиного реєстру пацієнтів чи інших реєстрів. У разі, якщо мета обробки даних визначена некоректно (неповно) використання її в інший, ніж вказано в меті, спосіб може розглядатись у тому числі як розголошення інформації про стан здоров'я.

Вірогідно, не кожен із пацієнтів захоче розміщувати відомості в єдиному реєстрі пацієнтів і в будь-якому іншому реєстрі, тому примушування підписати згоду на розміщення інформації про фізичну особу, заклад охорони здоров'я, у якому пацієнтові надано медичну допомогу, зміст медичної допомоги, лікарські засоби, вироби медичного призначення та розміщення зазначеної інформації в будь-якому реєстрі без згоди суб'єкта персональних даних перебуватиме поза межею правового кола.

Будь-яка клініка, що надає послуги з медичного обслуговування, також веде певну базу даних своїх пацієнтів. У ній знаходяться відомості про стан здоров'я пацієнта. При оформленні договірних відносин

із надання зазначених послуг клініка має також отримати згоду про знаходження інформації про стан здоров'я пацієнта та порядок використання зазначеної інформації.

Медичні працівники мають право надати неповну інформацію про стан здоров'я фізичної особи, обмежити можливість їх ознайомлення з окремими медичними документами, тільки якщо інформація про хворобу фізичної особи може погіршити стан її здоров'я або погіршити стан здоров'я фізичних осіб, батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника зашкодити процесові лікування.

Варто зазначити, що градації ймовірного впливу інформації про стан здоров'я однієї людини на стан здоров'я іншої досі не вироблено, тому медичний працівник повинен самостійно оцінити потенційну можливість негативного впливу зазначеної інформації на стан здоров'я інших осіб і прийняти рішення про здійснення чи нездійснення такого повідомлення. Безумовно, варто також пам'ятати про положення ст. 13 ЦК України [2]. Медичний працівник, очевидно, однозначно не може передбачити, як вплине на стан здоров'я пацієнта і зазначених осіб така інформація, а тому до відповідальності він може притягатись за умови, що він повинен був передбачити можливе погіршення їх здоров'я.

Так, відповідно до ст. 20 Закону України «Про судову експертизу» [7] підприємства, установи, організації незалежно від форми власності зобов'язані надавати безоплатно інформацію, необхідну для проведення судових експертиз, державним спеціалізованим установам, а також, за згодою, натурні зразки або каталоги своєї продукції, технічну документацію та іншу інформацію, необхідну для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи. Державні спеціалізовані установи, судові експерти та залучені фахівці, які проводять судові експертизи, у разі отримання інформації, що становить державну, комерційну чи іншу охоронювану законом таємницю,

повинні забезпечити нерозголошення цих відомостей.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» [8] посадові особи та працівники, які здійснюють заходи з попередження насильства в сім'ї, не можуть розголошувати відомості про особисте та сімейне життя, що стали їм відомі у зв'язку з виконанням їх службових обов'язків. Здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї в межах наданих їм повноважень покладається на:

1) спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї;

2) відповідні підрозділи органів внутрішніх справ;

3) органи опіки і піклування;

4) спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства: кризові центри для членів сімей, у яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення; центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Право на одержання і використання конфіденційних відомостей про стан психічного здоров'я особи та надання їй психіатричної допомоги має сама особа чи її законний представник. При цьому в договорах на надання юридичної допомоги також необхідно передбачати порядок використання відомостей про стан здоров'я особи. У разі, наприклад, якщо такі відомості надаються суду для підтвердження певних обставин справи чи їх спростування, то їх використання іншою стороною повинно бути обмежене захистом прав протилежної сторони виключно в цій справі. Використання ж цих же відомостей про стан здоров'я, які стали відомі особі в іншому судовому процесі, ймовірно, має кваліфікуватися як їх неправомірне використання.

За усвідомленою згодою особи або її законного представника відомості про стан психічного здоров'я цієї особи та надання їй психіатричної допомоги можуть передаватися іншим особам лише в інтересах особи, яка страждає на психічний розлад,

для проведення обстеження та лікування чи захисту її прав і законних інтересів, для здійснення наукових досліджень, публікації в науковій літературі, використання в навчальному процесі.

Допускається передача відомостей про стан психічного здоров'я особи та надання їй психіатричної допомоги без згоди особи або без згоди її законного представника для:

1) організації надання особі, яка страждає на тяжкий психічний розлад, психіатричної допомоги;

2) провадження дізнання, досудового слідства або судового розгляду за письмовим запитом особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора та суду.

У листку непрацездатності, що видається особі, яка страждає на психічний розлад, діагноз психічного розладу вписується за згодою цієї особи, а у разі її незгоди – лише причина непрацездатності (захворювання, травма або інша причина). Забороняється вимагати відомості про стан психічного здоров'я особи та про надання їй психіатричної допомоги, за винятком випадків, передбачених у законодавстві. Документи, що містять відомості про стан психічного здоров'я особи та надання їй психіатричної допомоги, повинні зберігатися з дотриманням умов, що гарантують конфіденційність цих відомостей. Вилучення оригіналів цих документів та їх копіювання може здійснюватися лише у випадках, встановлених законом.

Відповідно до ст. 22 Закону України «Про державну статистику» [15] не заборонено поширення знеособленої статистичної інформації у незведеному вигляді, яка не дає можливості визначити конфіденційну статистичну інформацію щодо конкретного респондента.

Таким чином, законодавець установлює способи використання інформації про стан здоров'я особи та осіб, які зазначену інформацію мають право використовувати. Норми щодо порядку використання інформації про стан здоров'я особи регулюють, яка саме інформація про стан здоров'я не підлягає розголошенню чи

іншому неправомірному використанню та встановлює порядок використання зазначеної інформації.

Розголошення окремих видів конфіденційної інформації про особу може утворювати склади злочинів, передбачених ст.ст. 132, 145, 159, 163, 168, 381 КК України [1]. Зазначеними статтями передбачена відповідальність за розголошення окремих видів конфіденційної інформації щодо особи, незалежно від того, яким чином вона стала відома особі, що її розголосила, а тому, якщо розголошенню таких відомостей передувало їх незаконне збирання чи зберігання, дії винного повинні кваліфікуватись за ст. 182 КК України та відповідною статтею, якою передбачається відповідальність за розголошення таких видів конфіденційної інформації про особу.

У діях осіб, яким у зв'язку з виконанням ними професійних, службових, громадських обов'язків стали відомі відомості про стан здоров'я, може мати місце склад злочину, передбачений ст. 145 КК України, у разі, якщо вони в будь-який спосіб розголосили відомості про стан здоров'я особи будь-яким третім особам без письмової згоди на це суб'єкта персональних даних.

Розголошення службовою особою лікувального закладу, допоміжним працівником, який самочинно здобув інформацію, або медичним працівником відомостей про проведення медичного огляду особи на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, або захворювання на синдром набутого імунодефіциту (СНІД) та його результатів, що стали їм відомі у зв'язку з виконанням службових або професійних обов'язків, тягне відповідальність, передбачену ст. 132 КК України.

Але відмежування складів злочину, передбачених ст. ст. 132 та 145 КК України здійснюється за суб'єктивними та об'єктивними ознаками.

Так, відомості про результати медичного огляду, наявність чи відсутність ВІЛ-

інфекції в особі, яка пройшла медичний огляд, є конфіденційними та становлять лікарську таємницю. Передача таких відомостей дозволяється тільки особі, якої вони стосуються, а у випадках, передбачених законами, також законним представникам цієї особи, закладам охорони здоров'я, органам прокуратури, слідства, дізнання та суду. Умови і порядок медичного огляду визначаються Правилами медичного огляду з метою виявлення ВІЛ-інфекції, обліку ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД та медичного нагляду за ними, які затверджені постановою Кабінету Міністрів України «Питання запобігання та захисту населення від ВІЛ-інфекції та СНІД» від 18 грудня 1998 р. № 2026 [16], та Порядком добровільного консультування і тестування на ВІЛ-інфекцію (протокол), затвердженим наказом МОЗ України від 19 серпня 2005 р. № 415 [17].

Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 132 КК України можуть бути три категорії осіб:

- 1) службові особи лікувальних закладів;
- 2) допоміжні працівники лікувальних закладів;
- 3) медичні працівники – неслужбові особи лікувальних закладів, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стали відомі дані про медичний огляд особи на її ВІЛ-інфікованість або захворювання на СНІД чи наявність інфікованості іншими невиліковними інфекційними хворобами, і які вони зобов'язані зберігати в таємниці, або які самочинно здобули інформацію про проведення медичного огляду особи на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (допоміжні працівники лікувальних закладів).

До таких осіб відносяться, зокрема працівники державних комунальних закладів охорони здоров'я, інших державних чи комунальних установ, організацій або закладу, медичного закладу іншої форми власності, представник об'єднання громадян, який після відповідної підготовки

може проводити консультування перед та після тесту на ВІЛ-інфекцію в порядку, передбаченому Порядком добровільного консультування і тестування на ВІЛ-інфекцію, затвердженим наказом МОЗ України від 19 серпня 2005 р. № 415 [17].

Ураховуючи, що до конфіденційної інформації відноситься й інформація про стан здоров'я особи, норми ст. 182 і ст. 145 КК України співвідносяться як загальна та спеціальна та за правилами конкуренції, діяння в разі розголошення інформації виключно про стан здоров'я повинно кваліфікуватися виключно за ст. 145 КК України.

Розголошення лікарської таємниці – це незаконне ознайомлення хоча б однієї особи з відомостями, що становлять згідно з чинним законодавством лікарську таємницю, особою, якій ці відомості стали відомі у зв'язку з виконанням професійних чи службових обов'язків і які вона не має права розголошувати.

Розголошення таких відомостей у випадках, передбачених законом (наприклад, за письмовим запитом особи, яка проводить досудове слідство) або особам, які мають право знати інформацію про стан здоров'я особи, складу злочину не утворює.

Способи розголошення відомостей, що становлять лікарську таємницю, можуть бути різними: повідомлення таких відомостей іншим особам усно, у засобах масової інформації, наукових статтях, доповідях на конференціях тощо; надання змоги іншим особам ознайомитися зі змістом документів, що містять лікарську таємницю, передавати інформацію різними засобами зв'язку (з використанням інтернет-технологій, мобільних технологій, телефонних технологій, засобами поштового зв'язку) тощо.

Тяжкими наслідками можуть визнаватися погіршення стану здоров'я особи, відомості щодо якої розголошено, її психічна хвороба чи самогубство, звільнення особи, відомості щодо якої розголошено, з роботи тощо, а також погіршення стану здоров'я батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника дитини або підопічного,

яким повідомлені (стали відомі) відомості про дійсний стан здоров'я дитини чи підопічного, чи близьких родичів пацієнта, яким стали відомі такі відомості. Питання про визнання тих чи інших наслідків тяжкими повинно вирішуватись у кожному конкретному випадку індивідуально з урахуванням усіх обставин справи.

Злочин є закінченим з моменту спричинення особі, щодо якої розголошено відомості, що становлять лікарську таємницю, тяжких наслідків.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується непрямим умислом чи обома видами необережності до тяжких наслідків. Саме розголошення є умисним. За наявності прямого умислу до тяжких наслідків дії винного повинні кваліфікуватися як злочин проти життя чи здоров'я. Мотиви і мета розголошення лікарської таємниці можуть бути різними. Залежно від конкретних мотивів і мети розголошення лікарської таємниці може містити ознаки більш тяжкого злочину, наприклад, доведення до самогубства (ст. 120 КК України). У такому разі дії винного повинні кваліфікуватися за сукупністю злочинів.

Суб'єктом злочину є особа, яка умисно розголосила відомості, що становлять лікарську таємницю, які вона зобов'язана зберігати в таємниці згідно з чинним законодавством у зв'язку з виконанням нею професійних чи службових обов'язків. До таких осіб відносяться, перш за все, медичні та фармацевтичні працівники, службові особи закладів і органів охорони здоров'я, особи, яким такі відомості стали відомі у зв'язку з навчанням, працівники міліції, кримінально-виконавчих установ, працівники дошкільних навчальних закладів, загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації та професійних училищ соціальної реабілітації, навчально-реабілітаційних центрів (закладів освіти, які забезпечують умови для відновлення здоров'я, соціальної адаптації, професійної орієнтації дітей, що мають органічні та функціональні захворювання внутрішніх органів та систем або вади психофізичного розвитку), слідчі, особи, що проводять дізнання, про-

курори, судді, адвокати, захисники, законні представники.

У ст. 145 КК України не передбачається, що злочином є лише незаконне розголошення лікарської таємниці. Спричинити тяжкі наслідки може і законне повідомлення відомостей, які є лікарською таємницею, певним органам чи особам. Необхідно також урахувати, що в окремих випадках вирішення питання про те, повідомляти чи ні повну інформацію про стан здоров'я пацієнта певним особам законом передано на розсуд медичного працівника.

Висновки

Кримінально-правова охорона відомостей про стан здоров'я обмежується встановленням заборони її розголошувати у не передбачений законодавством спосіб та не уповноваженим на отримання зазначеної інформації особам. Деталізація способів розголошення інформації про стан здоров'я особи в самій нормі призведе до звуження прав на захист своїх законних інтересів потерпілих осіб. Наявність вказівки в самій нормі на способи розголошення такої інформації видавалася б доречною лише уточненням «розголошення у будь-який спосіб», але відсутність конкретизації способів розголошення припускає, що кримінальна відповідальність, у разі наявності інших елементів складу злочину, буде мати місце в разі вчинення винною особою розголошення у будь-який спосіб (надсилання ммс, електронних листів, смс,

усні, письмові повідомлення, розголошення відомостей інтимного характеру), повідомлення схем лікування, наслідків оперативного втручання тощо). При цьому, використання інформації про стан здоров'я особи без конкретизації ідентифікуючих ознак зазначеної особи (прізвища, ім'я та по батькові, фото-, відеоматеріалів, які дають змогу ідентифікувати особу) для консультаційних, дослідницьких, медичних цілей не може вважатися розголошенням зазначеної інформації.

Предмет злочину, яким є відомості, що становлять лікарську таємницю, складається з відомостей про наявність і кількість звернень до лікувального закладу, перелік лікувальних закладів, до яких звертається пацієнт, перелік призначень лікаря та схема лікування зазначеного пацієнта, результати аналізів і досліджень пацієнта, перелік медичних препаратів, призначених пацієнту, будь-які документи про стан здоров'я пацієнта, що містять повну чи часткову інформацію про його стан здоров'я. Дотримання ж медичними працівниками медичної етики є гарантом забезпечення права на особисте життя кожної особи, яка звертається за наданням їй медичної допомоги.

Способами розголошення є активні (повідомлення зазначених відомостей шляхом надсилання листів, у тому числі електронних, смс, ммс, фотокопій) і пасивні дії (нездійснення всіх необхідних заходів для збереження лікарської таємниці).

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
3. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.
4. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.
5. Закон України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 34. – Ст. 1188.
6. Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
7. Закон України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.

8. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст. 70.
9. Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 19. – Ст. 143.
10. Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 6 квітня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 29. – Ст. 228.
11. Закон України «Про протидію поширенню хвороб, зумовлених вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), та правовий і соціальний захист людей, які живуть з ВІЛ» від 12 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 11. – Ст. 152.
12. Міжнародний кодекс медичної етики від 1 жовтня 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/990_002
13. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21. – Ст. 135.
14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про електронний реєстр пацієнтів» від 6 червня 2012 р. № 546 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 47. – Ст. 23.
15. Закон України «Про державну статистику» від 17 вересня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 43. – Ст. 608.
16. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання запобігання та захисту населення від ВІЛ-інфекції та СНІД» від 18 грудня 1998 р. № 2026 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 51. – Ст. 42.
17. Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про удосконалення добровільного консультування і тестування на ВІЛ-інфекцію» від 19 серпня 2005 р. № 415 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 48. – Ст. 112.

Актуальні проблеми психології

Соціально-психологічний феномен політичного лідерства

Д.І. Ткач

доктор політичних наук,
професор, проректор
з міжнародних зв'язків,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»,
Надзвичайний та
Повноважний Посол
України

У статті аналізується роль соціально-психологічний феномен політичного лідерства на прикладі діяльності прем'єр-міністрів Угорщини новітньої доби. Особливу увагу автор приділяє детальній соціально-психологічній характеристиці всіх прем'єр-міністрів незалежної Угорщини. Показано також як особисті якості керівників уряду, їх ставлення до своєї команди впливали на прийняття доленосних рішень у житті угорського суспільства.

В статье анализируется роль социально-психологический феномен политического лидерства на примере премьер-министров Венгрии новейшей эпохи. Особое внимание автор уделяет детальной социально-психологической характеристике всех премьер-министров независимой Венгрии. Показано также как личные качества руководителей правительства, их отношение к своей команде влияли на принятие судьбоносных решений в жизни венгерского общества.

In this article the role of social and psychological phenomenon of political leadership by the example of Hungarian Prime Ministers of newest era is analyzed. Particular attention is paid by the author to the detailed social and psychological characteristics of all the Prime Ministers of the independent Hungary. It is also shown how the personal qualities of government leaders, their attitude to their team influence the adoption of crucial decisions in the life of Hungarian society.

Ключові слова: соціально-психологічний феномен політичного лідерства, прем'єр-міністри Угорщини новітньої доби, соціально-психологічна характеристика.

Постановка проблеми

На сучасній політичній мапі Європи Угорщина, за визнанням більшості науковців, які досліджують проблематику державного устрою, є найбільш яскравим прикладом реалізації моделі парламентсько-президентської республіки.

За цих умов вартий уваги, з погляду дослідника, феномен інституту глави уряду, як головної політичної фігури в угорсько-

му суспільстві, від якого залежать ключеві рішення у всіх сферах розвитку країни. У цій статті зроблена спроба проаналізувати саме соціально-психологічний феномен політичного лідерства на прикладі прем'єр-міністрів Угорщини новітньої доби.

Виклад основного матеріалу дослідження

Парламентсько-президентська система влади, що діє в Угорщині, надає уряду

надзвичайно великі повноваження і робить його відповідальним за створення необхідних умов для економічного процвітання і демократичного розвитку країни.

Повна зміна загального вектора суспільного, політичного, економічного розвитку означало для Угорщини повернення до свого досоціалістичного минулого з його розмаїттям суспільних традицій і структур, але з урахуванням того досвіду, який за ці роки здобули Європейські держави, що йшли іншим шляхом суспільно-політичного розвитку. Парадигмою державотворення в Угорщині було визначено організацію влади за схемою: громадянин – суспільство – держава. Саме реалізація цієї схеми викликала й викликає суперечки серед провідних політичних партій Угорщини. Не просто було знайти і баланс різних гілок влади як головного гаранта демократії. В результаті довготривалих дискусій угорці відмовилися від інституту «сильного» Президента і створили біполярну систему влади, в якій провідні ролі відіграють парламент і виконавча влада при певному контролі за дотриманням Конституції з боку Президента та Конституційного Суду [1, с.125].

Вищий орган виконавчої влади в Угорщині формується на парламентських засадах і створюється з представників однієї або кількох партій, які мають більшість у парламенті. Такий уряд відповідальний перед парламентом і може бути відправлений ним у відставку. Парламент не тільки творить закони і приймає бюджет, а й спрямовує та контролює діяльність уряду. Виконавча влада може належати міцному уряду тієї партії, що має більшість у парламенті (50 % + один депутат), або коаліційному уряду парламентської більшості, яка складається з парламентських партійних фракцій (також 50 % + один депутат).

Формування уряду на парламентських засадах полягає в тому, що персональний склад виконавчої влади певною мірою відображає партійну структуру парламенту – до уряду входять представники партії або партій парламентської більшості, які, керуючись вимогами партійної дисциплі-

ни, здійснюють волю своєї фракції. Вотум недовіри з боку парламенту спричинює або відставку уряду, або розпуск парламенту й проведення дострокових виборів. При цьому урядова і парламентська кризи можливі й у разі парламентської рівноваги. Спираючись на парламентську більшість, уряд в Угорщині здатний справляти зворотний вплив на законодавчий орган, на управління справами в країні. Домінуюча роль у системі виконавчої влади належить прем'єр-міністру, що є дуже важливою рисою угорського парламентаризму. Прем'єр-міністром стає лідер партії, що перемогла на виборах, якого за одностайного схвалення програми уряду обирає парламент за поданням Президента країни.

Прем'єр-міністр представляє міністрів свого кабінету, яких за його пропозицією призначає Президент. До Конституції в результаті угоди між Угорським демократичним форумом (УДФ) і Союзом вільних демократів (СВД) перед виборами 1990 р. було внесено певні поправки, найважливішою з яких є положення про принципи конструктивного вотуму недовіри. Він може бути винесений лише прем'єр-міністру, а не окремим членам кабінету. Одночасно з винесенням питання про вотум недовіри повинна пропонуватися нова кандидатура на посаду прем'єр-міністра, що дає змогу забезпечити стабільність у діяльності уряду. Відкликання прем'єра між виборами до парламенту дуже складне. Після перших демократичних виборів до Державних Зборів в Угорщині у березні 1990 р. перемогу одержали правоконсервативні, націоналістичні сили, які свою передвиборну програму побудували на несамоциті критичі соціалістичного ладу та діяльності УСРП. Оскільки жодна партія не отримала абсолютної більшості, то був сформований коаліційний правоконсервативний уряд з представників партій християнсько-національної орієнтації (УДФ, ХДНП, НПДГ) на чолі з Й. Анталлом.

Йожеф Антал народився 1932 р. в родині впливового чиновника хортістської Угорщини. Його батько в 1939–1944 рр.

був радником МВС, уповноваженим уряду у справах біженців, у 1945–1946 рр. – депутатом парламенту від НПДГ, яка була тоді правлячою партією, міністром у двох перших післявоєнних коаліційних урядах. У родині панував дух відданості національно-християнським, консервативним цінностям колишньої Угорщини. Родина й особливо батько дуже вплинули на формування особистості Й. Анталла як політика і людини.

В інтерв'ю, даному 1989 р. одній з газет, Й. Анталл зазначав: «Батько справив дуже великий вплив на моє політичне мислення і людську поведінку» [2]. За участь у подіях 1956 р. Й. Анталлу було заборонено з 1959 р. до 1962 р. викладати в гімназії, де він раніше працював. З 1964 р. й аж до 1990 р., коли він був обраний прем'єр-міністром, працював в архіві й бібліотеці музею історії медицини імені Земльвейса, певний час був його директором. Під впливом сімейних традицій Й. Анталл був близький до НПДГ і ХДНП, сприяв їх відродженню. Однак 1988 р. приєднався до Угорського демократичного форуму [3, с. 91].

Безумовно, Й. Анталл був харизматичним лідером, який мав яскраву індивідуальність, нестандартність і виняткову властивість не тільки розробляти та приймати рішення, а й втілювати їх у життя. Своїм світоглядом, системою цінностей, культурою він значно відрізнявся від свого оточення. Він належав до тієї невеликої групи людей, які мають власне бачення світу. Й. Анталл запровадив нові правила поведінки влади і суспільства, які докорінно відрізнялися від тих, що панували за часів Я. Кадара.

Водночас Й. Анталл мав досить великі проблеми через жорсткий стиль керівництва, що було зумовлено певними причинами. З одного боку, перехідне угорське суспільство мало потребу в жорсткому, рішучому лідері, воно пов'язувало з ним надії на вихід із кризової ситуації, у якій перебувала країна, а з іншого – можливості прем'єр-міністра були досить обмежені. Чому? По-перше, економіка країни

перебувала у глибокому кризовому стані, влада на всіх рівнях тільки-но формувалася, старі кадри пішли, а нові не набули досвіду управління державою. По-друге, авторитарний стиль керівництва, притаманний Й. Анталлу, прийняття ним самостійних рішень у тих чи інших сферах без узгодження з партнерами по коаліції викликали невдоволення, а то й відкритий протест як друзів, так і опозиціонерів.

Й. Анталл був цілком сформованим політиком з власним потенціалом, чудовим партнером у суперечці, реалістом. Він прагнув компромісу з політичними силами як усередині країни, так і за її межами, бажав, щоб Східна Європа якомога швидше інтегрувалася у європейські структури. Його метою була мирна зміна державного устрою, створення правової держави, яка б ґрунтувалася на парламентській демократії. Й. Анталл тяжів до консолідації партій, що поділяють схожі ідеологічні принципи, і прагнув консенсусу з різними політичними силами, у тому числі й опозиційними.

Владу він розглядав як інструмент, за допомогою якого можна карати ворогів і винагороджувати прихильників. Вважав, що в Угорщині бізнесмени, банкіри, керівники підприємств належать до того прошарку суспільства, який повинен служити владі, а не навпаки.

Й. Анталл не переймався проблемами маленької людини, він їх просто не помічав, за надзвичайно важливими державними справами в нього не вистачало часу та й бажання на те, щоб зважати на проблеми бідних і знедолених.

Й. Анталл вважав, що політична палітра Угорщини новітньої доби повинна складатися з трьох напрямів: національно-консервативного, соціал-демократичного та ліберального, які можуть перебувати у протистоянні одне до одного, але за певних умов і консолідуватися. У зовнішній політиці на перше місце він ставив принципи національного самовизначення, рівності великих і малих народів. Міжнародне життя він розглядав як зіткнення різних цивілізацій із своєю національною,

релігійною та культурною самотністю.

Й. Анталл зосередив у своїх руках величезну владу. Не було іншої сили, яка б могла протистояти прем'єр-міністру. Без нього не приймалися жодні рішення, водночас для розробки та втілення цих рішень у життя не вистачало професійно підготовленого апарату. На початку в Й. Анталла не було власної адміністрації, стара була створена для обслуговування уряду, а не прем'єра. Команда прем'єр-міністра була не тільки непрофесійною, а й надзвичайно заполітизованою, що заважало загальній справі. У міністерствах і відомствах чистки дійшли ледь не до виконавців. Таким чином, багато фахівців покинули державну службу і перейшли у приватний сектор.

Ще з осені 1990 р. Й. Анталл прогнозував розпад СРСР і досить прискіпливо стежив за політичною ситуацією в Україні з тим, аби, коли УРСР стане незалежною державою, одразу встановити з нею дружні добросусідські відносини.

Помер Й. Анталл у листопаді 1993 р. на посту прем'єр-міністра. Його похорони були пишні та надзвичайно урочисті, на них прибули провідні політики світового рівня, Президенти сусідніх держав, у тому числі Президент України Л. Кравчук. Угорщина з сумом прощалася з першим прем'єр-міністром новітньої доби – людиною, яка все своє життя боролася за вільну та незалежну угорську державу.

Наступним Прем'єр-міністром Угорщини став лідер УСП Д. Хорн.

Дюла Хорн народився 1932 р. у простій робітничій родині, що значною мірою визначило його післявоєнне життя і діяльність. Як представник робітничої молоді, він був направлений на навчання до СРСР. 1954 р. закінчив Ростовський економічний інститут, після чого працював у Міністерстві фінансів, захистив кандидатську дисертацію з економіки. 1956 р. він виступив на боці комуністів, 1957 р., уже після утворення уряду Я. Кадара, кілька місяців перебував у загоні МВС із захисту правопорядку.

З 1959 р. Д. Хорн на дипломатичній ро-

боті. У 1969–1985 рр. працював у міжнародному відділі ЦК УСРП, з 1985 р. був першим заступником міністра закордонних справ, а в 1989–1990 рр. в уряді М. Немета обіймав пост міністра закордонних справ. У 1989 р. разом з М. Неметом приймав рішення про дозвіл німцям з НДР, що зібралися на австрійсько-угорському кордоні, перейти до Австрії. Першим з угорських керівників ще 1989 р. висловив думку про можливість членства Угорщини в НАТО та ЄС. Д. Хорн примикав до реформаторського крила колишньої УСРП, яке й очолив як голова утвореної УСП після розколу УСРП 1989 р. Незважаючи на нищівну поразку соціалістів 1990 р. та антисоціалістичну істерію і постійне цькування УСП в подальші роки, він зумів зберегти і зміцнити партію, привести її до перемоги на парламентських виборах у 1994 р. [3, с. 92].

Соціалістичний прем'єр-міністр не мав такої харизми, як його попередник. Він був неперевершеним майстром інтриги, гравцем на випередження. Його розрахунок базувався на об'єктивній оцінці суперника та використанні його помилок, на вмінні перетворювати супротивників на прихильників. Йому притаманні хитрість, цілеспрямованість, політичний розрахунок, ставка на політичну силу. Його оточення відзначало в ньому твердість та нещадність, грубість і насильство, поєднані з посмішкою і прихованими намірами. Усе це створює цілісний образ Д. Хорна – політика й урядовця. Дитячий досвід пошуку шматка хліба, необхідність силою відповідати на життєві виклики вплинули на його формування як політика. Життєве кредо Д. Хорна: «У цьому світі ти тільки тоді чогось вартий, якщо ти сильніший чи хитріший за інших» [4, с. 461].

На відміну від Й. Анталла, Д. Хорн розумів проблеми маленької людини. І справді, у Хорні прості виборці побачили себе: не красень, трошки кострубатий, так само некомфортно почувається в оточенні інтелігенції, говорить просто й зрозуміло, не пересипає виступ цитатами та зарозумілими сентенціями.

Досить показовим у плані вміння Д. Хорна майстерно вести політичну гру є досягнення домовленості УСП із Союзом вільних демократів про укладення коаліційної угоди. Потрібно зазначити, що вільні демократи із самого початку створення цієї партії займали жорстку антисоціалістичну позицію, їх пропаганда завжди ґрунтувалася на критиці колишнього устрою та сучасної соціалістичної партії. Уважно проаналізувавши політичну ситуацію як ззовні, так і всередині країни, детально розглянувши можливості партнерів по майбутній коаліції з позиції того, якою мірою вони будуть керованими, Д. Хорн разом зі своїми соратниками приймає єдино правильне рішення і утворює союз УСП та СВД. Він також враховував значний авторитет вільних демократів у Європі.

Для Д. Хорна ця компромісна угода означала багато: вірогідність домовленості із Заходом (будучи реалістом у зовнішній політиці, розглядав її як зіткнення інтересів різних народів, прагнув, щоб Угорщина посіла однозначне місце у західному світі, адже вона матиме історичний шанс лише тоді, коли свій розвиток пов'яже з великою чи великими державами, їх блоками та союзами); історичне примирення із сусідами (Угорщина може потрапити в Європу, вирішивши проблеми із сусідами, а будучи в Європі, зможе більше допомогти й угорцям, що проживають у сусідніх країнах); домовленість із західним капіталом (якщо західний капітал усвідомить, що лівий уряд підтримуватиме внутрішню та зовнішню стабільність у країні, то це буде сигналом для великих іноземних інвестицій і забезпечення нормальних умов для діяльності іноземних підприємств); домовленість з внутрішнім значним капіталом (не оголошуємо амністію, але і не запитуємо, хто і звідки отримав свій перший мільйон, якщо капітал у свою чергу підтримуватиме уряд); домовленість з профспілками та робітниками (труднощі – це показник перехідного періоду, основа системи – підтримка провідних суспільних груп); домовленість з «малою люди-

ною» (мала людина має знайти собі місце у новому світі, тимчасові труднощі будуть компенсовані згодом, а зараз потрібно потерпіти); домовленість на регіональному рівні (регіони отримують підтримку, в тому числі й фінансову, за свою лояльність до уряду); пакт з опозицією з основних питань подальшого стратегічного розвитку країни (Д. Хорн – прихильник консолідації всіх політичних сил у парламенті та суспільстві навколо генеральної ідеї побудови демократичного суспільства, що базується на ринковій економіці).

Принципом політики Д. Хорна став відомий вислів періоду Я. Кадара: хто не проти нас, той – з нами, на відміну від періоду Й. Анталла, коли визначальним було: хто не з нами, той проти нас.

На виборах 1998 р УСП, здобувши більше голосів, ніж будь-яка інша партія, програла вибори об'єднаній опозиції на чолі з СМД–УГП, прем'єр-міністром став її лідер В. Орбан.

Віктор Орбан – політик нового покоління. Він народився 1963 р. У 1987 р. закінчив юридичний факультет Будапештського університету (кафедра держави і права). У студентські роки виявляв значну політичну активність, редагував студентський суспільно-політичний журнал. Після здобуття освіти до 1988 р. – співробітник Інституту підвищення кваліфікації Міністерства сільського господарства і продовольства. У вересні 1989 р. за стипендією Фонду Сороса виїхав вивчати історію англійської політичної філософії в Оксфордському університеті. Однак на початку 1990 р. у зв'язку з наближенням парламентських виборів достроково повернувся в Угорщину. Він – один з організаторів СМД, який брав активну участь у переговорах круглого столу з опозиційними партіями в групі, що готувала пропозицію про зміну Конституції. У 1990, 1994 і 1998 роках В. Орбан обирався депутатом парламенту за партійним списком молодих демократів, у 1990–1994 рр. був керівником парламентської фракції СМД, з 1993 р. – голова партії, став визнаним лідером. Він – гарний оратор і яскравий по-

леміст, уміє прихилити до себе аудиторію [3, с. 92].

В. Орбан має багато спільного з Д. Хорном. Обидва не бояться труднощів, можуть поразку перетворити на перемогу, піднятися з колін і досягти олімпу, твердо й наполегливо йти до своєї мети. Хорн і Орбан націлені на прийняття рішень і реалізацію влади. Обидва нікому не довіряли, вважали, що існує лише одна система стосунків, у центрі якої їх особистість і лише від них залежать будь-які рішення, справи в державі, вони вважали політику боротьбою особистостей, а не ідей.

Водночас між В. Орбаном і Д. Хорном існують значні розбіжності. Якщо перший керується бажанням, то другий – інтересами. В. Орбану притаманний категоричний стиль правління, він безкомпромісний, жорсткий у прийнятті рішень, прихильник військових дій: напад, швидкість і рішучість – ось принципи його владарювання. Обстоюючи двополюсну політичну систему – є праві і ліві, – на практиці прагне до однополярності: або вони, або ми. Політика В. Орбана розумна й логічна. Він прагне централізованої сильної держави, заснованої на національній самосвідомості та гордості. У своїй зовнішній політиці він скептик щодо Європи й Заходу, розглядає їх як поле для власної боротьби, де потрібно діяти категорично і безапеляційно [4, с. 464].

До кожних переговорів готується ґрунтовно, кожен його жест ретельно продуманий. Якщо помиляється, то це теж не помилка, а продуманий крок. Навчився використовувати пресу, на відміну від попередників, які або приятелювали, або воювали з нею. Він знає, яким має бути вираз обличчя під час інтерв'ю, коли потрібна посмішка, а коли – серйозність. Усвідомив, що прем'єр-міністром недостатньо лише бути, а й треба поводитися відповідно.

Стиль роботи В. Орбана, попри молодий вік, вирізнявся винятковою жорстокістю, що межує з диктатом. Не випадково з уряду пішло немало його колишніх соратників по партії, не згадуючи про членів ко-

аліції. Він також був надзвичайно високої думки про себе, що дуже зашкодило йому у виконанні важливих державних функцій. Через цю хворобливу ваду молодого прем'єр-міністра не сприймала й більшість керівників провідних країн світу.

В. Орбан за період свого правління так і не виконав більшості своїх передвиборних обіцянок, а програма його діяльності залишилася на рівні декларації. Незважаючи на коаліційну більшість, кадровий потенціал (новий уряд мав змогу використати кадри, що пройшли підготовку у кращих навчальних закладах Заходу) у парламенті, коаліційному уряду за роки правління не вдалося досягти помітних результатів, а в самому уряді частина міністрів, висловлюючи свою незгоду з непослідовним курсом В. Орбана, подала у відставку. Загострилася ситуація і в самій коаліції через те, що керівництво НПДГ незадовільно сприймало авторитарні методи прем'єр-міністра, який ніколи не погоджував своїх рішень принципового характеру не тільки з партнерами по коаліції, а й усередині своєї партії.

Тож не випадково, що на виборах до парламенту у квітні 2002 р. перемогла Угорська соціалістична партія, яка разом із Союзом вільних демократів утворила парламентську більшість і сформувала коаліційний уряд на чолі з П. Меддеші.

Він народився у Будапешті 1942 р. Його рід бере початок від трансільванського дворянства, дід був священиком, а один з предків студіював при дворі трансільванського князя Габора Бетлена. 1940 р. його родина переселилася з Трансильванії до Будапешта, оскільки батько П. Меддеші отримав роботу в Міністерстві постачання. 1947 р. вони переїхали до Бухареста, де його батько був торговим радником. Тут П. Меддеші вивчив румунську та французьку мови.

1966 р. П. Меддеші закінчив Будапештський економічний університет ім. Карла Маркса, факультет теоретичної політекономії. Отримав диплом і захистив кандидатську дисертацію. Трудову діяльність розпочав у Міністерстві фінансів, де з 1966

до 1986 р. обіймав різні посади. В уряді Кароя Гроса він був міністром фінансів. З 1988 до 1990 р. в уряді Міклоша Немета – віце-прем'єр-міністр, відповідальний за економічні питання. Саме тоді він подав свій перший великий проект – нову стратегію оподаткування, що лягла в основу тактики переходу Угорщини до ринкової економіки. Запроваджена тоді система ПДВ і податку на прибуток працює дотепер. Меддеші також розробляє програму лібералізації угорської економіки. За його словами, це був найкращий період його життя і він пишається тим, що відіграв значну роль в економічній підготовці зміни політичного устрою. У цей час Угорщина приєдналася до Світового банку та Міжнародного валютного фонду. Адже саме Угорщина була першою з постсоціалістичних країн, яка прилучилася до цих міжнародних фінансових організацій [5].

Але через конфлікти, які час від часу виникали у Меддеші із М. Неметом він змушений був піти з великої політики і цілком присвятити себе банківській і науковій діяльності.

У середині 90-х років уряд очолював Дьюла Хорн. Новий Прем'єр згадав про Меддеші і попросив його очолити Міністерство фінансів. Той погодився і з властивого для нього енергією взявся за нову програму реформ державного бюджету. Але, як і минулого разу, справу до кінця довести не вдалося. На виборах 1998 р. соціалісти зазнали поразки. Довелося знову повернутися до наукової діяльності і зайнятися бізнесом. П. Меддеші виступає з лекціями в Зальцбургу, Парижі, Лондоні. З 1998 до 2001 р. він очолював банк «Інтер-Європа», створив кілька приватних фірм [6].

За оцінками угорських та інших зарубіжних політологів, П. Меддеші був майстром компромісу, мав виняткове уміння знаходити спільну мову навіть з ідеологічними супротивниками. Постійною його тактикою було деяке дистанціювання від сил, які його підтримують, залишаючись начебто ззовні. Так, попри те, що він ніколи не був членом Угорської соціалістичної партії, він встиг побувати

міністром фінансів, прем'єр-міністром саме за підтримки з боку УСП. Він не є харизматичною особистістю і не дуже гарний промовець, проте свою кар'єру роками успішно будує завдяки тонкому дипломатичному відчуттю.

З часу зміни в Угорщині політичного устрою він ніби й у політиці, і водночас дистанціюється від неї. Постійно нагадує про себе, щоб рахувалися з ним, проте ніколи безпосередньо не втручається у політичні буденні справи та проблеми. Багаторазово відмовлявся від депутатства, погоджувався тільки на такі пропозиції, які давали переконливий результат. Водночас стабільно тримає економічні позиції у приватній сфері, чим забезпечує собі відповідний відступ у будь-який час.

Одним з надійних методів П. Меддеші на шляху до влади є те, що він дуже рідко висловлює однозначну думку про будь-що. Завжди формулює її обережно, шукаючи «золоту середину». Наприклад, коли журналісти запитали про його позицію щодо глобалізації, він зазначив, що потрібно йти працювати за великі гроші до мультинаціональних компаній, але обідати слід не в Макдональдсі, а в маленьких ресторанчиках, що зберігають національні традиції.

Він не є вождем мас і ніколи не прагнув того, щоб його особистість була прапором у боротьбі за депутатські місця в парламенті. Він є прихильником організаційної, апаратної роботи й робить це із задоволенням.

Він уникає відкритих конфліктних ситуацій і рішучих виступів як під час зміни політичного устрою, так і в період стабілізації. Про себе говорить, що він обережний реформатор, а не революціонер. Угорські політологи зазначають, що для Меддеші характерне тривале очікування, відходи назад з тим, щоб пізніше повернутися на справді вигравну позицію.

Загалом для Меддеші характерно, що перед тим як погодитися на нову посаду, він завжди висуває свої умови. В обох випадках, коли був міністром фінансів, він пов'язав це з можливістю особистого

добору кадрів. Коли був кандидатом на пост прем'єр-міністра, зажадав, аби у нього був власний виборчий штаб, а також можливість отримати деякі з повноважень голови партії. Прихильність до власної команди пояснюється його переконаністю, що це є ключем до успішної організації роботи, створення відповідного зв'язку з апаратом, що він зрозумів ще на посадах у Міністерстві фінансів.

Для Меддеші багато важать вишуканість, елегантність. Ці риси він вважає важливими і в громадському житті. Останніми роками він очолив такі неполітичні організації, як Угорську спілку гольфу, Угорський банківський союз, Угорський союз промисловців.

Опоненти Меддеші постійно звинувачують його в тому, що він з'являється на політичній арені лише в кризових ситуаціях і бачить проблеми навіть там, де їх нема. За оцінками аналітиків, він справді оцінює ситуацію в країні більш песимістично, ніж опозиція.

Офіційне висунення П. Меддеші відбулося 7 червня 2001 р. Як і було погоджено, він створив власну команду і не вступив до партії, засвідчуючи цим, що він, як завжди, – незалежний. Тоді ж відмовляється від головування в банку «Інтеревропа», проте його консалтингова фірма працює. Тобто, П. Меддеші залишається вірним своїм принципам: нічого не кидає на самотпів, забезпечуючи собі можливість будь-коли знову вийти з політики.

У жовтні 2004 року через черговий політичний скандал, спровокований партнерами по коаліції вільними демократами, Меддеші пішов у відставку.

Новим прем'єр-міністром Угорщини став Ференц Дюрчань. Він народився 4 червня 1961 року в місті Папа. Вчився в Університеті Януса Паноніуса в місті Печ, з 1980 по 1984 рік на педагогічному факультеті, потім, з 1984 по 1990 рік – на економічному. Був активістом Ліги комуністичної молоді (KISZ).

Після падіння комуністичного режиму зайнявся бізнесом. Операції на ринку нерухомості і участь в приватизації держав-

ної власності зробили Дюрчаня мультимільйонером і однією з найбагатших людей Угорщини.

Після приходу до влади наступників компартії – Угорської соціалістичної партії (MSZP) – Дюрчань повернувся в політику, з 2002 по 2003 рік займав посаду старшого радника в апараті прем'єр-міністра Петера Меддьєши (Peter Medgyessy). З травня 2003 по вересень 2004 року був міністром у справах дітей, молоді і спорту. У 2003 році увійшов до складу національного виконавчого комітету MSZP, в 2004 році очолював відділення партії в області Дьєр-Мошон-Шопрон.

У жовтні 2004 року стає прем'єр-міністром. Новий керівник уряду проявив незвичайні здібності лідера і за популярністю перевершив харизматичного главу Fidesz В.Орбана. В результаті соціалістам вдалося отримати перемогу на загальних виборах 2006 року [7].

Дюрчані характеризувався надзвичайною впевненістю у своїй компетентності, таланті, обдарованості. Він керувався суто внутрішніми чинниками – надання собі ролі доленосця, переконаного у власній геніальності. Його самозакоханість деколи межувала з фарсом. Так автор цих рядків приймав участь у зустрічі Дюрчані із керівниками дипкорпусу присвяченій подіям осені 2006 року. Події які ледь не вилилися в криваві сутички демонстрантів із поліцією.

Прем'єр-міністр перетворив цю зустріч в театр одного актора, паузи по декілька хвилин, закатання очей, зітхання і ойкання. Більшість послів цю поведінку не сприйняли і у кулуарах навіть сміялися з артистичних здібностей керівника угорського уряду.

Дюрчані був яскравим прикладом авторитарній моделі взаємодії лідера і групи. Він як лідер одноосібно детермінував спосіб прийняття рішення, жорстко вимагав від підлеглих повного підпорядкування, У випадку якогось супротиву різко критикувати підлеглих і застосовувати до них серйозні санкції аж до звільнення з посади. Так сталося з декількома мініст-

рами коаліційного уряду. Рівень свободи членів Кабінету міністрів він звів майже до нуля. Його ставлення до колег по уряду залежало не від результатів їх діяльності, а від особистих симпатій.

Спостерігачі вказували на схильність Дюрчання до надмірно різких і необачних заяв. 17 вересня 2006 року був опублікований запис виступу прем'єр-міністра на закритому урядовому засіданні. Дюрчання признавався, що керівництво країни одурювало громадян, щоб перемогти на виборах, і приховувало інформацію про реальний стан угорської економіки. Прихильники опозиції відреагували на це масовими акціями протесту і безладами і зажадали відставки Дюрчання, проте прем'єр-міністр відмовився залишити свою посаду.

Дюрчання пішов у відставку у березні 2009 ображений на всіх, і у першу чергу на угорський народ, який не оцінив його постать «рятівника нації».

У квітні 2009 р. парламент Угорщини вибрав нового прем'єр-міністра країни замість Ференца Дюрчання. Ним став 41-річний міністр національного розвитку і економіки Гордон Байнаї.

Г. Байнаї народився 5 березня 1968 року в Середі. Після закінчення школи Байнаї переїхав до Будапешта, де в 1987 році вступив на факультет міжнародних відносин Будапештського університету економічних наук імені Карла Маркса.

Хоча Байнаї не був активістом Ліги комуністичної молоді Угорщини (KISZ), він активно брав участь у молодіжній політиці, був головою студентської організації «Незалежне студентське відділення». В університеті Байнаї познайомився з Ференцем Дюрчанем, який тоді був членом центрального комітету KISZ[8].

Після закінчення університету в 1991 році зі ступенем по економіці [11], Байнаї працював разом з Дюрчанем у фінансових компаніях CREDITUM Financial Consultant, а після стажування у Європейському банку реконструкції та розвитку в 1993 році – у компанії EUROCORP International Financial Inc. Потім на протязі тринадцяти років Байнаї працював у різ-

них бізнесових структурах де проявив непересічні здібності менеджера та організатора.

Хоча Байнаї був безпартійним, в липні 2006 року прем'єр-міністр від Соціалістичної партії Ференц Дюрчання призначив його головою угорського Національного агентства з розвитку. Байнаї став одним з авторів відхиленого проекту реформ, запропонованих Дюрчанем [9]. У червні 2007 року Байнаї отримав портфель міністра місцевого самоврядування та регіонального розвитку, ставши одним з наймолодших членів кабінету міністрів Угорщини. У 2008 році, після того як ліберальна партія «Вільних демократів» залишила коаліцію з соціалістами, Байнаї залишився в уряді, його відомство було перейменовано в міністерство національного розвитку і економіки, основним завданням якого залишилося розподіл коштів виділених Євросоюзом на інвестиційні проекти всередині країни.

Через проблеми в економіці, викликані світовою економічною кризою, Угорщина була змушена взяти позику в розмірі 25 мільярдів доларів у Міжнародного валютного фонду. Рейтинг Дюрчання на початку 2009 року виявився рекордно низьким і змусив його в березні оголосити про відставку з посади голови соціалістів і прем'єр-міністра країни.

Як наступника Дюрчаню соціалісти і «Вільні демократи» погодилися на кандидатуру Байнаї. Він вступив на цю посаду 14 квітня 2009 року після голосування про недовіру Дюрчаню. Після призначення Байнаї призначив собі символічну зарплату в 1 форинт (близько однієї копійки).

На відміну від свого попередника Байнаї відрізнявся скромністю та виваженістю. У нього домінував інтерес не до самого себе, а до країни, бажання виправити помилки свого попередника, як у політичній так і в економічній сфері. Коли Байнаї говорив «моя робота», це означало «моя місія у житті». Дихотомії «робота – задоволення» для нього не існувало. Він більше був занепокоєний роботою, що повинна була зроблена, ніж собою».

Провідні угорські вчені-психологи виділяли такі психологічні риси Байнаї, як політичного лідера: порядність, чесність, доброту, рішучість, уміння переконувати, сильна воля, високі організаторські здібності.

У той же час Байнаї не мав політичних амбіцій. Він зразу ж заявив, що прийшов у кризовий період, і не претендує ні на роль лідера партії, ні на посаду прем'єр-міністра у майбутньому.

Так і сталося подалі. На парламентських виборах у квітні 2010 року Байнаї відмовився балотуватися в прем'єр-міністри від Соціалістичної партії, хоч за період його правління значно покращилася ситуація у економіці країни, підвищився авторитет УСП. [10].

Після приходу до влади Партії громадянський союз – ФІДЕС, прем'єр-міністром Угорщини стає знову В.Орбан. Про цього політичного лідера ми уже писали досить детально раніше. За період, коли він був в опозиції мало змінилося в його соціально-психологічній характеристиці. Звичайно він постарів, став більш виважений та обачливий. Однак, якщо взяти запропоновану видатним українським політологом М. Головатим модель статусу політичного лідера за такими ознаками: функціонально-рольовою; професійною; морально-етичною; самооцінкою [11], то все сказане раніше повністю відповідає і сьогодиншньому виміру його нинішніх психологічних якостей.

Хоч як не дивно популярність партії, і її лідера за два с половиною роки правління не понизилася, а залишається на досить високому рівні.

Висновки

Логіка викладеного в цій статті потребує певних узагальнень, зокрема й зв'язку з описаними соціально-психологічними феноменами прем'єр-міністрів Угорщини новітньої доби.

Більшість прем'єр-міністрів були досить жорсткими та безжалісними до свого оточення. Якщо в того чи іншого міністра виникав сумнів у правильності політики, що проводилася главою уряду, його відправляли у відставку. Зазначимо при цьому, що можливості кадрових перестановок, особливо в Й. Анталла, В. Орбана та Ф.Дюрчані, були дуже обмежені. Перехідний період у житті угорського суспільства, може, й потребував саме таких жорстких рішень, однак практика диктату однієї особи стосовно кадрових рішень заходить у суперечність з прагненням розбудови в Угорщині правової держави.

Ті ж прем'єр-міністри, які сповідували демократичні принципи керівництва П.Медеші, Г.Байнаї, створювали потужну команду однодумців, з якою досягали вагомих результатів в політичному та економічному житті Угорщини. Однак інтриги всередині коаліції, супротив опозиції не дали їм змогу довести до кінця заплановане.

Список використаних джерел:

1. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: Монографія / Д.І.Ткач. – К.: МАУП, 2004. – 480 с.
2. HVG. – 1989. – Oktyber, 7.
3. Усєвич М. А. Десятилетие реформ в Венгрии. 90-е годы XX в. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 80–97.
4. Magyarorszög ivtizedkunyve. A rendszervöltoés (1988–1998). 1. Kötet. – 620 o.; 2. Kötet. – 502 o. – Бр.: DKMKA, 1998.
5. Эхо планеты. ИТАР-ТАСС. – 2002. – 5–11 апреля.
6. Кузьмин А. Портрет П. Меддеші // Эхо планеты. 2002. № 6. С. 14.
7. Hungary's parliament passes non-confidence motion against PM. – Xinhua, 15.04.2009.
8. Hungary's Bajnai takes over a nation in crisis. – Reuters, 13.04.2009
9. PM nominee seeks broad parliamentary support. – The Budapest Times, 30.03.2009
10. Marloes de Koning. Pulling Hungary back from the безодні. – NRC Handelsblad, 08.04.2010.
11. Головатий М.Ф. Політична психологія: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2001. – С.66-67.

Психологічні особливості професійного самовизначення військовослужбовців-контрактників у процесі служби

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

О.В. Бабелюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

У статті висвітлено отримані на основі аналізу динаміки професійного самовизначення військовослужбовців за контрактом Збройних сил України психологічні особливості цього процесу. Доведено, що неузгодженість задоволеності певними групами умов з найбільш вагомими мотивами та цілями військовослужбовців породжує або посилює проблемність актуальної ситуації, активізуючи процеси професійного самовизначення.

В статье освещены полученные на основе анализа динамики профессионального самоопределения военнослужащих по контракту Вооруженных сил Украины психологические особенности этого процесса. Доказано, что несогласованность удовлетворенности определенными группами условий с наиболее весомыми мотивами и целями военнослужащих порождает или усиливает проблемность актуальной ситуации, активизируя процессы профессионального самоопределения.

The article highlights the dynamics of professional self-determination of servicemen on contract of the Armed Forces of Ukraine psychological peculiarities of this process obtained on the basis of analysis. It is proved that the lack of satisfaction of certain groups of the conditions to the most urgent motives and goals of the military creates or strengthens the discrepancy of the current situation, activating the processes of professional self-determination.

Ключові слова: професійне самовизначення, військовослужбовці за контрактом, психологічні особливості.

Постановка проблеми

У процесі дослідження здійснено аналіз динаміки професійного самовизначення військовослужбовців за контрактом у контексті основних етапів їхньої професіоналізації в умовах Збройних сил України. Динаміка явища розглядається у зв'язку зі зміною об'єкта, що припускає рухливість його окремих складових, які охоплюють різні ієрархічні рівні, і має певні тимчасові показники та границі [1-6 та ін.]. У цьому дослідженні таким об'єктом було професійне самовизначення, а його елементами – структурні компоненти функціонально-психологічної структури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У науковому аспекті вивчення проблем, пов'язаних із професійним самовизначенням різних фахівців, впливу на цей процес психологічних чинників знайшло

своє відображення в низці досліджень вітчизняних і зарубіжних учених: К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, Л. Божович, М. Гінзбурга, Є. Клімова, Т. Кудрявцева, С. Максименка, А. Маркової, А. Осницького, Ф. Парсонс, Ю. Поварьонкова, С. Рубінштейна, Д. Сьюпера, В. Татенка, Т. Титаренко, Л. Шнейдера, Е. Еріксона та інших. У контексті військової та правоохоронної проблематики цю тему розробляли Г. Ложкін, О. Сафін, В. Осьодло та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Слід зазначити, що у військовій психології на сьогодні завдання вивчення професійного самовизначення військовослужбовців, які проходять службу за контрактом на посадах рядового та сержантського складу, залишається поза належною

увагою. Відсутність науково обгрунтованих даних не дає змоги виробити адекватні технології діагностики та прогнозування професійної схоронності й успішності військових фахівців зазначеної категорії, а також відповідні програми психологічного супроводу їхнього професійного розвитку.

Формулювання цілей статті

Мета статті – висвітлити отримані на основі аналізу динаміки професійного самовизначення військовослужбовців за контрактом у контексті основних етапів їхньої професіоналізації в умовах Збройних сил України психологічні особливості цього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Результатом вирішення першого завдання було виявлення динаміки рівня розвитку структурних компонентів професійного самовизначення (рефлексивного, мотиваційного, операційного), а також характеру зміни взаємозв'язків між ними. Було вивчено відповідні результати у групах військовослужбовців стосовно різної тривалості служби за контрактом. Як аналізований динамічний тимчасовий відрізок виступав різний стаж вказаної служби. Усього було виділено три категорії військовослужбовців: 1 група – термін служби за контрактом до 1 року (27%), 2 група – від 1 до 2 років (44%), 3 група – понад 2 роки (29%). Для визначення рівня розвитку структурних компонентів у кожній із груп використовувалися дані, отримані на попередньому етапі дослідження з урахуванням їх диференціації за виділеними групами. Таким чином, застосований метод варто віднести до методу зрізових досліджень. Це дало змогу виявити, що зі збільшенням стажу військової служби загальний рівень розвитку функціонально-психологічної структури професійного самовизначення зростає (у групі до 1 року цей показник – 2,97; від 1 до 2 років – 3,20; понад 2 роки – 3,48). Разом з тим, статистично значущі розбіжності виявлено лише між 1 і 3 групою (застосовано непараметричний критерій Н. Краскала-

Уоллеса, $= 6,504$, $df = 2$, $p = 0,039$). Це свідчить про незначну в цілому роль такого фактора, як «стаж військової служби», у розвитку функціонально-психологічної структури професійного самовизначення. Крім того, не сам по собі часовий термін військової служби відіграє роль, а подієва змістовність та інтенсивність діяльності, що виступають психологічними еквівалентами детермінаційного навантаження стажу.

Більш помітні зміни характеризують динаміку кожного з компонентів окремо. Протягом усього терміну військової служби послідовно зростає рівень розвитку рефлексивного та операційного компонентів, а динаміка мотиваційного компонента є неоднозначною. Зі зміною останнього можна пов'язати й структуру, що змінюється, функціонально-психологічну структуру професійного самовизначення, виражену у вигляді відповідних профілів у кожній із груп обстежуваних. Так, у 1 групі військовослужбовців помітно переважає за своїм розвитком мотиваційний компонент; у 2 групі простежується зменшення його ролі та водночас підвищення показників інших компонентів (рефлексивного, операційного); у 3 групі спостерігається знову його зростання за збереження лідуючої ролі рефлексивного компонента. Примітно, що рівень розвитку операційного компонента залишається на усьому протязі нижче рефлексивного і змінюється разом з ним. Можна припустити, що рефлексивний компонент з одного боку стримує розвиток операційного компонента, з іншого – обумовлює його розвиток. Це припущення ґрунтується на порівняльному аналізові змісту показників обох компонентів. Так, змістовність цілей, самостійність побудови особистого професійного плану, погодженість цілей і засобів, що є структурними елементами операційного компонента, можуть виявитися повною мірою на основі побудови системи інформаційних індикаторів-орієнтирів (у вигляді професійного Я-образу, образу військової професії та професіонала) й усвідомлення значущості

та змісту проблемності ситуації, що є функціональною сферою рефлексивного компонента.

Таким чином, слід зазначити, що протягом аналізованого тимчасового періоду спостерігається поступове зростання рівня розвитку функціонально-психологічної структури професійного самовизначення при зміні структури взаємозв'язків між компонентами. Найбільш тісний зв'язок із загальним рівнем розвитку функціонально-психологічної структури професійного самовизначення (застосовувався коефіцієнт кореляції Пірсона (r)) демонструє рефлексивний компонент ($r = 0,939$), потім операційний ($r = 0,925$) і мотиваційний ($r = 0,789$).

Ступінь внутрішньої погодженості структурних компонентів професійного самовизначення між собою, що обумовлена тісністю інтеркореляційних зв'язків, також є достатньо високою, а в динаміці виражена таким чином: у 1 групі – $r = 0,794$; у 2 групі – $r = 0,924$; у 3 групі – $r = 0,864$. Високі значення коефіцієнтів свідчать про ступінь однорідності в рівні розвитку компонентів у конкретного обстежуваного або їх групи.

З огляду на виявлений під час попереднього аналізу взаємозв'язок функціонально-психологічної структури професійного самовизначення з низкою внутрішніх і зовнішніх умов, правомірно припустити, що порушення внутрішньої погодженості (тісноти зв'язку між компонентами) може бути наслідком фруструючого впливу привнесених ззовні – стосовно функціонально-психологічної структури професійного самовизначення – обставин. Тому, більш слабким є взаємозв'язок на першому аналізованому тимчасовому відрізку і дещо ослабленим (порівняно з другим періодом) на третьому періоді (3 група), що може свідчити про підвищення проблемності для військовослужбовців актуальної життєвої ситуації внаслідок дії змінних, які розхитують структурну єдність компонентів функціонально-психологічної структури професійного самовизначення.

Крім того, цим же може бути пояснений характер більшої (порівняно з іншими компонентами) рухливості мотиваційного компонента, який чутливіше за інших відгукується на детермінаційні коливання тла. Це спостереження переконує в обґрунтованості раніше висунутого припущення про наявність у загальній динаміці військової служби періодів, що характеризуються особливою проблемною насиченістю (критичних періодів), які визначають інтенсивність і змістовну специфіку професійного самовизначення військовослужбовців.

На перевірку цього припущення були спрямовані подальші дослідження в межах констатувального експерименту, пов'язані з вирішенням більш загального завдання – виявлення та аналіз психологічних проблем, що обумовлюють зміст професійного самовизначення на основних етапах професійного розвитку військовослужбовця в умовах служби.

Таким чином, детермінуючим джерелом, або основним індикатором, проблемного змісту виступають більш-менш усвідомлювані протиріччя у сфері «військовослужбовець – військово-професійне середовище, професія» зі зміщенням акценту в той чи інший бік. Рівень усвідомлення проблеми військовослужбовцем підкреслює необхідність застосування під час дослідження методичних процедур, заснованих не лише на самозвіті та самооцінці складності аспектів проблемної ситуації, а й більш об'єктивних прийомів, що дають змогу фіксувати відповідні індикатори проблемної навантаженості в загальній структурі ситуації.

Основні групи мотивів, що аналізувалися та співставлялися між собою, цілей і умов, оцінюваних як такі, що сприяють чи перешкоджають досягненню цілей, було поділено на три групи відповідно до сфери детермінації/локалізації: соціально-психологічна, предметно-діяльнісна, особистісна. У кожній із них було виділено свої підгрупи. Ступінь розбіжності між рівнем значущості тих або інших мотивів,

цілей і задоволеності умовами військової служби характеризувала рівень внутрішньоособистісної конфліктності, обумовлений наявністю проблемних зон, що набувають актуальності для певної групи військовослужбовців. Цей прийом доповнювався вивченням та якісним аналізом переважних емоційних станів, мотиваційних тенденцій, пов'язаних із прагненням людини більш детально розібратися в ситуації, звернутися для цього за допомогою до інших (товаришів по службі, родичів, командирів). Взаємозв'язок цих показників (професійне самовизначення, внутрішньоособистісна конфліктність, психічна напруженість) є достатньо тісним і пояснюється тим, що усвідомлення протиріч у системі «людина – професія», «Я-реальне – Я-ідеальне» і необхідності їхнього подолання супроводжується такими негативними станами, як: тривога, фрустрація, інтрапсихічний конфлікт, напруженість, що, у свою чергу, ініціюють процеси професійного самовизначення, реалізація якого є механізмом і умовою їхнього вирішення (редукування, зменшення). Таким чином, виявлявся не лише ступінь психічної напруженості, а й змістовний аспект проблемного поля, що актуалізує процес професійного самовизначення та відображає специфіку проблемних ситуацій на різних етапах військової професіоналізації.

Аналіз отриманих під час дослідження даних дає змогу виділити та коротко охарактеризувати основні проблемні зони, що обумовлюють змістовну специфіку самовизначення як механізму вирішення наявних проблем. Загальний рівень проблемної навантаженості, який характеризується ступенем розбіжності мотивів/цілей і задоволеності умовами військової служби, становить 0,973, що визначає цей показник як орієнтир для аналізу інших параметрів. Відповідно до цього показника можна визначити найбільш гострі проблемні зони, якими є:

а) серед сфер – предметно-діяльнісна (1,17), особистісна (0,875), соціально-психологічна (0,87);

б) серед мотивів і цілей (опосередкованість їхнього задоволення умовами) – мотиви і цілі професійного досягнення та розвитку (1,59), спілкування і співробітництва (1,22), адаптивно-прагматичні (1,08);

в) серед умов (у контексті їхньої оцінки як чинників, що сприяють досягненню цілей) – умови, що визначають організацію діяльності, військової служби (1,52), ресурсне забезпечення життєдіяльності (1,39), а також зміст професійної діяльності (1,17).

Отримані дані було уточнено в процесі індивідуальних бесід із військовослужбовцями, де спеціальному аналізу було піддано, зокрема, їхні труднощі у професійній діяльності, а також деякі аспекти відносин з офіцерами і товаришами по службі. Виявлено, що більшість військовослужбовців, у цілому позитивно ставлячись до служби і Збройних Сил, достатньо критично оцінюють умови контрактної служби та їхнє дотримання у своїх військових частинах. Показово, що понад чверть військовослужбовців (27,8), які припускають імовірність службу за контрактом у подальшому, хотіли б продовжувати її не у своїй частині і не зі своїми офіцерами. Серед умов, що негативно впливають на мотивацію військовослужбовців до продовження контрактної служби та виконання своїх обов'язків, виділяються такі: недостатній рівень соціально-правової захищеності (27%), відсутність житла для сімейних (10%), некомпетентність офіцерів (45%), їхнє грубе поводження (57%), недостатнє грошове утримання (89%), низький престиж служби (47%), залучення до виконання невластивих завдань (54%), недостатність особистого часу, відсутність можливості вільного виходу за межі військової частини (76%), утом через високий рівень службових навантажень (45%), незадовільне постачання усім необхідним (35%).

Як видно з результатів анкетування та бесід, значну частину проблем військовослужбовці пов'язують із «об'єктивним полюсом», меншою мірою звертаю-

чи увагу на себе як суб'єкта військової діяльності, а головне – суб'єкта, здатного в межах військової організації здійснювати визначення, проектування та планування своєї активності. Вирішення проблем і труднощів багато хто пов'язує із загальною зміною ситуації на краще. Цим пояснюється значний відсоток військовослужбовців, які не визначилися щодо наступного контракту. Цей висновок підтверджується тим, що під час бесід та анкетування у більшості військовослужбовців (75%) загальне бажання професійно зростати не підкріплене деталізацією намірів. Так, багато з них при загальному позитивному ставленні до служби та військової професії розглядають їх усе-таки як перехідний етап у своєму житті, що дає змогу отримати грошовий чи морально-психологічний стартовий капітал, пов'язуючи подальші перспективи самореалізації поза межами військової служби. Тому, значна частина опитуваних (понад 70%) щодо самовдосконалення в умовах військової служби не мають чітких уявлень і визначають відповідні завдання узагальнено: «буду освоювати все, чому вчитимуть», «хочу опанувати всі видами зброї», «підвищити свою майстерність», «стати універсальним солдатом», «розвинути себе фізично», «випробувати себе у відрядженні» тощо. Лише 15% опитуваних заявляли про необхідність освоєння інших (декількох) спеціальностей.

Достатньо розмитими є уявлення значної частини військовослужбовців щодо свого майбутнього. Так, на запитання «Яку професію Ви маєте намір обрати після військової служби? Ким Ви будете за професією через 5 (10) років?» – 37% респондентів вагалися з відповіддю, що свідчить про несформовану професійну ідентичність, слабку виразність (або відсутність) професійних пріоритетів.

Подальші дослідницькі кроки були пов'язані з припущенням про існування в загальній динаміці професійного розвитку етапів, що характеризуються особливою проблемною насиченістю. Умовно ці пе-

ріоди можна назвати критичними, оскільки для них характерні: зміна модальності станів, підвищення емоційної чутливості, конфліктності, незадоволеності, відчуття вичерпаності сил, ресурсів, потреба у підтримці, пораді або прагнення обмежити контакти, зростання пошукової активності в різних сферах тощо. Для виявлення цих періодів було проаналізовано динаміку загальної задоволеності військовослужбовців умовами військової служби, рівень розбіжностей між основними побудниками (мотивами, цілями) і задоволеністю умовами військової служби, а також рівень пошукової активності (показник, що характеризує потребу в більш ясному розумінні ситуації, з'ясуванні свого становища, шляхів, перспектив, можливостей оптимальних способів діяльності, відносин).

Динаміка досліджуваних показників характеризується певним взаємозв'язком, що визначає етапну специфіку самовизначення. Так, у наявності «назад» погоджені зміни «задоволеності» та «рівня пошукової активності». Найбільша неузгодженість виявлена в період служби 19-24 місяців, а також у період понад 30 місяців. Максимальний рівень розбіжностей між актуальними мотивами та цілями із «задоволеністю умовами» виявлено в період 12-18, а також понад 30 місяців.

Таким чином, виділяються два періоди, які характеризуються наявністю перерахованих вище ознак: період «середини військової служби за контрактом» і період після 30 місяців, що передують ухваленню рішення про укладання (або неукладання) наступного контракту. Пояснення існування та специфіки цих періодів можливе з урахуванням аналізу загальної логіки проходження військової служби. Так, початок зростання пошукової активності в перший період (після 12 місяців) може бути пов'язаний із відчуттям вичерпаності власних ресурсів, що забезпечують інформаційно-орієнтуючу функцію, у логіко-смысловому просторі служби.

Багато військовослужбовців у цей пе-

ріод мають потребу в більш детальному з'ясуванні перспектив свого перебування на службі, відчуваючи неефективність сформованої системи взаємодії з іншими суб'єктами, низький коефіцієнт корисної дії організаційних особливостей побудови та загального потенціалу процесу бойового навчання і служби. З огляду на попередній період перебування на строковій службі, пов'язаний із виконанням тих же обов'язків (за тією ж спеціальністю), у багатьох військовослужбовців виникає почуття професійної реалізованості («більше нічому вчитися»), тим самим процесуальна сторона професійної діяльності перестає бути значущим мотиватором до професійного вдосконалювання.

Особливості проблемної насиченості другого періоду пов'язані з необхідністю вторинного самовизначення, вільного у більшості військовослужбовців, оскільки обов'язковий термін служби вже минув. З'ясуванню з їхнього боку підлягають аспекти, пов'язані з вибором професії на відносно тривалу перспективу, оцінка власного професійно-психологічного ресурсу та внеску в його розвиток військової служби. Зрослий рівень розбіжностей у системі «мотиви/цілі – умови» на тлі не занадто помітного зниження задоволеності може свідчити про появу або посилення побудників, крізь призму яких існуючі умови розглядаються як чинники, що блокують можливу активність у напрямі досягнення власних цілей, перспектив. Не випадково у цей період зафіксовано найбільше у відсотковому відношенні випадків розриву контракту, що ініціюються (відкрито або приховано: наприклад, хвороба, порушення дисцип-

ліни) військовослужбовцями з різних підстав.

Висновки

Таким чином, проведене дослідження дало змогу виявити особливості динаміки професійного самовизначення. Загальний рівень розвитку функціонально-психологічної структури, що визначає здатність до ефективного професійного самовизначення, зростає, під час якого відбувається перерозподіл рівня виразності в загальній структурі окремих компонентів. Цей факт свідчить про опосередкований вплив професійної діяльності на розвиток адекватності уявлень про себе та військову професію, навичок планування і здійснення проектувальних дій щодо свого професійного майбутнього. Разом з тим, рівень погодженості, деталізованості та обґрунтованості професійної перспективи залишається низьким. У загальній динаміці професійного розвитку виявлено етапи, які характеризуються особливою проблемною насиченістю, що обумовлює підвищену потребу у професійному самовизначенні, отже – вимагають їхнього спеціального профорієнтаційного супроводу. Показано, що на позитивність вибору і ставлення до професії військового, бажання продовжувати службу в Збройних силах України впливають ті обставини та умови, які найбільшою мірою пов'язані з актуальною мотивацією військовослужбовців тих чи інших груп. Неузгодженість задоволеності певними групами умов із найбільш актуальними мотивами і цілями військовослужбовців породжує або підсилює проблемність актуальної ситуації, активізуючи процеси професійного самовизначення.

Список використаних джерел

1. Батаршев А. В. Базовые психологические свойства и профессиональное самоопределение личности : практическое руководство по психологической диагностике / А.В. Батаршев. – С.-Пб. : Речь, 2005. – 208 с.
2. Головей Л. А. Дифференциально-психологические факторы профессионального самоопределения / Л.А. Головей // Психологические проблемы самореализации личности. – С.-Пб., 1999. – С.76-83.
3. Ляска О.П. Психологічний аспект проблеми професійного самовизначення особистості / О.П. Ляска // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського

нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 1. – С. 117-125.

4. Саух О. М. Особистісні умови професійного самовизначення : [проблеми та психологічні критерії] / О.М. Саух // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти : збірник наукових праць / Рівненський держ. гуманіт. ун-т. – Рівне, 2005. – Вип. 33. – С. 45-50.

5. Семенов И.Н. Рефлексивно-психологические аспекты развития и профессионального самоопределения личности : [проф. самоопределение как психологическая проблема развития личности] / И.Н. Семенов, И.А. Савенкова // Мир психологии. – 2007. – № 2. – С. 203-217.

6. Сидоренко В.К. Психологічні критерії професійного самовизначення : [зв'язок особливостей темпераменту і характеру з проф. самовизначенням] / В.К. Сидоренко, О.М. Саух // Збірник наукових праць. Педагогічні науки. Херсонський держ. ун-т [та ін.]. – Херсон, 2005. – Вип. 39. – С. 335-341.

Психологические составляющие социального насилия начала XX века

В.С. Сидак

доктор исторических наук, профессор, проректор по научной работе, ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

В.А. Козенюк

доктор юридических наук, профессор, ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»

В статье раскрыты психологические составляющие социального насилия начала XX века: причины данного явления, мотивы организаторов и непосредственных исполнителей террористических и иных противоправных принудительных акций. Показаны роль и масштабы участия советских спецслужб в указанных акциях, а также степень их вины за наступившие тяжелые последствия.

У статті розкрито психологічні складові соціального насильства початку XX століття: причини цього явища, мотиви організаторів і безпосередніх виконавців терористичних та інших протиправних примусових акцій. Показані роль і масштаби участі радянських спецслужб у зазначених акціях, а також ступінь їхньої вини за важкі наслідки.

The article deals with the psychological constituents of social violence of the XX century beginning: causes of this phenomenon, motives of organizers and actual executors of terroristic and other illegal forced actions. The role and scales of the soviet special services participation in the actions mentioned above, as well as the level of their guilt for heavy consequences are shown.

Постановка проблемы

Тема социального насилия в начале XX в. постоянно привлекала внимание многих исследователей советского и постсоветского периодов развития нашей страны. Подавляющее большинство немало внимания в своих работах уделяло социальному насилию, жестокости, захлестнувшим Украину в годы революции и послереволюционный период.

Раскрываются причины и последствия этих явлений. Указываются пути их искоренения и недопущения в будущем. Но факты социального насилия, как известно, довольно часто проявляются и в наши дни во многих странах мира, в том числе и в странах СНГ, ставших якобы на путь демократического развития. Таким образом, возникает необходимость дальнейшего, более глубокого исследования причинно-следственных связей названного выше феномена зла.

Анализ последних исследований и публикаций

Социальное насилие было предметом исследования как российских, так и укра-

инских ученых. К их числу относятся: В. Бабкин, В. Селиванов, А. Чайковский, М. Щербак, А. Гейфман, А. Спиридович, И. Рабков, В. Коларов, В. Антонов-Овсеенко, А. Дмитриев, Г. Сарбей, Б. Курашвили и другие. Как показал анализ, ими раскрыты основные причины и последствия социального насилия, его формы и методы, а также названы идеологи и исполнители.

Не решенные ранее части общей проблемы

Вместе с тем, в трудах вышеназванных авторов не нашли освещения психологические составляющие социального насилия начала XX века.

Формулирование целей статьи

Цель статьи – раскрыть психологические составляющие социального насилия начала XX века.

Изложение основного материала исследования

В исследованиях советского периода обнаруживается следующая закономерность – ответственность за насилие, например,

в годы гражданской войны или военной интервенции возлагается на противников советской власти. В работах постсоветского периода основными виновниками выписываются уже сторонники советской власти. Интересно, что единство этих диаметральных подходов проявляется в том, что авторы немалую долю обвинений в чрезвычайной жестокости адресуют спецслужбам противной стороны. В литературе последних лет, особенно научно-популярного жанра, делается явный акцент на зверства сотрудников советских спецслужб, которые весьма эмоционально и столь же безапелляционно объявляются единственными носителями зла и неиссякаемым источником социального насилия.

Авторы данной статьи далеки от цели определять, лукавство какой стороны в отражении исторических событий того периода весомее. Они обращают внимание читателя на то, в чем противостоящие стороны едины – в признании многочисленных фактов насилия над народами Украины. Опубликованные в последнее время обширные, разноплановые материалы и документы о событиях тех лет однозначно свидетельствуют, что в эскалации социального насилия большевики и их противники оказались «достойны» друг друга. В лютой ненависти к политическим противникам, нередко порождающей садистскую жестокость, между офицером Антанты или Белой гвардии, овладевшими в силу нравственного и профессионального воспитания многими достижениями цивилизации, и революционным командиром, имеющим об этих достижениях весьма смутное представление, заметной разницы не было – обе стороны не считали человеческую жизнь особой ценностью и были довольно равнодушны к моральным и физическим страданиям поверженных.

Политологи В. Бабкин и В. Селиванов отмечают, что по Украине послереволюционного периода прокатились волны жестокого «белого», «красного», «черного» (анархистского) и иного террора. «В политической практике различных режи-

мов, – подчеркивают они, – после Октября 1917 года, (Гетманат П. Скоропадского, Директория, Белая гвардия, Махновские движение, «диктатура пролетариата») ширился произвол, террор. Падала цена жизни, жестоко страдали интеллектуальные слои общества, так как взятие власти оставляло прежним общий вектор насилия над личностью». Именно последнее высказывание являлось для авторов ключевым при последующем раскрытии материала. При этом они были далеки от определения удельного веса социального зла, привнесенного в общественное сознание каждой политической силой того периода. Совершенно очевидно, что подобный «вклад», например, гетмана Павла Скоропадского и его спецслужб несопоставим с «заслугами» военного режима генерала Деникина или практикой революционной целесообразности командарма Антонова-Овсеенко.

Однако общий вектор насилия над личностью при утверждении своей власти присущ в разной степени им всем. На познание этого феномена и направлены основные усилия авторов данной статьи. При этом не следует думать, что подобная картина характерна только для революционной Российской империи. Революция, к примеру, в Австро-Венгрии и последовавшая гражданская война сопровождались жестокостью и насилием.

По нашему мнению, сформировалось такое антигуманное мировоззрение далеко не сразу и не только под влиянием коммунистов, хотя и не без их активного участия. Чтобы понять, почему подобные взгляды стали доминирующими как в том, так и в другом лагере, следует обратиться к их истокам, лежащим, по нашему мнению, в начале столетия, и проследить процесс деформирования общечеловеческих ценностей в общественном сознании населения российской империи под воздействием череды кровавых событий начала XX века. Событий таких было немало, и каждое последующее все более подтачивало нравственные устои общества, притупляло инстинкт самосохранения у людей, делало

их все менее восприимчивыми к разнообразным актам социального насилия, вводя эту патологию чуть ли не в социальную норму. Постепенно «увеличивалась невидимая, но реальная критическая масса зла и саморазрушения».

Эта закономерность, справедливо подмеченная процитированными выше авторами в сталинском режиме, на наш взгляд, верна и для более ранних событий. Вот перечень наиболее значимых из них: политический террор противников царизма 1900-1905 гг., революционные выступления 1905-1907 гг., разгром революционного движения 1907-1911 гг., кровопролитные русско-японская 1904-1905 гг. и Первая мировая 1914-1918 гг. войны, революции 1917 г. в российской империи, военная интервенция и гражданская война 1918-1920 годов. Даже без детального анализа ясно, что в российское общество в первой четверти XX в. влилось новое поколение, вся жизнь которого сопровождалась непрекращающимся, по сути, процессом истребления людьми себе подобных. Такая концентрация и интенсивность социального насилия, вне всякого сомнения, не могли не сказаться на общественном мировоззрении.

Перечень кровавых событий начала века свидетельствует, что немалая часть этого насилия была связана с революционной деятельностью противников российской монархии, которые наиболее эффективным средством решения политических задач считали террор. Современная политология отмечает «...живучесть в России идеологии радикального экстремизма нечаевского типа, которая провозглашала... беспощадные расправы, умерщвление человеческого в людях» [1, с. 330, 355, 356; 25, с. 85]. Политический террор в России был принят на вооружение революционной оппозицией во второй половине XIX в., но его размах не сравним с волной терроризма, захлестнувшей страну с начала XX века. С 1860 г. до 1900 г. на счету политических экстремистов было не более 100 убийств. Каждое политическое убийство становилось центром общественного вни-

мания, оно неоднократно комментировалось печатью, видными политическими деятелями, полицейскими чиновниками, обсуждалось представителями различных социальных групп. Но при всем этом, такие террористические проявления не оказывали существенного влияния на привычный общественный уклад российского общества, хотя и находили в нем живой отклик.

Политический экстремизм начала XX в. и его влияние на общественную жизнь были совершенно иными. Особо разрушающим явилось его воздействие на систему духовных ценностей общества, связанных с человеколюбием, бережным отношением к человеческой жизни, признанием ее высокого статуса. Это произошло в силу того, что резко возросли масштабы политических убийств и революционных экспроприаций, расширилась их география. Жестокие акты насилия затронули широкие слои населения, к террористической деятельности приобщились многочисленные политические партии, молодежные организации, уголовные группы, различные авантюристы, а то и просто садисты.

Первые годы XX в. ознаменовались всплеском террористических настроений, которым предшествовал период относительного спокойствия, установившийся после убийства царя Александра II. Экстремисты минувших лет в центре своих планов держали цареубийство и для этого разрабатывали различные взрывные устройства. На рубеже столетий в революционных кругах все более стало утверждаться мнение, что политических целей можно добиться только самым широким и разносторонним террором. Первым политическим убийством XX в. было устранение консервативного министра образования России Н. Боголепова. Этот «успех» положил конец теоретическим спорам в среде радикалов о пользе индивидуального насилия и призвал под знамена террора тысячи его сторонников. С этого периода начинают складываться политические группы и партии, официально признававшие эффективность политических убийств.

Наиболее известной из них была партия социалистов-революционеров (эсеры). Боевики именно этой организации продолжили кровавый список нового столетия. В апреле 1902 г. одетый в военную форму бывший студент Киевского университета С. Балмашев смертельно ранил министра внутренних дел Д. Сипягина. В июле 1904-го Е. Созонов убивает уже его приемника В. Плеве. В феврале 1905 г. от рук террориста И. Каляева погибает московский генерал-губернатор [2, с. 100-106]. Лидер партии эсеров М. Спиридонова в 1906 г. убила тамбовского вице-губернатора. Этот перечень сенсационных террористических актов впечатляет, но не передает динамику разрастания чрезвычайно опасного явления. Наиболее полно она отражена в воспоминаниях известного жандармского чиновника А. Спиридовича, который писал, что действия радикалов, направленные на ослабление государства, вплоть до его падения, превратили страну в кровавую баню. Невозможно было оставаться беспристрастным свидетелем многочисленных сцен насилия, были дни, «... когда несколько крупных случаев террора сопровождалось положительно десятками мелких покушений и убийств среди низших чинов администрации, не считая угроз путем писем, получавшихся чуть ли не всяким полицейским чиновником; ... бомбы швыряют при всяком удобном и неудобном случае. ...Взрывалось все, что можно было взорвать, начиная с винных лавок и магазинов, продолжая жандармскими управлениями (Казань) и памятниками русским генералам (Варшава) и кончая церквями» [3, с.120].

О масштабах революционного террора можно судить даже по неполной статистике, дошедшей до нашего времени. Только за год, начиная с октября 1905 г., в Российской империи было убито и ранено 3611 государственных чиновников, в последующие 14 месяцев количество жертв террора достигло 4500 человек. Причем при совершении этих политических акций пострадало очень много не причастных к политике людей, случайно оказавших-

ся на месте трагедии, – убито было 2180 граждан и 2530 – ранено.

Такой размах насилия, безусловно, потряс российское общество. В конце 1907 г. жертвами террористов в среднем становились 18 человек в день. Если в XIX в. каждый акт революционного насилия становился сенсацией, то после 1905 г. экстремистские акции стали происходить столь часто, что газеты были не в состоянии их комментировать и ограничивались опубликованием перечня актов насилия с указанием списков убитых и ограбленных. Империю охватила «эпидемия боевизма». С начала января 1908 г. до середины мая 1910 г. было зафиксировано около 20 тыс. политических убийств и экспроприаций, причем нередко политические мотивы этих акций переплетались с уголовными. В реальной жизни их, наверняка, было намного больше. Но даже официально зарегистрированные цифры впечатляют – убитых и раненых государственных чиновников было около 2 тыс. человек, а частных лиц при этом пострадало почти 6 тыс. человек. Кульминацией серии террористических актов против высших государственных чиновников стало убийство в Киеве премьер-министра П. Столыпина.

Особенно велико влияние революционного террора было на население имперских окраин, где нередко экстремистские акции были особенно дерзкими и жестокими. В Варшаве, например, ежемесячно погибало в годы революционного подъема около 15 военных, жандармов, полицейских. Боевой отдел польских социалистов организовал массированный налет на варшавские полицейские посты, когда в течение одного дня были убиты более 50 солдат и полицейских. В Прибалтике активизировались «лесные братья» – вооруженные группы, которые зимой 1906-1907 гг. организовали налеты на 130 поместий только в Рижском уезде. Масштабное кровопролитие происходило в районах еврейской черты оседлости. В первые годы столетия крупные еврейские погромы прошли в Кишиневе, Одессе, Минске, Киеве. В среде еврейского населения это активизировало

экстремистские настроения и инициировало его приобщение к террористической деятельности. В начале 1900-х годов почти 30% всех лиц, арестованных за политические преступления, составляли евреи. В то время как их удельный вес среди народов России не превышал 3%. Среди членов революционных партий евреев было до 50%, отдельные анархистские боевые группы ими полностью комплектовались по национальному признаку.

По мере развития революционной ситуации менялась направленность экстремистских акций, которые становились все более циничными и беспредельно жестоким. В революционную практику ворвался лозунг об уничтожении сторожевых псов старого порядка, при этом принадлежность намеченной жертвы к этой ненавистной революционерам категории был волен определять сам террорист. В реальной жизни это обернулось кровавым кошмаром. За шесть месяцев, начиная с октября 1905 г., было убито или ранено около 700 сотрудников Министерства внутренних дел, но только 13 из них занимали сколько-нибудь значимые посты. Остальные были городовыми, полицейскими, кучерами, сторожами, дворниками.

Можно привести множество примеров беспорядочного, немотивированного насилия, свидетельствующих о том, что «...терроризм стал не только самоцелью, но и – в прямом смысле слова – спортом, в котором игроки видели в своих жертвах лишь движущиеся мишени» [4, с. 19, 30, 59, 241, 242, 313]. Жестокость насилия рождала патологические проявления в среде боевиков. Некоторые из них, особенно из числа анархистов и максималистов, могли устроить соревнования по количеству проведенных убийств и грабежей. Другие для того, чтобы выманить намеченную жертву на расправу, могли убить ее отца и терпеливо дожидаться намеченного часа на предстоящих похоронах. Поразительно, но почти через 90 лет эти приемы оказались востребованы современными террористами в различных регионах мира, в том числе и в ряде стран СНГ.

Столь циничное и агрессивное поведение экстремистов парализовало не только широкие слои населения, но и органы государственной власти, совершенно не подготовленные к таким событиям. Многие государственные чиновники опасались не только идти на службу, но даже выходить на улицу. Особенно это было заметно на периферии. Удивительно то, что дрогнули даже органы правопорядка, многие полицейские стали уходить со службы, оставшиеся не демонстрировали особого рвения, а то и вовсе пренебрегали своими обязанностями. На периферии доходило до абсурда. Когда, например, телохранители известного латвийского террориста несколько раз обстреляли полицию, пытавшуюся его арестовать, офицеры полиции отказались подчиняться приказам об аресте этого террориста [5].

Добавили напряженности в обществе попытки зажиточных граждан окружить себе частной охраной, которая чаще всего комплектовалась из отпетых уголовников. Охраняя одних, они не упускали возможности ограбить других. Малоэффективными были попытки местных властей создавать контртеррористические группы, предназначенные для уничтожения политических экстремистов. Выполняя задачи по уничтожению террористов, они не столько предупреждали распространение экстремизма, сколько многими фактами собственного насилия способствовали укоренению страха в различных социальных группах.

Революционный российский терроризм активно проявлял себя и за границей. В Париже, Лондоне, Женеве, Монте-Карло и других европейских городах экстремистами из России было осуществлено немало убийств полицейских, солдат, представителей крупной и средней буржуазии. К этим акциям следует добавить многочисленные налеты на российские посольства и консульства в Европе. Такие события укрепили в российском обществе уверенность в мифических возможностях и безнаказанности террористов, а также значительно усилили чувства страха и неотвратимости.

тимости беды. Вооружаться стали все, кто имел для этого реальные возможности. Ощущение страха и потребность в защите своей жизни и своих близких спланивали людей в группы единомышленников. Оружие требовали даже монахи. Но общенациональная беда заключалась в том, что нередко подобные вооруженные группы вскоре сами становились на путь насилия и тем самым увеличивали ту опасность, которой пытались избежать. Однако, разгул революционного терроризма в то время был присущ не только царской России. От революционного насилия собственных экстремистов страдали и другие европейские страны. Так, например, в Болгарии за сравнительно короткое время были убиты два министра-президента – С. Стамбулов в 1895 г. и Д. Петков в 1907 г. [6, с. 142].

Террористическая деятельность требовала немалых финансово-материальных затрат на подготовку и проведение экстремистских акций. Поэтому не удивительно, что наряду с политическими убийствами активизировалась практика революционных экспроприаций, под которой нередко подразумевались обыкновенные грабежи государственных и частных кредитно-финансовых учреждений. Известно, что В. Ленин даже предлагал партийному съезду (Четвертому, объединительному) своим решением «узаконить» революционные экспроприации. В разработанных им предложениях о партизанских боевых действиях указывалось, что допустимыми являются действия для захвата денежных средств, предназначенных неприятелю, т.е. самодержавному правительству [7, с. 38]. Поэтому не удивительно, что при таких настроениях в радикальной среде только за 12 месяцев, начиная с октября 1905 г., революционерами было ограблено около 1 тыс. кредитно-финансовых учреждений и совершено более 900 иных экспроприаций, причем в 83% случаев нападавшие избежали наказания, присвоив в общей сложности более 7 млн. рублей. Так, в Москве революционные налетчики только в одной акции завладели суммой в 800 тыс. рублей. В Санкт-Петербурге

экстремисты днем напали на карету Государственного банка и похитили 600 тыс. рублей. Подобные случаи оказывали сильное деморализующее влияние на имущее население, граждане стали с недоверием относиться к банковской системе, и у них были для этого веские основания. Даже в 1908 г., когда революционные выступления в России стали решительно пресекаться, экспроприаторы довольно легко за две недели февраля овладели почти полумиллионом рублей для своих революционных нужд.

На периферии размер награбленного обычно был меньше. Так, налет революционеров на один из сахарных заводов в Киевской губернии принес экспроприаторам около 10 тыс. рублей. Но зато вдаль от столичных властей резко увеличивалось количество экспроприаций. Опасности подвергались не только зажиточные слои населения, но и всякий, кто, по мнению налетчиков, мог иметь деньги. Экстремистские группы грабили артели ремесленников, кустарей, были отмечены случаи нападения на гимназии. Анархисты Одессы, например, не сумев осуществить крупный грабеж на борту торгового судна, в поисках денег убили старую женщину, торговавшую лимонами. В Киеве экспроприаторы на свои «революционные нужды» забрали у лавочника три пары сапог.

Идея революционных экспроприаций оказалась весьма привлекательной и после прихода революционеров к власти, они сделали ее частью государственной идеологии и практики. Вторглась она и в практику экспорта революции, где проявлялась в разных ситуациях и масштабах. Почти анекдотичными выглядят действия известных большевиков В. Антонова-Овсеевского и П. Дыбенко, которым срочно понадобился автомобиль по причине поломки собственного. Остановив роскошный «Рено», они услышали от пассажира требование пропустить его во имя греческого короля, чьим консулом он является. Замешательство революционеров было недолгим, со словами «Во имя греческо-

го пролетариата!» они овладели машиной и наглядно продемонстрировали, чем для иностранного дипломата-капиталиста может закончиться победа революции во всемирном масштабе или, по крайней мере, в его стране [8, с. 326]. Но известны и более серьезные акции, связанные с добыванием средств для экспорта революции в масштабе уже всей страны.

Актів насильства в той період було багато, і кожен з них сприяв наростанню суспільної напруженості, розвитку масового психоза, породженого численними терористическими актами революційних боеків, а то і просто злочинців, ховаються під гучними революційними лозунгами. Столь ошелешлююче вплив тероризму ХХ в. на суспільне життя пояснюється тим, що в перше десятиліття нового століття він набув масовий характер. Суспільство в той час можна було розділити на три групи – те, хто був втягнут в терористическу діяльність, хто їй співчував і хто від неї пострадав.

В значительной степени это объясняется тем, что революционный терроризм захватил широкие слои населения. Если в XIX в. в политических убийствах участвовали представители привилегированных групп российского общества, то с началом нового столетия в среде террористов оказалось значительное количество пролетарских и полупролетарских элементов. Большинство из них были вчерашние крестьяне, перебравшиеся на жительство в город и с трудом адаптировавшиеся к новым для них условиям. Эти люди легко попадали под влияние радикальной агитации и пропаганды, активно втягивались в терористическу діяльність, простолюдно полагая, что вона совершается їм на благо. Не случайно «не менее 50% всех устроенных эсерами политических убийств было совершено рабочими... многочисленные источники указывают на большое число ремесленников, чернорабочих и просто безработных, участвовавших в политических убийствах в составе других антиво-

нархических групп, особенно анархического толка».

В боевую революционную деятельность активно вторгаются женщины. Если в XIX в. среди экстремистов были представительницы высшего и среднего классов, то с начала нового столетия в революцию потянулись выходцы из низших социальных слоев и заняли там весьма прочные позиции. Они составляли почти 23% всех террористов, активно включенных в революционную деятельность, а в знаменитой «Боевой организации эсеров» женщины-бойки составляли одну треть организации, многие из них таким образом реализовывали потребность в самоутверждении, т.к. в среде террористов они встречали большее уважение и признание, чем в законопослушных слоях общества.

Женщины-бойки принесли в экстремизм образцы самоотверженной преданности революционной идее и крайнего фанатизма. Выбирая путь политического насилия, они порывали, как правило, со своими семьями, культурными традициями своего социального окружения, отвергали идею собственного материнства, и уже одним этим революционерки становились в глазах населения источником негативного влияния на окружающих. В исполнении терористических актов они были не менее жестоки, чем мужчины, и этим вносили свою лепту в упрочение психологической напряженности в обществе.

Кроме женщин, под знамена террора пришло много молодежи, значительная часть из которой была школьного возраста. В эсеровской среде 22% всех террористов приходилось на молодежь 15-19 лет, в этой партии уделяли серьезное внимание работе с молодежью. Известен, например, боевой отряд школьников – членов партии социалистов-революционеров. В боевых рядах анархистов нередко встречались 14-летние бойки, много их было и у эсеров-максималистов. При этом многие взрослые революционеры, независимо от политической ориентации, отмечали, что 14-16-летние бойки отличались отчаянным характером, фанатизмом и склоннос-

тью к непрерывному насилию. Поскольку партийные лидеры окружили фигуру террориста героическим ореолом, убийство и эшафот приобрели для таких молодых людей привлекательную силу. Романтизированный образ героического борца за свободу, прославляемый революционной прессой и либеральной частью общества, особенно нравился школьникам и подросткам и формировал у них готовность к участию в наиболее рискованных террористических акциях.

Правда, немало молодежи стало террористами просто вследствие тяжелого материального положения. Не видя иного выхода из бедности, эти молодые люди охотно потянулись к борьбе взрослых с монархией. Бесстрашие и дерзость таких боевиков объяснялась тем, что им нечего было терять в случае неудачи. Иногда они соглашались участвовать в террористической деятельности при условии, если им заплатят за каждого убитого 50 копеек.

Несовершеннолетнюю молодежь в политические убийства и революционные грабежи втягивали почти все радикально настроенные политические партии и группировки. О пагубном влиянии на неокрепшую психику подростков подобных революционных актов никто не задумывался, а ведь именно это поколение очутилось в центре кровавых событий последующих 10-15 лет и во многом определило степень жестокости установившихся в обществе отношений. В начале же века радикалов больше заботило то, что действия подростков не всегда были эффективными. Так, известный приверженец революционного террора Л. Троцкий весьма сожалел, что увеличивается число терактов, в которых жертвы получают только ранения, причину чему он видел в том, что «...стреляли необученные дилетанты, главным образом зеленые юнцы».

Укреплению в обществе страха в немалой степени способствовали революционные выступления в армии и на флоте. Только в армии их было около 500, причем более 100 из них были вооруженными. Дважды, в 1905 и 1906 гг., поднимали вос-

стание кронштадтские моряки, трижды – в 1905, 1906, 1907 гг. – моряки Владивостока. В 1905 г. выступили моряки Севастополя. Вооруженное выступление 1905 г. в Москве сопровождалось выступлениями революционеров в Харькове, Екатеринославе, в городах Донбасса, крестьянское движение охватило более половины всех уездов европейской части российской империи.

Интересна реакция российского общества на многочисленные политические убийства и экспроприации. Конечно, речь идет о той его части, которая непосредственно не пострадала от рук боевиков и грабителей. Немногие влиятельные политические партии публично выступили с однозначным и резким осуждением революционного террора. Некоторые крупные политические объединения, такие, например, как Конституционно-демократическая партия, заняли двойственную позицию – они не приветствовали революционное насилие, но в то же время отказывались официально осудить практику индивидуального террора, скрываясь за туманными формулировками о специфическом этапе развития российского общества. Такая позиция отражала реальные настроения, царившие в обществе.

Несмотря на жестокость конкретных экстремистских акций, жертвами которых становились не только представители монархического режима, но и случайные свидетели, в общественном сознании велико было сочувствие революционным террористам. В среде интеллигенции, в либеральных кругах, даже среди некоторых государственных чиновников помощь террористам рассматривалась в качестве этической обязанности. Боевикам предоставляли кров, пищу, деньги, снабжали документами. Некоторые из сочувствующих предоставляли свои квартиры для хранения и изготовления средств террористической деятельности. Экстремистов поддерживали не только средние слои, но и представители низших слоев общества, которые считали, что террористы несут освобождение от капиталистического гнета. Поэтому не случайно именно в этих

кругах создавались боевые группы для освобождения террористов из тюрем или во время их этапирования.

Физическая жестокость террористов оказала существенное влияние на деформацию сложившихся нравственных устоев населения, инициировала развитие моральной жестокости. Нередко стали встречаться случаи, когда раненому чиновнику или его сопровождающим, пострадавшим вместе с ним, отказывались оказывать помощь из-за опасения мести террористов. В некоторых местах напряженность в обществе достигла такого накала, что, находящиеся на грани нервного срыва работники похоронных контор, священники отказывались представлять ритуальные услуги жертвам революционного террора, а их близкие боялись приходить на похороны. Подобные опасения были вполне оправданы, ибо террористы в своих целях использовали и такие трагические ситуации в жизни людей. И как знать, не отсюда ли берет начало проявившаяся в наше время практика терроризма во время ритуальных церемоний.

Вовлечение различными революционными группами в террористическую деятельность несовершеннолетних способствовало раннему проявлению их возрастной агрессии и жестокости. Не сумев компенсировать их активным участием в революционной деятельности, многие подростки обратили агрессию на свое ближайшее окружение. В значительной мере пострадали от этого семейные отношения. Ошеломляют, например, откровения 16-летнего боевика из Екатеринослава, намеревавшегося «...с удовольствием пустить пулю в лоб» своей матери из-за того, что она неласково обошлась с его подружкой. Обращенное к ней письмо показывает степень нравственной деградации этого юноши, который посмел угрожать родному человеку тем, что «...мои товарищи не пожалеют пулю для вашего убийства». К сожалению, подобный факт был не единственным.

Оправданно ли в свете изложенного объяснение трагедии семьи деревенского

мальчишки Павлика Морозова тлетворным влиянием исключительно советской власти? Наверное, без учета череды кровавых событий начала XX в. причины этой трагедии вряд ли можно полно объяснить. Вот два примера родительской жестокости в пользу этой мысли из менее отдаленного периода. «У меня не дрогнет рука привести в НКВД и дочь, и сына, и внука, если они хоть бы одним словом были настроены против партии» [9]. Эти слова принадлежат революционному фанатику с довольно низким культурным уровнем развития. Нет ни малейшего сомнения в его готовности к столь жестокому обращению с близкими ему людьми. А вот другой эпизод. Царский генерал в эмиграции, человек, вобравший в себя многие достижения цивилизации, кладет перед родным сыном собственный браунинг и выходит из помещения, молчаливо подсказывая путь решения возникшей проблемы. Суть проблемы состоит в том, что сына подозревают в связях с советскими спецслужбами, что, кстати, впоследствии не нашло подтверждения в суде [10]. Так ли уж велика разница между этими как внешне, так и внутренне весьма несхожими людьми, которые почти всю свою жизнь стилизовались с насилием, нередко были в нем активной стороной, а в результате по сути стали его жертвами.

Реакция российского государства на зарождающееся революционное террористическое движение в империи было далеко не адекватной. Террор начала 1900-х годов застал власть не подготовленной к его отражению. В то время только начинало складываться в общественном сознании понимание того, что «...власть является объектом острого, в том числе насильственного противоборства». Правительственные круги избегали крутых ответных мер, опасаясь упрека европейских стран в чрезмерной жесткости в обращении с революционерами. Кроме того, некоторые члены правительства полагали, что активная борьба с внутренней оппозицией закроет дорогу России к внешним кредитам. Правительство, кроме того, не желало

утраты тесных контактов с либерально-демократическими слоями общества своей страны. Более того, во время всплеска терроризма многие правительственные чиновники под влиянием либералов не скрывали своего восхищения революционерами, некоторые даже помогали им.

Ситуация для государственной власти усугублялась тем, что у революционеров не было страха перед ответственностью за террористическую деятельность и революционные грабежи. Режим «политического преступника» в начале века был весьма щадящий, продолжительность заключения измерялась месяцами. По образному выражению одного из революционеров ему «тюрьма была веселей свадьбы». Для такого утверждения у него были все основания. Осужденные террористы тогда жили в деревнях со своими семьями, ежедневно собирались для обсуждения своих революционных дел. При таких условиях тюрьма действительно была «школой революции» и опасаться ее не было никакого резона.

Немаловажно и то, что правительство «не смогло дать психологический или идеологический стимул своим малообразованным рядовым защитникам, вынужденным рисковать жизнью в борьбе со своими согражданами, которые возвышенным стилем объявили себя «защитниками дела революции». Если добавить к этому, что тюремный персонал небезосновательно опасался мести террористов, то становится понятно, почему значительная часть осужденных экстремистов без особого труда бежали из мест заключения, а находившиеся под следствием чувствовали себя весьма привольно. После того, например, как в Киеве был полностью арестован революционный комитет, его политическая деятельность нисколько не прекратилась. Он продолжал, уже из тюрьмы, руководить забастовкой, выпускать прокламации, проводить иные организационные мероприятия.

Резкий поворот в карательной политике царизма произошел в 1906-1907 годах, когда в действие вступили военно-полевые

суды. Они разбирали дела по упрощенной процедуре, в сжатые сроки, и выносили преимущественно смертные приговоры. С августа 1906 г. по апрель 1907 г. таких приговоров было вынесено свыше 1 тыс., в 1908-1909 гг. за политические преступления было осуждено почти 16 500 человек, из них свыше 3 680 было казнено. Решительно был ужесточен режим тюремного содержания. Но восстановление порядка в монархии не обошлось без жестоких перегибов. После долгого периода революционного насилия сторонники решительных правительственных мер в государственной администрации стали широко злоупотреблять властью, порождая очередной виток насилия. На всю Европу «прославился» комендант Ялты генерал Думбадзе, который беспощадно расправлялся с еврейским населением, выселяя его из города в нарушение всех законов. Когда ему стало, например, известно, что из одного из двух домов в него стрелял террорист, который тут же покончил с собой, он приказал арестовать всех жителей этих домов, а дома сжечь вместе с имуществом и прилегающим садом. Подобных случаев после подавления революции 1905-1907 гг. было немало, и они никак не способствовали установлению гражданского согласия в стране, а только поддерживали высокий уровень социальной напряженности в обществе.

Таким образом, революционное насилие было подавлено широкомасштабным насилием государства, которое в силу своей жестокости, а нередко и несправедливости, только усилило деформационные процессы в общественном сознании и способствовало распространению агрессии, озлобленности в повседневном общении граждан. Жестокие ответные меры царского правительства, безусловно, подавили всплеск революционного терроризма, однако полностью пресечь экстремистскую деятельность ему не удалось.

Следует отметить, что жестокое противостояние между царизмом и революционной оппозицией в начале XX в. имело место и в Украине – составной части

Российской империи. Но при этом четко прослеживается тот факт, что решать политические задачи с помощью террора пытались в основном партии и организации крайне радикального, экстремистского толка: эсеры, анархисты, максималисты и находившиеся под их влиянием иные оппозиционные группы и движения (их предшественниками в Украине в конце 70-х годов XIX в. были «народовольцы»). Именно с их стороны чаще всего совершались террористические акты в отношении представителей власти самодержавия. Как известно, эсером-боевиком Д. Богровым был смертельно ранен в Киеве и премьер-министр Российского государства П. Столыпин.

Однако в Украине в тот период была и другая оппозиция. После революции 1905-1907 гг. в России установился режим жесточайших репрессий, направленных против участников всех антисамодержавных освободительных движений – национальных, социальных, политических и культурно-просветительских. Руководители Украинской социал-демократической рабочей партии С. Петлюра и В. Садковский нашли союзников в созданном в 1908 г. межпартийном политическом блоке украинских либеральных деятелей (в большинстве из бывших членов самоликвидировавшейся Украинской радикально-демократической партии) – «Товаристві українських поступовців» (ТУП). Его возглавили М. Грушевский и С. Ефремов. ТУП избрало конституционно-парламентский путь борьбы за решение «украинской проблемы» и в период столыпинского режима было единственной легальной украинской организацией. «Поступовцы» достигли понимания с российскими думскими фракциями «трудовиков» и «кадетов», которые взяли на себя обязательства поддерживать борьбу украинцев против национального гнета. В программах названных партий и ТУП не предусматривалось использование террора для решения политических задач [11].

Уместно отметить, что в апреле 1917 г. именно ТУП инициировало созыв Ук-

раинского национального конгресса, на котором была избрана Центральная Рада (представительский орган), которая определила демократический путь становления украинской государственности, о чем свидетельствуют принятые ею четыре Универсала и Конституция УНР [12, с. 29-91].

Трагедия населения Российской империи заключалась также и в том, что наряду с безжалостным революционным терроризмом на плечи народа в начале века легли две кровопролитные войны, которые в немалой степени увеличили число человеческих потерь и внесли свой вклад в ужесточение общественных нравов. Эти войны, в сочетании с широкомасштабным революционным терроризмом, заставили огромные массы людей свыкнуться с неотвратимостью социального насилия, примирили с его жестокостью, резко обесценили человеческую жизнь, заглушили чувства сострадания и сопереживания. Первой кровавый счет открыла русско-японская война 1904-1905 годов. В ней Россия потерпела поражение, уступила занимаемые территории и потеряла на поле боя свыше 270 тыс. убитыми солдат своей армии. Следующей была Первая мировая война 1914-1918 гг., которая была чудовищно жестокой уже в планетарном масштабе. Начавшись как конфликт между несколькими странами, она впоследствии втянула в свою орбиту 38 государств с населением свыше 1,5 млрд. человек. В вооруженном противостоянии оказались армии, объединявшие 37 млн. человек, при этом в их тылу находилось около 70 млн. отобюрокраченных солдат и офицеров. Впервые для уничтожения противника использовалось оружие массового поражения. Россия вступила в войну 6-тью армиями, общей численностью свыше 1 млн. человек. Впервые в истории цивилизации столь гигантскими были потери в этой войне – около 10 млн. убитых и свыше 20 млн. раненых. Потери России составили 1,5 млн. убитых [13].

Завершающий этап этой войны совпал с двумя социальными революциями 1917 г.

в России, всплеском национально-освободительного движения в Украине и других регионах империи. Результат этих событий известен. В центре государственную власть захватили большевики, которые активно стали распространять свое агрессивное влияние на всю территорию бывшей царской империи. Именно это послужило толчком к началу жестокого противостояния советской власти, а также иностранной военной интервенции. Такое столкновение, в котором стороны всеми способами и средствами отстаивают свои жизненно важные, но диаметрально противоположные интересы, не могло быть бескровным. Особенностью развернувшейся борьбы явилось то, что в нее с обеих сторон были втянуты люди, чья жизнь в предшествующие 15-18 лет протекала на фоне по сути непрекращающегося кровопролития в России.

Вынужденные с оружием в руках отстаивать правоту своих идеалов, отвергающие компромиссы, провозглашающие жесткое, а подчас и жестокое обращение со своими противниками, эти люди за долгие годы войн и революций утратили чувство самосохранения. Они больше не ценили свою жизнь и были абсолютно равнодушны к судьбам тех, кто покушался на их идеалы. Понятно, что противоборство представителей таких полярных воззрений часто велось до физического уничтожения своего противника. Постепенно воюющие стороны стали считать такой итог единственно возможным и безусловно справедливым способом разрешения возникшего противостояния. Без учета подобного фона трудно непредвзято анализировать документы того периода, такие, например, как листовку Харьковского комитета РСДРП (б), призывавшую рабочих, солдат и крестьян Украины к гражданской войне еще – в марте 1917 года. Аналогичный призыв остался в истории, кстати, и от имени киевских большевиков [14]. На наш взгляд, они весьма наглядно иллюстрируют выдвинутый выше тезис о господствовавших в то время способах разрешения социальных конфликтов. Интересно, что в тогу

революционного романтизма нередко обряжались и откровенные бандиты. В статье «Исповедь» издававшийся в Харькове орган анархистов-синдикалистов «К свету» весьма откровенно заступился за своих единомышленников, совершавших грабежи и убийства, объясняя это «борьбой с классом угнетателей», «ярким протестом против собственности». Печатный орган анархистов представил страницы одному из своих сторонников для таких, например, «откровений»: «...Я пользуюсь всем, и только беру, но ничего не даю. Только разрушаю... Мы ослабляем этим государство, власть, которая на борьбу с нами убивает массу людей и сил, обессиливая этим себя и порождая своей жестокостью по отношению к нам ненависть к себе» [15, с.149].

Обстановка всепоглощающего насилия способствовала проявлению жестокости не только в отношении противников, но и соратников. Пребывание председателя ВЧК Ф. Дзержинского в отряде левозеровского мятежного командира Попова довольно хорошо известно в истории, этот эпизод вошел во многие книги и фильмы. Но мало кто знает, что один из лидеров большевиков – В. Бонч-Бруевич предложил тогда в качестве радикальной меры разбомбить мятежников и его в этом решении поддержал В. Ленин, прекрасно зная, что там, в качестве заложника, находится его боевой товарищ по партии – «железный чекист Феликс» [9]. Кстати, левые эсеры в своих «операциях по экспроприации» нередко предпочитали выступать под видом чекистов. Так, например, изыскивая в 1920 г. деньги на типографию для издания партийной газеты, они решили ограбить квартиру, получив доступ в нее по подложному ордеру на обыск Харьковской губчека.

При столь жестоком отношении к своим соратникам от революционеров трудно было ожидать лояльного отношения к своим противникам. В деле экспорта революции это особенно отчетливо проявилось. Так, обращаясь в свое время с приветствием к венгерским рабочим, В. Ленин пи-

сал: «Товарищи венгерские рабочие! Вы дали миру еще лучший образец (революции. – Авт.), чем Советская Россия... Если проявятся колебания среди социалистов, вчера примкнувших к Вам, к диктатуре пролетариата, или среди мелкой буржуазии, подавляйте колебания беспощадно. Расстрел – вот законная участь труса на войне» [16]. И если подобная участь труса на войне не вызывает особого неприятия, то распространять правила войны на взаимоотношения с политическими противниками вряд ли допустимо в рамках достигнутой цивилизации. Но коммунистические лидеры пошли своей дорогой в своей революционной практике и описанные ранее события в Германии, Болгарии, Эстонии и ряде других стран служат тому подтверждением.

Известно, что гражданская война закончилась победой большевиков, армия которых к концу войны насчитывала 5,5 млн. человек. Подавляющее большинство воевавших в ней полностью или частично одобряли вооруженные методы борьбы в отстаивании своих взглядов, и эту убежденность они внесли с собой в мирную гражданскую жизнь уже советской страны. Реально носителей такой идеологии было гораздо больше, если учесть, что к мирному труду приступило немало тех, кто воевал против советской власти, но по каким-либо причинам был вынужден сложить оружие, не в последнюю очередь надеясь на милость победителя.

Публицист Р. Медведев заметил эту особенность и написал о том времени: «Не оправдывая большевиков, надо их действия рассматривать в контексте первых 20 лет XX столетия. Это была 1-я мировая и колониальная экспансии, когда насилие считалось обычным и приемлемым методом решения политических и национальных проблем и для цивилизованных стран Западной Европы, даже не заметивших ни геноцида армян в Турции, ни геноцида населения Бельгийского Конго» [17].

Интересно, что очевидцы тех событий смотрели на карательную политику большевиков иногда под очень необычным

углом зрения. Так, известный русский философ, богослов, профессор МГУ С. Булгаков, который был выслан большевиками из страны в 1922 г., за три года до этого сделал доклад «Духовные корни большевизма». В нем он утверждал, что «Русский большевизм – сплав стихии желтого Востока – монгольской расы, северных народов и славянства – выражается в дикости и зверской жестокости плюс особенности холодной страны, на которую все нападали» [18].

Привыкшие за долгие годы к оружию и скорой расправе над противником, вчерашние солдаты принесли с собой в мирную жизнь твердую уверенность, что любые социальные конфликты эффективнее всего решать понятными им фронтовыми методами. В этом их убеждала и теория классовой борьбы, ставшая официальной идеологией победившей власти большевиков и распространяемая среди населения через многочисленных агитаторов, пропагандистов, партийную печать и другие средства информации. В этом же убеждала и повседневная политическая практика, которая продолжала стойко придерживаться революционного насилия, рождая или реанимируя подчас весьма изощренные формы истребления людей.

Достаточно вспомнить активно используемые большевиками в начале двадцатых годов на Украине институты заложников и ответчиков. И хотя бесспорно повстанческое движение и разгул уголовного бандитизма представляли серьезную опасность для советской власти, все же карательные меры в виде обстрела селений и их полного уничтожения были недопустимо жестокими ответными мерами пролетарского государства, публично осудившего террор буржуазной власти в отношении рабочих и крестьян [19].

В подобной революционной практике весьма рельефно просматривается противоречивость в делах и лозунгах коммунистических лидеров того периода. Признавая крестьянство, пусть даже и не все, в качестве опоры советской власти в деревне, большевики готовы были это

крестьянство уничтожать деревнями без разбора, тем самым, реанимируя отношения всемерно осуждаемой ими царской монархии к тем же крестьянам, когда они выходили из ее повиновения. Вот какое, например, указание поступило от министра внутренних дел России курскому губернатору в 1905 г.: «...деревню бунтовщиков стереть с лица земли» [20]. Через полтора десятка лет большевики обратились к этой практике.

Можно предположить, что на фоне общего насилия, сопровождавшего развитие российского общества два последних десятилетия, такое решение большевиков не казалось им особенно жестоким. Поэтому нередко в обращениях к населению последнему напоминалось, что «...советская власть не остановится ни перед какими мерами и жертвами... за каждого убитого советского деятеля поплатятся сотни жителей... сел и станиц. Наше предупреждение – не пустая угроза. Советская власть располагает достаточными силами для осуществления всего этого» [21]. Трудно представить, что подобные обращения принадлежали представителям власти, которая на весь мир объявила себя подлинно народной. Правда, к крестьянству не лучше относились в силу сказанного и противники большевиков. Известна телеграмма атамана Б. Аненкова, адресованная Колчаку. В ней атаман весьма обыденно сообщал о своих намерениях: «Чистку нужно произвести основательно. Здесь в одном селе уничтожено все мужское население, а в двух наполовину» [20].

Понятно, что убежденными носителями подобной идеологии и практики в первую очередь становились коммунисты, работавшие в государственном аппарате и партийных органах. Сказанное в полной мере относится и к сотрудникам советских спецслужб. Специфика этой категории сторонников советской власти заключалась в том, что в их профессиональной деятельности переход к мирному этапу развития государства был замечен менее всего. Нацеленность та мировую революцию и необходимость укреплять оборонный

потенциал собственной страны не давали советским спецслужбам возможности погрузиться в неспешную мирную жизнь. Обеспечение экспорта революции в европейские страны требовало усилий, соизмеримых с периодом гражданской войны и отражения военной интервенции. Необходимость решения боевых задач, привлечение военных специалистов, использование боевых средств – все это только усиливало сходство с военным периодом и подталкивало к мысли о полезности востребования не только боевого опыта, но и боевых методов подавления классового противника.

Убежденность спецслужб в целесообразности такого подхода покоилась на двух важных обстоятельствах. Во-первых, оперативная практика, особенно первых послевоенных лет, свидетельствовала, что существуют реальные силы как внутри страны, так и за ее пределами, нацеленные на устранение советской власти вооруженным путем, чему советские спецслужбы должны были препятствовать в силу своего предназначения.

Эти силы объединяли представителей свергнутых классов, и поэтому применение против них жестких, а нередко и жестоких мер, в среде сотрудников спецслужб не вызывало неприятия. Подобная практика находила поддержку среди пролетарских слоев населения, откуда в советские спецслужбы шло основное пополнение, и это также укрепляло в спецслужбах уверенность в правоте и целесообразности собственных действий.

Во-вторых, этому способствовали изменения во внутривластной ситуации в стране. В ходе развернувшейся в среде высшего партийного руководства борьбы за власть, И. Сталиным была сформулирована, получившая затем широкое распространение идея о нарастании в послевоенное время сопротивления советской власти со стороны ее внешних и внутренних противников. И если образ внешнего, врага остался без особых изменений, то понятие внутреннего противника стало претерпевать существенные изменения.

К тому времени лидеры большевиков уже осознавали, что победить в вооруженной борьбе широкое повстанческое движение, имеющее глубокие крестьянские корни, довольно проблематично, даже используя институты заложников, ответчиков, артиллерийские обстрелы сел и прочие меры подавления. И совсем катастрофичным для советской власти было бы единение повстанческих тенденций с оппозиционными процессами в различных социальных слоях городского населения.

Поэтому, кроме реальных противников советского строя, которые своими вполне конкретными действиями подрывали обороноспособность государства, к числу врагов советской власти все чаще стали относить отдельных лиц, а то и группы людей, которые только подозревались в подобной деятельности. С развитием в стране обстановки подозрительности стремительно расширялось представление о внутренних врагах советского государства. К ним стали относить целые политические партии, в первую очередь из числа недавних противников большевиков, большие социальные группы, выделенные по профессиональному, территориальному, национальному или иным признакам.

Апофеозом политического недоверия стало зачисление в списки врагов советской власти целых народов, что явилось продолжением уже упоминавшейся практики коллективной ответственности. Эти взгляды И. Сталина и его единомышленников оформлялись в виде политических установок высших органов коммунистической партии и становились руководством в повседневных действиях всех государственных органов, общественных организаций и объединений. Внутри самой коммунистической партии сложилась обстановка, в соответствии с которой враждебной советскому государству деятельностью стали считаться не только выступления против линии партии, но и любые высказанные сомнения о ее правильности. Постепенно такой подход стал критерием лояльного отношения к советской власти для всего населения СССР.

Спецслужбы в таких условиях не могли быть вне диктата руководящего ядра коммунистической партии, уже хотя бы потому что их ряды пополнялись преимущественно за счет наиболее активных членов РКП(б) – ВКП(б). Однако неверно было бы утверждать, что тотальная подозрительность спецслужбам была навязана полностью извне. По мере укрепления тоталитарного режима менялись и отношения между руководящей партией и специальными службами государства, которые все больше стали использоваться сталинским окружением для захвата инициативы во внутрипартийной борьбе, а затем и для расправы, сначала над наиболее сильными соперниками, а вскоре и над любой оппозицией. Между руководством коммунистической партии и советскими спецслужбами сложились довольно сложные взаимосвязи. Сталин и преданное ему Политбюро ЦК определяли основные направления деятельности спецслужб и требовали неукоснительного исполнения своих политических установок.

Спецслужбы, реализуя волю политического руководства, отчитывались о полученных результатах перед высшими партийными инстанциями. Сложность ситуации для спецслужб заключалась в том, что эта воля причудливо объединяла в себе как стремление И. Сталина и его единомышленников обеспечить безопасность пролетарского государства от реальных противников советской власти, так и их тайные намерения избавиться от соперников во внутрипартийной борьбе, а впоследствии и от любых инакомыслящих. Эту двойственность верно подметил Б. Курашвили, который писал: «Теория обострения классовой борьбы в те годы ошибочная крайность. Другая крайность – «теория» полного социального единодушия, отсутствие врагов социальной сознательности и полной лояльности кулаков и т.п.» [22]. Трагедия спецслужб заключалась в том, что они вынуждены были свою деятельность осуществлять под лозунгом борьбы с врагами народа, в которую И. Сталин и высшие партийные органы втя-

нули все население Советского Союза, постоянно меняя образ врага в соответствии с политической конъюнктурой.

Здесь возникает важный вопрос – была ли у советских спецслужб в тех конкретно-исторических условиях возможность сместить приоритеты в своей работе в пользу борьбы с реальными противниками советского государства. Исходя из той информации, которая доступна сегодня, ответ на этот вопрос, скорее всего должен быть отрицательным. Так как по мере укрепления тоталитарного режима все более усиливался личный контроль И. Сталина за деятельностью государственных и партийных спецслужб, что не только не вызывало неприятия в общественном сознании, а всячески поддерживалось и одобрялось. Однако необходимо отметить, что в распоряжении советских спецслужб все-таки были возможности оказать позитивное влияние на происходившие в стране внутриполитические процессы и ограничить в какой-то степени размах шпиономании. Но эти возможности остались нереализованными. Так произошло в первую очередь потому, что в деятельности спецслужб постепенно стали смещаться приоритеты. Это, например, хорошо иллюстрирует практика выявления посягательств на обороноспособность СССР со стороны иностранных разведок и враждебных элементов внутри страны, где все чаще агентурно-оперативные меры борьбы с противником стали подменяться судебно-следственными мерами.

Отход от оперативных методов выявления посягательств на безопасность советского государства постепенно привел к деградации оперативно-профессионального мастерства советских спецслужб, которое с трудом начало складываться на рубеже 20-30-х годов, вызвал падение спроса на высококвалифицированного сотрудника-разработчика, чьими профессиональными усилиями вполне можно было внести ясность и объективность во многие неоправданные обвинения граждан в шпионской деятельности против Советского Союза. Но этому не суждено было сбыться. Од-

нако даже если бы спецслужбы пошли по такому пути, их поджидали немалые трудности, поскольку теории и практике советской юстиции все шире утверждался обвинительный подход, в центре которого стоял печально известный тезис о «царице доказательств» – решающей значимости признательных показаний обвиняемого или подсудимого. Следует помнить, что репрессии не миновали и самих сотрудников спецслужб. По некоторым подсчетам, их было репрессировано более 20 тысяч. Наверняка реальное количество потерь больше, ибо существование партийных спецслужб долгое время в советской литературе замалчивалось. В первую очередь жертвами репрессии становились наиболее квалифицированные специалисты, чей профессионализм и вера в революционные идеалы позволяли занимать весьма независимую позицию и отстаивать свои взгляды, особенно в ситуациях, связанных с обвинениями в шпионской и террористической деятельности авторитетных участников революционного прошлого.

Приходящие им на смену работники в профессиональном отношении были подготовлены, как правило, значительно слабее. Не обладая необходимым уровнем оперативного мастерства, они, вместе с тем, весьма предвзято относились к опыту, накопленному их предшественниками, поскольку в его формировании участвовали многие уже арестованные к тому времени сотрудники. В такой ситуации многие из вновь прибывших сотрудников предпочитали в оперативной работе неукоснительно ориентироваться на установки высших партийных инстанций и волю своих руководителей. А какой она могла быть, весьма наглядно иллюстрируют слова многолетнего руководителя украинских чекистов В. Балицкого на одном из оперативных совещаний: «Вы знаете, что аппарат ГПУ это тот орган, который должен безоговорочно выполнять волю Центрального Комитета партии, которая передается через его Председателя. Если я прикажу стрелять в толпу независимо от того, кто бы там ни был – откажитесь

– расстреляю всех – нужно безоговорочно выполнять мою волю» [23]. Поэтому если упомянутые оперативные сотрудники осознавали, что от них ждут жестких, а подчас и жестоких решений и действий, хотя прямо и не требуя этого, то они без особых колебаний реализовывали эти ожидания. А в тех случаях, когда такие действия им прямо предписывались должностными инструкциями или распоряжениями начальников, они всецело старались свой низкий профессиональный уровень компенсировать служебным рвением в практике репрессий.

О том, что в жернова репрессий втягиваются не социально чуждые пролетариату элементы, а бывшие активные революционеры, участники гражданской войны и простые рядовые труженики, в спецслужбах теперь задумывались не часто. Те немногие сомнения, которые все же возникали, решались просто – дополнением образа внутреннего врага новыми социальными категориями граждан, создаваемых по профессиональному, национальному, партийному, территориальному и иному признаку. Идея такого циничного подхода принадлежала И. Сталину. Она была им опробована в процессе внутрипартийной борьбы за власть, а затем его сторонниками привнесена в деятельность советских спецслужб и положила начало страшной цепной реакции. Выполняя политические установки партийного руководства, спецслужбы проводили широкомасштабные аресты. Опираясь на эти аресты, центральные, Партийные органы призывали спецслужбы к расширению масштабов политических репрессий, определяя все новые и новые категории неблагонадежных соотечественников. Затем все повторилось.

В таких условиях в спецслужбах стали пользоваться спросом не дотошные аналитики и мастера комбинации, а сотрудники, способные в сжатые сроки добыть у арестованных признательные показания в шпионской, террористической и иной враждебной деятельности. Особый спрос был на показания, свидетельствующие о

разветвленной враждебной деятельности советских граждан в оборонной промышленности, наиболее важных отраслях народного хозяйства, армии, правоохранительных органах, органах власти и управления. Понятно, что добыть подобные показания у большинства невиновных людей можно было, только применив к ним жестокие меры воздействия, которые вызывали у жертвы сильные физические и моральные страдания. Подобную модель поведения чекистов иногда вольно или невольно укрепляли признанные лидеры большевистского движения. Вот что говорил, например, С. Киров на собрании сотрудников областного ГПУ в Ленинграде: «Надо прямо сказать, что ЧК-ГПУ – это орган призванный карать, а если попросту изобразить это дело, не только карать, а карать по-настоящему, чтобы на том свете был замечен прирост населения, благодаря деятельности нашего ГПУ» [24]. Вряд ли после подобного напутствия партийного лидера обсуждение проблем милосердия в среде чекистов могло быть популярным занятием.

Ситуация усугублялась тем, что в общественном сознании постепенно формировалась убежденность, что признательные показания обвиняемых в государственных преступлениях вполне оправдывают применявшиеся к ним жестокие меры воздействия. Не малую лепту в это внесли сами спецслужбы, а также широкое пропагандистское обеспечение крупных политических процессов, характерное для 30-х годов. В основе этого заблуждения лежал тезис о том, что признание обвиняемого является приоритетным доказательством его виновности. Эта порочная формула была весьма распространенной, как уже упоминалось, в правовой теории и практике того периода.

То, что общественное сознание советских людей сравнительно легко поддавалось деформирующему влиянию очередной волны социального насилия и столь быстро свыклось с его новыми проявлениями, позволяет предположить, что в мироощущении большинства советских граждан

развернувшиеся политические репрессии продолжили череду неотвратимых кровавых событий, преследующих их с начала столетия и мало зависящих от политического устройства страны. Процесс обесценивания человеческой жизни, ужесточения общественных нравов, начавшийся в эпоху царизма, продолжался и при советской власти. В Украине это было особенно заметно в период голодоморов 1921-1922 и 1932-1933 гг., когда украинский народ понес колоссальные потери и приостановился в своем естественном развитии. На фоне этих абсолютно неоправданных людских потерь сложно было формироваться человеколюбием, развиваться чувствам сопереживания человеческим страданиям. К тому же в повседневную жизнь населения все чаще вторгались классовые регуляторы человеческих отношений, которые проповедовали жестокую нетерпимость к политическим противникам. Поэтому неудивительно, что когда такие противники объявлялись, их, чаще всего, встречало сформированное официальной пропагандой общественное мнение, сплоченное на острой ненависти и желании кровавой расправы над ними. Таким образом, первыми выплескивались те чувства, которые прочнее всего сформировались в обстановке общественного страха и кровопролития, сопровождавших жизнь нескольких поколений с начала XX века. Характерно, что обреченные нередко полагали, что в вопросах вины И. Сталин и его окружение не дадут возможности совершиться социальной несправедливости.

Не были в этом отношении исключением и советские спецслужбы. Располагая в силу своей компетенции, проверенными данными об устремлениях иностранных спецслужб к оборонному потенциалу СССР, находясь постоянно в контакте с вражеской разведкой, спецслужбы незаметно для себя переступили ту грань, за которой тайная борьба с агентурой противника стала стремительно отягощаться их участием в борьбе за власть среди руководства компартии, где крепнущая сталинская группировка использовала

спецслужбы для физического устранения своих противников.

В происшедшем вряд ли следует искать амбициозные попытки спецслужб узурпировать власть в стране, как это пытается представить ряд авторов. Во-первых, границы их компетенции четко устанавливались высшими партийными органами, а затем доводились до них в порядке установленной юридической процедуры. Во-вторых, сталинский режим приложил немало усилий, чтобы вмешательство спецслужб во внутрипартийные конфликты проходило под предлогом едва ли не защиты отечества. Не следует забывать, что строительство социализма в СССР породило те реалии, которые весьма отличались от светлых идеалов борцов с царизмом. Большевистскому руководству это тревожное расхождение было гораздо безопаснее объяснять происками внутренних и внешних врагов, нежели признавать ошибочность собственной стратегии и тактики. К тому же, подобное объяснение возникающих проблем было проще внедрять в общественное сознание народных масс, которые чередой кровопролитных конфликтов XX в. были уже подготовлены к восприятию образа очередного врага. Для укрепления этой идеи обществу необходимо было предъявить конкретного противника, мешавшего строить светлое будущее. И такой противник волей большевистских вождей всегда появлялся. Вначале в лице представителей социально чуждых классов, позже их сменили недавние союзники и попутчики большевиков, а затем очередь дошла и до соратников по партии. Первыми в списки врагов попадали старые революционеры, не желавшие мириться со сталинским социализмом, следующими – те, кто потенциально мог быть опасен укрепляющемуся сталинскому авторитаризму.

Выводы

Приводимые выше рассуждения со всей очевидностью показывают несостоятельность широко распространенного в литературе о советских спецслужбах мифа о том, что массовые репрессии межвоен-

ного периода, особенно во второй половине 30-х годов, стали возможны только потому, что руководство спецслужбами, и органами госбезопасности в частности, захватили политические авантюристы, которые предприняли все меры для того, чтобы вывести спецслужбы из-под контроля коммунистической партии. Далее сторонники этой точки зрения утверждают, что, добившись поставленной цели, руководители спецслужб в борьбе за власть приступили к планомерному уничтожению всех тех, кто мог помешать им в реализации преступных замыслов.

Рожден этот миф был вскоре после смерти И. Сталина для того, чтобы снять с действовавшего в то время партийного руководства ответственность за необоснованные репрессии советского народа и отвлечь общественное мнение от объективного исследования политического террора 30-х годов. В последующие годы миф этот незначительно видоизменился, в основном за счет признания более активной роли отдельных партийных функционеров в организации политических репрессий в стране, но с неперменным сохранением прежнего акцента на авантюрных полити-

ческих устремлениях руководства органов госбезопасности. В советское время рождение и поддержание этого мифа было обусловлено распространенной практикой частичного разрешения острых социальных проблем и замалчивания исторических событий, в которых партийная и государственная власть выглядели далеко не лучшим образом.

Обращение к тому же мифу в постсоветских условиях свидетельствует либо о нигилистическом отношении к деятельности советских спецслужб, либо представляет собой очередную попытку дистанцировать многочисленных партийных функционеров от результатов их деятельности опосредованной спецслужбами. Такая интерпретация прошлого в первую очередь направлена на укрепление позиций современных лидеров коммунистического движения, готовых представить органы госбезопасности СССР главными и чуть ли не единственными организаторами политических репрессий, чтобы на этом фоне демонстрировать преемственность в своей политике незапятнанных моральных ориентиров исторического прошлого.

Список использованных источников

1. Бабкин В. Народ и власть / В. Бабкин, В. Селиванов. – К.: Манускрипт, 1996. – 448 с.
2. Чайковский А.С. За законом і над законом : з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А.С. Чайковський, М.Г. Щербак. – К.: Україна, 1996. – 286 с.
3. Спиридович А. История большевизма / А. Спиридович. – Нью-Йорк, 1986. – С. 120.
4. Гейфман А. Революционный террор в России, 1894-1917 / Пер. с англ. Е. Дорман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
5. Рябков И.Ж. Пролетарская революция / И. Ж. Рябков. – 1921. – № 3.
6. Коларов В. Болгария в центре мировой контрреволюции / В. Коларов // Коммунистический интернационал. – 1925. – №5 – С. 126-148.
7. КПСС в революциях и решениях съездов, конференции и пленумов ЦК. – М., 1970. – Т. 3. – С. 154. Цит. По : Арутюнов А. Досье Ленина без ретуши. Документы. Факты. Свидетельства. – М.: Вече, 1999. – 654 с.
8. Антонов-Овсеенко В. В семнадцатом году / В. Антонов-Овсеенко. – М., 1933. – 337 с.
9. «Источник». – 1966. – № 3. – С. 150.
10. «РОВС». – 2000. – № 1.
11. Сарбей Г. Національне відрядження України / Г. Сарбей / Україна крізь віки. – Т. 9. – К., 1999. – С. 215-220, 281-287.
12. Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реснт. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 10. – 320 с.
13. Военный энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 545-546, 647.

14. Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март-ноябрь 1917 года). Сборник документов. – К., 1957. – С. 12-14.

15. *Дукельский С.* ЧК на Украине // ВЧК/ГПУ: документы и материалы / Ред.-составитель Фельштинский Ю. Г. – М.: Изд-во гуманитарной литературы 1995. – 272 с.

16. Коммунистический интернационал. – 1919. – № 2. – С. 158.

17. «Альтернатива». – 1995. – № 4. – С. 15.

18. «Отечественная история». – 2000. – № 4. – С. 86.

19. «Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом и кулаческими восстаниями». – ЦДАГО. Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 27 ; Спр. 7. – Арк. 21-21 зв.

20. Иллюстрированная история СССР. – М. : Мысль, 1980. – С. 205, 292.

21. ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 5. – Спр. 29. – Арк. 10.

22. *Курашвили Б.* Политическая доктрина сталинизма. История СССР / Б. Курашвили. – 1989. – № 5. – С. 74.

23. ГА СБУ, Ф. КПИ. – Д. 195. – Т.2. – С. 10.

24. Лубянка-2. Из истории отечественной контрразведки. – М., 1999. – С. 2000.

25. *Дмитриев А.* Насилие : социально-политический анализ / А. Дмитриев, И. Залысин. – М., 2000. – С. 85.

Ефекти розширеного функціонування прийомної сім'ї

Г.М. Бевз

кандидат психологічних наук, доцент,
Університет менеджменту освіти НАПН України

Стаття присвячена вивченню впливу соціальних перемінних на сімейну ситуацію прийомної сім'ї. Доведено, що соціальна підтримка та визнання сімей із дітьми зменшують необхідність компенсаторних механізмів і посилюють миролюбний характер взаємин. Установлено, що нормування функціонування прийомних сімей у контексті дотримання прав прийомної дитини посилює адаптаційні процеси й актуалізує саморозвиток прийомних батьків.

Статья посвящена изучению влияния социальных переменных на семейную ситуацию приёмной семьи. Доказано, что социальная поддержка и признание семей с детьми уменьшают необходимость компенсаторных механизмов и усиливают миролюбивый характер отношений. Доказано, что нормирование функционирования приёмных семей в контексте соблюдения прав приёмного ребёнка усиливает адаптационные процессы и актуализирует саморазвитие приёмных родителей.

The article This article is devoted to the study of the influence of social variables on family situation foster family. It is shown that social support and recognition of families with children reduces the need for compensatory mechanisms and strengthen the peace-loving nature of the relationship. Established that rationing functioning foster families in the context of human foster care enhances adaptive processes and updates the self-foster parents.

Ключові слова: прийомні батьки, кривні та прийомні діти, соціальне визнання.

Постановка проблеми

В Україні все більше стверджується система сімейних форм державного утримання дітей, як-то: прийомні та патронатні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу та опіка/піклування родичів. Цей процес потребує наукового вивчення та впровадження в практику апробованих моделей замісного опікування над дітьми. Недостатність вітчизняних досліджень із означеної проблеми призводить до того, що більшість діючих у нашій країні практик опираються на іноземні технології замісної опіки над дітьми, що реалізуються без належної апробації та опори на вітчизняні наукові дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Праці таких науковців, як: В.Н. Ослон, А.Б. Холмогорова, Г.М. Бевз (психологія), А.Й. Капська, Н.М. Комарова, І.В. Пеша, О.О. Романовська (соціальна педагогіка),

Л.В. Волинець (політологія), О.І. Карпенко, Л.І. Тарусова (право) — доводять, що формування соціального інституту замісної опіки над дитиною вимагає осмислення особливостей цього феномена [1]. Наразі поле замісної опіки над дітьми в умовах прийомної сім'ї можна назвати скоріше не вивченим, ніж вивченим. Це пов'язано не лише з обмеженою кількістю дослідницьких робіт, а й із нормативним упровадженням цієї форми опіки над дітьми в нашій країні лише з початку цього тисячоліття.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Створення прийомних сімей, як правило, порушує запитання оцінки соціально-статусних показників: скільки дітей доречно влаштовувати в сім'ю та на який період, як вік і статусні характеристики впливатимуть на сімейні процеси, які труднощі виникатимуть і як вони оціню-

ватимуться прийомними батьками? Незважаючи на те, що практика влаштування дітей у прийомні сім'ї існує в Україні вже 10 років, ці запитання й на сьогодні залишаються недостатньо проясненими, що й обумовило написання цієї статті.

Формулювання цілей статті

Мета статті – прояснити ті психологічні зміни, яких зазнає подружжя в ситуації прийняття у свою сім'ю некресних дітей. Перед нами було поставлено завдання вивчити, яким чином соціальні перемінні (кількість прийомних дітей, термін функціонування прийомних сімей тощо) можуть впливати на внутрішньо-сімейні процеси. Таким чином, для аналізу було обрано такі показники: стаж прийомної сім'ї та показники дітності (кількість і статус – кресна чи прийомна дитина), оцінка труднощів, статус-позиція та статус-тенденція, як прагнення до переміни на ДБСТ, усиновлення чи опіку; готовність до підтримки відносин із кресною сім'єю прийомної дитини. Обраний перелік перемінних було складено, виходячи з нормативних документів щодо створення прийомної сім'ї та їх доступності соціальній оцінці. Для виміру зазначених показників використано експертну оцінку спеціалістів, які супроводжують прийомних сім'ї, самозвіти прийомних батьків і показники обраної нами батареї тестів: Вісбаденський опитувальник до методу позитивної психотерапії та сімейної психотерапії – WPPF М. Пензішкіана за участю Х. Дайденабаха; СПА К. Роджерса, Р. Даймонда в адаптації Т.В. Снегірьової; САМОАЛ в адаптації Н.Ф. Каліної; методика вивчення статево-рольових відмінностей Сандри-Бем; методика діагностики домінуючої стратегії та психологічного захисту в спілкуванні В.В. Бойко; ступінь задоволення основних потреб і рівень соціальної фрустрованості (автор Л.І. Васерман, адаптація В.В. Бойко); «Прогноз» Санкт-Петербурзької військово-медичної академії, методика діагностики міжособистісних відношень у подружній парі ЛІРІ (Т. Лірі, Ш. Лефорж, Р. Сазек в адаптації Л.М. Собчик) [2; 3; 4]. Отримані дані проаналізовано засобом

описової та математичної статистики, зокрема методом кореляційного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження показало, що різний статус дитини в сім'ї (кресна чи прийомна) активізує різні психологічні процеси нерівномірного перебігу. Доведено, що збільшення кількості кресних дітей актуалізує процеси адаптації/деадаптації, інтернальності, як показника здатності до соціальної саморегуляції, та «слухняності» ($p = 0,055$), як цінності побутового життя. У ситуації з прийомними дітьми актуалізуються переважно потреби перегляду побутово-потребової сфери життя з почерговим зростанням і спадом рівня задоволення потреб і фрустрованості, а також взаємсприймання в подружній парі, що попервах слугує згуртованості, а з прийняттям третьої дитини – диференціації. Зі збільшення кількості прийомних дітей посилюються цінності побутового життя (чесність ($p = 0,039$), любов ($p = 0,041$)) а також актуалізується компенсаторний механізм «діяльність» ($p = 0,022$). Статистично було доведено значущість гендерних відмінностей динаміки станів респондентів за показником «дітність», що виступає модератором майже для 30 пар перемінних. Аналіз гендерних відмінностей у питаннях дітонародження показав, що для жінки особливо значущим виступає період народження другої дитини, що супроводжується зростанням рівня інтернальності ($p = 0,007$), зменшенням підкорення ($p = 0,023$) і зовнішнього контролю ($p = 0,005$). Однак із народженням більше ніж двох дітей, відмічається зниження соціально-схваленої орієнтованості та повернення до реалістичніших суджень, зниження сприймання чоловіка, як носія стабільності, та збалансування показників зовнішнього контролю. Можна сказати, що з народженням третьої дитини жінка формує якісно нову соціальну позицію.

Для чоловіків критичним періодом виступає період народження первістка, що суттєво підвищує рівень незадоволення матеріальних потреб ($p = 0,021$), критичне ставлення до себе ($p = 0,044$) та

інших (0,031), посилює дезадаптованість (0,054) і значущість зовнішнього контролю ($p = 0,03$), а також таких якостей, як ніжність/сексуальність ($p = 0,008$) і слухняність, готовність прислухатися до думки авторитетів ($p = 0,055$). У подальшому чоловікам вдається врегулювати питання матеріального забезпечення, зі збільшенням дитності досягається кращий рівень задоволення, ніж при народженні первістка. Із народженням кожної дитини цінність якостей «слухняність» збільшується, а «ніжність/сексуальність» зменшується, що супроводжується зростанням дезадаптації, тенденціями самовідсторонення та відмежування від навколишнього світу. Таким чином, можна сказати, що народження кожної дитини ініціює у чоловіка процеси критичного перегляду своєї позиції з тенденціями соціального відмежування. Отримані результати засвідчують значущість соціального оточення щодо визнання подружжя в нових ролях матері та батька, вкладу суспільства в сім'ї з дітьми, як умови їх соціального благополуччя, а при народженні перших трьох дітей – ще й додаткового ресурсу.

Узагальнюючи дані модераторного впливу показника «дитності» було встановлено, що репродуктивність сім'ї має три різні за характером процесуальні періоди, перший із яких базується на центробіжних силах, другий – центротяжних, а третій ініціює групоутворюючі процеси. Перший період, охоплюючи народження від одного до двох-трьох дітей, формує внутрішню батьківсько-материнську позицію у статусі дитності з перевагою внутрішнього контролю, якостей інтернальності та просоціальної налаштованості з опорою на матеріальні форми задоволення потреб. Другий період охоплює народження від 3-х до 4-5 дітей. У цей час відбувається перегляд власних і суспільних цінностей, актуалізуються ресурси прабатьківських сімей, знижується соціальна довіра, включаються захисні механізми, зокрема, просоціальної орієнтації, посилюються тенденції звернення до нематеріальних, духовних і релігійних цінностей зі знеці-

ненням задоволення матеріальних потреб, зокрема в рекреаційній сфері. Третій ініціюється з шостою дитиною та включає автономні процеси групового формування, як соціального відмежування, з посиленням почуття безпеки, пріоритетів турботливості та зниженням орієнтованості на зовнішній контроль.

Входження прийомної дитини в сім'ю актуалізує чималий перелік перемінних, що в порівнянні з кривими дітьми більше стосується жінки, ніж чоловіка. Статистично доведено, що межим періодом усе ж таки залишається влаштування двох дітей, а прихід третьої може спровокувати сімейну кризу з тенденціями до зміни структури сімейної системи, як-то: розлучення чи відторгнення прийомної дитини. У ситуації проживання в сім'ї двох прийомних дітей у жінок зростає задоволення потреб самовдосконалення ($p = 0,053$) і соціальних контактів ($p = 0,022$), критичність самооцінки в категоріях скептичності ($p = 0,038$), зменшується домінування ($p = 0,002$) і прояви любові ($p = 0,041$). При цьому підвищується рівень власної фрустрованості щодо безпеки, соціального статусу ($p = 0,043$) і виконання обов'язків замісної опіки ($p = 0,011$), а партнер оцінюється в категоріях залежності ($p = 0,052$) і конформності ($p = 0,005$). У цей період у чоловіків відмічається найнижчий рівень значущості якостей чесності ($p = 0,039$) і зростання незадоволення потреб самовдосконалення ($p = 0,008$). Прийом двох дітей відзначається у подружній парі найвищими показниками процесів злиття, що може слугувати поясненню побутового твердження, що діти скріпляють сім'ю. Налаштованість подружжя на дитину та подолання пов'язаних із цим процесом труднощів формує тенденцію посилення проєкцій власних якостей на партнера, що запускає гомеостатичний механізм згуртування. Однак, дія виявленого гомеостатичного механізму є нетривкою і вже з третьою дитиною і у чоловіків, і у жінок фіксується збільшення компенсаторної активності та процесів диференціації в подружній парі (зменшення показника

ЛПРІ/розбіжність). При цьому у жінок цей процес відбувається активніше ($p = 0,052$), а у чоловіків відповідні зміни є більш пролонгованими. Аналіз наведених даних дає можливість зробити висновок, що в ситуації прийомної сім'ї межі періодів дитинства відносно кривонароджених дітей розмиваються включенням адаптаційних процесів. Таким чином, лише прийом третьої та четвертої дитини прирівнює сімейні процеси прийомної сім'ї до сімей із двома кривними дітьми з домінуванням центробіжних сил: зростає особистісна зацікавленість жінки щодо прийняття іншого та проявів любові ($p = 0,041$), а миролюбність, як форма психологічного захисту у спілкуванні, досягає найбільшого значення ($p = 0,052$); потреба у визнанні та безпеці стає все більше задоволеною ($p = 0,005$), зростає значущість статусно-рольових позицій у подружній парі ($p = 0,002$), а партнер сприймається переважно як співчутливий ($p = 0,046$). Також цей період доповнюється характеристиками наступного періоду, де вступають в силу центротяжні сили, актуалізуючи пошуки внутрішніх ресурсів сімейної системи засобом включення пробатківських (Тибатко) моделей ($p = 0,003$).

Статистично доведено, що незалежно від гендерних характеристик подружжя та кількості прийомних дітей вибірка демонструє відносно стабільну тенденцію посилення зростання незадоволеності потреб самовдосконалення ($p = 0,008$), активної діяльності ($p = 0,022$) і проєктивних процесів у подружній парі ($p = 0,052/0,051$). Останні є компенсаторними механізмами, перший із яких слугує переміщенню напруження в неактуальну сферу діяльності, а другий формує тенденції уподібнення, як компенсаторну основу відчуття подружньої єдності. Таким чином, відбувається уникнення прямого зіткнення з проблемою. Дослідженням не було виявлено відносно сімей із прийомними дітьми тенденцій соціального відмежування, що може бути зумовлено специфікою надання турботи дитині в контексті виконання делегованих суспільством функцій.

На практиці прийомні батьки неодноразово вказують на переживання труднощів у процесі догляду за некривною дитиною. Статистично доведено значущість переважно суб'єктивної оцінки сімейної ситуації як важкої (на рівні 0,000), що має значущий зв'язок із показником «дитність» на рівні 0,013. Наразі дослідженням не було виявлено статистично-значущого зв'язку щодо подолання труднощів лише засобом тривалості терміну існування прийомної сім'ї. Можна передбачити, що час, кількість дітей і суб'єктивне відчуття труднощів є тими показниками, які можуть неочікувано суттєво збільшувати ризики ПС. Проведений гендерний аналіз оцінки труднощів виявив лише у чоловічій вибірці динаміку значущих відмінностей. Так, на стадії, що передує рефлексії зростання труднощів, фіксується (відносно інших періодів) високий рівень незадоволення потреби безпеки ($p = 0,043$) і сприймання партнера в найвищій статусно-домінуючій позиції ($p = 0,045$), при цьому всі інші показники мають найнижчий рейтинг. Зі зростанням оцінки труднощів ініціюється ріст спілкування ($p = 0,021$), особливо вербальної комунікації ($p = 0,008$), знижується ризик незадоволення потреб безпеки та формується тенденція зниження оцінки партнера, як домінуючого ($p = 0,045$), що супроводжується балансуванням показників готовності до «втечі в діяльність» ($p = 0,023$). Останній показник і незадоволення соціальних потреб ($p = 0,01$), фемінні презентації ($p = 0,022$) мають найвищі прояви саме на низькому рівні оцінки труднощів, що може вказувати на переобтяження чоловіка новими функціями опіки над дитиною як такими, що не співвідносяться з традиційними очікуваннями. Оцінка рівня труднощів як середніх супроводжується підвищенням задоволення потреб безпеки при збереженні всіх перерахованих тенденцій. Таким чином, середній рівень труднощів виступає латентним, оскільки його зміни не фіксуються на рівні порушення безпеки, а основні якості замісної опіки – прояви турботливості та сприймання партнера як такого, який несе ком-

петентну авторитарність, продовжують спадати. У ситуації оцінки труднощів як високих фіксується різкий перехід показників у високі. Можна припустити, що нехтування чоловіками власних проявів турботливої діяльності та ігнорування статусно-рольової позиції партнера-жінки виступає атрибутивним процесом дії тривоги, що й зумовлює повторне підвищення відчуття незадоволення потреб безпеки та соціальних потреб. Обраний чоловіками первинний пошук подолання прихованої тривоги через розширення зовнішньої комунікативної активності (спілкування та невербальна комунікація) не слугує ідентифікації предмету тривоги, пролонгуючи тим самим її патологічний вплив.

У подальшому виявлений компенсаторний механізм дії може завдати руйнівного удару подружній взаємодії з причини формування у чоловіків тенденції обмеження власної турботливої поведінки та небажання визнавати статусну позицію дружини в ролі представника інтересів прийомної дитини. При цьому виявлені тенденції розширення вербального спілкування у чоловіків, як індикатори адаптивних процесів, можуть слугувати полем природного опанування ними компетенціями замісної опіки над дитиною. Це слід урахувати в плануванні соціального супроводу, як і відсутність зазначених тенденцій у жіночій вибірці.

Практика влаштування дитини в прийомну сім'ю передбачає підтримку її контактів із кривною родиною. З причини складнощів регуляції підтримки цих контактів від прийомних батьків вимагається певна компетентність у дотриманні безпеки дитини. Загалом виявлено три типи підтримки контактів із кривною родиною прийомної дитини: постійний, ситуативний і відсутній. Дослідженням було статистично доведено, що в разі постійної підтримки контактів прийомної дитини з її кривною сім'єю у прийомних батьків (чоловіків і жінок) відмічаються найвищі показники старанності ($p = 0,021$) як побутової цінності. У жінок ця ситуація посилює внутрішньо-особистісний контроль

($p = 0,033$), що найсильніше проявляється в ситуативних контактах, а найменше за постійної форми. У чоловіків як ситуативна, так і постійна форми контактів ініціює компенсаторну активність «утечі в діяльність» ($p = 0,054$). Дослідженням було доведено, що саме ситуативна форма підтримки контактів вказує на мобілізаційні особистісні процеси, ефективність яких, імовірно, пов'язана із зовнішніми умовами виконання делегованих функцій опіки. Можна сказати, що структурування цього процесу з боку уповноважених органів буде зменшувати вплив тривоги (особливо для чоловіків) і посилювати умови дотримання безпеки (особливо для жінок). Виявлений модераторний вплив цієї категорії підтвердив вищезазначені положення. Більше того, було встановлено, що відсутність зв'язків із кривною родиною прийомної дитини не сприяє ствердженню адаптаційної здатності прийомних батьків, а відводить їх увагу на дотримання цінностей побутового життя, структуруючого плану, зокрема, щодо дотримання «чистоплотності». Факт підтримки відносин із кривними батьками прийомної дитини, як модератора, запускає механізм зростання відчуття самоактуалізації та зменшення незадоволеності соціальних потреб, що підтверджує релевантність діяльності респондентів завданням замісної опіки. Було статистично доведено, що нормування цього процесу робить проблеми дотримання безпеки неактуальними, а відсутність такої норми та допустимість варіантів щодо наявності/відсутності чи ситуативності контактів із кривними родичами прийомної дитини виступає модератором запуску таких механізмів, як зниження комфорту та самоприйняття; зростання загальної фрустрованості, особливо у сфері виробничих умов; зниження вимог щодо матеріальних потреб і потреб самовдосконалення та, загалом, пониження життєвих вимог.

Висновки

Проведений аналіз дає можливість зазначити, що статусна характеристика сім'ї виступає атрибутом відображення

зовнішніх і внутрішніх умов її існування. Такі перемінні, як подружжя взаємодія, компенсаторні механізми та фрустраційний вплив зовнішніх умов праці слід оцінювати значущими показниками, які можуть ініціювати тенденції пролонгації чи призупинення функціонування у статусі прийомної сім'ї.

Дослідження засвідчило наявність гендерних відмінностей у реагуванні подружжя на статусні переміни. Статистично доведено також, що збільшення кількості дітей змінює соціальну позицію жінки, а у чоловіка народження кожної дитини ініціює перегляд всієї системи життєвих поглядів. Доведено, що незалежно від статусу дитини (кревна чи прийомна) сім'я однаковою мірою потребує соціальної уваги, як механізму збереження здорової сімейної рівноваги, який підтримує та насажує. За умов їхньої відсутності активізуватимуться компенсаторні механізми, що в ситуації з кривими дітьми формують тенденції соціального відмежування та пошук ресурсів у духовній сфері життя, а в ситуації з прийомними дітьми є засо-

бом структурованості сімейного життя та «втечі в діяльність».

Доведено, що зростання кількості дітей у сім'ї почергово ініціює три взаємопов'язані періоди її життя, що в ситуації прийомної сім'ї розширюються адаптаційним періодом, як однієї з причин виявленого на практиці прагнення прийомних батьків прискорити збільшення кількості прийомних дітей.

У ході дослідження виявлено, що підтримка контактів із кривими батьками прийомної дитини виступає складним моментом для прийомних батьків, однак слугує підвищенню їхньої компетентності та адекватності надання опіки некривній дитині. Наразі невстановлення норми необхідності цієї роботи формуватиме механізм пониження адаптивності та вимог щодо власного рівня життєдіяльності та компетентності в ролі прийомних батьків.

Проведене дослідження можна вважати лише початком вивчення структурних змін і процесу замісної опіки над дитиною, що є важливим для розроблення якісний стандартів у цій сфері соціальної роботи.

Список використаних джерел

1. Бевз Г.М. Приймона сім'я : соціально-психологічні виміри. Монографія / Г.М. Бевз. – К. : Слово, 2010. – 352 с.
2. Методы психической диагностики: Методика межличностных отношений (модификационный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири) // Собчик Л.Н. Методическое руководство. – М. : ВНИИТЭМР. – 1990. – 46 с.
3. Пезешкина Н. Психотерапия повседневной жизни. Тренинг в воспитании партнерства и самопомощи / Н. Пезешкина ; [перев. с нем.]. – М. : Медицина, 1995. – 336 с.
4. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара : БАХ-РАМ-М, 2000 – 672 с.

Психологічні та методологічні засади формування фахово спрямованих естетичних смаків студентської молоді

Н.Г. Калашник

доктор педагогічних наук, професор кафедри менеджменту освіти ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

В.С. Сідак

доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

В статті аналізуються теоретико-методологічні засади формування естетичних смаків фахового спрямування студентської молоді, зокрема основні психологічні характеристик особистості та організаційно-педагогічні засади, які впливають на їх утворення. Визначаються місце і роль у становленні і розвитку смакової культури, в тому числі і фахового спрямування.

В статье анализируются теоретико-методологические основы формирования эстетических вкусов профессиональной направленности студенческой молодежи, в частности основные психологические характеристики личности и организационно-педагогические основы, влияющие на их возникновение. Определяются место и роль в становлении и развитии вкусовой культуры, в том числе и профессиональной направленности.

In the article the theoretical and methodological principles of formation of aesthetic tastes of students professional orientation, including basic psychological characteristics of the individual, organizational and pedagogical principles that affect their formation, are analyzed. The place and role of taste culture formation and development, including the professional orientation.

Ключові слова: смак, естетичний смак, творчість, виховання, естетичні здібності, професійна орієнтація.

Постановка проблеми

Сучасні тенденції соціального розвитку зумовили зміни спрямування ціннісних орієнтирів освіти в світі, в тому числі і в Україні. Постійні суспільні та економічні зміни вимагають від особистості певних якостей в звичайному та професійному житті. Початок ХХІ ст. – це час переходу до високоінформаційного технологічного суспільства, в якому якість людського потенціалу, рівень освіченості і культури всього населення набувають вирішального значення. Інтеграція і глобалізація соціальних, економічних і культурних процесів, розбудова української держави вимагають кардинального оновлення освітнього простору України. Оскільки під час навчання у ВНЗ молода людина набуває унікального досвіду соціально-корисної діяльності, то особливу увагу необхідно звернути не тільки на набуття знань, а й на формування світосприйняття, яке у майбутньому допоможе стати студентові

конкурентоспроможним фахівцем.

Навчання людини починається змалку та є основним видом діяльності особистості протягом багатьох років. З іншого боку, жоден дошкільний чи загальноосвітній навчальний заклад не можуть зрівнятися за впливом вищої школи на професійне самовизначення особистості. Чимало науковців і практиків наголошують на тому, що саме вища школа повинна забезпечити професійне самовизначення студентської молоді, готовність до трудової діяльності, до соціального життя, що є одним із головних завдань вищих навчальних закладів України. Розв'язання цих проблем покладається на систему освіти, і процес навчання зокрема. Важливим компонентом нової моделі освіти є естетизація процесу навчання, формування естетичних смаків молоді до життя в цілому, і до аксіологічної діяльності зокрема. Вислів «краса врятує світ» залишається актуальним і в наш час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз наукових досліджень останніх років показав, що науковці сьогодні багато сперечаються про естетичні смаки і антисмаки нашої молоді. Розглядаючи різні аспекти духовності (Г. Шевченко, М. Ярмаченко та інші), підготовки фахівців (М. Грамкова, С. Сливка, Б. С'єдін та інші), дослідники обов'язково звертаються до проблематики формування естетичних смаків. Це ще раз підтверджує, що ця проблема постає сьогодні як одна з найактуальніших у педагогічній науці та практиці.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проблематика формування естетичного смаку цікавить науковців різних напрямів. Наприклад, питання розкриття змісту та уточнення поняття «естетичний смак» досліджують Л. Левчук, Л. Сморг, О. Макар, В. Мовчан та інші. Психологічні особливості формування естетичних смаків висвітлені в роботах К. Алабужієва, О. Гнатенко та інших; педагогічні основи формування естетичних смаків вивчають В. Вертегел, Ю. Гончаренко, В. Стрілько та інші. Роль естетичного смаку у підготовці до професійної діяльності досліджують В. Радкевич (у професійному навчанні), М. Стась (майбутніх викладачів), Є. Проворова (в комунікативній компетентності), О. Строчай (у мистецькій освіті), В. Ковальчук (культури праці учнів професійно-технічних навчальних закладів), Г. Істоміна (в підготовці гончарів), В. Феурман (у спортивній підготовці) та інші. Не дивлячись на різноманітність досліджень у цій сфері, необхідно зазначити, що вони не носять структурований систематичний характер. Щодо визначення фахової спрямованості естетичного смаку та психологічних особливостей його формування у студентської молоді, зазначимо, що ці питання ще потребують свого дослідження і систематизації окремих методик.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вивчення питання місця естетичної підготовки, зокрема форму-

вання фахово спрямованого естетичного смаку, в умовах навчання у вищій школі. Відповідно до мети завданнями статті є: визначення змісту поняття фахово спрямованого естетичного смаку, розкриття основних психологічних характеристик особистості та організаційно-педагогічні засади, які впливають на формування фахово спрямованих естетичних смаків студентів, визначення місця і ролі фахово спрямованого естетичного смаку у становленні та розвитку смакової культури.

Виклад основного матеріалу дослідження

У різних джерелах подається неоднакове визначення поняття «естетичний смак». Одним із найпоширеніших його визначень є розуміння естетичного смаку як категорії естетичної свідомості, яка характеризує емоційне ставлення людини до прекрасного. Водночас він відображає її естетичний ідеал й естетичне почуття, яке служить об'єднуючою ланкою між соціальним світом, природою та людиною. Естетичний смак, з одного боку, є здатністю висловлювати судження про естетичну цінність предмета, а з іншого, – переживанням, рефлексією, емоцією, в якій реалізується суб'єктивний стан та індивідуальна неповторність особистості [2; 16-23]. Тобто є емоційно-раціональним за своєю суттю.

На сучасному етапі розвитку суспільства теоретико-методологічні проблеми формування естетичних смаків молоді у навчально-виховному процесі посідають важливе місце в естетиці, психології, соціології, педагогіці, етнографії та інших науках. Їх вирішення значною мірою залежить від адекватної класифікації смаків, що, зокрема, є передумовою знаходження ефективних підходів до питань формування та розвитку естетичних смаків молодих людей. Матеріали досліджень дають підставу стверджувати, що проблема формування естетичних смаків у молоді має суперечливий характер, що нерідко породжує суб'єктивізм. Для отримання об'єктивної оцінки смакової культури особистості слід брати до уваги найважливіші системоутворюючі чинники формування естетичних смаків.

Перший аспект класифікації смаків – професійно-мистецтвознавчий. Смаки розрізняються як суто професійна якість (література, мистецтво, кіно- і телебачення, прикладна естетика, дизайн та ін.). Вони притаманні спеціалістам, але й властиві багатьом слухачам, читачам і глядачам. Вони часто суперечливі. Це залежить від рівня освіти і культури конкретної людини, її інтересів.

Другий аспект умовно можна визначити як гендерний. Наприклад, смаки жінок є більш емоційними, чуттєвішими ніж чоловіків. Вони виявляються в оформленні інтер'єру житла, моді на одяг, аксесуари і зовнішнього вигляду.

Третій аспект – етнічний чи національнокультурний. Він проявляється в компонентах одягу, художньо-мистецькому оформленні й проведенні сімейних і народних свят тощо. За смаками розрізняються національні кухні, зокрема традиційні народні страви, де фізіологічний смак поєднується з естетичним оформленням страв та філософією прийняття їжі.

Четвертий аспект – це поділ смаків на власні та запозичені, тобто такі, що витікають з індивідуальних особливостей особистості та таких, які формуються під впливом масової культури.

П'ятий аспект враховує тенденції суспільних процесів, до яких причетні не лише окремі організації чи товариства, а й суспільство в цілому на державному рівні (а то й групи держав). Мова зокрема йде про екологічні смаки, що відображають ставлення людини до збереження й розвитку флори та фауни, облагородження певною садово-парковою архітектурою (парки, сквери, набережні, квітникарство, декоративне прикрашання територій навколо будов, естетизація ландшафтів), чи приналежність до європейського стилю життя тощо.

Крім наведених, можна виділити ще один аспект у вивченні смаків – це групи смаків, які залежать від фахового спрямування діяльності людини. Наприклад, естетичні смаки працівників правоохоронних органів відмінні від смаків учителів

або медичних працівників. Це залежить від світосприйняття працівників, яке формується під впливом діяльності [2; 72-75].

Вирізняють такі умови та чинники, що впливають на формування естетичних смаків. Одним із найважливіших аспектів вивчення динаміки розвитку естетичних смаків є філософський. Утім, власне філософський аспект тісно пов'язується у вивченні смаків з культурологією, педагогікою, психологією особистості, психологічними аспектами мистецтва. Кожна з цих дисциплін робить свій внесок у формування та усвідомлення смаків, спираючись на досягнення інших. Так, культурологія в цьому процесі враховує емоційний стан, розвиток і культурний рівень людини на основі вивчення психології творчості, уяви, естетичних почуттів, у загальноновизнаному розумінні смаки є однією з провідних філософсько-психологічних категорій, що характеризують людську діяльність у сфері мистецтва, художньої й публіцистичної літератури, архітектури, кіно і телебачення, театру, концертно-виконавської діяльності, живопису скульптури тощо.

У формуванні смаків основну роль відіграють педагогіка і психологія. Переконавшись, що начебто смаки належать лише до емоційно-чуттєвої сфери, є, на нашу думку, хибним, однобічним, обмеженим. Насправді естетичні смаки обґрунтовуються всіма видами психічних процесів, станів та властивостей, які відомі загальній психології, психології особистості, а також віковій психології.

Відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, логіка, мислення, увага, емоційні стани, інтелектуальні почуття, моральні почуття, естетичні почуття, вольові властивості та акти, темперамент, характер, здібності, спрямованість та установки визначають певні етапи відображення дійсності як психологічну основу формування естетичних смаків особистості.

Відчуття являє собою відображення у свідомості людини окремих рис і якостей предмета, їх значення для формування естетичного смаку ґрунтується на емоційній

привабливості (чи неприємному враженні від них) тих кольорів, звуків, запахів, дотиків, які впливають на психіку людини і зумовлюють естетичне ставлення до навколишньої дійсності, її реалій. Сукупність приємних (чи неприємних) вражень від дійсності доцільно віднести до смакового естетичного реагування.

Сприйняття є відображення у свідомості предметів або явищ у їх цілісності, предметності, відповідній величині і т. і., тим самим аналізатори сприйняття відрізняються від відчуттів. Маючи комплексний характер, вони містять в собі також більш-менш виражену естетичну оцінку відображуваних предметів, оскільки вони (предмети) подобаються чи не подобаються людині, яка їх сприймає. У класичній психології відзначається, що відчуття й сприйняття дають цілісний чуттєвий образ предмета – образ, у якому імпліцитно міститься його емоційна оцінка, а отже, й смакове ставлення до нього. Утім, смакове ставлення може бути не лише предметним, воно залежить й від процесу сприйняття (наприклад, операторська кінозйомка якогось об'єкта масштабним чи віддаленим, дрібним планом). Те ж стосується приємності чи неприємності, дискомфорту теплових відчуттів або сприйняття простору під час руху на суші чи на воді. Особливими емоційними переживаннями, які цілком природно можна віднести до смакових, супроводжуються сприйняття людини літературних текстів, сюжетів, оформлення книг, фільмів, полотен живопису.

Пам'ять як процес запам'ятовування, збереження та відтворення інформації у свідомості людини має також відношення до смаків. По-перше, красиве запам'ятовується краще, ніж нейтральні щодо краси елементи – існує так званий емоційний вид пам'яті, куди «записується» те, що створило приємне враження.

Складнішим і вельми важливим за значенням є відтворення емоційно-привабливих елементів того, що сподобалось, без їх повторного сприйняття. Адже в емоційній пам'яті зберігаються й події, що передують тим чи іншим художньо-твор-

чим сприйняттям. Так, особливо запам'ятовуються урочисті чи траурні події з близькими, зустрічі з майстрами й іншими видатними людьми – митцями, виконавцями. Нарешті, емоційна пам'ять утримує в собі ті чи інші емоційні стосунки, серед яких особливе місце займають, наприклад, відносини кохання, причому найдовше утримується в пам'яті те, що сподобалось і запам'яталось у поведінці коханих, молодого подружжя, наприклад, їх весільна подорож. У всьому багатстві людської пам'яті зберігається безліч проявів смакового елемента, який є внутрішнім, психологічним оцінювальним компонентом.

Уява є найбільш широким з усіх пізнавальних (перцептивних) процесів, який тісно пов'язаний з естетичним смаком. Вона має безпосередній зв'язок з творчістю людини, оскільки має змогу сформувати чуттєвий образ ще не існуючого предмета – предмета, яким він буде (чи повинен бути) після його перетворення в ході практичної діяльності. Очевидно, що цей образ буде містити в собі певну оцінку очікуваного предмета, зокрема його естетичну оцінку.

Мислення як процес узагальненого та опосередкованого відображення у свідомості людини процесів та явищ об'єктивної дійсності, подібно до інших перцептивних процесів, відіграє важливу роль у формуванні естетичних смаків. Перцепція (пізнавальна сторона мислення) опирається на інтелект індивіда, на оцінку ним прекрасного та потворного. На відміну від сприйняття, яке відтворює предмет у його натуральному вигляді й цілісності, мислення не дає безпосереднього чуттєвого відображення предмета, а в силу опосередкованості замінює його так званим посередником – словом, знаком, кресленням, формулою, кібернетичною програмованою мовою. Мислення здійснює низку операцій – аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, конкретизацію, генералізацію, узагальнення тощо. При осмисленні предмета, який може нести естетичний зміст, беруть участь оцінювальні категорії, а також специфічні судження та умовиводи, за

допомогою яких дитина чи доросла особа висловлює смакову оцінку того, що спостерігає. Мислення за змістом поділяють на абстрактне, конотруктивно-технічне, образне та емоційне. Два останніх різновиди особливо багато важать у пізнанні естетично-смакових властивостей предмета. Мовне оформлення думки в художньому (прозовому чи поетичному) творі впливає на те, чи сподобається читачам авторський стиль, художній метод, система образів та інші літературні достоїнства твору. Спосіб мислення впливає й на загальну оцінку автора. Так, досить зіставити або порівняти спогади одних письменників про інших, щоб з'ясувати стиль і методи їх оцінок, включаючи смакові, дізнатись, що сподобалось, а що було не до вподоби одному класику в творчості іншого – з цього приводу можна знайти десятки негативних висловлювань, прикритих красивими фразами. Смакові суперечності трапляються у випадку екранізації літературних творів: зняті за ними фільми часто-густо відрізняються за смаковою оцінкою від літературного джерела і бувають мало схожими на нього.

Отже, пізнавально-мисленнєва сфера через смаки тісно змикається з емоційно-чуттєвою і морально-вольовою сферою; трапляються випадки, коли обидві сфери перетинаються, і точкою перетину є смак та пов'язані з ним оцінки.

Значними для формування смаків є вищі почуття: інтелектуальні, морально-етичні, практичні та естетичні, які є переживаннями у певній сфері. Залежно від рівня вихованості, індивідуальної моральності та інтелектуальності особистість вносить елементи естетики у свою творчу працю. В інтелектуальні почуття входять, наприклад, почуття нового і оригінального, задоволення людини своєю творчою діяльністю. Інтелектуальні почуття належать до вищого розряду (крім них, до вищих належать моральні почуття – почуття обов'язку сумління, відповідальності; практичні почуття – почуття працьовитості, доброчесності у виконанні своїх трудових обов'язків, гордості за добре

виконану роботу, що була доручена; естетичні почуття, до яких входять задоволення виконавською майстерністю, відповідністю роботи митця позитивній смаковій оцінці та самооцінці). Усе це є надзвичайно важливим для професійної орієнтації студентів під час навчання у ВНЗ.

Існує ще кілька похідних емоційних почуттів, які з певними умовностями можна віднести до вищих почуттів у обдарованих молодих людей. Одне з них – тривога (а інколи – страх) за результати своїх робіт і виступів на конкурсах, олімпіадах, почуття змагальності та конкурентоспроможності. Прагнення здобути перемогу, хвилювання за справедливую оцінку творчої праці з боку журі, образа в разі недооцінки, навіть уявної несправедливості в оцінці – все це викликає відповідні емоції. Залежно від типу нервової діяльності, особливо холеричного або меланхолійного, недооцінюваність може стати серйозною перешкодою до подальшої праці («руки опускаються»), зокрема, вона може породити фрустрацію – стан, що нагадує відчай. Отже, в процесі навчання у ВНЗ необхідно звертати увагу не тільки до формування певних умінь, але і на формування смаку до їх якісного та влучного застосування.

Моральні (етичні) почуття за смаковими критеріями відображають наявність високої моральності у власній поведінці. Глибиною мислення просякнуті інші моральні почуття, зокрема почуття чесності й порядності, обов'язку та товарищескості. У психологічних дослідженнях обґрунтовується положення, що моральні почуття в юнацькому віці ще не зрілі, бо людина ще не засвоїла норми поведінки, а тому переймає і наслідує тих, хто здається їй найкращим зразком. Так, у сучасних умовах ми є свідками зростання юнацької злочинності, до того ж організованої й жорстокої: якщо взяти до уваги сьогоденніший телеекран, їм є на кого «рівнятися»; до того ж молоді особи навряд чи виправляться, побувавши у в'язниці чи колонії, де також є відповідні «зразки для наслідування».

Практичні почуття у смаковому відношенні, переважно у сфері ремісничої

праці, зокрема у виготовленні виробів, які мають певну цінність, є невід'ємною частиною позитивної само- і взаємооцінки виробників, виконавців ліплень, гаптування, малюнків народного типу, прикрас для житла. Від смаку господаря чи господині залежить все, що ними виготовляється.

Естетичні почуття є головними у смакових враженнях для будь-якого жанру мистецтва або літературних оцінок. Тут доводиться розрізняти, як було вже вище зазначено, почуття фахівця (критика, рецензента, оглядача як спеціаліста-оцінювача), і почуття пересічних споживачів мистецтва – глядачів, слухачів, читачів. Система оцінок останніх складається залежно від начитаності, знань і почуттів, що формуються при цьому, і тих, які є звичними для особистості.

Крім почуттів, в емоційному вихованні домінують пристрасті та захоплення. Пристрасть є сильним, стійким, тривалим, дієвим почуттям, що породжує незгасаючу енергію людини, спрямовану на досягнення єдиної мети або предмета пристрасті (наприклад, у коханні). Захоплення є близьким до пристрасті, але енергетика тут виглядає дещо слабшою, його можна вважати за хобі. І тут багато що залежить від смаків. Збирання різноманітних колекцій, раритетів, фотополювання в лісі або підводні зйомки, як і багато інших занять, в яких неодмінно присутня велика доля естетичного смаку, захоплюють і чоловіків, і жінок часто упродовж всього життя.

Важливого значення набувають у поєднанні зі смаками й емоційні стани. Настрої, стреси, афекти, фрустрації великою мірою коригуються смаками, які задовольняють чи не задовольняють потреби та інтереси людини, можуть бути мінливими або стабільними. Естетичні смаки певною мірою пов'язані з темпераментом і характером людини. Якщо темпераментом називають силу, врівноваженість і рухливість нервових процесів, то роль смаків у ньому є не вирішальною, а такою, що накладає відбиток на ті чи інші прояви задоволення чи незадоволення, особливо в творчих професіях, де темперамент відіграє істотну роль.

Смаки пов'язані також зі здібностями людини – властивостями особистості, які зумовлюють успіхи в обраній сфері діяльності, хоча самі вони до діяльності не зводяться. З психології відомо, що здібності поділяються на загальні та спеціальні. Останні перебувають у тісному взаємозв'язку зі смаками. Смаки підсилюють дію здібностей, спрямовують їх на певний предмет.

Естетичні здібності в психології творчості розглядаються як прояв високого таланту особистості, що досягає найвищих успіхів. Навіть у межах уже визнаних ідей, напрямків, засобів вираження геній відшукає ті шляхи, якими не йшло людство чи окрема нація, він є першопрохідцем у своїй царині. Але й у тому, й у другому випадках багато в чому справа залежить від естетичного смаку, без якого не створюється ані літературний твір, ані художнє полотно, ані кінофільм.

Проте не лише геніальність і талановитість спираються як на внутрішній фундамент на здібності, естетичний смак та творчу обдарованість. Названі компоненти можуть призвести й до негативних проявів: зарозумілості, «зіркової хвороби», відкидання інших для життя знань, спеціалізації в суміжних професіях, що дають необхідну різнобічність талановитості, широту уподобань. Така «однобічність» при наявності таланту або навіть геніальності закладена у внутрішньому складі духовного світу людини не лише завдяки установкам або спрямованості та сконцентрованості свідомості (і навіть підсвідомості) на щось одне, а й тим смакам, виходячи з яких особистість оцінює прекрасне й потворне.

Як відомо, установкою в психології називають готовність діяти певним чином, до якої схильний суб'єкт завдяки досвіду спрямованості внутрішнього духовного складу, спілкуванню із спорідненою мікрогрупою, з якою має спільні інтереси, навіть, як зазначено у загальній психології, у напівсвідомості та спорідненості загальних інтересів соціального характеру. Установки особи проявляються, зокрема,

у народній творчості – жіночій (гаптування) та чоловічій (різьбярство, музика), інших видах естетично орієнтованої діяльності. Сміслові установки містять інформаційний компонент – ставлення до політики, релігії, літератури, прикладного мистецтва, родинного життя, яке набуває особистісного смислу, що включає великою мірою і естетичний смак («подобається – не подобається»). Тут набуває вирішального значення емоційно-вольовий компонент, у молоді – це здебільшого наслідування дорослих. Таких же рис набуває пізнавальна установка – бажання, навіть пізнавальна потреба знань, антипатія або симпатія до їх носіїв (учителів, викладачів), смак до читання або захоплення живописом, музикою тощо. Установки у маси нетворчих людей мають пасивний характер, вони є вираженням інтересів; установки людей творчих, чия діяльність має об'єктивне значення, завжди бувають активними і цілеспрямованими, а одним з елементів цілеспрямованості є смак як позитивно-естетична самооцінка. Наприклад, марксистсько-ленінська методологія не завжди відповідала світоглядним позиціям письменників, поетів, але вони повинні були її дотримуватись, керуючись так званим соціалістичним реалізмом. Отже, індивідуальні установки витікають із загальносуспільних.

Найближчою до установок у психології особистості є спрямованість індивіда – сукупність усталених мотивів, які орієнтують діяльність особистості, складаючись з інтересів, духовних потреб, переконань, ідеалів, світогляду людини, а в цілому – її стосунків з суспільством, його інституціями, де велику роль відіграє освіченість та загальнокультурний рівень. Можливо, що у творчої людини, яка не цікавиться політикою, не бере участі в діяльності політичних партій, у виборчих кампаніях, громадських акціях тощо, емоційний стан, здібності, світогляд, обізнаність та культура зосереджені на власній обдарованості; інколи спрямованість будується на релігійних засадах. Щодо впливу естетичного смаку, то тут він є значно меншим,

ніж в інших компонентах особистості – в їх здібностях, емоційно-чуттєвій сфері [2; 75-84].

Смак є одним із компонентів індивідуального стилю діяльності (ІСД) людини в осягненні та застосуванні суспільно значущої діяльності. Багато дослідників зосереджують увагу на наступних головних напрямках: «індивідуальний стиль є індивідуально-своєрідною системою психологічних засобів, до яких свідомо або спонтанно вдається людина з метою найкращого врівноваження своєї типологічно зумовленої індивідуальності з предметними, зовнішніми умовами діяльності» [1; 112].

Отже, можна зробити висновок, що естетичні смаки, які формуються в процесі становлення людини, починаючи з дитячого віку до повної зрілості, багато в чому зумовлюють вибір її діяльності протягом всього життя. А також формують не тільки професійно значущі якості, а й ставлення до праці і самовідчуття фахівця у професійній діяльності.

Естетичні смаки є внутрішніми психологічними проявами уподобань або неприйняття певних явищ дійсності. У смаках полягає зміст задоволення життям, естетично виховані студенти можуть здійснювати аксіологічну діяльність значно краще ніж їх ті юнаки, в яких смак не сформований.

Висновки

Підсумовуючи викладене щодо філософського і психологічного аспектів проблеми формування смаків студентської молоді, можна стверджувати, що смак є інтегральною якістю особистості і вимагає дослідження теоретико-методологічних засад, психічних процесів та соціально-психологічних тенденцій у навчально-виховній діяльності особистості, яка детермінується її суспільними та особистісними відносинами. У свою чергу, фахове спрямування естетичного смаку залежить від організаційних умов, у тому числі професійної орієнтації під час навчання у ВНЗ.

Естетичний смак слід вважати стрижнем світосприйняття особистості. Через процес смакового сприйняття формується її ставлення до навколишнього середовища, відбувається знайомство зі світом, реалізація в діяльності за фахом. Реалізація естетичного смаку людини, здатності до сприйняття і оцінки естетичних властивостей явищ та предметів, до розрізнення прекрасного і потворного, органічно пов'язана з різними сферами її життя, вона

є спонтанною, індивідуальною, професійною і непрофесійною.

Для розбудови власної держави, досягнення належного рівня життя серед розвинених країн нам потрібне осмислення власної самобутності, оцінка здобутків національної культури та її подальший розвиток. Докладаючи зусиль до розвитку естетичних смаків молодого покоління, країна зробить важливий крок, щоб побудувати своє життя як культурна, духовна нація.

Список використаних джерел

1. Громкова М.Т. Педагогика и психология профессиональной деятельности: Учеб. пособие для вузов / М.Т. Громкова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 415 с.
2. Густосологія [Текст] : навч. посібник. / за заг. редакцією Н.Г. Калашник. Збір. творів в 10 т. Т.5. Естетичні смаки і формування особистості: психологічні вкцунти / Н.Г. Калашник, О.А. Гнатенко. – Харків. – Колегіум, 2009. – 232 с.
3. Дарієнко А. Естетична культура юриста (спроба філософсько-правового осмислення) / А. Дарієнко. – Л., Львівський інститут внутрішній справ при НАВС України, 2001. – 80 с.
4. Louis E. Raths, Merrill Harmin, Sidney B. Simon. Values and Teaching. Working with Values in the Classroom. Colambus, Ohio, 1966 – 275 p.

Психологічні особливості інформаційно-аналітичної діяльності фахівця з економічної безпеки

В.В. Кондрюкова

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто психологічні особливості інформаційно-аналітичної діяльності фахівця з економічної безпеки та визначено вимоги, які вона ставить перед професіоналом.

В статье рассмотрены психологические особенности информационно-аналитической деятельности специалиста по экономической безопасности и определены требования, которые она предъявляет к профессионалу.

The article determines the psychological features of informative analytical activity and requirement to the professional of economic security.

Ключові слова: інформаційно-аналітична діяльність, фахівець-аналітик, фінансово-економічна безпека.

Постановка проблеми

Уже давно минули роки, коли економічна безпека бізнесу асоціювалася більшістю приватних підприємців із особистою фізичною безпекою та охороною власних підприємств. І хоча попит на професійних охоронників досі високий, виокремлюється необхідність залучення до забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємств фахівців у галузі аналітичної роботи, які в сучасних умовах ринку можуть отримати інформацію, що допоможе власникові не тільки захистити бізнес і вижити в конкурентній боротьбі, а й отримати великі прибутки. Якщо головним критерієм, що переважав у ході підбору охоронника, була фізична сила та витривалість, то, підбираючи аналітика, необхідно враховувати зовсім інші професійні якості. Саме тому актуальною є проблема якісної підготовки фахівців-аналітиків з питань фінансово-економічної безпеки, вирішення якої неможливе без усебічного дослідження особливостей інформаційно-аналітичної діяльності, у тому числі й психологічних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємств протягом останнього десятиріччя досліджували О. Захаров, В. Крутов, Т. Кузенко, Г. Ко-

заченко, В. Ліпкан, О. Ляшенко, В. Пономарьов, С. Покропивний, В. Сідак, О. Соєнін. Різні аспекти проблеми інформаційно-аналітичної діяльності у сфері бізнесу розглядали В. Артемов, М. Зубок, І. Кузнецов, В. Ярочкін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Тематиці підготовки фахівців-аналітиків присвячені роботи Т. Дегтярьової, С. Максименка, П. Пригунова, В. Шевченка, Ю. Шиделка та інших. Деякі аспекти аналітичної роботи в приватних структурах безпеки розглядають російські фахівці Є. Гаврюшин та І. Ліндер. У своїх роботах ці дослідники визначають психологічні якості, які бажано мати аналітиків. Але психологічні особливості інформаційно-аналітичної діяльності фахівця з економічної безпеки в їхніх публікаціях окремо не розглядаються.

Формулювання цілей статті

Основною метою статті є визначення психологічних особливостей інформаційно-аналітичної діяльності фахівця з економічної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження

Інформаційно-аналітична діяльність із забезпечення безпеки підприємства – це

цілеспрямований збір інформації (відкритої чи конфіденційної) та її опрацювання (аналіз, класифікація, інтерпретація тощо), з метою отримання нового знання, яке забезпечить прийняття управлінських рішень щодо подальшого безпечного розвитку підприємства. Основна мета цієї діяльності полягає в забезпеченні власникові підприємства можливості зберегти бізнес у жорстких умовах ринкової економіки та протистояти зовнішнім загрозам, що можуть бути створені конкурентами, кримінальними чи державними структурами. Іноді інформаційно-аналітичну діяльність визначають як аналітичну (О. Доронін), конкурентну (Є. Юшук), корпоративну (В. Ярочкін) або комерційну (М. Зубок) розвідку.

Російські фахівці Є. Степанов та І. Корнеєв визначили основні особливості інформаційно-аналітичної діяльності:

- комплексне дослідження різної цільової спрямованості, призначене для виявлення, структуризації та вивчення небезпечних об'єктивних і суб'єктивних, потенційних і реальних ситуацій, що можуть створити ризик для економічної безпеки підприємства, його діяльності, персоналу, призвести до матеріальних, фінансових або інших збитків;

- діяльність ведеться службою безпеки або інформаційно-аналітичною службою підприємства, має превентивний, інформаційний характер і використовує як інструмент обліковий апарат, призначений для фіксації необхідних для аналізу відомостей [1].

Вітчизняні дослідники О. Соснін і П. Пригунов визначають фахівця з інформаційно-аналітичної діяльності як ключову фі-

гуру в процесі добування, переробки та аналізу, розроблення висновків і рекомендацій, прогнозування руху та розвитку інформації – перетворення її на матеріальний ресурс, прибуток або прогнозований збиток [2].

На перший погляд, збір інформації – це досить легка робота, ураховуючи наявність різноманітних засобів масової інформації та всесвітньої мережі Інтернет. Але збору інформації повинен передувати етап визначення основних об'єктів інформаційної уваги (рис. 1), що пов'язані з головною метою інформаційно-аналітичного дослідження (наприклад, визначення благонадійності партнерів по бізнесу або сфер впливу певних політичних фігур, від яких залежить розвиток підприємства тощо).

Кінцевим етапом роботи фахівця-аналітика буде етап складання документа (довідки, огляду, зведення, прогнозу, повідомлення), що дасть змогу керівникові планувати та здійснювати управлінські рішення.

Існують різноманітні об'єкти інформаційно-аналітичного дослідження, основними з них є діяльність (партнерів, конкурентів, клієнтів тощо), оточуюче середовище та персонал. Наприклад, збір інформації щодо діяльності певного підприємства передбачає вивчення як загального стану справ (ресурсів, можливостей, особливостей здійснення господарської діяльності тощо), так і роботи певних його відділів. Кожний об'єкт вивчається окремо за певною схемою. Так, вивчення етапів розвитку підприємства передбачає, перш за все, збір відомостей про період його виникнення. Свідчити про неблагонадійність під-

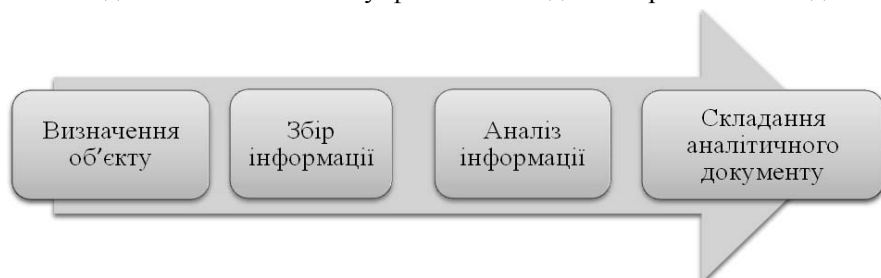

Рис. 1. Основні етапи інформаційно-аналітичної роботи

приємства можуть зібрані дані про часті зміни його назв, організаційно-правових форм, юридичних або фактичних адрес, зміни банків або рахунків, реєстрація за однією адресою декількох підприємств тощо.

Збір інформації щодо оточуючого середовища передбачає вивчення політичної та економічної ситуації в державі, регіоні; змін у законодавстві, що впливають на діяльність певного підприємства; змін кримінальної ситуації (у регіоні, районі тощо), змін у сфері ринку (попит і пропозиція); появу нових технологій тощо.

Збір інформації про персонал передбачає, перш за все, вивчення кадрового потенціалу підприємства. Наприклад, свідчити про його неблагонадійність можуть зібрані відомості про велику кількість засновників підприємства, між якими немає повної згоди щодо напрямку діяльності, що, у свою чергу, створює конфліктні ситуації у трудовому колективі. Насторожити фахівця з безпеки повинні дані про невідповідність статусу засновника його зовнішньому вигляду та матеріальним статкам, відсутність у нього постійної прописки або її зміна декілька разів протягом 3-6 років, похилий вік засновників (керівників) компанії, постійна відсутність на робочому місці у зв'язку з хворобою тощо. Окрім цього, збираються дані про працівників, які за певних умов здатні на дії, що можуть завдати збитків підприємству. Фахівець із безпеки, аналізуючи поведінку співробітників, може включити їх до групи ризику. Наприклад, інтерес працівників до питань, не пов'язаних із їхніми обов'язками, часте ксерокопювання в особистих цілях, невинуваті, потаємні дзвінки особам, не пов'язаним із підприємством – усе це може свідчити про здійснення промислового шпionажу; а невинуваті відмова працівника від відпустки, вихідних, понаднормова робота, уникання контактів із колегами, невербальні прояви відчуття страху та розгубленості під час спілкування з ним може свідчити про здійснення розкрадань або шахрайства.

Фахівець-аналітик збирає інформацію за допомогою сприйняття (зорового та слухового), аналізує – за допомогою розуму. Саме тому діяльність вимагає від нього:

- професійних знань: зокрема, основних видів інформації (економічна, комерційна, юридична, фінансова тощо); характеру, приналежності та ступеня доступності її джерел; основних способів і методів отримання інформації та особливостей кожного з них; ознак неправдивості свідчень; методик проведення аналізу; основних методів пізнання (теоретичних та емпіричних), методів аналізу діяльності (метод 5 сил М. Портера, метод SWOT, метод диверсійного аналізу) тощо. Обов'язковими для фахівця-аналітика є знання стосовно специфіки професійної діяльності тієї комерційної структури, щодо якої він здійснює аналіз (певна фірма, державна установа, банк тощо);

- професійних умінь: використовувати в роботі різноманітні методи отримання інформації, її перевірки та аналізу; користуватися мережею Інтернет (вибирати пошукові системи, формувати запити, швидко реагувати на зміни в технологіях і системах інформаційного забезпечення тощо); встановлювати контакти з особами, які є джерелом оперативної інформації; визначати за вербальними та невербальними ознаками достовірність інформації; доводити свою точку зору; працювати в команді; ставити цілі; грамотно складати документи тощо.

Обробка інформації фахівцем-аналітиком здійснюється за допомогою його інтелектуальних здібностей. Тому дуже важливим є наявність у нього абстрактно-логічного мислення, розвинутої уяви, творчих здібностей та інтуїції. Розвиток саме цих здібностей повинен виокремити з кола фахівців з економічної безпеки фахівця-аналітика. Характерними ознаками його мислення повинні бути:

- гнучкість (здатність переключатися з однієї думки на іншу, у тому числі – протилежну власній);
- глибина (здатність проникати в суть

подій і фактів, розуміти їх причини та закономірності, взаємозв'язки та перспективи розвитку);

- критичність (об'єктивна оцінка фактів, прагнення відшукати помилки та спотворення, розкрити причини їх виникнення);
- широта (здатність бачити взаємозв'язки явищ, об'ємне бачення проблем);
- динамічність (швидкість вирішення завдань);
- оригінальність (здатність знаходити неординарні рішення, продукувати нові ідеї, відмінні від загальноприйнятих);
- допитливість (прагнення віднайти глибинну суть подій);
- цілеспрямованість (здатність тривалий час утримувати завдання у свідомості та послідовно, плановірно працювати над його вирішенням).

Психологи виділяють шість типів інтелектуально обдарованих людей, які здатні до аналітичної роботи [3]:

- «кмітливі» – особи, які демонструють високі результати при тестуванні загального інтелекту;
- «блискучі учні» – особи з високими показниками академічної успішності;
- «творці» – особи з високим рівнем розвитку творчих здібностей;
- «компетентні» – особи, які успішно справляються з певним видом професійної діяльності та мають великий досвід роботи;
- «талановиті» – особи з екстраординарними здібностями;
- «мудрі» – особи з екстраординарними здібностями щодо оцінки та передбачення життєвих подій.

Окрім цього, необхідно зазначити, що фахівцю з економічної безпеки, який виконує інформаційно-аналітичну роботу, обов'язково повинна бути притаманна професійна спостережливість – комплексна якість особистості, що виражається в умінні зауважувати малопомітні характерні особливості певних об'єктів, що становлять професійний інтерес, або їх зміни, що мають чи можуть мати значення для вирішення професійного завдання. У структу-

ру цієї якості входять психофізіологічні та психологічні компоненти:

До психофізіологічних компонентів професійної спостережливості відноситься робота органів відчуття людини: зір, слух тощо. За допомогою відповідних аналізаторів суб'єкт отримує інформацію про оточуючий світ. Людина, яка має вади певних аналізаторів, не зможе якісно здійснювати професійне спостереження, що значно обмежує її здатність ефективно виконувати інформаційно-аналітичну діяльність.

До психологічних компонентів відносяться особистісні особливості аналітика, зокрема: рівень розвитку уваги (об'єм, розподіл, переключення); рівень розвитку пам'яті; інтелектуальні здібності; професійні інтереси; емоційно-вольові якості; характерологічні якості тощо.

Особистісними якостями фахівця-аналітика, що значно поліпшують його практичну діяльність є: розвинута професійна мотивація, впевненість у собі, ретельність, педантичність, акуратність, вимогливість, принциповість, стриманість, урівноваженість. Така людина повинна поєднувати в собі вміння доводити власну точку зору з розумною об'єктивною самокритичністю. Це певний талант – не відмовитися від власної думки на догоду більш впливовій людині, а почути та проаналізувати думки інших з метою з'ясування істини.

Окремо слід відмітити вміння фахівця-аналітика складати документи, оскільки саме за кінцевим документом (доповідь, довідка, огляд, зведення, прогноз, повідомлення) можна оцінити ефективність роботи професіонала, який повинен добре володіти українською та, бажано, іншими мовами; мати достатній словниковий запас, уміти стилістично правильно та граматично викладати думки тощо.

Фахівець з інформаційно-аналітичної діяльності не повинен зупинятися у самовдосконаленні, тому що аналітик – не вузька спеціалізація, це фахівець, який працює з інформацією, а інформація – це світ, який постійно рухається та змінюється. Таким же рухливим і допитливим повинен бути професіонал-аналітик.

Висновки

Психологічні особливості інформаційно-аналітичної діяльності фахівця з економічної безпеки дають змогу скласти його психологічний портрет і виокремити професійно значущі якості, необхідні

для ефективного здійснення професійної діяльності. А відома істина – «Професіоналами не народжуються – ними стають» – вимагає ретельної підготовки для служб безпеки підприємств висококваліфікованих фахівців-аналітиків.

Список використаних джерел

1. Корнеев И.К. Защита информации в офисе : учебник / И.К. Корнеев, Е.А. Степанов. – М. : Проспект, 2008.
2. Соснин А.С. Менеджмент безопасности предпринимательства. Учебное пособие / А.С. Соснин, П.Я. Прыгунов. – К. : Издательство Европейского университета, 2002.
3. Гаврюшин Е.И. О некоторых аспектах аналитической работы в частных структурах безопасности [Электронный ресурс] / Е.И. Гаврюшин, И.Б. Линдер. – Режим доступа : <http://bezpeka.desant.com.ua/stat2.html>
4. Зубок М.І. Безпека банківської діяльності : Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / М.І. Зубок. – К. : КНЕУ, 2003.
5. Панкратьев В.В. Аналитическая работа в бизнес-разведке / В.В. Панкратьев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.gc-mva.ru/publication>
6. Ющук Е.Л. Конкурентная разведка: маркетинг рисков и возможностей / Е.Л. Ющук. – М. : Вершина, 2006.
7. Яковец Е.Н. Проблемы аналитической работы в оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел : монография / Е.Н. Яковец. – М. : Изд. дом Шумиловой И.И., 2005.

Компетентнісний підхід у дослідженні професійної успішності особистості

С.І. Лиска,
аспірант кафедри
психології,
ДВНЗ «Донбаський
державний педагогічний
університет»

Науковий керівник
О.В. Мамічева,
доктор психологічних
наук, професор кафедри
спеціальної психології та
корекційної педагогіки,
ДВНЗ «Донбаський
державний педагогічний
університет»

У статті розкриваються теоретичні та концептуальні аспекти особливостей професійної компетентності працівників податкової міліції в контексті основних завдань психології особистості, які вимагають здійснення системно-структурного аналізу індивідуально-психологічних характеристик у професійній діяльності сучасних податківців, що розглядається у взаємозв'язку зі структурою особистості та її змінах у діяльності.

В статье раскрываются теоретические и концептуальные аспекты особенностей профессиональной компетентности работников налоговой милиции в контексте основных задач психологии личности, которые требуют осуществления системно-структурного анализа индивидуально-психологических характеристик в профессиональной деятельности современных налоговиков, что рассматривается во взаимосвязи со структурой личности и ее изменениях в деятельности.

In the article the theoretical and conceptual aspects of features of professional competence of workers of tax militia open up in the context of basic tasks psychology of personality, that requires realization of system-structural analysis of individually-psychological descriptions in professional activity of modern taxmen, that is examined in intercommunication with the structure of personality and her changes in activity.

Ключові слова: професійна компетентність, компетентність працівників податкової міліції, професійно-компетентнісна особистість.

Постановка проблеми

Питання професіоналізму та професійної компетентності останніми роками стали предметом пильної уваги психологічної науки (Є.О. Клімов, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, Ю.П. Поварьонков, Н.С. Пряжников та інші). Але дослідники здебільшого обмежувалися вивченням набору професійно-важливих якостей, їх формування та оцінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У словнику С.І. Ожегова «компетентний» означає усвідомлений, знаючий, авторитетний у будь-якій галузі. Тобто змістовно цей термін означає, що компетентна особистість перш за все добре знає свою справу [8]. Загальнопсихологічні аспекти професійної компетентності представлені поглядами К.О. Абульханової-Славської, В.О. Адольфа, Е.Ф. Зеєр, Л.М. Мітіної та інших. Так, К.О. Абульханова-Славська розглядає професійну компетентність як

інтегральний стан особистості в результаті інтеріоризації нею знань, умінь і навичок. На думку В.О. Адольфа, професійна компетентність – це комплекс знань, умінь, властивостей і якостей особистості, що забезпечують ефективність побудови діяльності. У роботах Е.Ф. Зеєр та Л.М. Мітіної професійна компетентність розуміється як система знань і умінь, необхідних для виконання конкретної професійної діяльності; А.К. Маркова виділяє професійну компетентність як здатність і уміння самостійно та відповідально виконувати певні трудові функції, що полягають у результатах праці людини; В.О. Сластьонін визначає професійну компетентність як єдність теоретичної та практичної готовності до здійснення професійної діяльності; а розглядаючи компетентність із психологічних позицій, О.Ф. Кудряшов визначає її як прояв єдності знань, досвіду, мистецтва керівництва і творчих, вольових чинників (рішучості, усвідомлення відповідальнос-

ті, інтуїції), тобто як єдність знань та умінь, серед яких головне – уміння приймати оптимальні або ефективні рішення [1; 3].

Узагальнюючи наукові першоджерела, ми визначаємо професійну компетентність як професійну готовність до вирішення інтегрованих завдань конкретної діяльності, обумовлену сукупністю особистісних характеристик і системою знань, умінь і навичок, якими повинен володіти професіонал.

Для нашого концептуального підходу до створення моделі професійно-компетентної особистості важливим є думка Н.В. Яковлевої, яка підкреслює, що компетентність у жодному разі не можна зводити до таких понять, як «культура фахівця» (В.М. Алахвердов, Н.В. Беляк); «професійна майстерність» (Н.В. Бакланова); «готовність до діяльності» (В.С. Мерлін, Є.О. Клімов); «інформаційна основа діяльності» (Д.А. Ошанін, В.Д. Шадріков) [6].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Не зовсім зрозумілим є питання, що психологічно означає людина як професіонал, як суб'єкт професійної діяльності, чим психологічно відрізняється професійно успішна особистість від інших людей. Більше того, у дослідженнях часто ототожнюються поняття «професійна компетентність» і «професіоналізм», у тому числі й стосовно діяльності працівників податкової міліції. Тому, на наш погляд, дослідження моделі професійної успішної особистості повинно розпочинатися з операціоналізації основних понять, до яких у першу чергу відноситься «компетентність» і «професійна компетентність».

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз компетентнісного підходу в дослідженні професійної успішної особистості, а саме діяльності сучасних податківців.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідник Н.В. Яковлева вважає, що психологічна компетентність – це рівень представництва в індивідуальному усвідомленні ієрархічної структури проблемних ситу-

ацій діяльності та володіння методами їх розв'язання. На наш погляд, психологічна компетентність є найбільш узагальненим, універсальним видом компетентності, а Н.В. Яковлева зводить психологічну компетентність до діяльнісного рівня.

Так, О.В. Софронова окремо виділяє соціально-психологічну компетентність особистості, яку визначає як здатність індивіда ефективно взаємодіяти з оточуючими в системі міжособистісних відносин. До складу соціально-психологічної компетентності, на думку автора, входять уміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, правильно визначати особистісні особливості й емоційний стан інших людей, обирати адекватні засоби спілкування з ними та реалізовувати ці засоби у процесі взаємодії. Особливу роль відіграє здатність поставити себе на місце іншого. Соціально-психологічна компетентність формується в ході засвоєння індивідом систем спілкування та включення до спільної діяльності [6, с. 31].

На наш погляд, модель професійно компетентної особистості (на прикладі працівників податкової міліції) повинна містити у собі всі види компетентності та поєднувати різні наукові психологічні підходи до її дослідження. Треба наголосити на тому, що зміст компетентності залежить від характеру професійної діяльності та її специфіки. І саме тому основним завданням нашого теоретико-емпіричного дослідження є дослідження специфіки особистості працівника податкової міліції та створення на її основі універсальної моделі професійно компетентної, успішної особистості.

Створення вказаної моделі потребує від нас чіткого виділення її основних складових компонент. Аналіз наукових першоджерел та наші власні наукові напрацювання дали змогу виділити такі компоненти професійної компетентності особистості:

1. Соціально-правова компонента (знання та вміння у сфері взаємодії з суспільно-громадськими інститутами та людьми, володіння прийомами професійного спілкування та поведінки.

2. Персональна компонента (здатність до постійного професійного зростання та

підвищення кваліфікації, реалізація себе у професійній діяльності).

3. Спеціальна компонента (підготовленість до самостійного виконання конкретних видів діяльності, уміння розв'язувати типові професійні завдання та оцінювати результати своєї праці. Здатність самостійно набувати нових знань та умінь зі спеціальності).

4. Компонента аутокомпетентності (уявлення про свої соціально-професійні характеристики та володіння технологіями подолання професійних деструкцій).

5. Екстремальна компонента (здатність діяти в умовах, що раптово ускладнилися, під час аварій, порушень технологічних процесів тощо).

Подібний компонентний склад професійної компетентності, на наш погляд, суттєво полегшує створення та емпіричне підтвердження універсальної диференціальної моделі професійної компетентності особистості.

Питання професійної компетентності розглядаються в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Сучасні підходи і трактування професійної компетентності, що існують на сьогодні в зарубіжній літературі, є дуже різними та неоднозначними. Так, визначення професійної компетентності як «поглибленого знання», «стану адекватного виконання завдання», «здатності до актуального виконання діяльності» (R.D. Arvey, Д. Шульц, L.M. Hough, N.G. Peterson та інші) не повною мірою конкретизують зміст цього поняття [9; 11].

Найчастіше поняття професійної компетентності застосовується інтуїтивно, без розкриття основного семантичного наповнення, для виразу високого рівня кваліфікації та професіоналізму; професійна компетентність розглядається як характеристика якості підготовки фахівця, потенціалу ефективності трудової діяльності тощо.

Однак, аналіз наукових першоджерел дав нам змогу виділити основні напрями дослідження цього феномена.

1. У сучасній психології поняття «компетентність» у першу чергу пов'язується з

розвитком науки управління (Г.С. Нікіфоров, М. Кляєрст, Н. Hendin, A.G. Walker, I.W. Smither та інші).

Так, компетентність можна розглядати з трьох позицій:

- як методологічний принцип керівництва й управління;
- як форму прояву усвідомленої суспільної активності;
- як елемент соціальної ролі керівника [2; 5].

У розгляді компетентності з позицій удосконалення виділяються такі компоненти:

- передумови компетентності (здібності, талант, знання, досвід, уміння, освіта, кваліфікація, вчене звання, почесні звання, робочий стаж);
- діяльність людини (переважно робота) як процес (її опис, структура, характеристика, ознаки);
- результати діяльності (наслідки праці, зміни в об'єктах діяльності, кількісні параметри результатів, а також зсуви, що в них зустрічаються).

У працях J. Hogan, С.Р. Ducey та інших зроблено акцент на тому, що найбільш компетентною може бути тільки колективна оцінка або рейтинг будь-якого управлінського процесу. Сюди вони відносять оцінки супервізорів, колег, підлеглих і клієнтів, більше того, вважають, що використання подібних рейтингів можна застосовувати як для підвищення компетентності окремих працівників, так і для розвитку цілих організацій або фірм. Найкращий шлях у підвищенні компетентності менеджерів – це застосування програми їхньої атестації, що передбачає зворотний зв'язок «знизу догори» [10; 11].

У цьому ж контексті необхідно підкреслити, що менеджерам і адміністраторам для вдосконалення рівня їх компетентності необхідне вміння вчитися на власних помилках.

Можна запропонувати багаторівневу модель компетентності сучасного менеджера [4; 5]. Найвищим рівнем цієї ієрархії є інтегративна компетентність, тобто здатність до інтеграції знань, умінь і навичок

та їхнє використання в умовах навколишнього простору, які швидко змінюються.

На другому рівні, як вважають автори, повинна виступати компетентність в емоційній сфері, перцептивна компетентність, концептуальна компетентність і компетентність поведінки.

Третій рівень ієрархії компетентності реалізується через здібності до лідерства та роботи з людьми, зокрема, здатність допомагати іншим і делегувати повноваження. Перцептивна компетентність менеджера проявляється через уміння долати невизначеність – це пошук і аналіз інформації, а концептуальна компетентність розглядається як планування, аналіз кількісної інформації, знання обчислювальної техніки й технології. І, нарешті, поведінкова компетентність менеджера розуміється як уміння реалізовувати свої цілі та здатність до новаторської діяльності.

2. Напрямок, пов'язаний із вивченням професійної компетентності представників силових структур – майбутніх військовослужбовців (Л.М. Дунець, А.С. Троць), військовослужбовців (С.Г. Лисюк), персоналу Державної прикордонної служби України (С.М. Заболотний), працівників правоохоронних органів і внутрішніх військ (С.М. Ірхіна, І.В. Платонов), співробітників МНС (О.Є. Самара). У цих дослідженнях феномен професійної компетентності розглядається опосередковано, через різні психологічні компоненти, кожна з яких може виступати складовою частиною досліджуваного явища. Так, іноді ототожнюються поняття «професійна компетентність» і «професійна придатність» і вважаються основними ознаками придатної (компетентної) особистості представників прикордонної служби особливостей характеру, темпераменту, психомоторики, властивостей нервової системи, інтелекту. Особливості діяльності сучасних прикордонників висувають підвищені вимоги до комплексу базисних особистісних професійно важливих якостей. Такі важливі особистісні якості визначаються на основі «вхідної» психодіагностики в процесі професійного відбору кандидатів і забезпечу-

ють здатність прикордонника долати та витримувати значні психологічні навантаження. Тільки особистісний підхід забезпечує повне, глибоке й адекватне дослідження рис і якостей, що в подальшому сформує компетентну особистість представника правоохоронних органів [5]. Основний акцент необхідно робити на мотиваційній та інтелектуальній складових компетентності представників сучасної міліції, що й забезпечують досягнення ними рівня професійної майстерності та здатності до успішного виконання посадових повноважень як у звичайних, так і екстремальних умовах.

Досліджуючи особливості особистості працівників МНС, виділяють такі важливі риси, як здатність до встановлення «суб'єкт – суб'єктних» відносин, ступінь інтелектуальної лабільності та загальної компетентності в життєвих ситуаціях, здібність до інтеграції нового досвіду, схильність до співпраці в колективі, акуратність, висока точність під час виконання завдань тощо [2]. У цьому дослідженні ми можемо виділити більшу конкретизацію рис і якостей, які можуть укласти феномен професійно успішної компетентної особистості (порівняно з вищеназваними); тобто, ґрунтуючись на отриманих результатах, можна виділити соціально-психологічні та особистісні чинники формування професійно компетентної особистості працівника МНС залежно від домінуючої стратегії стрес-долаючої поведінки.

Найбільш наближеним до створення сучасної моделі професійно компетентної особистості є приклад майбутніх офіцерів внутрішніх військ, у якому основними складовими компетентної особистості можуть бути:

- професійна мотивація (почуття професійного обов'язку та відповідальності, упевненості у своїх силах, готовність до самопожертви, чесність, порядність тощо);

- професійний досвід (необхідні для правоохоронної діяльності знання та навички, професійна спостережливність, відповідна просторова орієнтація, винахідливість,

швидкість і пластичність мислення, неординарність у прийнятті рішень тощо);

- якості емоційно-вольової сфери (емоційна стійкість, здатність до психічної саморегуляції, готовність до професійного ризику);

- якості сенсомоторної сфери (здатність до координації рухів, формування складних сенсомоторних комплексів, швидка реакція на зорові, слухові, тактильні, рухові та інші подразники, точність рухів тощо).

Отже, більшість авторів у поняття «компетентність» включають як обов'язкові складові: знання, уміння, навички, здібності – але суттю саме компетенції повинно бути своєчасне їх застосування в конкретних умовах діяльності [2; 3; 9; 11]. Проте у різних умовах діяльності або ситуаціях може бути й різна поведінка людини. Відомо, що поведінка є результатом безперервного процесу взаємодії між індивідом і ситуаціями, у яких він перебуває. Як вважають ряд авторів (Р. Геррінс, С.С. Занюк, Е.Ф. Зеєр), з боку особистості суттєвими є когнітивні та мотиваційні фактори, а з боку ситуації – те велике психологічне значення, яке має ця ситуація для індивіда [3].

3. Професійна компетентність представників педагогічної діяльності (у тому числі психологів) (Г.М. Белокрилова, О.А. Донцов, С.О. Дружилов, Е.Ф.Зеєр, Д.В. Хашина та інші).

Автори вважають, що важливою складовою професійної компетентності педагогів і психологів виступає комунікативна компетенція [3]. У роботі з дітьми через безліч ситуацій, що викликають емоційну напруженість, особистість відчуває велике навантаження на емоційно-вольову сферу. Специфіка психіки дитини потребує від фахівця професійної гнучкості, здатності адаптуватися до соціальних змін, підвищення толерантності та стресостійкості до емоційних відхилень. Як значуща особистісна характеристика комунікативної компетенції педагога та психолога, виділяється такий найважливіший показник стресостійкості, як фрустраційна толерантність. Її основу становить здатність адек-

ватно оцінювати педагогічну ситуацію та прогнозувати позитивний вихід з неї, високий рівень самовладання й уміння володіти собою в стресогенних ситуаціях спілкування з учнями.

4. Тому ще один напрям пов'язаний із дослідженням когнітивної компетентності особистості (С.Д. Максименко [7], Р.Ф. Drucker [10] та інші).

Так, С.Д. Максименко [7] як самостійну когнітивну компетентність розглядає когнітивний аспект взаємодії індивіда зі світом, а Р.Ф. Drucker [10] стверджує, що компетентність індивіда дає йому змогу не просто реагувати на ту чи іншу ситуацію, а конструювати її так, як він одночасно бачить себе в цій ситуації та враховує, як вона буде діяти на нього і як її сконструювати відповідно до своїх цілей. Саме в такому аспекті проявляється когнітивна компетентність, що виникає в результаті особливої активності особистості під впливом її життєдіяльності, і як результат взаємодії потреб, мотивів, поточної ситуації.

5. Погляди на компетентність особистості розвиваються і в теорії самоефективності (особиста компетентність) (В.О. Іванніков [4], О.М. Іванова [5], J.Hogan [11]). Представники цієї теорії вважають, що поведінка людини залежить від:

- цінності результату (значимості наслідків, результатів, цілей);

- надії на результат (очікування, пов'язані з ефективністю конкретної поведінки в досягненні цих результатів);

- очікування особистої ефективності (судження й очікування, пов'язані з поведінковими навичками і здібностями та ймовірністю успішно завершити обрані способи дій).

Отже, вказані автори підкреслюють, що особиста компетентність відіграє домінуючу роль в інтеграції всієї поведінки людини. Тому стає зрозумілим, що в професійній діяльності будь-якого фахівця і, безумовно, працівника податкової міліції, особиста компетентність відіграватиме не останню роль.

На жаль, аналіз першоджерел показав

відсутність наукового дослідження особливостей професійної компетентності працівників податкової міліції. Ми вважаємо, що таке дослідження повинно бути проведене в контексті основних завдань психології особистості, які вимагають здійснення системно-структурного аналізу індивідуально-психологічних характеристик у професійній діяльності сучасних податківців, що розглядається у взаємозв'язку зі структурою особистості та її змінах у діяльності.

Висновки

Таким чином, професійна компетентність визначається як професійна готовність суб'єкта до вирішення інтегрованих завдань конкретної діяльності, обумовлена сукупністю особистісних характеристик і системою знань, умінь і навичок, якими повинен володіти професіонал.

У психологічній науці виділяються такі провідні напрями дослідження цього феномена: управлінські; пов'язані з вивченням професійної компетентності представників силових структур, представників педагогічної діяльності (у тому числі психологів); такі, що відображають когнітивні компоненти особистості та її самоефективність.

Створення універсальної диференціаль-

ної моделі професійної компетентності особистості потребує чіткого виділення її основних складових компонент, до яких відносяться соціально-правова компонента (знання та вміння у сфері взаємодії з суспільно-громадськими інститутами та людьми, володіння прийомami професійного спілкування та поведінки; персональна компонента (здатність до постійного професійного зростання та підвищення кваліфікації, реалізація себе у професійній діяльності); спеціальна компонента (підготовленість до самостійного виконання конкретних видів діяльності, умінь розв'язувати типові професійні завдання та оцінювати результати свого труда. Здатність самостійно набувати нових знань та умінь зі спеціальності); компонента аутокомпетентності (уявлення про свої соціально-професійні характеристики та володіння технологіями подолання професійних деструкцій); екстремальна компонента (здібність діяти в умовах, що раптово ускладнилися, під час аварій, порушень технологічних процесів тощо).

Подібний компонентний склад професійної компетентності полегшує створення та емпіричне підтвердження універсальної диференціальної моделі професійної компетентності особистості.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Социальное мышление личности : проблемы и стратегии исследования / К.А. Абульханова-Славская // Психологический журнал. – 1994. – Т. 14. – № 4. – С. 39-55.
2. Донцов А.И. Практическая социальная психология как область профессиональной деятельности / А.И. Донцов, Ю.М. Жуков, Л.А. Петровская // Введение в практическую социальную психологию. – М. : Наука, 1994. – С. 5-14.
3. Зеер Э.Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э.Ф. Зеер, Э.Э. Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6. – С. 35-44.
4. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции / В.А. Иванников. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – 164 с.
5. Иванова Е.М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности / Е.М. Иванова. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 216 с.
6. Климов Е.А. Введение в психологию труда / Е.А. Климов. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 197 с.
7. Максименко С.Д., Щербан Т.Д. Професійне становлення молодого вчителя / С.Д. Максименко, Т.Д. Щербан. – Ужгород : Закарпаття, 1998. – 106 с.
8. Словарь русского языка / С.И. Ожегов ; [около 65 тыс. слов / под ред. Л.И. Скворцовой]. – 26-е издание, перераб., доп. – М. : Оникс, 2008. – 736 с.
9. Arvey, R.D., & Murphy, K.R. (1998), Performance Evaluation in Work Settings // Annual Review of Psychology. – №49. – P. 141-168.
10. Drucker, P.F. A new discipline / P.F. Drucker // Success. – 1987. – Jan.-Feb. – P. 17-21.
11. Hogan, J. How to measure employees / J. Hogan, R. Hogan // Journal of Applied Psychology. – 1989. – №74. – P. 273-279.

Психологія, економіка і культура: онтогенетичний зв'язок та роль у формуванні глобального конкурентного середовища

Б.М. Одягайло
доктор економічних
наук, професор,
завідувач кафедри
міжнародного бізнесу,
ВНЗ «Університет
економіки і права
«КРОК»

У статті розкривається онтогенетичний механізм трансформації психічних іпостасей у культурні через посередництво економічних та висвітлюється їхня психо-соціальна природа. Представлена логіка розвитку похідних понять психосоціальної категорії «потреби». Показано, що передумовою усунення недосконалої міжнародної конкуренції є усвідомлення вже існуючих у глобальному соціумі стандартів та творення нових.

В статье раскрывается онтогенетический механизм трансформации психических ипостасей в культурные посредством экономических и освещается их психосоциальная природа. Представлена логика развития психосоциальной категории «потребности». Показано, что предпосылкой устранения несовершенной международной конкуренции является осознание уже существующих в глобальном социуме стандартов и создание новых.

The article deals with the ontogenetic mechanism of transformations of mental hypostasis into cultural through the mediation of economic ones, as well as their psycho-social nature. The logic development of derivative concepts of psycho-social category of “needs” is presented.

Ключові слова: бінарна опозиція, громадська довіра, спонтанна соціолізованість, узагальнена людина, символічно-знакові системи, відображена потреба, потенційна вартість, конкурентне середовище, глобальний соціум.

Постановка проблеми

Сьогодні у представників наукової еліти є багато нарікань щодо безцеремонності сучасного світу відносно об'єктивних законів його існування. Так що ж змінилось у сутності людини: психіка чи культура? Можливо, причиною є поява такого феномену як «споживацька культура». Отож, треба розібратись у можливих модифікаціях, співвідношенні та взаємодії психічних, культурних, а також економічних, як визначальних у суспільному розвитку, факторів. На наш погляд, це найпростіше зробити, якщо культуру представити у вигляді похідних форм від найбільш простої і найбільш чутливої (психічно запрограмованої) категорії, якою є потреби, що одночасно є і економічною категорією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

С. Жантінгтон висунув тезу про майбутню людську самоідентифікацію не через ідеологію, а через культуру, і про рокує конфлікт, що можливий між великими світовими культурними угрупованнями. Ф. Фукуяма не згоден з тезою загальнолюдського культурно-етнічного зіткнення, але визнає, що проблеми глобальної конкуренції все частіше будуть відображатись у термінах культури [5, с. 18]. Саме він у фундаментальній праці «Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання» розглядає вплив культури і показує як конкурентоспроможність національних економік визначається взаємними моральними зобов'язаннями громадян та ступенем знеособленої суспільної довіри.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналізуючи найбільш успішні національні економіки (США, Японії і Німеччини), Ф. Фукуяма приходять до висновку, що їх суспільства є колективно орієнтованими. У той же час суспільства Франції і Італії є індивідуалістсько орієнтованими, а країни китайської культури (КНР, Тайвань, Сінгапур) є фамілістично (родинно) орієнтованими і мають низький рівень громадської довіри та спонтанної соціалізованості. Результатом цього є слабкість добровільних об'єднань, зростання злочинності, відсутність духовного інтересу тощо. Спроби їх замінити законом, угодою, економічною доцільністю дають значно менший ефект [5, с. 27-29]. Із цих позицій він знаходить риси деградації і у сучасного американського суспільства. Французький філософ Ж. Бодріяр у своїй книзі «Фатальні стратегії» звертає увагу на безглуздість сучасних форм істини і вихід суб'єктів за межі власних бажань. Панують пристрасті, екстаза та інерція. Але в чому причина?

Формулювання цілей статті

Мета статті – на основі методологічного синтезу розкрити онтогенетичний механізм трансформації психічних іпостасей у культурні через посередництво економічних, висвітлити їхню психосоціальну природу, взаємозв'язок та роль у суспільних процесах.

Виклад основного матеріалу дослідження

Виховання людини, що мислить категоріями культури і усвідомлює її як частину свого буття, безумовно, спирається на стандартну модель виховання, хоча і має свої особливості. Будь-яке виховання людини базується на формуванні її свідомості через символічно-знакові системи. Засвоєні символи і знаки, а особливо слова, стають засобом побудови поведінки людей і знаряддям подолання первинних природних форм цієї поведінки. Це можливо тому, що введення слова чи символу рівнозначно введенню іншої людини в поведінку даної людини. Слово виконує функцію тієї чи іншої людини, причому, скоріш за все, абстрактної або узагальненої людини. Рівень розвитку узагальнень – це змістова структура свідомості, яка включає і системну структуру, тобто взаємозв'язок та місце кожної з функцій.

У зв'язку з цим дуже важливою є логіка узагальнень. Але одна справа – логіка дослідження, тобто логіка науки, а інша – логіка виховання. Для культури це має особливе значення. Тут, як на рівні науки, так і на побутовому рівні має місце складна структура узагальнень, яку дуже непросто донести до слухача. На нашу думку, це найпростіше зробити, якщо культуру представити у вигляді похідних форм від найбільш простої і найбільш чуттєвої (психічно запрограмованої) категорії, якою є потреби. Виходячи з цього, спочатку в найпростішому вигляді представимо логіку розвитку похідних понять категорії «потреби» (рис. 1).

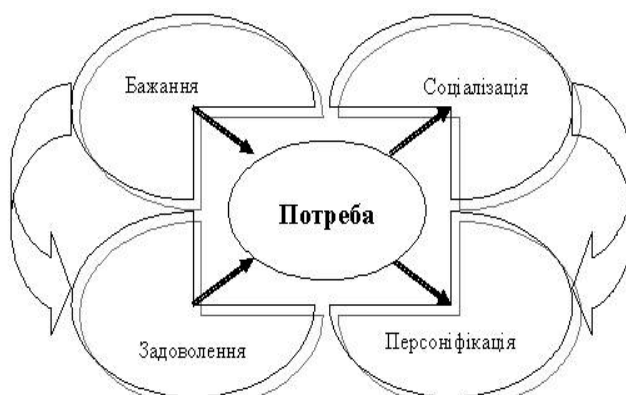

Рис. 1. Комплементарноопозиційне ствердження потреби

Рід людський і всі його спільноти існують і існуватимуть, жили і житимуть завдяки забезпеченню необхідних умов для цього. Будь-яке життєзабезпечення, чи-то з точки зору пасивно-пристосованської, чи-то з точки зору активно-діяльної, потребують певної поведінки окремої людини і певного спілкування (відносин) між людським загалом у будь-якій його формі. І поведінка, і відносини, хоча категорії не однопорядкові, але є однорідними і співставляються між собою як особливе та загальне. У першому випадку – це рух, емоційність, динаміка, в другому – фіксованість певного стану, статика. У першому – це нагромадження індивідуально-чуттєвого, або функціонального досвіду, тобто це пошук нової якості в перегляді всієї кількості подій, явищ, почуттів. У другому – це усвідомлення нової якості усією спільнотою, як явища загального для всіх, як певного термінового імперативу або архетипу (зобов'язання). Регулюються поведінка, відносини, мислення, почуття і воля людини відображеною потребою [2, с. 118].

Із наведеного вбачається, що потреба за своєю суттю є явище дуалістичне, за змістом неоднозначне, а за формою – багатоманітне. З одного боку, воля виступає як суб'єктивний стан особистості, в основі якого лежить бажання чогось.

Спочатку ось це бажання, як і потреба, ще не сформоване. Воно дає про себе знати через нестачу чогось, потребу в чомусь, невдоволення чимось. Формується певний психічний стан людини: страдницький, якщо виникають негативні емоції, і потяг до чогось, якщо це пов'язано з позитивними емоціями. Але і в одному, і в іншому випадку емоційна напруга потребує певної кількості функціонально-енергетичних зусиль, витрат. Починається пошук шляхів зняття цієї напруги. В уяві співставляється нужда та можливості її задоволення, формується суб'єктивна значущість потреби. Те, що досягається при великих зусиллях, має тенденцію до зростання суб'єктивної значущості і, навпаки, невелика значущість відповідає невеликим зусиллям в досягненні бажання. Але тут не все так просто. Рівень енергетичної напруги, по-перше, тісно пов'язаний з характеристикою емоцій (вони позитивні чи негативні), а, по-друге, – із суб'єктивним сприйняттям тривалості процесу (рис. 2).

Щодо першого, то тут потрібно відмітити, що в діапазоні низької значущості позитивні емоції пов'язані з низьким рівнем бажань, а негативні – з високим. У діапазоні високої значущості позитивні емоції пов'язані в основному з високим рівнем бажань, а від'ємні – з низьким. Так стверджують психологи [1, с. 113]. А це озна-

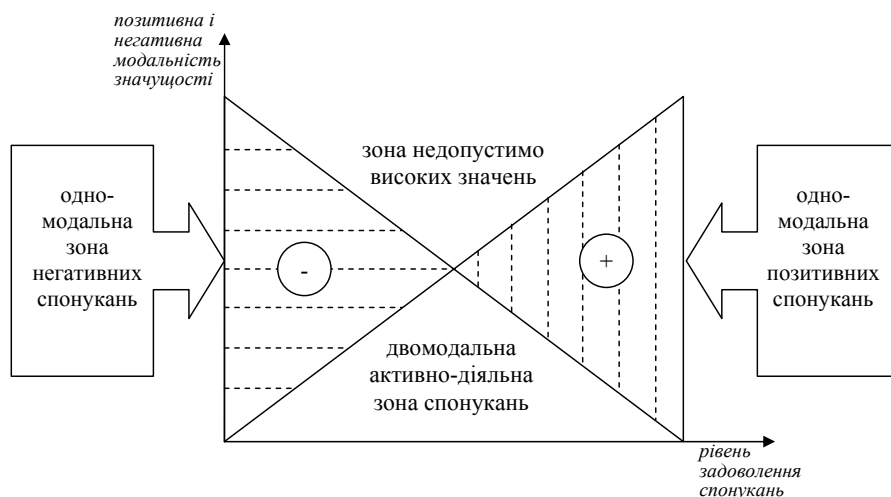

Рис. 2. Двомодальна структура значущості мотивацій [1, с. 113-158 с.]

час, що необхідні для вольового зняття напруги чи для втілення потягу енергетичні зусилля будуть мати протилежні вектори спрямованості. Ця обставина дуже важлива для формування енергетичної стратегії поведінки. Очевидно, поведінка суб'єктів в оптимістичній модальності привабливіша. Та сказати про ефективність діяльності в тому чи іншому діапазоні ми ще нічого не можемо. Але оскільки ефективність – поняття економічне, ми повинні зважати на перший крок в трансформації психологічного в економічне – саме тут психічні праформи перетворюються в економічні.

Значущим бажання виступає саме як нереалізоване бажання, як таке, що повинно бути освоєним. Критерієм цього є кількість функціонально-енергетичних зусиль, витрат, але таких, що усвідомлюються і формуються як необхідні для цього освоєння. Це своєрідна потенційна вартість. На наш погляд, потенційна вартість – це готовність людини до тих чи інших функціонально-енергетичних витрат з метою перетворення бажаності або небажаності певних подій у діяльність.

Відомо, що час залежить від енергетичних характеристик різних процесів. Наприклад, у теорії відносності й атомній фізиці сформульована залежність протікання часу від характеристики енергетичної напруги гравітаційного поля або взаємодії часток. У спільноті людей чи в окремого індивіда спостерігається те ж саме. Напруга у відносинах викликає певний психологічний стан людини і породжує суб'єктивне сприйняття часу. В умовах позитивних емоційних впливів об'єктивна тривалість здається невеликою. В умовах негативних переживань об'єктивна тривалість сприймається як значна [6, с. 273].

Таке зміщення часу – це не просто суб'єктивна ілюзія, а відображення об'єктивних властивостей процесів життєдіяльності. Ось цей суб'єктивний час – це і є той реальний час, за яким живуть люди в умовах протікання того чи іншого процесу в даний період життя [3, с. 365].

Очевидно, можна скористатись зворотною залежністю. Якщо використати час в

якості критерію визначення енергетичних затрат, то можна стверджувати, що тривале протікання процесу збільшує їх. Отож, песимістичні очікування збільшать потенційну вартість. Що і спостерігається, як правило, в реальному житті. Щодо скоротичної тривалості явища, то вона зменшує енергетичні витрати. І, напевно, оптимістичні очікування зменшать потенційну вартість.

Як бачимо, потенційна вартість в умовах потягу, пов'язаного з мажорним станом людини; і в умовах, повинності, пов'язаної з мінорним її станом, має різну структуру енергетичних витрат і різні вектори їх дій. І це не може не впливати на поведінку людей та відносини між ними.

Отже, можна стверджувати, що перший психологічний етап формування потреб та їх властивостей завершився детермінацією значущості їхніх бажань та формуванням на цій основі такого важливого атрибуту потреб, як потенційна вартість. Тепер виникає інша проблема – проблема соціалізації як самих потреб, так і їх властивостей. Це проблема їх суспільного ствердження. Наступний етап у формуванні потреб буде вже соціальним.

У цьому аспекті потреби повинні відповідати певним критеріям: ці потреби є власне людськими, вони є відносно стійкими, належать тільки соціальній сфері, є суспільно визнаними, є початковою формою активного відношення людини до умов зовнішнього середовища, а також стверджують причетність індивіда до певної спільноти [4, с. 265-257]. Звідси випливає, що, з одного боку, потреби – це приналежність суспільного організму, а з іншого – атрибут, який зв'язує індивіда із суспільством. То ж вони є і приналежністю окремої людини.

Кожен індивід попередньо планує задоволення своїх потреб не тільки відповідно до норм людського загалу, але і відповідно до своїх уподобань та найкращим чином. Але передумовою цього є усвідомлення індивідом цих потреб і опанування ним всієї палітри їх властивостей: психологічних, соціальних, культурних, економічних

тощо. Це все і дозволяє персоніфікувати потребу, тобто робить її надбанням окремої людини.

Отже, цей етап є ключовим, оскільки він визначає потребу як суспільно значиму – з одного боку, і фіксує як індивідуально досягнену – з іншого. А це є необхідною умовою для задоволення потреби. Необхідною, але недостатньою. Для формування дієво-активної позиції індивіда, здатної підштовхнути його до діяльності, необхідна актуалізація потреби. У свідомості людини повинен бути сформований можливий шлях до повного задоволення потреби до моменту її зникнення.

Що ж спонукає людину до цього ?

Ідеальний стан людини – це стан, вільний від «підтримуючої активності» [7, с. 222]. Джерелом же мотивації людини є бажання підтримати свою психіку в стані свободи від будь-якого збудження [8, с.105]. Отже, будь-яка актуалізація, в тому числі і потреби, виступає явищем негативним, що повинно бути якнайшвидше зняте для відновлення стану «золотої рівноваги», спокою. Нерівновага ж спостерігається між моїм «Я» та тим «іншим». Той «інший», наділений усім комплексом соціальних потреб та їх властивостей, протистоїть моєму «Я» з індивідуальним розумінням потреб, значимість і адекватність яких ще потрібно довести або ж узгодити зі спільнотою. Це протиріччя переростає в напругу. І чим сильніше напруга, тим більше енергетичних зусиль необхідно для її нейтралізації або зняття. Недосяжність діяльного впливу може бути гнітючою. Тому простіше пристосувати свою свідомість до реального стану речей. А точніше – сформувати адекватну структуру свідомості.

Як видно, з одного боку, відбувається суспільне ствердження запитів окремої людини, тобто відбувається їхня соціалізація. З іншого – ця людина сприймає уже вироблені суспільством стандарти щодо нестатків і робить їх своїм надбанням. Це так звана персоніфікація. Виникає бінарна опозиція: соціалізація – персоніфікація запитів. Протиріччя між ними реалізується

як їхній рівноважний стан, що дає бажання. Таким чином, складається троїста опозиція: індивідуальні запити – суспільні стандарти запитів – бажання.

Протилежністю бажання є його задоволення. Останнє теж є результатом взаємодії певних опозицій. Вони відтворюють в уяві той майбутній шлях, який приведе до задоволення. Він може бути відмічений рядом властивостей.

Перш за все спонукуванням, яке викликає невдоволенням або приналежністю. Потім намірами, що спричиняються стражданнями чи потягом. І перше, і друге – є індивідуальні властивості. У подальшому індивід здійснює вибір соціально визначених об'єктів, методів та способів задоволення і лише потім формується архетип насичення. Знову маємо суспільне ствердження психічних властивостей людини та усвідомлення вже існуючих у соціумі стандартів. Кінцевий результат цього процесу – троїста опозиція, увічнена задоволенням. У свою чергу, бажання і задоволення складають бінарну опозицію, нерівноважний стан якої і породжує потребу. Саме ця нерівновага є передумовою динамічного потенціалу міцного мотиваційного спонукування.

Викладене підводить нас до моделі уніфікованих, стандартних імперативів та економічних форм, які виникають на рубежі свідомого та підсвідомого і викликають до життя закономірні процеси в соціумі, а отже і в економіці. Вони є базисом універсальних функціонально-економічних підсистем, які мають одну і ту ж структуру, одні і ті ж механізми досягнення граничної та загальної рівноваги, незалежно від різниці у формах інституціоналізації економіки (національної чи інтернаціональної). Якщо говорити про світову економіку в цілому, то універсалізація тут сприймається як глобалізація. Але різні рівні інституціоналізації формують особливі надбудовні структури в економічних системах, що і впливають на їх ефективність.

На сьогодні існують національно-економічні комплекси з різними якісними ха-

рактиками, дуже відмінними психосоціальними і соціокультурними надбудовами. І друге, ще є силове порубіння між національним і глобальним – це національні держави, які бачать і здійснюють економічно-соціальні перетворення на свій лад. Влада ще не звільнилась від традиційного погляду на власність. Тому вона претендує на всеохоплюючий контроль суспільного життя і намагається сконцентрувати прийняття рішень у руках небагатьох. Це призводить до бюрократизації, корупції, обмежень громадянського суспільства тощо. Результатом є деформація ринкових відносин, непрозорість, звуження можливостей для участі народних мас у перетво-

реннях та загострення конкуренції. Шлях до усунення цих негараздів – усвідомлення уже існуючих у глобальному соціумі стандартів та творення нових. І те, й інше повинно мати організаційну підтримку на глобальному рівні.

Висновки

Отже, можна зробити висновок, що в основі сучасних суспільних негараздів та гальмування прогресу лежать не психічні фактори, а соціокультурні умови та невірно побудовані мотиваційні механізми, в тому числі й економічні, різних рівнів (корпоративного, національного та глобального).

Список використаних джерел

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности / В.Г. Асеев – М.: Мысль, 1976. – 158 с.
2. Ковалев А.Г. Психология личности / А.Г. Ковалев. – М.: Просвещение, 1970. – 320 с.
3. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / Методологические и теоретические проблемы психологии // С.Л. Рубинштейн. – М.: Политиздат, 1969. – С. 351-378.
4. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. / Э. Фромм – М.: Прогресс, 1990. – 266 с.
5. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: ООО Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.
6. Эльконин Д.Г. Восприятие времени / Д.Г. Эльконин. – М.: Мысль, 1962. – С. 273.
7. Guilford J.P. General Psychology / J.P. Guilford. – N.Y. 1946. – 302 p.
8. Freud S. New introductory Lectures on Psycho-Analysis / S. Freud. – N.Y. 1933.-348 p.

Комунікативні та дидактичні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця

К.В. Олександренко

кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри
іноземної філології,
Хмельницький
національний університет

У статті розкрито комунікативні та дидактичні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця. Доведено, що фронтально-диференційоване навчання із застосуванням і без нього технічних засобів навчання сприяє росту абсолютної академічної успішності майбутніх фахівців з іноземної мови, обсягу та міцності засвоєних знань, відвідуваності занять.

В статье раскрыты коммуникативные и дидактические механизмы развития иноязычной коммуникативной компетентности будущего специалиста. Доказано, что фронтально-дифференцированное обучение с применением и без него технических средств обучения способствует росту абсолютной академической успеваемости будущих специалистов по иностранному языку, объема и прочности усвоенных знаний, посещаемости занятий.

The article deals with communication and educational mechanisms for the development of foreign language communicative competence of future specialist. It is proved that a front-differentiated instruction to the application and without the use of technical means of education contributes to the growth of the absolute academic success of future specialists in a foreign language, the volume and strength of mastered knowledge, school attendance.

Ключові слова: комунікативні та дидактичні механізми, розвиток іншомовної комунікативної компетентності, майбутній фахівець, фронтально-диференційоване навчання.

Постановка проблеми

Ускладнення змісту, форм і методів загальної та фахової освіти, зростання вимог до рівня кваліфікації майбутніх фахівців і якості їхньої підготовки, у тому числі іншомовної, зумовило низку протиріч, що не можуть бути вирішені в рамках традиційного способу організації освітнього процесу та навчання іноземній мові у вузах. Найбільш суттєвими є протиріччя між системою навчання іноземній мові у вищих навчальних закладах і рівнем сучасних вимог до іншомовної комунікативної компетентності майбутніх фахівців; між необхідністю ефективного використання нових технологій навчання та існуючим рівнем їхнього науково-методичного забезпечення, відсутністю і необхідністю розроблення психолого-педагогічної концепції розвитку іншомовної комунікатив-

ної компетентності майбутніх фахівців. Комунікативні механізми забезпечують розвиток іншомовної комунікативної компетентності за рахунок процесу передання значимої для розвитку іншомовної компетентності інформації від однієї людини до іншої або між групами людей по різних каналах і за допомогою різних комунікаційних засобів (вербальних, невербальних тощо) [1-4]. Дія цих механізмів можлива як у ситуації міжособистісного спілкування, так і в процесі групової роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Основні ідеї комунікації були сформульовані у роботах: Г.М. Андрєєвої, Л.І. Архангельського, М.М. Бахтіна, Л.С. Виготського, О.О. Бодальова, О.Г. Ковальова, Г.С. Костюка, А.О. Леонтьєва, О.М. Леонтьєва, Б.Ф. Ломова, С.Д. Максименка,

С.Л. Рубінштейна та інших. Багато дослідників вказують на значення спілкування для формування психіки людини, розвитку її духовного світу (Г.О. Балл, І.Д. Бех, М.П. Єрастов, В.І. Куліков, В.М. Маркін, Ю.М. Хрустальов та інші). Здійснюються численні дослідження в галузі психології мовлення та спілкування (О.О. Бодальов, О.Ф.Бондаренко, А.О. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов та інші); психолінгвістики й теорії мовної діяльності (О.Ф. Волобуєва, А.О. Леонтьєв, Е.Л. Носенко та інші).

Спілкування є одним із основних предметів дослідження у соціальній психології (Г.М. Андрєєва, Т.М. Дрідзе, Я.Л. Коломинський, В.О. Моляко, А.В. Петровський та інші); педагогічної психології (І.В. Дубровіна, В.В. Клименко, Н.В. Кузьміна, В.О. Сластьонін та інші). Проблеми іншомовної комунікації та методики навчання іноземним мовам розглядаються у працях І.Л. Бім, Є.М. Верещагіна, І.О. Зимньої, М.К. Кабардова, Г.О. Китайгородської, Є.І. Пассова, В.В. Петрусинського, С.Г. Тер-Мінасової, М. Лонг, П. Потер, П. Флойд, І.І. Халєєвої та інших.

Розробляючи принципи педагогічної евристики, А.О. Деркач і С.Ф. Щербак досліджували структуру інтелектуальних умінь, що забезпечують ефективне оволодіння іншомовною мовною діяльністю. У рамках акмеологічних досліджень поняття «комунікація» та «спілкування» розглядалися О.С. Анісімовим, Е.Ч. Азаєвим, О.В. Барановою, О.В. Селєзньовою, Л.А. Степновою та іншими. Розвиток лінгвосоціопсихологічних здібностей, особистісно орієнтований підхід у навчанні держслужбовців іноземним мовам тощо розглядалися С.В. Рудаковою, І.Л. Беляєвою та іншими. Однак дотепер не проводилися систематичні дослідження іншомовної комунікативної компетентності як цілісного феномена.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Дефіцит знань про психолого-педагогічні закономірності, механізми та умови розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутніх фахівців у

вузі є суттєвим і значним з погляду суспільної практики та практики діяльності суб'єктів освітнього процесу. У зв'язку з цим достатньо актуальним і своєчасним є розроблення єдиного науково обгрунтованого підходу до дослідження іншомовної комунікативної компетентності з урахуванням досягнень сучасної психології та педагогіки.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розкриття комунікативних і дидактичних механізмів розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця.

Виклад основного матеріалу дослідження

Розвиток іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця відбувається в результаті дії комунікативних механізмів зараження, наслідування, ідентифікації, прийняття нових ролей. Із дитинства оточуючі люди, предмети, події, що належать до певної культури, тисячами невидимих способів укладали в людину цілу мережу «само собою зрозумілих» стандартних обставин зі стандартним смислом. У різних формах ця мережа обов'язково проникає в структуру особистості людини, яка дивиться на світ і розуміє його, ніби сидючи за ґратами стереотипів сприйняття та інтерпретацій. Це стосується не лише рис певної культури, а також рис родини, у якій людина зростала. Такі соціально-сімейні, на додаток ще й випадкові стереотипи є перешкодою та водночас необхідною умовою розуміння іншої людини. Важко побачити їх за цими перепонами. Але якщо їх не бачити і не розуміти, будеш бачити себе: свої особливості (у зміненому вигляді, приписані іншому). Тому ця «клітка» не лише заважає, а й надає стабільність змістові, ніби зменшує невизначеність індивідуальної сваволі у спілкуванні.

Саме практично важливе питання у спілкуванні – це відкритість. Відкритість не як щирість мовця, а як здатність упереджено сприймати іншого: бути відкритим для того, що він намагається донести. Уявлення себе монархом, який як хоче, так

і розуміє, призводить до сліпоти у спілкуванні та примітивізму у відносинах. Висока культура спілкування дає впевненість, що тебе правильно зрозуміють. Людина, яка порушує соціально прийняті поведінкові стандарти, «навантажує» психіку інших завданням розшифровки смислу її поведінки.

За використання проблемно-комунікативного підходу в розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця нами також використано такі комунікативні механізми, як комунікативне включення, що припускає встановлення безпосередніх контактів з об'єктом регуляції (викладача з майбутнім фахівцем); комунікативна адаптація, що припускає попереднє інформування людини про ситуації, у які вона включається (наприклад, про ті зони іншомовного спілкування, які вимагають розвитку або корекції); комунікативне відсторонення (що використовується тоді, коли контакти мають настірливий характер; поляризацією цього механізму може виступати як негативне підкріплення небажаної поведінки та розширення тим самим зон розвитку іншомовного спілкування); комунікативне посилення, засноване на підвищенні інтенсивності комунікативних контактів (у процесі індивідуальної роботи з розвитку іншомовної комунікативної компетентності, зворотний зв'язок від викладача).

Механізми комунікативного включення, відсторонення, посилення, а також комунікативної адаптації використовуються для розвитку таких найважливіших комунікативних навичок проективно-конструктивного та соціально-перцептивного компонентів іншомовної комунікативної компетентності, як активне слухання, аргументація та зниження емоційного напруження. Для оцінки вірогідності зрушень в оволодінні кожною з трьох навичок було проведено аналіз їхнього розвитку у майбутніх фахівців експериментальної та контрольної груп із використанням критерію G знаків.

У вказаному дослідженні, проведено-

му в Хмельницькому національному університеті, брали участь 49 студентів двох груп: експериментальної (ЕГ1) – 25 студентів і контрольної (КГ1) – 24 студенти. ЕГ1 і КГ1 минулого сформовані зі студентів із більш високим рівнем знань іноземної мови за результатами першого тестування. Для формування навичок активного слухання, аргументації та зниження емоційного напруження в ЕГ1 було використано проблемно-комунікативний підхід. У КГ1 – механізми комунікативного включення, відсторонення, посилення та комунікативної адаптації не застосовувалися. Майбутні фахівці обох груп оцінювали у себе рівень володіння трьома найважливішими навичками: активного слухання, аргументації та зниження емоційного напруження за 10-бальною шкалою на початку та в середині навчання (через 20 занять), потім ми підраховували кількість позитивних, негативних і нульових зрушень по кожній шкалі у кожній із вибірок (КГ1, ЕГ1).

Перевіримо вірогідність позитивного зрушення розвитку комунікативних навичок, визначивши критичні значення критерію G знаків для рівнів статистичної значимості $p < 0,05$ і $p < 0,01$ [245] і Гемп. для кожної обмірюваної шкали. Перевага «типового» зрушення є достовірною, якщо Гемп. нижче або дорівнює $G_{0,05}$ і тим більше достовірною, якщо Гемп. нижче або дорівнює $G_{0,01}$.

Психолого-педагогічні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності є сутнісно-обумовленими способами досягнення високого рівня іншомовної компетентності в процесі навчання майбутнього фахівця. З огляду на подані раніше дидактичні закономірності розвитку іншомовної комунікативної компетентності можна описати педагогічні та дидактичні механізми її розвитку. Виділені механізми стосуються як змістовно-дидактичних, так і особистісних параметрів системи (табл. 1).

Виділено три групи педагогічних механізмів розвитку іншомовної комунікативної компетентності: спрямовані на

Дидактичні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності

Вихідний рівень розвитку іншомовної комунікативної компетентності		
спрямовані на особистість студента	що стосуються особистості викладача	пов'язані з процесом навчання
– особистісна включеність; – інтерес до проблеми; – позитивне заохочення; – індивідуальний підхід	– діалогічність у подачі матеріалу; – орієнтованість на особистість студента; – володіння технологіями практико-орієнтованого навчання	– створення гуманного клімату, обстановки активного спілкування; – врахування індивідуальних особливостей кожного студента; – застосовування рейтингового оцінювання знань

особистість студента, такі, що стосуються особистості викладача, і ті, що пов'язані з процесом навчання. Забезпечення високого рівня засвоєння іншомовних знань, умінь і навичок досягається за рахунок механізмів особистісної включеності майбутнього фахівця в процес навчання, підтримки інтересу до досліджуваної проблеми, позитивного заохочення в ході навчання з боку викладача, індивідуального підходу до навчання іноземній мові.

Для успішного навчання іноземній мові викладач повинен застосовувати технології діалогічного навчання, орієнтуватися на особистість студента, володіти психолого-педагогічними технологіями практико-орієнтованого навчання. У ході навчання іноземній мові, розвитку іншомовної комунікативної компетентності необхідно використовувати такі психолого-педагогічні механізми, як створення гуманного клімату, обстановки активного спілкування, враховувати індивідуальні особливості кожного студента, застосовувати рейтингове оцінювання знань.

Відомо, що в основу різних навчальних систем покладено ті або інші пізнавальні моделі. Процеси засвоєння навчального матеріалу відбуваються на різних рівнях: сенсорному, раціонально-рефлексивному, ірраціонально-несвідомому. Відповідно, на кожному з рівнів працюють різні механізми мислення, пам'яті, уваги. На сенсорному рівні сприйняття інформації працюють механізми досвідомого мислення, миттєвої (іконічної) пам'яті; на раціональ-

но-рефлексивному рівні – свідомого мислення та короткочасної пам'яті; на ірраціонально-несвідомому рівні – предсвідомого мислення та довгострокової пам'яті. У результаті реалізації педагогічного алгоритму навчання послідовно формуються форми здобуття іншомовних знань: знання як прототипи, схеми, контексти, образи; знання як формально-логічні правила, стандарти; знання як підсумковий результат когнітивного процесу. Робота названих вище педагогічних механізмів розвитку іншомовної комунікативної компетентності забезпечує її розвиток через проходження стадій: від неусвідомленої некомпетентності через усвідомлену компетентність до неусвідомленої компетентності.

Дидактичні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності забезпечують реалізацію педагогічних і дидактичних технологій [5-6]. Їхню основу становлять врахування психологічних, психофізіологічних, пізнавальних, індивідуальних особливостей людини.

У проблемних технологіях навчання використовуються механізми постановки пізнавальних завдань; у модульних технологіях – механізми врахування індивідуального темпу навчання; у розвиваючих – залучення студентів до різних видів діяльності; у диференційованих – механізми індивідуального навчання; у активних – механізми активізації студентів; в ігрових – залучення студентів до творчої діяльності.

Кожний із механізмів є сукупністю засобів і вимог реалізації. Наприклад, до механізму дидактичної гри входить виконання таких вимог: максимальна наближеність до реальних виробничих умов; створення атмосфери пошуку та невимушеності; ретельна підготовка навчально-методичної документації; чітко сформульовані завдання, умови та правила гри; виявлення варіантів можливих рішень зазначеної проблеми; наявність необхідного обладнання.

Дидактичними механізмами розвитку іншомовної комунікативної компетентності також є: послідовна подача навчального матеріалу відповідно до логіки розвитку (наприклад, розширення усвідомлення на основі введення нової інформації не може випереджати процес усвідомлення); диференціація навчання; рух від простого до складного та від загального до часткового; використання відео- та аудіоапаратури для інтенсивного засвоєння пропонованого матеріалу, що забезпечує організацію цілеспрямованого, комплексного дидактичного процесу розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця. Як дидактичний механізм розвитку іншомовної комунікативної компетентності можна також розглядати диференціацію навчання іноземній мові.

Разом із цим диференційоване навчання слід розглядати як дидактичний механізм управління пізнавальною діяльністю, що характеризується розподілом студентів за темою або іншими психологічними підставами на типологічні групи та організацією різних за формою і змістом групових занять, спрямованих на досягнення єдиних для всіх груп студентів кінцевих цілей навчання. У процесі нашого дослідження студенти розподілялися на групи одночасно за кількома критеріями: рівнем розвитку розумових операцій (порівняння, абстрагування, зіставлення, узагальнення), рівнем розумової самостійності, рівнем пізнавальної активності.

На основі цих критеріїв студентів було розподілено на однорідні підгрупи, що

склалися з чотирьох осіб. Диференційоване навчання в кожній із виділених груп було варіацією: а) дидактичного матеріалу за його обсягом, ступенем складності, наочності; б) організаційних форм навчальних занять у вигляді різних сполучень фронтального та підгрупового навчання, введення елементів взаємозалежної спільної діяльності за рішенням навчальних завдань у підгрупах, проведення навчальних занять лекційного характеру; в) методів навчання у вигляді різноманітних навчальних завдань, що вимагають і формують розумову самостійність (самостійна побудова доказів, вирішення проблемних ситуацій, навчання за допомогою моделей тощо).

У найбільш загальному вигляді отримані результати при організації диференційованого навчання майбутніх фахівців з іноземної мови зводяться до наступного. Ступінь пізнавальної активності зріс відносно вихідного рівня в 1,43 раза, а відносно фронтального способу навчання – у 1,25 раза. Рівень пізнавальної самостійності при диференційованому навчанні виріс на 1,22 у.о., а при фронтальному – лише на 0,17. Діагностика рівня розвитку інтелектуальних операцій після диференційованого навчання показала майже його подвійний приріст стосовно аналогічного результату при фронтальному навчанні. Середньогрупові показники тестових випробувань становили на кінець навчального року при диференційованому навчанні – 29,1 у.о., при фронтальному – 15,1. Ефект диференційованого навчання буде значним, якщо воно супроводжується застосуванням технічних засобів навчання та комп'ютерного контролю. У цьому разі ймовірність реалізації навчальної програми зростає до рівня 0,61, тоді як при фронтальному – з тими ж технічними засобами становить лише 0,41. Кількість студентів, які успішно займаються, при диференційованій формі навчання зросла. Нижче (табл. 2) наведено дані, що відображають деякі зрушення в навчальній успішності за різних способів навчання.

Узагальнені результати дослідження ефективності фронтального та диференційованого навчання

Навчальні показники	Фронтальне навчання	Фронтальне навчання з використанням ТЗН	Диференційоване навчання з використанням ТЗН
Обсяг засвоєної інформації потоком студентів (у %)	41	45	61
Кількість правильних відповідей до загального їхнього числа (у %)	35	42	53
Відвідуваність занять (у %)	33	44	83

Висновки

Отже, результати дослідження показали, що фронтально-диференційоване навчання із застосуванням і без нього технічних засобів навчання сприяє росту абсолютної академічної успішності майбутніх фахівців з іноземної мови, обсягу та міцності засвоєних знань, відвідуваності занять. З огляду на результати проведених досліджень, що показують ефективність використання механізму диференціації навчання, нами в процесі навчання іноземній мові проведено тестування та формування груп за психологічними, типологічними і мовними показниками, як показано в експерименті.

Дослідження відкриває перспективу для продовження вивчення іншомовної комунікативної компетентності представників професійних співтовариств, взаємовпливу психолого-педагогічних механізмів і закономірностей розвитку іншомовної комунікативної компетентності та психолого-педагогічних феноменів (професіоналізму, аутокомпетентності, психолого-педагогічної культури, індивідуально-професійного потенціалу, кар'єри тощо), подальшого проектування та практичного розроблення психолого-педагогічних програм, моделей і технологій розвитку й удосконалювання іншомовної комунікативної компетентності.

Список використаних джерел

1. Алфімова Н.А. Психологічні умови формування та засвоєння мови як знакової системи: Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Н.А. Алфімова / Харківський державний педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2000. – 205 с.
2. Волобуєва О.Ф. Психологічні засади розвитку професійних іншомовних здібностей майбутнього військового професіонала / О.Ф. Волобуєва / Монографія. – Хмельницький : Вид-во НА ДПСУ, 2007. – 455 с.
3. Ейгер Г.В. Механизм контроля языковой правильности высказывания : Дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.15 / Г.В. Ейгер. – Харьков, 1988. – 428 с.
4. Каспарова М.Г. Развитие иностранных способностей индивидуализации обучения иностранному языку / М.Г. Каспарова // Иностранные языки в школе. – 1988, № 6. – С. 43-47.
5. Китайгородская Г.А. Интенсивное обучение иностранным языкам : теория и практика / Г.А. Китайгородская. – М. : Русский язык, 1992. – 254 с.
6. Трофимова Г.С. Дидактические основы формирования коммуникативной компетентности обучаемых : Автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01 / Г.С. Трофимова. – С.-Пб., Санкт-Петербургский госуниверситет, 2000. – 33 с.

Роль професійно-психологічних позицій та особистісних особливостей у професійній діяльності педагога

Ж.В. Севастьянова
аспірант,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник
І.В. Сингаївська,
кандидат психологічних
наук, доцент, професор
кафедри психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті здійснено аналіз досліджень із різних аспектів проблеми професійного та особистісного становлення педагога, окреслено загальні риси особистості вчителя; представлено результати дослідження професійної спрямованості та психологічних характеристик структури особистості педагога.

В статье осуществлен анализ исследований различных аспектов проблемы профессионального и личностного становления педагога; определены общие черты личности учителя; представлены результаты исследования профессиональной направленности и психологических характеристик структуры личности педагога.

In the article the author analyses the researches on different aspects concerning the formation of professionalism and personality of teachers; outlines the general features of personality of teachers; the results of the research aiming to identify the professional orientation and psychological characteristics of the structure of the personality of teachers are presented.

Ключові слова: аспекти педагогічної діяльності, моноспрямованість, поліспрямованість, професійна спрямованість, спеціальні якості, характеристики особистості.

Постановка проблеми

Вагому роль освітніх організацій у економічному та соціальному розвитку сучасного суспільства неможливо переоцінити. Оскільки діяльність закладів освіти спрямована на навчання, виховання та розвиток особистості, вона істотно відрізняється від діяльності інших організацій. Так, Л.М. Карамушка зауважує, що «кінцевим «продуктом» функціонування освітньої організації... є «живий» об'єкт, особистість – соціальна істота, яка включена в суспільні відносини і є суб'єктом цих відносин» [1]. Специфіка та особливості, властиві лише педагогічній діяльності, характерний образ мислення, загострене почуття відповідальності та обов'язку представників цієї професії та рівень психофізіологічної напруженості обумовлюють її унікальність і складність.

Зобов'язання, покладені на педагогічних і науково-педагогічних працівників державою, вимагають постійного підвищення професійного рівня, педагогічної май-

стерності, наукової кваліфікації, а також забезпечення високого рівня викладання дисциплін і дотримання норм педагогічної етики та моралі. Успішність діяльності освітньої організації значною мірою залежить від професіоналізму її працівників, їхнього прагнення до вдосконалення та розвитку. Цей особливий вид діяльності передбачає передавання професійних знань, умінь і підготовку молодого покоління до виконання професійно-функціональних ролей.

Таким чином, актуальною проблемою психологічної науки є питання професійної вмотивованості педагога, що передбачає розгляд низки аспектів, зокрема прагнення педагога до професійного вдосконалення та розвитку, і його професійна спрямованість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз психологічних і педагогічних літературних джерел показав, що багатьма вітчизняними та закордонними вченими здійснювалися численні дослідження різ-

них аспектів проблеми професійного та особистісного становлення педагога. Так, ученими розглядалися особливості педагога (Ф.П. Гоноболін, Б.С. Братусь, Г.О. Балл, Е.Ф. Зеєр, Є.О. Клімов, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, А.О. Реан, Е.І. Рогов та інші); досліджувалося питання творчого потенціалу особистості вчителя (Ю.М. Кулюткін, Г.С. Сухобська та інші); професійно значущих особистісних якостей педагога (Л.М. Мітіна та інші); вивчалася проблема професійної підготовки, розвитку та професійного вдосконалення педагога (С.П. Безносов, С.Г. Вершловський, Л.М. Карамушка, В.А. Семиченко, С.О. Сисоєва, В.О. Сластьонін та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на існування величезної кількості критеріїв і підстав типізації педагогів, наявність значної кількості наукових праць, присвячених різним аспектам проблеми мотивування педагогів, невирішеним залишається питання структури професійної мотивації, а також взаємозв'язку психологічних особливостей професійної мотивації та особистісних характеристик педагога.

Формулювання цілей статті

Метою статті є оцінка професійної спрямованості особисті педагога, розгляд і порівняння деяких аспектів педагогічної діяльності та характеристик особистості, що детермінують ступінь занурення вчителя у професію, його професійну спрямованість та можуть стати основою для розкриття суті професійної мотивації педагогів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Педагогічна діяльність, яка дещо виокремлюється від інших професій, має соціальну та професійну спрямованість. Соціальна спрямованість, як і професійна, передбачає передання певних знань стосовно виконання певних соціальних і професійних ролей у суспільстві.

Згідно з описом психологічних характеристик типів професіоналів Е.О. Клімова,

педагогічний фах відноситься до типу професій, предметом діяльності яких є інша людина [2]. Проте, слушно зауважити, що головна відмінність педагогічної діяльності від інших професій типу «людина – людина» полягає в тому, що вона одночасно відноситься як до класу професій, що перетворюють, так і до класу професій, що управляють. Виконуючи головне завдання своєї діяльності, спрямоване на становлення та перетворення особистості, педагог покликаний управляти процесом її інтелектуального, емоційного та фізичного розвитку, процесом формування її світогляду. Ми погоджуємося з думкою В.О. Сластьоніна [6], що вчитель, як керівник, повинен добре знати й уявляти діяльність людей, які навчаються і процесом розвитку яких він керує. Окрім того, професія цього типу завжди вимагає спеціальних знань, умінь і навичок у певній сфері. Отже, професійна діяльність педагога включає людинознавчу і спеціальну підготовку та має гуманістичний, колективний і творчий характер.

Розглядаючи педагогічну діяльність як процес управління, учені називають процес міжособистісної взаємодії одним із головних компонентів змісту педагогічної діяльності [7]. Особливості педагогічної взаємодії зумовлені тим, що об'єкти виховання є одночасно й суб'єктами цього процесу. Педагог, виконуючи педагогічне завдання, виступає суб'єктом діяльності. Проте, як об'єкт, він зазнає виховних впливів у процесі взаємодії та самовдосконалюється. За Н.В. Кузьміною [3], педагогічна система складається з п'яти структурних компонентів: суб'єкт та об'єкт педагогічного впливу, предмет їхньої спільної діяльності, мета та засоби педагогічної комунікації. Отже, педагог, як і вихованець, учень, студент, виступаючи як об'єктом, так і суб'єктом педагогічного процесу, є важливим компонентом освітньої системи, відсутність якого унеможливає її існування, та не може бути виражений через інший елемент або сукупність елементів. Згідно з А.К. Марковою, професійні психологічні та педагогічні знання, професій-

ні педагогічні уміння, професійні психологічні позиції, установки, яких вимагає професія, та особистісні особливості, що забезпечують опанування професійними знаннями й уміннями, становлять оригінальну концепцію педагогічної діяльності [4].

Педагогічна професія також вимагає від суб'єкта діяльності визначення чіткої соціальної позиції. Ідеться, з одного боку, про вимоги, очікування і можливості, які пред'являє та надає педагогові суспільство, а з іншого боку – про потяги, переживання, мотиви та цілі людини, її ціннісні орієнтації, світогляд, ідеали. До того ж, соціальна позиція – це певне місце педагога в системі управлінських відносин, що обумовлене характером професійної кваліфікації індивіда та функціональними обов'язками [6; 1].

На нашу думку, загальні та спеціальні здібності педагога є одним із факторів, що обумовлюють формування особистості як професіонала, його професійну поведінку та її спрямованість. Саме спеціальні здібності, у поєднанні з загальними, як система спеціальних якостей та індивідуально-психологічних особливостей особистості, дає змогу працівникові досягати високих результатів у професійній діяльності. Психологи та педагоги, досліджуючи професіограму вчителя, виділили велику кількість педагогічних здібностей. У цілому, до найважливіших якостей можна віднести такі здібності педагога:

- педагогічна спостережливість;
- педагогічна увага;
- педагогічне мислення;
- педагогічний такт;
- вимогливість;
- організаторські здібності;
- ясність і переконливість мовлення тощо.

Згідно з дослідженнями Н.В. Кузьміної, сформованість гностичних, проєктивних, конструктивних, комунікативних та організаторських здібностей на високому рівні забезпечує саморозвиток педагогів [3], що є одним із компонентів процесу професійного розвитку.

Базуючись на своїх дослідженнях, Л.М. Мітіна виділила три інтегральні харак-

теристики особистості та праці вчителя: спрямованість, компетентність і гнучкість. Водночас, дослідник зауважує, що ці компоненти обумовлюють ефективність праці та професійний розвиток учителя, хоча за своєю суттю є характеристиками особистості суб'єкта життєдіяльності. Професійний же розвиток розуміється вченим як динамічний і безперервний процес самопроекування своєї особистості [5].

Слід зазначити, що важливою умовою підвищення педагогом професійного рівня є оволодіння навичками самоорганізації та самоуправління, здатність до рефлексії. Процес формування професійно значущих якостей передбачає розуміння індивідом особливостей своєї особистості, уміння ставити завдання щодо саморозвитку та самоосвіти та знаходити засоби для вирішення цих завдань [9].

Зарубіжні вчені, досліджуючи професійну педагогічну діяльність, наголошують, що особистість учителя є одним із факторів, що визначають його професійний успіх. Так, толерантність і терпимість, гнучкість, широкий кругозір, почуття гумору, уміння підтримати та заохотити, а також демократичний тип особистості сприяють емоційно-позитивному ставленню учнів до вчителя.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що особистісні фактори та якості педагога мають певний вплив на професійну діяльність. Окрім того, можна припустити, що характерні риси особистості освітянина стають спонукальною силою, чи то мотивом, до певних професійних дій задля максимальної реалізації особою своїх можливостей. Прагнучи до успіху, педагоги знаходять себе саме в тих сферах педагогічної діяльності, які вимагають певних особливостей структури їхньої особистості.

Для діагностування найбільш значущих для вчителів аспектів різних сфер педагогічної діяльності нами було проведено дослідження за допомогою методики «Оцінка професійної спрямованості особистості вчителя» [8]. Ця методика дає змогу виявити та оцінити ступінь значущості для

вчителів таких аспектів педагогічної діяльності, як схильність до організаторської діяльності, спрямованість на предмет, значущість потреби у спілкуванні, схваленні та інтелігентності поведінки. Згідно зі шкалою результатів можна говорити про те, що аспект є яскраво вираженим, якщо кількість отриманих балів – більше семи. Спрямованість вважається недостатньо розвинутою при результаті нижче трьох балів.

До цільової групи нашого опитування увійшло 110 професійно активних викладачів із різних регіонів України та міста Києва, які регулярно підвищують свою кваліфікацію, відвідуючи професійні заходи та тренінги. Беручи до уваги те, що кожен із аспектів передбачає певні якості структури особистості, ми зосередилися на найбільш виражених якостях, тобто показниках від семи та вище балів, при цьому максимально можлива кількість балів – десять. Отже, метою анкетування було визначити професійну спрямованість особистості педагогів, а, відтак, і домінуючі характеристики структури їхньої особистості.

Результати анкетування показали, що у 81% суб'єктів опитування виявлено показники вище семи балів із різних аспектів професійної діяльності. Це свідчить про те, що більшість педагогів має яскраво виражену професійну спрямованість особистості. До того ж, хоча показники 19% опитаних менше семи, вони не перетинають межу нижче трьох балів одночасно з усіх п'яти аспектів. Отже, більшою чи меншою мірою професійна спрямованість особистості в тій чи іншій сфері розвинута в усіх опитаних педагогів (рис. 1).

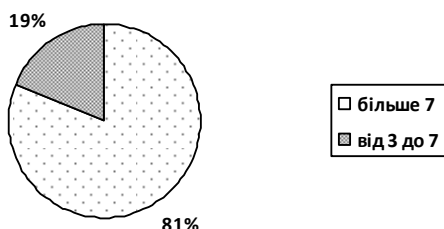

Рис. 1. Співвідношення розвинутої та яскраво вираженої професійної спрямованості особистості

Отримані результати опитування респондентів із яскраво вираженим фактором професійної спрямованості особистості можна поділити на дві групи. Аналіз даних показав, що у 45% спостерігається моноспрямованість, тобто спрямованість лише на один аспект із п'яти запропонованих у анкеті. Відповідно, результати 55% педагогів можна інтерпретувати як поліспрямованість (рис. 2).

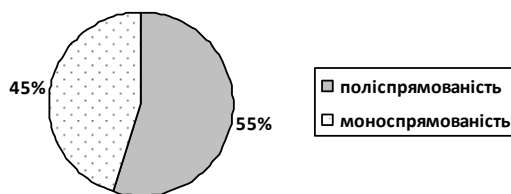

Рис. 2. Поліспрямованість та моноспрямованість особистості педагога

На основі проведеного аналізу групи з моноспрямованістю можна зазначити, що домінуючим аспектом професійної сфери для цієї групи, а саме для 43% опитаних (рис. 3), є значущість інтелігентності поведінки. Вони характеризуються високим загальним рівнем культури, інтелекту та моральності. Педагог-«інтелігент» відрізняється своєю принциповістю та духовністю. Це дало нам змогу зробити припущення, що для більшості опитаних у цій групі спонукальним фактором до активної професійної діяльності є потреба саме у високоінтелектуальній просвітницькій роботі, дотриманні норм моральності та почутті свободи.

Високий ступінь значущості потреби у схваленні визначено у 30% респондентів групи з моноспрямованістю (рис. 3). На нашу думку, це може свідчити про те, що спонукальною силою в цьому разі виступає прагнення отримати схвалення оточуючих (колег, професіоналів, керівництва), що істотно впливає на активність професійної поведінки особи.

Схильність до організаторської діяльності та потреба у спілкуванні значущими є для 15% і 12% опитаних відповідно (рис. 3). Вимогливість, організованість та енергійність дає змогу педагогам-«органі-

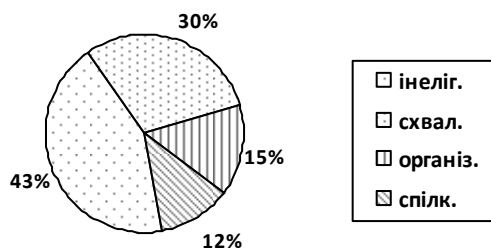

Рис. 3. Яскраво виражені аспекти професійної сфери у групі з моноспрямованістю

заторам» прагнути лідерства та ділового співробітництва в колективі. Особистість педагога з потребою у спілкуванні характеризується екстравертованістю, товариськістю та низьким рівнем конфліктності. Ми вважаємо, що саме прагнення пошуку спільного та сумісного спонукає педагога-«комунікатора» до активної професійної діяльності. Слід зауважити, що для педагогів із моноспрямованістю нульову значущість має аспект спрямованості на предмет.

Розглянемо групу з поліспрямованістю. Отже, згідно з результатами у 59% опитаних виявлено розвиненість двох аспектів професійної спрямованості (рис. 4). Найпоширеніше поєднання (45%) має комбінація мотивації схвалення та інтелігентності поведінки.

У 39% респондентів групи поліспрямованості виявлено яскраво виражену комбінацію з трьох аспектів (рис. 4). Найпоширенішим (42,1%) є поєднання таких аспектів, як спрямованість на предмет, значущість мотивації схвалення та інтелігентності поведінки. Таким чином, серед трьох розвинених аспектів професійної

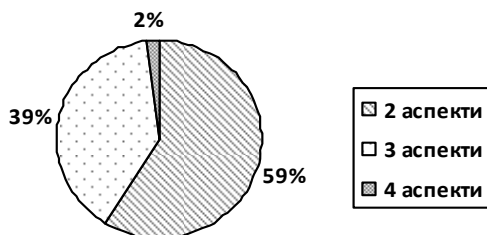

Рис. 4. Яскраво виражені аспекти професійної сфери у групі з поліспрямованістю

спрямованості особистості, комбінація з двох аспектів (значущість мотивації схвалення та інтелігентності поведінки) залишається незмінною, а третім є саме аспект спрямованості на предмет. Слід зазначити, що характерними рисами педагогів, спрямованих на предмет, вважається спостережливість, компетентність і прагнення до творчості.

Висновки

Отже, мотивація схвалення та значущість інтелігентності поведінки є найпоширенішими аспектами спрямованості професійної діяльності серед педагогів. Саме в межах цих аспектів визначається їх моно- та поліспрямованість. На нашу думку, характерні риси особистості з яскраво вираженою вищезазначеною професійною спрямованістю необхідно враховувати під час дослідження та розкриття суті професійної мотивації педагогів. Окрім того, варто ґрунтовно вивчити взаємозв'язок певних рис особистості з зовнішньою та внутрішньою мотивацією, а також чи можуть вони виступати мотивом або спонукальною силою особистості до активних професійних дій задля задоволення своїх потреб шляхом реалізації власних можливостей.

Список використаних джерел

1. Карамушка Л.М. Психологія управління : Навчальний посібник / Л. М. Карамушка. – К. : Міленіум, 2003. – 344 с.
2. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е.А. Климов. – М. : Академия, 2004. – 304 с.
3. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1990. – 117 с.
4. Маркова А.К. Психология профессионала / А.К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
5. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя : Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М. : Академия, 2004. – 320 с.

6. Педагогика : Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. / В.А Слостенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов ; Под. ред. В.А. Слостенина. – М. : Академия, 2002. – 576 с.
7. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. – С.-Пб. : Питер, 1999. – 416 с. : (Серия «Мастера психологии»).
8. Рогов Е.И. Учитель как объект психологического исследования : Пособие для школьных психологов по работе с учителем и педагогическим коллективом / Е.И. Рогов. – М. : ВЛАДОС, 1998. – 496 с.
9. Сич В.М. Соціально-психологічні особливості мотивації професійного вдосконалення спеціалістів відділів освіти : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05/ В. М. Сич. – К., 2005. – 307 с.

Взаємозв'язок стресу з конфліктами в колективі організації

І.А. Сорока

здобувач,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Науковий керівник

І.В. Сингаївська,
кандидат психологічних
наук, доцент, професор
кафедри психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглядаються причини виникнення стресу в колективах організацій, його фізіологічні, емоційні та поведінкові симптоми. Характеризуються деструктивні та конструктивні ознаки стресових ситуацій. Аналізуються типи стресу та чинники, що сприяють його запобіганню.

В статье рассматриваются причины возникновения стресса в коллективах организаций, его физиологические, эмоциональные и поведенческие симптомы. Характеризуются деструктивные и конструктивные признаки стрессовых ситуаций. Анализируются типы стресса и факторы, влияющие на его предотвращение.

This article reviews possible reasons of stress appearance in organizations, its physiological, emotional and behavioral symptoms. It characterizes destructive and constructive features of stressful situations. The article analyses common types of stress and the factors influencing its prevention.

Ключові слова: стрес, стресори, стресостійкість, фрустрація, візуалізація, медитація, релаксація, емоційний інтелект (emotional intelligence), емпатія.

Постановка проблеми

Стрес – це стан психічної напруги, що виникає у людини в процесі діяльності в найбільш складних, скрутних умовах, як у повсякденному житті, так і за особливих обставин. Стресори – значні по силі та тривалості зовнішні і внутрішні дії, що ведуть до виникнення стресових станів [4]. Стрес є типовою реакцією людини на конфліктну ситуацію, але часто може виступати причиною конфлікту. Людина, що знаходиться в стані стресу, частіше здатна піти на конфлікт у порівнянні з тією, яка знаходиться у комфортному психофізіологічному стані. Попередження надмірного стресу (дистресу) є важливою умовою профілактики соціальних і внутрішньо-особистісних конфліктів.

Значну частину стресів ми отримуємо в результаті конфліктів, спричинених різними виробничими ситуаціями. Упоратися з цим можна якщо:

1) розуміти природу стресу і стадії його розвитку;

2) мати уявлення про межі можливого впливу на перебіг стресової ситуації;

3) бути готовим до активних зусиль для досягнення стресостійкості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У науковий обіг термін стрес було введено в 1936 р. видатним канадським фізіологом Гансом Сельє, який розробив загальну концепцію стресу як пристосовної реакції організму на дію екстремальних чинників. З її допомогою знаходять пояснення багатьох явищ нашого повсякденного життя: реакції на труднощі, конфліктні ситуації, несподівані події тощо. У динаміці стресового реагування Сельє бачить три фази:

1) реакцію тривоги, що проявляється в терміновій мобілізації захисних сил і ресурсів організму;

2) фазу опору, що дає змогу організму успішно справлятися з діями, які спричинили стрес;

3) фазу виснаження, якщо занадто тривала і занадто інтенсивна боротьба призводить до зниження адаптаційних можливостей організму і його здатності чинити опір різноманітним захворюванням [9].

Теорія стресу на роботі («Cybernetic Theory of Stress, Coping, and Well-Being», 1998), розроблена Джефрі Едвардсом, розглядає стрес як невідповідність між станом, що відчувається, і бажаним станом

працівників. Щоб упоратися зі стресом, потрібно зменшити цю невідповідність [7].

Багато науковців, зокрема, А.Я. Анцупов, А.І. Шипілов, Д.А. Аширов, Д.А. Шевчук, В.Д. Дорофєєв, Дж. Ньюстром, Е. Дюбрін, К. Альбрехт, стверджують, що стрес є одним із головних негативних наслідків конфлікту. Так, Д.А. Аширов констатує, що всі фактори стресу можна поділити на стресори поза організацією, зв'язані з організацією, групові та індивідуальні фактори стресу [2, с. 230-235].

Аналіз даних опитувань, проведених інститутами, компаніями та інтернет-порталами України, Сполучених Штатів і Великої Британії [11; 13; 14] дає авторові можливість зробити висновки, що 81% українців живе в стресі (із них 42% оцінюють рівень стресу на роботі як середній, 30% – як високий і 9% – як дуже високий). У Великій Британії представники таких професій, як медична сестра та вчитель, доглядальниця та менеджер зазнають стресу на роботі найбільше. Стрес впливає на жінок і чоловіків у рівній мірі, а працівники від 45 років до пенсійного віку страждають від нього більше, ніж молодь. Понад 13 мільйонів робочих днів втрачаються щороку з причин стресу. Тому існують економічні та фінансові причини для управління та зниження стресу на роботі. Актуальність цієї проблеми полягає і в тому, що 36% опитаних українців не борються зі стресом, а здебільшого зривають злість на інших людях.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проблема безпосереднього зв'язку стресу з конфліктами (особливо в навчальних закладах) висвітлювалася мало, тому потребує подальшого наукового вивчення, що визначає актуальність цієї статті. Заслуговує на нашу увагу розроблення та запровадження нових, більш ефективних заходів превентивного характеру, котрі допоможуть зменшити стрес на роботі.

Формування цілей статті

Метою статті є розгляд можливих причин виникнення стресу в колективах орга-

нізацій, деструктивних і конструктивних ознак стресових ситуацій, а також аналіз чинників, що сприяють їх запобіганню.

Виклад основного матеріалу дослідження

Наявність стресу практично немінуча для багатьох професій. Значна частина чинників, що його провокують, пов'язана з виконанням професійних обов'язків. Проте індивідуальні особливості людей зумовлюють різні реакції на стресові ситуації. Завдання, цікаве для однієї людини, призводить до високого рівня тривожності у іншої. Крім того агресивні, дратівливі, вороже налаштовані люди знайдуть шляхи перетворити будь-яку роботу в негативний досвід.

Можна виокремити такі причини стресів у процесі праці:

- а) індивідуальні відмінності працівників;
- б) робочі перевантаження або занадто мале робоче навантаження;
- в) низька якість менеджменту (автократичне керівництво);
- г) атмосфера незахищеності на робочому місці;
- д) нечіткі посадові інструкції;
- е) тиск чинників часу;
- є) невідповідність повноважень і обов'язків;
- ж) відмінність між системою цінностей компанії та працівника;
- з) будь-які зміни в організації (передусім радикальні, нестандартні), оскільки вони потребують умінь адаптуватися до нових умов;
- и) нецікава робота;
- і) несприятливий морально-психологічний клімат у колективі;
- ї) фрустрація (блокування мотивації, що не дає змоги індивідуі досягти бажаної мети) [2; 5; 6; 8].

Людина, яка відчуває стрес, проявляє певні симптоми, що свідчить про намагання впоратися з ним. Ці симптоми включають фізіологічні, емоційні та поведінкові реакції [6]. Фізіологічні симптоми: підвищений кров'яний тиск, надмірне потовиділення, прискорене дихання. Якщо фізіо-

логічні симптоми зберігаються протягом тривалого періоду, результатом може бути серцевий напад, гіпертонія, мігрень, виразка, коліт. Емоційні симптоми включають занепокоєння, напруження, нудьгу, тривалу втому, почуття безнадійності, депресію. Поведінкові симптоми включають такі нервові реакції як, наприклад, сіпання лицьового нерва чи повік. Також спад концентрації, забудькуватість, що призводить до зниження продуктивності праці.

Протистояння стресу ослабляє людей як фізично, так і психологічно. Такий стан називається виснаженням сил – коли емоційно спустошені працівники віддаляються від роботи, відчувають безпорадність, вони схильні до постійних скарг, дратівливості, пов'язують свої помилки з діями інших людей. Це може спонукати їх замислитися про можливість залишити роботу. Окрім збільшення плинності кадрів, виснаження сил призводить до запізнь, прогулів і зниження продуктивності праці. Інший неприємний результат стресу – моральні травми. Моральна травма на робочому місці – це руйнування самооцінки працівників, підриг віри у свої здібності як результат упередженого ставлення на роботі, несправедливого звільнення, дискримінації або почуття нездатності досягти очікуваних показників.

Незважаючи на перераховані вище негативні сторони стресу, багато науковців вважають, що стрес, як і конфлікт, може бути деструктивним і конструктивним. Так, Е. Дюбрін [6] стверджує, що людям потрібен певний об'єм стресу, щоб підтримувати їх ментальну та фізичну пильність. Тільки людське сприйняття визначає – це позитивний чи негативний стресор. На думку Дж. Ньюстрома [8], відсутність стресів означає, що працівникам ставляться дуже прості завдання і показники їх виконання знаходяться на низькому рівні. У міру збільшення рівня стресу зростають і показники продуктивності, оскільки стрес допомагає людині залучати додаткові ресурси, необхідні для задоволення вимог праці. Конструктивний стрес – здоровий стимул, що спонукає працівників реагува-

ти на виклик, який міститься в завданні. Стрес – обов'язковий компонент життя – зазначав Г. Сельє. Стрес може підвищити стійкість організму до негативних чинників. Для розведення полярних функцій стресу учений запропонував розрізняти власне стрес, як необхідний організму механізм подолання несприятливих зовнішніх дій, і дистрес, як стан, безумовно, шкідливий для здоров'я [9]. Слово «дистрес» можна перекласти як «виснаження», «нещастя». Таким чином стрес – це напруження, що мобілізує, активізує організм для боротьби з джерелом негативних емоцій; дистрес – це надмірне напруження, що знижує можливості організму адекватно реагувати на вимоги зовнішнього середовища. Якщо рівень стресу стає занадто високим, він перетворюється на деструктивну силу. Показники роботи знижуються, оскільки зайвий стрес перешкоджає виконанню завдань. Працівник втрачає здатність приймати рішення та поводитьсь неадекватно.

У результаті проведення дослідження із застосуванням тесту оцінки реактивної (тривожність як стан на цей момент) та особистісної (стійкої характеристики людини) тривожності Ч. Спілбергера нами виявлено, що 60% опитаних членів педагогічних колективів мають низький, 20% – помірний і 20% – високий рівень реактивної тривожності. Тривожність як емоційний стан визначається присутнім на цей момент у людини занепокоєнням, напруженням, нервозністю.

Як властивість особистості тривожність є індикатором виявлення людиною страху, побоювання в об'єктивно безпечних ситуаціях, що сприймаються нею як загрози. За результатами тесту 56% опитаних педагогів зазвичай мають високий рівень, 38% – помірний і лише 6% – низький рівень особистісної тривожності. Науковцями доведено зв'язок між підвищеною тривожністю та конфліктністю особистості. Дуже висока особистісна тривожність корелює з наявністю невротичного конфлікту, емоційними та невротичними зривами. У такому разі потрібно знизити

значущість ситуацій і перенести акцент на осмислення діяльності та формування почуття впевненості в успіхові. Але певний рівень тривожності – природна й обов'язкова особливість активної особи. Низька тривожність, навпаки, потребує завищення почуття відповідальності й уваги до мотивів діяльності.

Водночас із тестом Ч. Спілбергера педагоги були опитані за тестом Stress and coping self-test (Harvard Medical Center, 2008), щоб оцінити їх здатність справлятися зі стресом. Необхідно зазначити, що викладачі, які за результатами тесту Ч. Спілбергера мали низький рівень тривожності, уміють добре управляти стресом і знаходяться в «позитивній зоні» (36% респондентів). Навпаки, особи, які показали високий рівень тривожності, не вміють управляти стресом та знаходяться в зоні стресу чи дистресу (36%). Граничну між стресовою та позитивною зону зайняли 28% респондентів.

Особи, які згідно з дослідженням не вміють керувати стресом, мають такі характеристики фізичного та морального стану: за останній місяць їхній настрій то покращується, то стає гіршим; їх турбує нервовість, напруження, тривога, печаль, відчуття занепокоєння, безнадійності; час від часу вони втрачають пам'ять і контроль над своїми думками та діями; досить часто відчують утому та виснаження; деякі оцінюють свій стан депресивності як середній; більшість респондентів стурбовані станом свого здоров'я.

Якщо знати, які існують типи стресу та вміти їх розпізнавати, ними буде легше управляти. Це, у свою чергу, допомагає працювати продуктивно, будувати кращі відносини, жити здоровим життям. Доктор Карл Альбрехт [3] (консультант у галузі менеджменту з Каліфорнії, автор книги «Стрес і менеджер») виокремлює чотири загальних типи стресу:

1. Стрес часу.
2. Стрес очікування.
3. Ситуативний стрес.
4. Стрес зустрічі.

Автор детально розглядає кожен тип

і радить, як долати їх. Наприклад, якщо стрес пов'язаний із дефіцитом часу, людина боїться, що не зможе досягти чогось важливого, укластися в крайні терміни; вона відчуває нещасною та безнадійною. Щоб управляти таким стресом, необхідно засвоїти навички управління часом:

- складайте перелік речей, програму дій, які необхідно виконати;
- визначайте пріоритети;
- створіть більше часу у вашому дні (приходьте на роботу раніше, чи закінчуйте пізніше; концентруйтеся, працюйте ефективніше, що допоможе зробити більше в рамках того часу, який ви маєте);
- навчіться казати «ні» тим завданням, які ви не в змозі виконати.

Стрес очікування пов'язаний зі специфічними подіями (наприклад, майбутня презентація) чи загальним відчуттям страху, занепокоєнням про майбутнє. Управляти таким стресом допоможуть такі техніки:

- візуалізація (уявляйте, що подія має успіх);
- медитація допоможе розвинути здібність концентруватися на подіях, що відбуваються в цей момент, а не в удаваному майбутньому;
- релаксація (глибоке спокійне дихання, заспокійливий музичний фон);
- навчіться розробляти план на випадок непередбачених обставин, це зменшить страх провалу та надасть упевненості, що саме ви контролюєте ситуацію.

Ситуативний стрес виникає несподівано, непередбачено. Конфлікт є головним джерелом ситуативного стресу. Щоб упоратися з ним, потрібно навчитися:

- ефективним навичкам вирішення конфлікту;
- розуміти фізичні та емоційні симптоми цього стресу;
- управляти своїми емоціями.

Стрес зустрічі обертається навколо людей. Він відчувається, коли особа хвилюється про взаємодію з певною людиною або групою людей, які можуть не подобатися. Це може також відбуватися, якщо робота включає багато особистого

спілкування з клієнтами або замовниками, які знаходяться у важкому становищі. Цей вид стресу також походить від «контактного перевантаження», коли відчувається виснаження від взаємодії з великою кількістю людей. Упоратися з ним допоможе:

- розвиток навичок роботи з людьми;
- емоційний інтелект (emotional intelligence) – здатність визнавати емоції, бажання та потреби свої та інших;
- емпатія (це дає змогу побачити ситуацію з ракурсу іншої людини) [12].

Більш загальні поради від психологів для розвитку стресостійкості (здатності особистості протистояти стресовим факторам) такі:

- робіть регулярні фізичні вправи;
- гуляйте на свіжому повітрі;
- спіть 7-8 годин на день;
- харчуйтеся регулярно;
- обмежте вживання кофеїну та алкоголю;
- навчіться прощати та забувати. Почуття образи дуже шкодить;
- якщо не можете змінити ситуацію, змініть ставлення до неї;
- просіть про допомогу своїх керівників на роботі, щоб упоратися з робочими стресорами;
- якщо не влаштовують заробітна плата, вірогідність просування по службі, постарайтеся проаналізувати, наскільки

реальні можливості вашої організації з поліпшення цих умов;

- намагайтеся не змішувати особисті та службові відносини;
- зрозумійте, що всі роблять помилки;
- стрес може призвести до тяжких проблем зі здоров'ям. Відвідайте лікаря, якщо в тому є потреба;
- думайте позитивно, будьте оптимістичні.

Людина, яка контролює своє життя та сприймає стресові події як можливість навчатися та рости, більш стійка до стресу та живе більш насичено.

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що присутність стресу практично неминуча для багатьох професій. Протистояння йому послабляє людей як фізично, так і психологічно. Стрес є типовою реакцією людини на конфліктну ситуацію, але часто може бути його причиною. Попередження надмірного стресу (дистресу) є важливою умовою профілактики конфліктів. Зробити це можна, якщо:

- 1) розуміти природу стресу і стадії його розвитку;
- 2) мати уявлення про межі впливу на протікання стресової ситуації;
- 3) бути готовим до активних зусиль для досягнення стресостійкості.

Список використаних джерел

1. Анцупов А.Я. Конфликтология / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – М. : ЮНИТИ, 2000. – 544 с.
2. Аширов Д.А. Организационное поведение : учебник / Д.А. Аширов. – М. : Проспект, 2006. – 360 с.
3. Albrecht K. Stress and the Manager : Making It Work ForYou / K. Albrecht. – New York : Touchstone, 1986. – 336 p.
4. Большой психологический словарь / [Под ред. Мещерякова Б.Г., Зинченко В.П.]. – С.-Пб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.
5. Дорофеев В.Д. Организационное поведение : учебное пособие / В.Д. Дорофеев, А.Н. Шмелева, Ю.Ю. Частухина. – Пенза : Изд-во ун-та, 2004. – 142 с.
6. DuBrin A. J. Fundamentals of organizational behavior : an applied approach / A. J. DuBrin. – Cincinnati : International Thomson Publishing, 1997. – 300 p.
7. Edwards J.R. Cybernetic Theory of Stress, Coping, and Well-Being / J.R. Edwards. – Oxford : Oxford University Press, 1998. – 55 p.
8. Ньюстром Дж. Организационное поведение / Дж. Ньюстром, К. Дэвис. – С.-Пб. : Питер-Юг, 2000. – 448 с.
9. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М. : Прогресс, 1982. – 68 с.
10. Шевчук Д.А. Конфликты : как ими управлять (конфликтология) / Д.А. Шевчук. – М. : Гросс-Медиа, 2009. – 301 с.

11. Stress management [Електронний ресурс] : businessballs.com – Режим доступу : <http://www.businessballs.com/stressmanagement.htm>
12. Stress and the Manager [Електронний ресурс] : Karl Albrecht International. – 2008. – Режим доступу : <http://www.mindtools.com/pages/article/albrecht-stress.htm>
13. What Workers Say About Stress on the Job [Електронний ресурс] : cdc.gov. – 2011. – Режим доступу : <http://www.cdc.gov/niosh/docs/99-101/>
14. How Ukrainians cope with stress [Електронний ресурс] : marketing.rabota.ua. – 2011. – Режим доступу : http://marketing.rabota.ua/post/2011/12/06/resultaty_issledovania_stress_na_rabochem_meste.aspx

Компетентнісний підхід до формування професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів

А.В. Шулдик

здобувач,
Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тичини

Науковий керівник
І.В. Сингаївська,
кандидат психологічних
наук, доцент, професор
кафедри психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті йдеться про особливості формування професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів. Проаналізовано нові дослідження зарубіжних і вітчизняних психологів щодо компетентнісного підходу в освіті, зроблено спробу застосувати цей підхід до формування професіоналізму керівників. Розроблено структуру професіоналізму керівників, що включає когнітивну, мотиваційну, соціально-психологічну та операційно-технологічну компетентності.

В статті речь идет об особенностях формирования профессионализма руководителей общеобразовательных учебных заведений. Проанализированы новые исследования зарубежных и отечественных психологов относительно компетентностного подхода в образовании. Сделана попытка использовать этот подход в формировании профессионализма руководителей. Разработана структура профессионализма руководителей, которая состоит из когнитивной, мотивационной, социально-психологической и операционно-технологической компетентностей.

The article under review considers the peculiarities of a general education establishment supervisor professionalism formation. Thus it analyzes foreign and domestic psychologists new studies as regards competent approach in education and makes an attempt to apply the mentioned approach to the supervisor professionalism formation. The article develops supervisor professionalism structure which includes cognitive, motivational, social and psychological, operational and technological competences.

Ключові слова: професіоналізм, структура професіоналізму керівника загальноосвітнього навчального закладу, компетентнісний підхід, компетентність, компетенції.

Постановка проблеми

Наукові напрями психології, що здійснюють спробу вийти за рамки традиційної освіти, виходять із положення про те, що реально існує дві освіти. Перша, зафіксована в освітніх програмах, включає в себе знання, уміння та навички, які необхідні для засвоєння. Друга по суті своїй відноситься до тих результатів освіти, які сприяють формуванню професійної компетентності, особистісного досвіду, що не є простим набором знань, умінь і навичок. Тобто те, що раніше сприймалося як побічний продукт освітнього процесу, на сьогодні стає пріоритетним.

Компетентнісний підхід є одним із найбільш актуальних напрямів психолого-пе-

дагогічної теорії та практики, досліджень українських і зарубіжних науковців. Не випадково значна частина досліджень учених пов'язана з уточненням поняття «компетенція» і «компетентність». Компетентнісний підхід зумовлює переорієнтацію з процесу на результат у діяльнісному вимірі. Результат розглядається з позицій затребуваності в суспільстві, забезпечення спроможності особистості самостійно діяти, вирішувати життєві та професійні ситуації. При цьому, як результат, розглядається не сума засвоєної інформації, як цього вимагає когнітивно-знанневий підхід, а здатність керівника діяти в різних проблемних ситуаціях професійної діяльності та спілкування. Згідно з ком-

петентнісним підходом саме компетенції розглядаються як бажаний результат професійної освіти. Компетентнісний підхід висуває на перше місце не інформованість керівника загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ), а його вміння вирішувати проблеми, що виникають в управлінській діяльності. Пріоритет самостійності та суб'єктності керівника сучасної школи органічно вписується в компетентнісну освітню модель, у рамках якої керівник повинен усвідомлювати міру розвитку своїх здібностей, виробляти світогляд, розуміти своє призначення в житті. Отже, упровадження компетентнісного підходу в освіті викликане тим, що особистість повинна не тільки мати певні знання, навички, а й використовувати їх як інструмент для розв'язання життєвих проблем, виконання соціальних ролей.

Усвідомлення переваг компетентнісного підходу до сфери професіоналізму керівника ЗНЗ, пошук нових форматів професійних стандартів і відповідних оцінювальних процедур відбувається доволі повільно. Потужні можливості цього підходу залишаються не задіяними за умов відсутності цілісної системи розвитку професіоналізму керівника ЗНЗ. Цілісне осмислення професіоналізму не можливе без його розгляду в процесі становлення. У цьому сенсі поняття набуває більш широкого значення як міра відповідності вимогам професійної діяльності, професійна спроможність і є динамічним показником, що оцінюється на всіх етапах професійного розвитку.

У вітчизняних наукових дослідженнях найменш висвітленими є питання структури професіоналізму та проблем застосування компетентнісного підходу до системи професійної освіти, що є необхідною умовою визначення реальних можливостей переходу до нової її моделі.

Нові вимоги до професіоналізму керівників ЗНЗ, наявність суперечностей, що ускладнюють їх реалізацію, засвідчують необхідність обґрунтування науково-психологічних засад розвитку професіоналізму керівників ЗНЗ на основі компетентніс-

ного підходу та особистісно-діяльнісної парадигми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У процесі дослідження особливостей використання компетентнісного підходу в освіті нами здійснено аналіз наукових праць, який дав змогу з'ясувати такі основні питання:

- модернізація освіти на основі компетентнісного підходу (О. Бермус, Н. Бібік, В. Болотов, О. Волкова, Н. Галєєва, Т. Гериш, Е. Зеєр, О. Олейникова, Л. Парашенко, П. Самойленко, В. Серіков, Л. Тархан, А. Хуторський, Є. Царькова, Л. Штика);

- методи реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн (І. Зимня, О. Овчарук, О. Пометун);

- сутність компетентностей (Е. Зеєр, О. Крисан, Ю. Татур, А. Хуторський, О. Онопрієнко, В. Ягупов, В. Свистун);

- моніторинг рівнів досягнення компетентностей (В. Байденко, І. Іванова Х. Кеурулайнен, О. Локшина, М. Савчин, О. Пашенко);

- типи, рівні, інтегрована модель компетенцій, оцінка ефективності управлінської діяльності, методи оцінки професійної діяльності (Р. Бояцис);

- показники та критерії оцінювання професійної компетентності керівника як основи його кар'єрного розвитку (О. Слюсаренко, Л. Гогіна).

З метою диференціації понять «компетентність» і «компетенція» нами проаналізовано дослідження Н. Бібік, А. Хуторського, які підкреслюють, що перше означає загальну здатність (спроможність) фахівця проявляти знання та вміння в професійній діяльності, застосовувати їх до вирішення проблеми в конкретній ситуації, а друге – сукупність знань, умінь, особистісних якостей, необхідних для ефективної діяльності [1]. Поняття «компетенція» тлумачиться як потенційна здатність людини до діяльності, заснована на знаннях, досвіді, цінностях, нахилах, набутих завдяки навчанню.

Так, І. Зимня виділяє 3 основні групи компетентностей:

1) компетентності, що належать особистості як суб'єкту життєдіяльності (здоров'язбереження, ціннісно-смилова орієнтація у світі, розширення знань);

2) компетентності, що належать до взаємодії людини з іншими (вирішення конфліктів, співробітництво, толерантність, спілкування);

3) компетентності, що належать до діяльності людини та проявляються в усіх її типах і формах (постановка та вирішення пізнавальних завдань, нестандартні рішення, засоби діяльності) [2].

Цікавими, на нашу думку, є погляди І.Зимньої на характеристики компетентності. Дослідник розрізняє такі їх аспекти: мотиваційний (здатність до прояву компетентності); когнітивний (володіння знанням змісту компетентності); поведінковий (досвід прояву компетентності в різноманітних стандартних і нестандартних ситуаціях); ціннісно-сенсовий (відношення до змісту компетентності та об'єкта її застосування); емоційний (емоційно-вольова регуляція процесу та результату прояву компетентності). Запропонована структура компетентності свідчить про складність її виміру й оцінки.

За Т. Дюраном компетенції включають теоретичні знання, здібності й особистісні характеристики людини (ставлення) [3]. Аналіз цих та інших джерел показує, що поняття «компетентність» і «компетенція» широко використовуються в різних видах життєдіяльності людини та характеризують високу якість її професійної діяльності, тому і в психології використання таких термінів є виправданим.

В останні десятиріччя проблеми професіоналізму стали предметом детального розгляду психологічної науки (Є. Клімов, А. Маркова, Л. Мітіна, Ю. Поварьонков, Л. Даниленко, Г. Єльнікова, Л. Карамушка, Н. Клокар, В. Кричевський, В. Маслов, В. Олійник, К. Ушаков, О. Філь та інші). На думку А. Маркової, сформувався самостійний напрям – психологія професіоналізму, який «виявляє умови і закономірності просування людини до професіоналізму в її праці, зміни психіки людини

в процесі сходження до професіоналізму» [4, с.118]. Психологія професіоналізму в такому розумінні описує критерії та рівні професіоналізму.

Вивчення генези поняття «професіоналізм» у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях дало змогу констатувати, що воно характеризує високий рівень здійснення професійної діяльності. За найбільш загальним визначенням, наведеним у «Тлумачному словнику української мови», професіоналізм – це оволодіння основами і глибинами будь-якої професії [5, с. 62]. Як стверджує А. Деркач, процес реалізації акмеологічних резервів проходить як особистісно-професійний розвиток, а його результатом є досягнення професіоналізму [6].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Поглиблений аналіз наукових досліджень із проблеми формування компетенцій і компетентностей [1; 2; 6; 7; 8] виявив розходження в розумінні базових понять компетентнісного підходу, а також різні погляди на співвіднесеність понять «компетентність» і «професіоналізм». Історія проблеми показує всю складність, багатомірність і неоднозначність трактування цих понять і заснованого на них компетентнісного підходу до процесу та результату формування професіоналізму керівника. Дефініція цих понять може бути самостійною науковою проблемою. Професіоналізм керівників ЗНЗ – широке та комплексне поняття. Окрім ґрунтовних знань і практичного досвіду, професіоналізм передбачає наявність управлінських і аналітичних здібностей, моральних якостей. Але єдиного погляду дослідників на категорію «професіоналізм» поки що немає. Під час дослідження проблем професіоналізму ми вважаємо за необхідне розглядати його як інтегральну характеристику керівника, що включає ряд компетентностей і визначає успіх його діяльності.

Формулювання цілей статті

Мета статті – розробити й обґрунтувати структуру професіоналізму керівника

ЗНЗ, виходячи з компетентнісного підходу в освіті.

Виклад основного матеріалу дослідження

На основі аналізу різних підходів у розкритті сутності понять будемо дотримуватися таких визначень: компетентність – це володіння певними компетенціями, це компетенції в дії. Поняття «компетенція» включає знання й розуміння (теоретичне знання про професіоналізм керівника, здатність знати й розуміти), знання як діяти (практичне й операційне застосування знань до конкретних ситуацій), знання як бути (цінності як невід’ємна частина способу сприйняття й життя з іншими в соціальному контексті) [9].

Поняття «професіоналізм» є більш широким, ніж «професійна компетентність». Бути професіоналом – це не тільки знати, як робити, а й уміти ці знання реалізовувати, домагаючись необхідного результату. Важлива й результативність діяльності, і співвіднесеність її з витратами (психологічними, фізіологічними тощо), тобто при оцінці професіоналізму йдеться про ефективність професійної діяльності.

Значущим для нас є твердження акмеологів про те, що компетентність – головний когнітивний компонент підсистеми професіоналізму діяльності, сфера професійного ведення, система знань, що постійно розширюється і дає змогу здійснювати професійну діяльність із високою продуктивністю. Компетентність є необхідним, важливим компонентом професіоналізму. Загалом, вважається, що професійна компетентність є одним із щаблів професіоналізму, сукупністю знань, умінь, навичок, способів діяльності, професійно важливих психологічних якостей, необхідних керівнику для здійснення ефективної професійної діяльності. Професійна компетентність – це наявний, результативний рівень підготовленості фахівця, що виявляється в опануванні професією, досвіді.

Логічним центром розвитку професіоналізму керівника є його професійна (управлінська) діяльність. Управління загальноосвітнім навчальним закладом включає

сукупність взаємопов’язаних функцій планування, організації, мотивації та контролю, що забезпечують формування та досягнення цілей цього закладу.

Проаналізувавши й узагальнивши наукову психологічну літературу з проблеми професіоналізму, компетентнісного підходу, управлінської діяльності [2; 4; 6; 7; 9; 10; 11; 12; 13], ми розробили структуру професіоналізму керівника ЗНЗ, що містить такі компетентності: когнітивну, мотиваційну, соціально-психологічну, операційно-технологічну. У свою чергу, ці компетентності складаються з низки компетенцій.

Когнітивна компетентність – це спроможність сприймати, розуміти та обробляти інформацію. Це рівень пізнавальної активності, ступінь оволодіння спеціальними (професійними) і психологічними знаннями про управлінську діяльність. Вона включає пошук, вибір, упорядкування, аналіз інформації, судження про інформацію та є основою вирішення проблем, розроблення рішень і стратегій. Ця компетентність включає також гнучкість, креативність, готовність до обґрунтованого ризику, концептуалізацію, діагностичне використання концепцій, логічне мислення, професійні здібності тощо. Гнучкість – це адаптація поведінки з урахуванням нової інформації, зміни ситуації або пріоритетів, середовища або культури. Гнучкість стосується також спроможності працювати дієво та продуктивно в періоди змін, непевності, а також здатності функціонувати дієво, коли робота передбачає наявність широкого спектра ситуацій. Креативність – це генерація нових уявних рішень шляхом адаптації та розширення відомих методів, інтегрована інтуїція, свіжий погляд на звичні речі й отримання інформації з нетрадиційних джерел. Креативність може також включати спроможність знаходити нові можливості та рішення проблем за межами традиційної практики. Готовність до обґрунтованого ризику – використання нових можливостей, що є вигідними для організації. Ця характеристика компетентності може включати вираження сумніву

щодо доцільності збереження статус-кво; аналіз аргументів «за» і «проти» запропонованих змін, випробування нових ідей, що можуть не справдитися, підтримки нових ініціатив до моменту з'ясування результатів їх запровадження, підтримки інших працівників, які здійснюють ризиковані заходи. Концептуалізація – це здатність створити власну концепцію, що описує певну подію. Діагностичне використання концепцій – це спосіб мислення, у ході якого керівник використовує певні моделі та концепції для пояснення подій, що відбуваються. Логічне мислення – це мислення, у ході якого одні події розглядаються в причинно-наслідкових зв'язках з іншими подіями.

Таким чином, когнітивна компетентність керівника – це власне його професійна компетентність, що складається з цілого ряду компетенцій: структурування знань, інтеграція знань, професійний розвиток, ситуативно-адекватна актуалізація знань, дослідження, пошук інформації, управління інформацією, адаптація, креативність, орієнтація на досягнення результату, відданість організації, орієнтація на вчителів, учнів, батьків, розроблення інноваційних проектів і управління ними.

Мотиваційна компетентність – це стимулювання керівником людей до виконання діяльності. Для цього потрібно створити умови, за яких виконавці відчували б, що можуть задовольнити свої потреби тільки тоді, коли буде забезпечено досягнення цілей групи. Мотивація – це власне причина, що спонукає членів трудового колективу до спільних погоджених дій, аби забезпечити досягнення поставленої мети. Це заохочення інших осіб до навчання та розвитку шляхом надання порад і стимулювання для задоволення сьогоденних і майбутніх вимог до компетенцій. Це позитивне ставлення (довіра) до людей. Мотивація є динамічним процесом, що стимулює й підтримує на певному рівні поведінкову активність людини. Вона включає в себе систему спонукальних чинників (потреби, мотиви, цілі, наміри тощо), здатних впливати на поведінку лю-

дини, сукупність причин; психологічних чинників, що стимулюють, підтримують на певному рівні, а також пояснюють поведінку та активність людини; з іншого боку, мотивація є процесом спонукання себе та інших до активності, досягнення цілей.

Мотиваційна компетентність як складова професіоналізму включає в себе такі компетенції: професійні цінності, ідеали та менталітети; розуміння значущості професії; професійний світогляд; володіння етичними нормами в професії; професійне покликання; професійне цілепокладання; професійна інтернальність як пошук у собі причин успіху чи неуспіху; професійні сенси, що визначають професійну стійкість; позиція професіонала – визнання себе як професіонала, прагнення до професійного зростання, мотивація до різних видів підвищення кваліфікації; готовність до гнучкої переорієнтації в рамках управлінської діяльності; задоволеність управлінською діяльністю як усвідомлення відповідності рівня домагань, досягнутих результатів вимогам професії.

Соціально-психологічна компетентність – це набута здатність особистості гнучко орієнтуватися в мінливих соціальних умовах та ефективно взаємодіяти з соціальним середовищем. Включає такі компетенції: когнітивні здібності керівника, спрямовані на пізнання партнерів спілкування; спроможність здійснювати вплив, використання свого впливу на створення команди, упевненість у собі, точна самооцінка своїх здібностей до спілкування, спонтанність (здібність легко і вільно проявляти себе в певних умовах), використання усних презентацій (ефективність комунікацій); уміння налагоджувати дієві відносини з іншими людьми (націленість на відносини, демонстрація виваженості, занепокоєння та поваги до інших; здатність організувати співпрацю; повага до людського чинника, уміння попереджати та розв'язувати конфлікти; ідентифікація складних відносин і вміння їх підтримувати), уміння чітко надавати

інформацію (усно та/або письмово) й активно слухати інших, переконувати аудиторію; уміння працювати в колективних проектах та в колективі, уміння налагодити плідні робочі відносини з колегами, розуміння та терпимість до потреб і точок зору інших осіб; спроможність узяти на себе роль лідера колективу, спроможність наголосити на сильних сторонах інших осіб для досягнення кращих результатів, виразити очікування, заохочення до колективної роботи й оцінку внесків інших працівників.

Операційно-технологічна компетентність – це ті засоби, які керівник використовує (дії, прийоми професійного мислення тощо) для втілення наявних мотивів. Це виконавча частина управлінської діяльності, яка забезпечує отримання необхідного результату. Якщо мотиваційна компетентність розкриває те, заради чого керівник діє, до чого готовий, до чого прагне, на що налаштований, то операційна компетентність вказує на те, як діє керівник (виконує прості виконавчі дії чи складні мисленнєві й творчі акти).

Операційно-технологічна компетентність як складова професіоналізму містить такі психологічні засоби професійної діяльності:

- операції та дії, які керівник здійснює в процесі управлінської діяльності та більш укрупнені їх об'єднання – способи, прийоми, а також уміння та навички. Сюди відноситься професійне мислення, що полягає у використанні мисленнєвих операцій як засобу здійснення професійної діяльності. Професійний тип (склад) мислення – домінуюче використання саме в управлінській діяльності прийомів розв'язання проблемних завдань, способів аналізу професійних ситуацій, прийняття професійних рішень;

- «техніки» – сукупність прийомів, умінь, навичок, які використовує керівник для розв'язання поставлених завдань професійної діяльності;

- технологія – чітке планування керів-

ником управлінської діяльності та підпорядкування поставленим цілям її змісту та методів, організація роботи, формування мотивації, контроль за досягненням поставлених цілей. Технологія може різнитися за цілями і прийомами діяльності. Так, одні керівники удосконалюють систему знань підлеглих, інші – стимулюють їх творчу діяльність, треті – змінюють характер їх мислення чи мотивацію. Технологія різниться також за характером діяльності (уточнення змісту професійної діяльності, розкривається роль науки у професійній діяльності, модернізація методів і форм навчання тощо).

Технологія професійної діяльності може бути спрямована на психологічний світ іншої людини чи самої себе, її називають психотехнологією. Технологічний бік діяльності одухотворюється моральними цінностями, ідеалами, мотивами, без яких засоби діяльності, навіть дуже досконалі, не можуть слугувати розвиткові професіоналізму людини.

Висновки

Категорія професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів є відносно новою для української психологічної науки. Введення її до наукового обігу зумовлюється тенденціями модернізації освіти та запровадження компетентнісного підходу до професіоналізації управління.

У запропонованій структурі професіоналізму компетентності будуть у подальшому використовуватися нами в якості загальних орієнтовних критеріїв оцінки його змісту. Потребує подальшого наукового обґрунтування сутність професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів, а також уточнення його структурних компонентів.

У ході майбутнього дослідження уточнимо зміст компетентностей, що входять до структури професіоналізму, діагностуємо їх рівень прояву в керівників та розробимо методи для розвитку цих компетентностей.

Список використаних джерел

1. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования / А.В. Хуторской // Нар. образование. – 2003. – № 2. – С. 58-64.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия / И.А. Зимняя. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 40 с.
3. Durand T. Strategizing innovation: competence analysis in assessing strategic change. In A.Heene and R. Sanches (eds) Competence-Based, 1997.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
5. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь: Перун, 2002. – 1440 с.
6. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А. Деркач. – М. : Издательство Московского психолого-социального института ; Воронеж : МОДЭК, 2004. – 752 с.
7. Герш Т.В. Компетентностный подход как основа модернизации профессионального образования / Т.В. Герш, П.И. Самойленко // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2006. – № 2. – С. 11-15.
8. Комплекс нормативних документів для розробки складових системи галузевих стандартів вищої освіти / За заг. ред. В.Д. Шинкарука. Укладачі: Я.Я. Болубаш, К.М. Левківський, В.Л. Гуло, Л.О. Котоловець, Н.І. Тимошенко. – К. : МОН України, ПТІЗО, 2008. – С. 8-12.
9. Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики) / [За заг. ред. О.В. Овчарук]. – К. : К.І.С., 2004. – 112 с.
10. Бондарчук О.І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія / О.І. Бондарчук. – К. : Наук. світ, 2008. – 318 с.
11. Бояцис Р. Компетентный менеджер. Модель эффективной работы / Р. Бояцис ; пер. с англ. – М. : Нирро, 2008. – 340 с.
12. Онопрієнко О. Концептуальні засади компетентнісного підходу в сучасній освіті / О. Онопрієнко // Шлях освіти. – 2007. – № 4. – С. 32-37.
13. Штика Л.Г. Концептуальні засади побудови системної моделі професіоналізації державного управління / Л.Г. Штика [Електронний ресурс] // Державне управління : теорія та практика. – 2007. – № 2. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej6/index.htm>

Теоретичні та практичні аспекти захисної промови як засобу психологічного впливу в умовах судових дебатів

Л.В. Шульга

адвокат, здобувач,
Національна академія
внутрішніх справ України

Науковий керівник

Л.І. Казміренко,
кандидат психологічних
наук, професор,
професор кафедри
юридичної психології,
Національна академія
внутрішніх справ України

У статті критично проаналізовано деякі підходи до сутності захисної промови адвоката, запропоновано власне визначення, розглянуто основні методи психологічного впливу адвоката на учасників судових дебатів під час проголошення захисної промови.

В статье критически проанализированы некоторые подходы к сущности защитной речи адвоката, предложено собственное определение, рассмотрены основные методы психологического воздействия адвоката на участников судебных прений во время произнесения защитной речи.

Within this article were critically analyzed some approaches to the nature of protective speech advocate, proposed his own definition, and the basic methods of psychological influence a lawyer during the declaration of protective speech to participants in judicial debate.

Ключові слова: захисна промова, судові дебати, методи психологічного впливу, учасники судових дебатів.

Постановка проблеми

Успішний виступ адвоката в суді неможливий без достатнього знання законів психології, педагогіки, права та логіки. Останні дають можливість розкрити психологічну сутність досліджуваних подій, виявити внутрішні причини та спонукальні мотиви вчинків, визначити найбільш доцільні засоби і методи виховного та попереджувального характеру. Нині в науковому полі спостерігається відсутність систематизації досліджень, присвячених практичним аспектам захисної промови як засобу психологічного впливу в умовах судових дебатів, що зумовлює необхідність проведення наукових пошуків у цьому напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Нині в науковій літературі існує значна кількість робіт, присвячених захисній промові адвоката та її психологічному значенню. Зокрема, слід виділити наукові здобутки таких учених, як С.Д. Абрамович, В.В. Молдован, М.Ю. Чикарькова, Т.Б. Гриценко, Р.С. Кацавець та інші. Не применшуючи значимість проведених ними досліджень, слід відзначити, що в

них не висвітлено особливості зміни психологічного сприйняття мови адвоката в сучасних умовах, сучасного стану судового процесу в Україні та інші аспекти, які тим чи іншим чином впливають на результативність захисної промови.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Результатом дослідження різних точок зору, представлених у науковій літературі з юридичної психології та інших суміжних наук, стало виділення позитивних і негативних рис захисної промови, а також недоліків, притаманних захисній діяльності сучасних адвокатів.

Варто зазначити, що нині спостерігається дефіцит спеціальної літератури, присвяченої підготовці та виголошенню захисних промов, психологічному аналізу найбільш удалих із них. Це є негативним явищем для судової практики, оскільки опубліковані на початку та в середині ХХ ст. збірники захисних промов адвокатів не враховують сучасні реалії, хоча актуальності, красномовності та переконливості вони, природно, не втратили.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення теоретичних та аналіз практичних аспектів захисної промови як засобу психологічного впливу в умовах судових дебатів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Серед науковців відсутня єдність щодо тлумачення природи та складових захисної промови адвоката. Спробуємо проаналізувати існуючі підходи до визначення цього поняття та подати власне бачення.

Отже, на думку авторського колективу у складі С.Д. Абрамовича, В.В. Молдована, М.Ю. Чикарькової, захисна промова – це промова в судових дебатах, у якій з точки зору захисту підсудного надається аналіз доказів, викладаються міркування по суті обвинувачення, кваліфікації злочину, пропозиції про міру покарання, інші питання, що мають значення для правильного вирішення справи [6, с. 336].

На нашу думку, таке визначення є дещо обмеженим, оскільки в ньому не йдеться про те, у яких саме судових дебатах застосовується цей юридичний інститут, а також відсутня вказівка на психологічні аспекти впливу захисної промови на учасників дебатів.

Іншого підходу до тлумачення вказаного поняття притримується Т.Б. Гриценко. Так, на думку науковця, захисна промова – це промова, звернена до суду та інших учасників судочинства і присутніх у ході розгляду кримінальної, цивільної, адміністративної справи, у якій містяться висновки щодо тієї чи іншої справи [2, с. 84].

На нашу думку, таке визначення є надто загальним, оскільки стосується будь-якої судової промови; у ньому не розкривається основний зміст захисної промови адвоката, не визначаються її складові, а також не містяться вказівки на основну мету, яку переслідує ця промова.

Слушною є позиція Л.І. Казміренка щодо визначення природи захисної промови адвоката. Так, на думку автора, захисна промова становить собою виконання адвокатом покладеної законом функції захисту шляхом висловлення своєї думки щодо значення доказів у справі, наявності

пом'якшуючих чи обтяжуючих для підзахисного обставин, а також своїх міркувань із приводу застосування кримінального закону та міри покарання [9, с. 280]. На думку автора, на якість захисної промови впливає не тільки наявність у адвоката фахових знань і умінь, а також його загальна психологічна культура та психологічна підготовленість [9, с. 282].

На нашу думку, таке визначення є досить коректним стосовно психолого-правового змісту поняття захисної промови, але коло її застосування тут помилково обмежується лише кримінальним судочинством.

Тому, виходячи з вищевикладених підходів щодо визначення досліджуваної категорії, пропонуємо таке визначення поняття захисної промови адвоката. Захисна промова адвоката – це промова захисника в ході розгляду кримінальної, цивільної, адміністративної справи, у якій цілеспрямовано використовується сукупність методів психологічного впливу, спрямованих на висловлення власної позиції щодо значення доказів у справі, про наявність пом'якшуючих чи обтяжуючих для підзахисного обставин, а також своїх міркувань із приводу застосування закону та міри покарання.

Отже, визначивши юридичну природу досліджуваної категорії, зупинимося на особливостях і технології психологічного впливу під час проголошення захисної промови в умовах судових дебатів.

Головне завдання захисника під час проголошення захисної промови – переконати суд і всіх присутніх у залі судового засідання в правильності фактів, які ним тлумачаться, та обґрунтованості запропонованого рішення [3, с. 5]. Але для того, щоб переконати своїх слухачів, вплинути на них логікою аргументів і суджень, потрібно привернути їхню увагу, змусити слухати і сприймати сказане. З цієї метою в адвокатській практиці широко використовуються психологічні методи впливу на учасників судових дебатів.

Слід відзначити, що нині в науковій літературі, зокрема, у юридичній психології,

не існує єдиної точки зору щодо класифікації методів психологічного впливу.

На нашу думку, найбільш вдалим є підхід М.М. Руденка, відповідно до якого методи психологічного впливу класифікують за кількома критеріями:

1) відповідно до букви закону: правомірний, неправомірний (психічне насильство, погрози щодо застосування фізичного насильства, шантаж, введення в оману тощо);

2) за способами здійснення: вербальний, невербальний;

3) за стилем бесіди: спонукання, співробітництво, конфронтація;

4) за ступенем конфліктності: конфліктний, безконфліктний;

5) за завданнями, що вирішуються: попередження, розкриття злочинів;

6) за психічним явищем, на яке спрямований вплив: вплив на мотиваційну, пізнавально-інтелектуальну, емоційно-вольову сфери особистості;

7) за методами та засобами впливу на особу: переконання, навіювання, рефлексія, пред'явлення доказів та ознайомлення з фрагментами звукозапису іншої допитаної особи, постановка та зміна мислительних завдань, роз'яснення, використання психологічних особливостей особистості допитуваного, використання ефекту раптовості, «вільна розповідь», використання внутрішніх суперечностей у показаннях з метою викриття повідомлення неправдивої інформації, поєднання форсованого (прискореного) та уповільненого темпів допиту, прийоми надання допомоги особам, які повідомляють інформацію, для відновлення у їх пам'яті забутих подробиць і конкретних обставин події та правильного відтворення сприйнятого;

8) за інформаційно-пізнавальним значенням: спрямування поведінки та діяльності, регулювання, корегування [7, с. 142-143].

В адвокатській практиці під час проголошення захисної промови використовуються такі методи психологічного впливу на учасників судових дебатів [8, с. 56]: переконання, навіювання, метод прикладу, рефлексія, маніпуляція, атака та про-

грамування. Розглянемо більш детально визначені методи впливу.

Як слушно зауважує Н.Р. Бобечко, основною формою впливу в ході судочинства є метод переконання. Переконати людину дати правдиві показання або виконати необхідні дії – це довести їй безглуздість і помилковість іншої лінії поведінки. При цьому необхідно передбачити всі заперечення, бути готовим їх розглянути та спростувати. Зрозуміло, що переконання є найефективнішим при повній доведеності факту вчинення злочину, безсумнівності вини, за наявності системи обвинувальних доказів. Тут людина з логічних міркувань підтверджує очевидну для всіх істину [5, с. 97].

Психологічний вплив у формі позитивного прикладу за своїм характером наближається до переконання, однак має не прямий, а опосередкований характер [7, с. 146]. Так, під час виголошення захисної промови прикладом для народних засідателів і присяжних, які беруть участь у справі, може бути поведінка судді або самого адвоката, які проявляють об'єктивність, уважність щодо прав і законних інтересів учасників процесу.

Метод навіювання може бути реалізований у ситуаціях, коли адвокат під час проголошення захисної промови акцентує увагу учасників судових дебатів на особистості підсудної особи, зокрема, її якостях і вчинках, які були здійснені до відкриття справи. У такому разі нагадування про соціальну значущість підзахисного набуває характеру навіювання, яке цілком допустиме.

Сутність методу рефлексії полягає в тому, що особа, яка веде провадження у справі, подумки ставить себе на місце правопорушника або іншої особи і, аналізуючи їхні дії, висловлювання, робить висновки зі свого сприйняття [4, с. 145]. Тобто, рефлексія включає такі процеси, як опосередковане проникнення в чужу свідомість, її пізнання та моделювання можливої поведінки особи або групи осіб. Застосування методу рефлексії доцільно при усуненні суперечностей або перекирчувань у показаннях, а його ефективність залежить від

наявності даних про особу учасника процесу, характер розслідуваного злочину тощо.

Психологічна атака становить метод різноманітного, мінливого; швидкого, активного; багатослівного, багатозначного; невербального (мімічного та пантомімічного) впливу на психіку учасників судових дебатів із метою відключення логічного мислення: введення в стан розгубленості, з подальшим спонуканням людини до потрібної реакції.

Психологічне програмування становить метод одноманітного, константного; точного, наполегливого; однозначного, унікального; повільного, інертного впливу на психіку людини з метою створення алгоритмів її інтелекту та формування стереотипів поведінки (з наступним включенням потрібних програм через спеціальні коди доступу).

Психологічна маніпуляція – це метод двоїстого, композиційного; спритного, рішучого; двозначного; рівноважного, збалансованого впливу на психіку людини з метою постановки її в незручне становище необхідного вибору між двома альтернативами (між хорошою і поганою, хорошою і ще кращою, поганою і ще гіршою, хорошою і нейтральною, поганою і нейтральною) поведінки, вигідної маніпулятору [1, с. 12].

У літературі з юридичної психології також описуються методи психологічного впливу на особистість, які називаються

«психологічними пастками» чи «психологічними хитрощами». До них належать: відволікання уваги з метою «присипляння» пильності, емоційний експеримент, який має на меті перевірку емоційного впливу якого-небудь доказу, використання ефекту раптовості, поєднання форсованого та уповільненого темпу тощо.

Психологічний вплив як переконання є дієвим лише в обмеженій кількості випадків. Загалом використання засобів психологічного впливу потребує значної професійної майстерності та професійно-психологічної тренуваності, оскільки його застосування має на меті зміну уявлень чи поведінки партнера по діловому спілкуванню (процесуальної особи – в нашому разі) у бажаному для адвоката-захисника напрямі, нав'язуванні йому своєї позиції.

Висновки

Узагальнюючи вищевикладений матеріал, слід зазначити, що захисна промова в практиці діяльності адвоката має важливе та актуальне значення. У науковій літературі досі точаться жваві дискусії щодо сутності цієї категорії та її призначення. Особливої актуальності набула психологічна складова захисної промови, зокрема, її властивості, пов'язані з впливом на учасників судових дебатів. Так, у теорії та практиці є широкий масив різноманітних методів психологічного впливу, який потребує подальшого дослідження й узагальнення.

Список використаних джерел

1. Багдесарян С.Б. Социальная природа и гносеологическая сущность риторики / С.Б. Багдесарян // Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Ереванский государственный университет. – Ереван., 1971. – С. 12-18.
2. Гриценко Т.Б. Риторика: Навчальний посібник / Т.Б. Гриценко. – К.: НАУ, 2006. – 190 с.
3. Кацавець Р.С. Репліка захисника в судових дебатах / Р.С. Кацавець // Наука і практика. – 2012. – № 2 (137). – С. 7-12.
4. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология / В.Е. Коновалова. – Харьков: Консум, 1999. – С. 141-149.
5. Основи загальної та юридичної психології: Курс лекцій. Навч. посібник / Н.Р. Бобечко, В.П. Бойко, І.В. Жолнович, І.І. Когутич; за ред. В.Т. Нора. – К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. – 224 с.
6. Риторика загальна та судова: навч. посібник / С.Д. Абрамович, В.В. Молдован, М.Ю. Чикарькова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
7. Руденко М.М. Класифікація методів психологічного впливу в оперативно-розшуковій діяльності / М.М. Руденко // Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 142-148.
8. Сергєич П. Искусство речи на суде / П. Сергєич. – М.: Юридическая литература, 1988. – 380 с.
9. Юридична психологія: підручник / Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко та ін. / за заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. – К.: КНТ, 2007. – 359 с.

Шановні читаті, автори, колеги!

Висловлюємо подяку авторам нашого видання за плідну співпрацю,
цікаві та актуальні публікації.

Одночасно редакція журналу «Правничий вісник Університету «КРОК»
просить вибачення за затримку випусків журналу № 12 та № 13
у зв'язку з технічними причинами.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск тринадцятий

**ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних**

Літературне редагування: *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 15.11.2012 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 21,84. Обл.-вид. арк. 12,72. Наклад 300 прим. Зам. №12а.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com